

NİZAMİ GƏNCƏVİ

UNUDULMUŞ
NƏŞRLƏR

Nəşrə hazırlayan:
Nəsiman Yaqublu

Azərbaycanın uzunmüddətli və etibarlı enerji tərəfdaşı olaraq, BP şirkəti ölkənin zəngin mədəni irsini dəstəkləməkdən və onun beynəlxalq miqyasda təbliğinə yardım etməkdən qürur duyur. Bu kitab Azərbaycanın və dünyanın görkəmli şairlərindən və dahi filosoflarından biri olan Nizami Gəncəvinin 880 illiyinin qeyd edilməsinə BP-nin töhfəsidir. Bu nəşrlə BP şirkəti dünyanın mədəniyyət xəzinəsinə əvəzsiz töhfələr verən Azərbaycanın böyük mütəfəkkir və şairlərinin xatirəsini ehtiramla yad etmək istəyir.

Bu kitab BP şirkətinin dəstəyi ilə nəşr edilir

Nizami Gəncəvi. Unudulmuş nəşrlər

Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2021, səh. 564

ISBN 978 9952 540 48 2

Kitab TEAS Press Nəşriyyat evi tərəfindən çapa hazırlanıb.

*Yazıları toplayıb nəşrə hazırlayan, Türkiyə türkcəsindən transliterasiya edən,
lüğətin, izahların tərtibçisi və redaktor:*
Nəsiman Yaqublu, tarix elmləri doktoru, professor

Layihənin koordinatoru:
Arzu Təbrizli

Rəyçilər:
Yavuz Akpınar, professor (Türkiyə)
Dr.Volker Adam, Martin Lüter Universiteti (Almaniya)
Nəsib Göyüşov, filologiya elmləri doktoru (Azərbaycan)

Nəşriyyat redaktorları:
Famil Cəfərli
Vüsalə Babayeva

Bədii redaktor:
Sevinc Ələkbərova

Korrektor:
İradə Quliyeva

www.teaspress.az

Bütün hüquqlar qorunur.

© TEAS Press Nəşriyyat evi, 2021

Kitabda təqdim olunan fikirlərə və məlumatlara görə
BP məsuliyyət daşımır.

Türkiyədə çap edilib.

M Ü N D Ə R İ C A T

<i>Ön söz. Nizami irsinə fərqli yanaşma</i>	9
<i>Redaktordan</i>	15
<i>Nizami Gəncəvinin əbədi yaşamaq haqqı</i>	19

1. ÇAR RUSİYASI DÖVRÜNDƏ NİZAMİ HAQQINDA İLK YAZILAR

Abbasqulu ağa Bakıxanov Həkim-i-mənəvi Şeyx Nizami Gəncəvi	61
Mirzə Fətəli Axundov Nəzm və nəsr haqqında	63
Mirzə Fətəli Axundov Kritika. Yüksək İrənin “Millət” qəzeti münşisinə	64
Mirzə Məhəmməd Axundov Şeyx Nizami	65
Firidun bəy Köçərli Şeyx Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Müəyyəd Nizami	81

2. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ NİZAMİ ARAŞDIRMASI

Adil xan Ziyadxan Azərbaycan	87
--	----

3. AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT İRSİNDƏ NİZAMİ TƏDQİQLƏRİ

Məhəmməd Əli Rəsulzadə (Rəsuloğlu)	
Gəncəli Nizami.....	91
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə	
Azərbaycan kultür gələnləri.....	97
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə	
Azərbaycan şairi Nizami.....	99
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə	
Azərbaycan şairi Nizami və dünyanın bugünkü durumu.....	501
Məmməd Sadiq Aran	
Səkkiz yüz sənəlik Azərbaycan şairi.....	507
Əhməd Cəfəroğlu	
Türk qövmələri.....	509
Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri.....	511
“Amerikanın səsi” radiosunda Nizami.....	515
Əhməd Atəş	
Bibliografiya.....	519
Fatma İlqaz	
Nizami Gəncəvi.....	525
<i>Müəlliflər haqqında.....</i>	<i>527</i>
<i>Sənədlər.....</i>	<i>539</i>
<i>Miniatürlər haqqında.....</i>	<i>561</i>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA 2021-Cİ İLİN
“NİZAMİ GƏNCƏVİ İLİ” ELAN EDİLMƏSİ HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN

SƏRƏNCAMI

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqlin misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır.

Nizami Gəncəvi ömrü boyu dövrün mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan qədim Azərbaycan şəhəri Gəncədə yaşayıb yaradaraq, Yaxın və Orta Şərq fəlsəfi-ictimai və bədii-estetik düşüncə tarixini

zənginləşdirən ecazkar söz sənəti incilərini də məhz burada ərəsəyə gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin geniş şöhrət tapmış “Xəmsə”-si dünya poetik-fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanır. Mütəfəkkir şair çox sayda davamçılarından ibarət böyük bir ədəbi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Nizamının ən məşhur kitabxana və muzeyləri bəzəyən əsərləri Şərq miniatür sənətinin inkişafına da təkan vermişdir.

Nizami dühası hər zaman dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkəmizdə Nizami sənətinin öyrənilməsi və tanıtılması sahəsində xeyli iş görülmüş, əsərlərinin nizamişünaslıqda

yüksək qiymətləndirilən elmi-tənqidi mətni hazırlanmış, kitabları nəfis tərtibatda və kütləvi tirajla nəşr edilmişdir. Nizaminin ədəbiyyatda və incəsənətdə yadda qalan obrazı yaradılmışdır. Mütəfəkkir şairin doğma şəhəri Gəncədə məqbərəsi, Bakıda, Sankt-Peterburqda və Romada heykəlləri ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi uğurla fəaliyyət göstərir.

Nizami Gəncəvinin yubileyləri ölkəmizdə hər zaman təntənə ilə keçirilmişdir. Dahi şairin 800 illik yubileyi onun irsinin tədqiqi və təbliğində əsaslı dönüş yaratmışdır. Azərbaycanın klassik ədəbi-mədəni irsinə həmişə milli təəssübkeşlik və vətənpərvərlik mövqeyindən yanaşan Ümummilli lider Heydər Əliyev Nizami irsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1979-cu ildə qəbul olunmuş “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsinə, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdır-

maq tədbirləri haqqında” qərar Nizami yaradıcılığının tədqiqi və təbliği üçün yeni perspektivlər açmışdır. Ölməz sənətkarın 1981-ci ildə Ulu öndərin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə keçirilən 840 illik yubiley mərasimləri ölkənin mədəni həyatının əlamətdar hadisəsinə çevrilmişdir. 2011-ci ildə Nizami Gəncəvinin 870 illiyi dövlət səviyyəsində silsilə tədbirlərlə geniş qeyd edilmişdir.

2021-ci ildə dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi tamam olur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, qüdrətli söz və fikir ustasının insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılaman zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 2021-ci il Azərbaycan Respublikasında “Nizami Gəncəvi İli” elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Nizami Gəncəvi İli” ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

İlham ƏLİYEV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 5 yanvar 2021-ci il*

NİZAMİ İRSİNƏ FƏRQLİ YANAŞMA

Məlumdur ki, Orta əsrlərdə ədəbiyyat tarixi geniş akademik tədqiqə cəlb olunmamış, yalnız qısaca biobibliografik məlumat verilən təzkirələr və buna bənzər kitablar yayılmışdı. Yeni dövəmdə Şərq xalqlarının ədəbiyyat tarixi elmi-tənqidi və akademik yöndə XIX əsrin ortalarından başlamış və ilk dəfə Avropa şərqşünasları bu işə girişmişlər. Sonra yerli alimlər həmin araşdırma üsulunu mənimsəyərək tətbiq etmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixi ilk dəfə XIX əsrin ortalarından yeni üsulla araşdırılmağa başlamışdır. Nizami Gəncəvi kimi dahi sənətkarın bədii irsi yenə ilk dəfə Avropada tədqiq və nəşr edilmişdir ki, şair əsərlərini fars dilində yazdığına görə mövcud ənənə əsasında bu irsə İran və fars ədəbiyyatı tarixi çərçivəsində epizodik şəkildə

toxunulmuşdur. Azərbaycanda da Nizami irsinin tədqiqi və tərcüməsi XIX əsrdən başlamış və bu yöndə bir sıra işlər görülmüşdür.

Bəllidir ki, Nizami “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərin elmi-tənqidi mətnlərinin nəşri, Azərbaycan və rus dillərinə filoloji və poetik tərcüməsi, şairin həyat və yaradıcılığının geniş araşdırılması sovetlər dövrünə təsadüf edir. Təbii, bu dövrdə klassik irsin tədqiqində elmi yönlə yanaşı, ideoloji və siyasi bir yanaşma var idi ki, bu da araşdırıcıları məhdud çərçivəyə salırdı. Ona görə Nizami irsinin bir sıra mühüm cəhətləri, xüsusilə mütəfəkkir şairin İslam mədəniyyətindən qaynaqlanan dünyagörüşü və zəngin düşüncə aləmi ya açılmamış qalmış, ya da naqis təqdim edilmişdir. Bununla belə, həmin dövəmdə görülən işlərin əhəmiyyəti danılmazdır.

Bu sırada Nizami əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin nəşri xüsusi yer tutur. Nizami irsinin müasir elmi yöndə tədqiqi sahəsində isə əsasən Y.E.Bertels, R.Əliyev, Q.Əliyev kimi şərqşünasların xidməti böyükdür.

Ancaq sovetlərdən öncə Nizami və onun əsərlərinə münasibətdə fərqli yanaşma və cəhətlər müşahidə edilir. Əlbəttə, XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində bu istiqamətdə geniş araşdırmalar olmadığından həmin məsələni yetərli şəkildə dəyərləndirmək mümkün deyildir. Ancaq ayrı-ayrı qələm sahibləri və ziyalıların yazı, məqalə və kitablarında yer alan yanaşmalar, eyni zamanda Nizamidən edilən tək-tək tərcümələr əsasında həmin fərqli cəhətlər haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq olar.

Sovetlərdən fərqli yöndə görülməli işlər arasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Ankarada nəşr edilən "Azərbaycan şairi Nizami" adlı kitabı, şübhəsiz ki, xüsusi yer tutur. İndiki dövrün gətirdiyi yenilikləri və qlobal dəyişiklikləri, sovetlər dövründə yaranan ideoloji boşluqları nəzərə almaqla Nizami və onun bədii irsi haqqında işıq üzü görmüş yazı və

məqalələrin Rəsulzadənin kitabı ilə birlikdə ayrıca bir toplu şəkildə nəşri elmi-mədəni ictimaiyyət üçün maraqlıdır.

Bu topluya Abbasqulu Ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm", İsmayıl bəy Qutqaşının "Səyahətnamə", Firidun bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərlərindən götürülən məqalə-çerklər, Mirzə Məhəmməd Axundovun "Şeyx Nizami", Məhəmməd Əli Rəsulzadənin (Rəsuloğlu) "Gəncəli Nizami" başlıqlı yazı və əsərləri, Adil xan Ziyadxan və Mirzə Fətəli Axundovun qısaca dəyərləndirmələri daxil edilmişdir. Şübhəsiz ki, onun ağırlıq bölümünü M.Ə.Rəsulzadənin kitabı təşkil edir.

Qeyd edək ki, XIX əsrdə Azərbaycanda ədəbi irsin akademik səviyyədə tədqiqi üçün hələ nəzəri elmi baza yox idi. Şairin həyat və yaradıcılığı haqqında qısaca bəhs olunurdu. Təzkiyə və buna bənzər keçmiş qaynaqlarda gedən məlumatlar isə tənqidi şəkildə saf-çürük olunmadan təqdim edilirdi. Müqayisəli təhlil üçün əldə kifayət qədər mənbələr yox idi. Ona görə bəzən bir qaynaqda gedən səhv sonralar digər müəlliflər tərəfindən təkrar olunurdu. Məsələn, Firidun bəy Köçərli kimi ədəbiyyatşünas bir kitabda gedən səhvə əsaslanaraq Nizaminin

ailəsinin Qumdan gəldiyini yazır. Onun istinad etdiyi beyt qədim nüsxələrdə yoxdur və sonra əlavə edilmişdir. Ancaq M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq bu iddianı rədd edir. Qeyd edək ki, bu yanlışlıq artıq tarixin arxivində qalmışdır. Belə ki, əksər xarici mütəxəssislər, o cümlədən Səid Nəfisi, Zəbihullah Səfa, Əbdülhüseyn Zərrinkub, Barət Zəncani, Behruz Sərvətian kimi tanınmış İran alimləri həmin iddianı əsassız hesab etmişlər. 50-60 il bundan əvvəl dəqiqləşdirilmiş bir məsələni indi gündəmə gətirməyə lüzum yoxdur. Nizami özü də köhnə sözü təkrarlamayı xoşlamamış, yeni söz deməyə üstünlük vermişdir.

Başqa bir yanlış məlumat Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirəsində yer alır. Həmin məlumata görə, Əxi Fərəc Zəncani Nizaminin mürşidi olub. Bu yanlışlığı hətta Bertels də sezməyib. Rəsulzadə də onu təkrar edir. Halbuki Caminin “Nəfəhatül-üns” təzkirəsi və digər qaynaqlarda ilk Əxi şeyxlərindən olan Əxi Fərəc Zəncani hicri 454 (miladi 1062) və ya 457-ci (miladi 1064) ildə vəfat edib. Deməli, o, Nizaminin ustadı ola bilməzdi. Təbriz sufilərinin çoxu onun müridləri olub. Şeyx Səfiəddin Ərdəbili onun Zəncanın Sultaniyyə qəsəbə-sindəki türbəsini ziyarət edib.

Abbasqulu ağa Bakıxanov məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərində Nizamidən danışarkən “Vis və Ramin” əsərinin Sultan Mahmud Səlcuqiyyə həsr olunmasından bəhs edir. Halbuki bu əsər Fəxrəddin Gürganınındır və müəllifin bu səhvi təəccüb doğurur.

Topluya daxil edilən kiçik həcmli məqalələrdən biri Mirzə Məhəmməd Axundovun yazısıdır. Burada Nizami və əsərləri haqqında daha geniş bəhs olunur, onun “Şeyx” və “Həkim” ləqəblərindən çıxış edərək nüfuzlu və mötəbər şəxsiyyət olduğu qeyd edilir. Digər yazılarda isə Nizamiyyə epizodik toxunulur. Məqalə və yazılarda qeyri-dəqiq məlumatlar da vardır ki, bunlar təbiidir.

Bu topluda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin kitabı həm həcm, həm də məzmunca daha böyük yer tutur ki, onun qısaca da olsa dəyərləndirilməsinə ehtiyac vardır. Kitab Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi, onu candan sevən tarixi və elmi şəxsiyyət tərəfindən yazılmışdır. Heç şübhəsiz ki, müəllif milli düşüncə tərzi, ictimai-siyasi mövqeyi, bilik sahəsinin genişliyi, intellektual səviyyəsi və yanaşma üsulu ilə fərqlənir. İkinci tərəfdən, Məhəmməd Əmin digər müəlliflərdən daha sonra

bu işə girişmiş və əlində daha çox qaynaq və ədəbiyyat olmuşdur. Eyni zamanda onun dövründə ədəbiyyatşünaslıq və klassik irsin tədqiqində Avropadan gələn yeni elmi-tənqidi yanaşma gündəmə gəlmişdi. O həm keçmişə yaxşı bilir, həm də müasir dövrün tələblərini başa düşürdü. Ona görə bir sıra məsələlərdə elmi polemikaya girişirdi. Müəllifin məqsədi bu idi ki, Nizamini Azərbaycan şairi kimi tanıtsın və oxucularını onun əsərləri ilə tanış etsin. Bu əsərdə bir neçə mühüm məqamı diqqət mərkəzində saxlamaq lazım gəlir:

M.Ə.Rəsulzadə XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində yaşayan ziyalılar kimi Nizamini orijinalda oxuyub anlayırdı. Bu baxımdan onun birbaşa tərcümələri orijinala daha yaxın, eyni zamanda daha uğurlu və anlaşılıqlı olmaqla sovet dövrü tərcümələrindən fərqlənir. Həmçinin Nizami fars dilində yazdığından onu anlamaq üçün təkcə fars ədəbi dilini yaxşı bilmək kifayət deyildi, həm də İran ədəbiyyat tarixi ilə tanışlıq lazım idi ki, bu keyfiyyəti də müəllifdə tapmaq mümkündür. Ən başlıca məsələlərdən biri klassik irsin orta q müəslman mədəniyyəti mühitində öyrənilməsidir. Bu baxımdan Məhəmməd Əmin bir növ Fuad

Köprülü kimi İslam Şərq mədəniyyətinin orta q dəyərlərə söykəndiyi barədə məlumatlı idi. Təbii ki, F.Köprülü Şərqi və Qərbi yaxından tanıyan, akademik təhlil metoduna tam yiyələnən araşdırıcı idi. Bir sözlə, İslam mədəniyyəti ərəb, fars və türk dillərində yazılan əsərlər vasitəsilə təşəkkül tapmışdı, bunlar bir-birinə yabançı deyildi. Digər tərəfdən, farslar həm ərəbcə, həm də farsca yazırdılarsa, türklər üç dildə (ərəb, fars, türk) yazmaqla üç mədəniyyətin daşıyıcıları kimi öz istedadlarını ortaya qoyurdular. Hər bir şair aldığı təhsildən və fitri istedadından asılı olaraq gözəl bədii əsər yaradırdı. Yoxsa hansısa şairi başqa bir dildə şeir yazmağa məcbur etmək söhbəti yanlışdır. Bu cür iddiaların ortaya atılması elmi cəhətdən əsassız və çaşdırıcıdır. Nizami farsdilli poeziyada Aran-Azərbaycan üslubunun zirvəsidir. Buna görə ondan sonrakı epik şeir uzun əsərlər böyük sənətkarın güclü təsiri altında olmuşdur.

Rəsulzadənin kitabında Nizamini qısa tərcümeyi-halı və əsərlərinin yığcam məzmunu verilir. Bundan başqa, Nizami yaradıcılığının mövzusu, şairin əsərlərində sənət və ideologiya, insan konsepsiyası, din və ictimai ideallar kimi

məsələlər araşdırılır. Müəllif hətta fars dilində yazan digər şairlərlə müqayisələr aparır, Şərq xalqları ədəbiyyatında Nizamiyə yazılmış nəzirələri gözdən keçirir və böyük sənətkarın təsir çevrəsini müəyyənləşdirməyə çalışır.

Əlavələr bölümündə verilən türkcə sözlər, Nizamiyə yazılmış nəzirələr, tərcümələr, şairin əsərlərinin əlyazma nüsxələri haqqında məlumat və orijinal mətn nümunələri kitabın əhəmiyyətini bir qədər də artırır. Bununla Rəsulzadə Nizamini daha mükəmməl tənqidə bilməmişdir. Müəllif Nizaminin təkcə Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatı tarixində deyil, dünya ədəbiyyatındaki yerini müəyyən etmək istəmişdir.

Eyni zamanda M.Ə.Rəsulzadə istər-istəməz Cümhuriyyətin süqut etməsi üzündən və mühacirət həyatının acısını yaşamağı olduğundan onun ruhunda bir nisgil var idi. Sanki bu kitabı yazmaqla həmin nisgilə əlac qılmaq, təskinlik tapmaq istəyirdi. O, Nizami irsini təhlil edərkən təbii olaraq milli təəssüb və Azərbaycan sevgisi göstərməklə yanaşı, şairdə ruslara olan mənfi münasibətdən və türklərə olan rəğbətindən söz açır, onda türklük əlamətləri tapır, ancaq “Xosrov və Şirin” və “İskən-

dərnamə” əsərlərinin təhlilində Ərmən vilayətini Ermənistan kimi təqdim edir. Ondən əvvəl və sonra buna bənzər xətalara rast gəlirik. Ancaq buna sənədli dəlillə aydınlıq gətirən yoxdur. Halbuki XVII əsr leksikoqrafı Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin “Bürhani-qate” (“Qəti dəlil”) adlı mötəbər ensiklopedik sözlüyündə həmin yer bərdə yazılıb: *“Ərmən Azərbaycanın dağlıq vilayətidir və məşhur Şirinin orada doğulmuşdur, öz ipəyi ilə tanınır”* (“Bürhani-qate”. Əlyazma nüsxələri və əski çaplar əsasında nəşrə hazırlayan: Dr. Məhəmməd Moin. Tehran: İbn Sina nəşriyyatı. 1342. c. 1, s. 109-110).

Bu sətirlərin müəllifinin bununla bağlı “Nizami: xəyal aləmində gerçəklik” başlıqlı yazısı dərc edilmişdir (bax: www.moderator.az). Nizaminin İsgəndəri Bərdəyə, sonra ruslarla döyüşə gətirməsi isə tarixən həmin şəhərin ruslar tərəfindən dağıdılması acısından irəli gələn xəyal səhnəsidir.

Rəsulzadə bir yerdə Nizaminin öz sözündən çıxış edərək, onun anasının kürd əyan ailəsindən olduğunu qeyd edir və bunda bir qəbahət görmür. İndi Şeyx və həkim Nizaminin dərin düşüncə dünyasını araşdırmaq əvəzinə, onun ata və anasını təftiş və təhrif etmək,

uydurma iddialar ortaya atmaq, Məhəmməd Əminə isə irad tutmaq ucuz populizmdən başqa bir şey deyildir. Əsərlərində zəngin mənəvi və bəşəri dəyərləri təbliğ edən Mövlana və Nizami kimi hikmət və irfan sahiblərini xırda məhəlli təəssüb, məzhəb və irq-etnik ayrışçılıkdən qaynaqlanan dar çərçivədə təqdim etmək, onların cahənşümül dühasını kiçiltməyə və xırdalamağa çalışmaq böyük xətdir. Əlavə edək ki, Nizaminin kim-səyə rəğbəti başqa birisinə nifrət anlamına gəlməz, onun yanaşma meyarı insaniyyət, pisliliyi yaxşılığa çevirməkdir. Onun əsərlərində fərqli xalqlara xas mədəniyyətlər, dinlər və ənənələr arasında dialoq mövcuddur.

Sonda qeyd edək ki, kitabda farsca olan mətnlər orijinalda verilsəydi, akademik baxımdan daha yaxşı olardı, çünki transkripsiyanın düzgünlüyünə və dəqiqliyinə etibar etmək olmur.

Bütövlükdə isə bu topluya daxil olan məqalə və yazılar, xüsusilə M.Ə.Rəsulzadənin kitabı sovet ideologiyasından kənarda olan Azərbaycan ziyalılarının Nizami haqdakı təsəvvür və yanaşmalarını əks etdirir. Professor Nəsiman Yaqublunun tərtib etdiyi topluda haqlı olaraq mətnlərə müdaxilə edilməmiş, izah və qeydlərlə çapa təqdim olunmuşdur. Zənnimizcə, bu əsərin dəyərli qaynaq kimi nəşri təqdirəlayiq addımdır.

Nəsib Göyüşov,

filologiya elmləri doktoru

REDAKTORDAN

2021-ci ildə Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 ili tamam olur. Bu kitabı nəşrə hazırlayarkən N.Gəncəvi haqqında Azərbaycan müəllifləri və tədqiqatçılarının yazdıqlarına istinad edərək üç dövrə əsaslandıq: 1) Çar Rusiyası dövründə ilk nəşr edilən yazılar; 2) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki araşdırmalar; 3) Azərbaycan mühacirəti dövründəki tədqiqatlar.

Çar Rusiyası dövründə yazılar nəşr olunsada (bunların sayı olduqca azdır), Azərbaycan Cümhuriyyəti, xüsusən də mühacirət dövründəki yazılar sistemli şəkildə araşdırılıb toplanılmayıb. Oxuculara təqdim olunan bu kitabda yalnız yazıları toplamaqla kifayətlənməmişik, eyni zamanda əsasən mühacirətdə yaşamış ziyalılarımızın Nizami ilə bağlı araşdırmala-

rını da ilk dəfə tədqiq edib sistemləşdirmişik. Yəni bu həm də ciddi araşdırma əsəridir. Təqdim etdiyimiz bu kitabın başlıca özəlliyi, yeniliyi və nizamişünaslığa ən böyük töhfəsi Azərbaycanın görkəmli ziyalılarının dəyərli yazılarını toplayıb, oxucu auditoriyasına təqdim etməyimizdir.

Kitabda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimi *Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin*, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici işlər nazirinin müavini, İranda səfir olmuş *Adil xan Ziyadxanın*, İstanbul Universitetinin professoru *Əhməd Cəfəroğlunun*, Azərbaycanda ilk siyasi təşkilatın əsasını qoyanlardan biri olmuş *Məhəmməd Əli Rəsulzadənin (Rəsuloğlunun)* bu mövzu ilə bağlı irsi geniş şəkildə araşdırılıb. Bu sırada mühacirət mətbuatı ilə

əməkdaşlıq etmiş *Fatma İlqaz* adlı müəllifin də yazısını əldə etməyimiz çox əhəmiyyətlidir. Beləliklə, gərgin axtarışlar nəticəsində tapdığımız F.İlqazın yazısı ilə Nizami haqqında ilk tədqiqatçı xanımın şəxsiyyəti müəyyənləşir.

Araşdırmalarımız nizamişünaslığa bir yeni faktı da daxil edir – söhbət Nizamının Azərbaycan şairi olmasının, millətinin türk olmasının ilk dəfə Məhəmməd Əli Rəsulzadə (Rəsuloğlu) tərəfindən ictimaiyyətə açıqlanması faktından gedir. Məhəmməd Əli Rəsulzadə 1934-cü ildə İstanbulda nəşr olunan “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalındakı məqaləsi ilə bu dəyərli fikirlərini oxucu auditoriyasına çatdırmışdı.

Tanınmış Azərbaycan ziyalısı və ictimai-siyasi xadimi *Mirzə Məhəmməd Axundovun* 1909-cu ildə Gəncədə nəşr etdirdiyi “Şeyx Nizami” kitabının çapının 2017-ci ildə “Zərdabi LTD” MMC tərəfindən əsaslı hazırlandığını diqqətə alıb həmin nəşrdən də faydalandıq.

Tanınmış dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərini 1951-ci ildəki nəşri əsasında ilk dəfədir ki, bütöv şəkildə çap edirik. Orijinaldakı bütün yazılar, rəsmlər, adlar göstəricisi, bibliografiya bu kitabda da saxlanılıb.

Bu nəşrdə M.Ə.Rəsulzadənin üslubu, yazı dili nəinki təhrif edilməyib, əksinə, tam qorunub. Qeyd edək ki, bundan əvvəl həmin kitabdən müəyyən hissələr nəşr olunsada, bu qaydalar ciddi surətdə pozulmuş, müəllifin fikirləri sovet dövrünə xas söz və ifadələr, yaxud tərtibçinin müdaxilələri ilə və digər nöqsanlarla təqdim olunmuşdu.

Xüsusən mühacirət irsindən, yəni arxivlərdən, kitabxanalardan, ayrı-ayrı şəxslərdən böyük çətinliklərlə əldə etdiyimiz bu sənəd və yazıları həm də Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə çevirmişik, farsca yazılanların tərcüməsini və oxucuya rahat olsun deyə latın əlifbası ilə yazılışını da vermişik.

Bu kitabın hazırlanmasında, xüsusən mətnaltında olan farscadan tərcümələrdə, ərəb əlifbası ilə yazılmış fars sözlərinin latın əlifbasında təqdimatında mərhum şərqşünas-alim, professor Rüstəm Əliyevin yazılarından faydalanaaraq ona məxsusluğunu belə təqdim etmişik: “farsca”, “tərcüməsi”. Əlavə edək ki, mətn daxilində farscadan çevirmələr Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə məxsusdur. Mətnin altında olan M.Ə.Rəsulzadənin öz tərcümələrini ayırmaq üçün “M.Ə.R.” qısaltmasından istifadə etmişik.

Həmin yazılardakı osmanlı, ərəb, fars mənşəli çoxsaylı sözlərin lüğətini tərtib etmişik ki, zənnimizcə, bu da oxunuşu və qavramanı asanlaşdıracaq.

Qeyd edək ki, oxucunun işini asanlaşdırmaq üçün müəyyən sözlərin Azərbaycan dilindəki qarşılığının elə mətnin içində mötərizədə kursivlə (mətnin həmin parçasının bütövlükdə kursivlə olduğu yerlərdə isə qalın şriftlə kursivlə) yazılmasına üstünlük vermişik. Bunun müəlliflərin yazı üslubuna xələl gətirməyəcəyi qənaətindəyik. Bunu etməkdə əsas məqsədimiz hazırladığımız kitabın Azərbaycan auditoriyasına anlaşılıqlı şəkildə çatdırılmasını təmin etməkdir.

Həmin sözlərin bəziləri aşağıdakılardır: *iyilik/eyilik, ayni/eyni, həpsi/hamısı, diyə/deyə, üzərə/üzrə, iləri/irəli, diyor/deyir, yıl/il, deniliyor/deyilir, fürsət/fürsət, övmək/öymək, kadar/qədər, bana/mənə, bir kaç/bir neçə, genə/yenə, şimdiki/indiki, denilmiş/deyilmiş, degiliş/deyiliş, yüzündən/üzündən, yüzyıl/yüzil, sembol/simvol, dermiş/deyirmiş, şöylə/böylə, nevi/növü, tavrı/tövrü, kılıc/qılınc, kavım/qövm* və s.

Bu kitabda Nizami haqqında 1952-ci ildə “Amerikanın səsi” radiosunda efirə getmiş verilişin mətnini də təqdim etmişik. Bu da Nizami irsinin öyrənilməsi baxımından bir yenilikdir. Yəni Nizami haqqında ilk beynəlxalq radio verilişi nə zaman olub? Bu suala həmin yazı ilə cavab verilir.

Kitabın bir əhəmiyyəti də ondadır ki, burada sovet tədqiqatçılarından fərqli olaraq, azad düşüncəli yaradıcı şəxslərin Nizami araşdırmalarına yer ayrılıb. Yəni sovet dövrü tədqiqatlarındakı Nizami ilə M.Ə.Rəsulzadənin, M.Ə.Rəsuloğlunun, Ə.Cəfəroğlunun araşdırmalarındakı Nizami arasında ciddi fərq var.

Kitabın nəşrə hazırlanmasına müəyyən sənədlərlə dəstək verdiklərinə görə Türkiyədən və Azərbaycandan olan tədqiqatçılara - professor Yavuz Akpınara, Ömər Özcana, professor Vaqif Sultanlı və Dilqəm Əhmədə təşəkkürümüzü bildiririk. İnanırıq ki, oxucular bu kitab vasitəsilə böyük Azərbaycan şairi Nizami haqqında yeni bilgilər və məlumatlar əldə edib onlardan çox faydalanacaqlar.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏBƏDİ YAŞAMAQ HAQQI

Azərbaycan tədqiqatçılarının Nizami irsi ilə bağlı ilk araşdırmalarına XIX əsrin birinci yarısında rast gəlirik. Oxuculara Nizami haqqında ilk dəfə Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri *Abbasqulu ağa Bakıxanov* məlumat verib. A.Bakıxanov 1846-cı ildə yazdığı “Gülüstani-İrəm” əsərinin bir səhifə yarımını Nizamiyə həsr etmiş, qısa bilgiler yayınlamışdı.¹ Tədqiqatdan da çox informativ xarakter daşıyan bu yazı Nizaminin doğma vətəni Azərbaycanda onun adına yandırılan ilk çıraq idi.

Azərbaycan yazıçısı və publisisti *İsmayıl bəy Qutqazınlı* 1852-ci ildə Yaxın Şərqlə əlaqəli səyahət etdikdən sonra “Səfərnamə” əsərini qələmə almışdı. Gəncədən

keçərkən Nizaminin məzarını ziyarət edən yazıçı böyük şairə müraciətlə əsərində bu sözləri yazmışdı: “Ey Şeyx Nizami, qəbrini görüb, rəhmət oxuyub ruhundan təvəqqe edirəm: kamalının nöqtə qədərini bizə bəxş edəsən. Rüt-bənə çatmaq mümkün deyil”.²

1879-cu ildə Məkkə ziyarətinə gedən tanınmış Azərbaycan şairi *Seyid Əzim Şirvani* isə Nizaminin məqbərəsinin acınacaqlı vəziyyətini görüb yazmışdı:

*Ey Şeyx Nizami, ey nizami dağılan,
Ey Gəncədə izzü-ehtişamı dağılan.
Olmayıbdır cahanda bir səninlə
məntək,
Beyti, evi, məktəbi, kəlamı dağılan.*

¹ A.Bakıxanov. *Gülüstani-İrəm*. (tərcümə: M.Əskərli). B., “Minarə”, 2000

² H.İ.Qutqazınlı. *Əsərləri*. B., 2005, s. 72

Bir müddət sonra Azərbaycanın tanınmış maarifçisi, görkəmli yazıçı və dramaturqu *Mirzə Fətəli Axundov* da Nizami yaradıcılığı haqqında əsaslı fikirlər qeyd edib. Doğrudur, bu məlumatlar çox geniş və əhatəli olmasa da, Nizami şəxsiyyətinin öyrənilməsinə açılan bir qapı idi.¹

Azərbaycanın tanınmış ziyalı-sı və ictimai-siyasi xadimi *Mirzə Məhəmməd Axundov* 1909-cu ildə Gəncədə “Şeyx Nizami” monoqrafiyasını nəşr etdirib. Kitabda Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halı, əsərləri haqqında məlumat verilib.² Qeyd edək ki, M.M.Axundovun “Şeyx Nizami” kitabı 1992-ci ildə filologiya elmləri doktoru X.Məmmədov tərəfindən kiril əlifbasında yenidən işlənib və “Ana sözü” jurnalında (1992, №1-2) işıq üzü görüb. 2016-cı ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru T.Bədəlova həmin nəşri ərəb əlifbasından latın qrafikasına çevirərək çap etdirib. 2017-ci ildə isə “Zərdabi LTD” MMC “Şeyx Nizami” əsərini ərəb və latın əlifbaları ilə, həm də rus dilində vahid bir kitab halında çap edib.

Görkəmli tədqiqatçı *Firidun bəy Köçərlinin* XX əsrin əvvəllərində bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının sistemləşdirilib öyrənilməsində əvəzsiz xidmətləri var. 300-ə yaxın Azərbaycan şair və yazıçısı haqqında bilgilər toplayan F.Köçərli bu araşdırmalarını 1903-cü ildən başlayaraq nəşr etdirmişdi. Bu araşdırmalarda böyük şair Nizami ilə də bağlı əsaslı bilgilər yer alır. F.Köçərli Nizami haqqdakı yazısında görkəmli şairin yaradıcılığını tədqiq edir, oxuculara maraqlı fikirlər çatdırır.³ Qeyd edək ki, F.Köçərlinin bu araşdırmaları sonradan sovet dövründə - 1925-1926-cı illərdə bütövlükdə nəşr edilmişdi.

Sonralar mətbuatda - “Molla Nəsrəddin” jurnalında, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İqbal”, “Yeni iqbal” qəzetlərində daha çox Nizaminin məzarının yaxşı vəziyyətdə olmaması ilə bağlı məlumatlara rast gəlirik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə - 1919-cu ildə tanınmış dövlət xadimi, İranda olan diplomatik nümayəndəmiz *Adil xan Ziyadxan* “Azərbaycan” kitabını nəşr etdirib. Bu nəşrdə Nizami haqqında məlumatlar öz əksini tapır.⁴

¹ M.F.Axundov. *Əsərləri*. 3 cildə. II c. B., “Şərq-Qərb”, 2005

² M.M.Axundov. *Şeyx Nizami*. G., 1909; Eyni kitab: B., “Zərdabi LTD” MMC, 2017

³ F.Köçərli. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. 2 cildə, I cild. B., 2005

⁴ A.Ziyadxan. *Qələmin uçuşu. Azərbaycan*. Səyahətnamə. B., 2020

Cümhuriyyət dövründə nəşr edilən digər mətbuat orqanlarında Nizami haqqında yazılar yoxdur. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Rusiya bolşevikləri tərəfindən işğal ediləndən və burada sovet rejimi yaradıldıqdan sonra yazıçı və şairlərə yeni ideoloji istiqamətlər əsasında yanaşmağa başladılar. 1920-ci illərdə sovet Azərbaycanında Nizami haqqında araşdırmalar aparılmadı. O dövrün qəzetlərindən öyrənmək mümkündür ki, bu illərdə Nizami haqqında qələmə alınmış yazılarda yalnız onun məzarının bərhad halda olması, orada qazıntıların aparılması, şairin tabutunun tapılması, onun dünyadan köçərkən böyük ehtiramla dəfn edilməsi kimi məsələlərə önəm verilib.¹

Nizami haqqında sovet dövründə ilk araşdırmalara əsasən 1930-cu illərdə başlanılıb.

Nizami haqqında daha çox elmi əsaslara söykənən ilk yazının müəllifi isə sovet Azərbaycanının tanınmış alimi *Mikayıl Rəfilidir*. O, 1937-ci ildə rus dilində nəşr olunan “Revolusiyaya i Kultura” (“İnqilab və mədəniyyət”) jurnalında “Nizami Gəncəvi” adlı yazı çap

etdirmişdi.² Bundan sonra 1938-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində müəllifin “Nizami dövründə Azərbaycan” məqaləsi dərc olunmuşdu.

Həmin ildə daha bir azərbaycanlı tədqiqatçı *Məmməd Mübarizin* də “Ədəbiyyat” qəzetində “Şeyx Nizami Gəncəvi” yazısına rast gəlirik.³

1930-cu illərdə Nizami haqqında araşdırma aparan tədqiqatçılardan biri də tanınmış alim *Həmid Arasludur*. H.Araslı 1938-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində Nizami haqqında “Nizami və yaradıcılığı” adlı yazısını çap etdirib. Sonradan mətbuatda müəllifin digər araşdırmalarına da rast gəlmək mümkündür.⁴

Bu dövrdə Nizami haqqında daha sistemli araşdırmalar aparan digər müəllif rus tədqiqatçısı *Yevgeni Eduardoviç Bertels* idi. Y.E.Bertels 1939-cu ildə “Kommunist” qəzetində “Azərbaycanın dahi şairi Nizami” adlı yazısını dərc etdirmişdi. O bu yazısında Nizamini poemalarının hökmdarlar üçün yazıldığını, eyni zamanda öyüd xarakteri daşdığını, bu vasitə ilə padşahları xalqa zülm etməkdən çəkindirməyə çalışdığını qeyd edirdi.

¹ M.Mirbağırzadə. *Şeyx Nizamının qəbri*, “Kommunist” qəzeti, 1923, 19 oktyabr

² M.Rəfil. *Nizami Gəncəvi*. “Revolusiyaya i Kultura”. 1937, №2, s. 45-58

³ M.Mübariz. *Şeyx Nizami Gəncəvi*. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1938, 28 yanvar

⁴ H.Araslı. *Nizami və yaradıcılığı*. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1939, 24 fevral

1940-cı ildə isə Y.E.Bertels Nizami haqqında ciddi araşdırmalarını “Azərbaycanın böyük şairi Nizami” adı ilə 147 səhifə həcmində, rus dilində kitab şəklində çap etdirdi.¹ (O bu kitabı 1939-cu ilin noyabrında çapa vermiş və əsər 1940-cı ilin fevralında 5000 nüsxə tirajla, özü də sonralar stalinizmin qurbanı kimi özünü asıb öldürməyə məcbur olan alim H.Hüseynovun redaktorluğu ilə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı tərəfindən çap olunmuşdu. Əlavə edək ki, o zaman Azərbaycan Elmlər Akademiyası hələ yarıdılmışdı).

Sonrakı illərdə Nizami haqqında araşdırmalar intensivləşsə də, görkəmli şairin yaradıcılığını tam əhatə edə bilməmiş, daha çox mövcud sovet ideologiyasının tələblərinə uyğunlaşdırılmışdı.

Qeyd edək ki, 1920-ci illərdən başlayaraq mühacirətdə yaşamış Azərbaycan ziyalıları da Nizami irsi ilə bağlı ciddi araşdırmalar aparıblar. 1934-cü ildə İstanbulda professor Ə.Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşr edilən “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalında azərbaycanlı mühacir *Məhəmməd Əli Rəsulzadənin (Rəsuloğlunun)*

“Gəncəli Nizami” adlı məqaləsi çap olundu. Xatırladaq ki, M.Rəsuloğlu M.Ə.Rəsulzadənin doğma əmisi oğludur. Bu məqaləyə qədər Türkiyədəki tədqiqatlarda, eləcə də Azərbaycandakı araşdırmalarda böyük şair Nizaminin azərbaycanlı və türk mənşəli olması elmi auditoriyaya əsaslandırılmış şəkildə təqdim edilməmişdi.

Bu dövrdə Türkiyədə yeni islahatların aparılması, Avropaya meyillilik, farsdilli yazılardan uzaqlaşmaq, İran yazarlarına çox da önəm verilməməsi şərtlərini nəzərə alsaq, Nizaminin M.Ə.Rəsulzadə (Rəsuloğlu) tərəfindən türk mənşəli Azərbaycan şairi kimi təqdim olunmasının əhəmiyyəti böyük idi.

Bu dövrə qədər isə mühacirlərimizin nəşrlərində və yazılarında Nizami mövzusunda ümumilikdə toxunulmamışdı. Yalnız Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1923-cü ildə nəşr edilən “Azərbaycan Cümhuriyyəti, keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti” kitabında, yenə eyni müəllifin 1928-ci ildə çap olunan “Qafqasya türkləri” əsərində Nizaminin adı qısa məlumat çərçivəsində çəkilmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin (Rəsuloğlunun) bu məqaləsində isə Nizami

¹ Е.Э. Бертельс. *Великий Азербайджанский поэт Низами*. – Баку, Изд-во АзФАН, 1940

oxuculara yeni və maraqlı faktların kontekstində təqdim olunur. Müəllif yazır: *“Bizi burada ən çox əlaqədar edən məsələ şairin milliyəti məsələsidir. İndiyə qədər şair haqqında söz söyləyənlər Nizamiyi ancaq fars olaraq göstərmişlərdir. Biz isə burada təcrübə ilə tam əksinə olaraq, Nizaminin xalis türk olduğuna dair bir cığır açmağa çalışacağıız. Zira, Gəncədə doğulub, burada böyüyüb təhsil görən və ölən Nizamini tarixçilərimizin fars olaraq göstərmələri bizcə haqsızlıqdan başqa bir şey sayılmaqdadır”*¹

M.Ə.Rəsulzadə (Rəsuloğlu) yazır ki, Nizaminin fars olduğunu iddia edənlər bunu onun əcdadlarının Qum şəhərindən gəlməsi ilə əlaqələndirir və başqa bir sübut göstərə bilmirlər. O əsaslandırır ki, bir şairin hər hansı bir məmləkətdən gəlməsi onun eyni millətdən olmasına səbəb sayıla bilməz. Unudulmamalıdır ki, keçmişdən Qum şəhərinin ətraflarında bir çox türk tayfaları yerləşmişdi. Müəllif yazır ki, Nizami “Leyli və Məcnun” əsərinin müqəddiməsində verdiyi məlumatda özünün türk

olduğunu söyləməkdədir.² Bunu təsdiq edən fakt Şirvanşah Axsitanın şairə məktub yazaraq “Leyli və Məcnun” hekayəsini nəzmə çevirməyini istəməsidir.

M.Ə.Rəsulzadə (Rəsuloğlu) həmin məktubu farsca təqdim etdikdən sonra tərcüməsini də oxuculara təqdim edir: *““Leyli və Məcnun” hekayəsini fars dili ilə bəzəndirməlisən. Mənim o sözü (fars dilini) tanıdığımı biliyorsan və sən bu ifadə esbabın (bacarığın) olduğunu da biliyorum. Bax, hekayəyi yazarkən türk sifətlik vəfa deyil (türkə bənzəmək bizim üçün vəfasızlıqdır). Türkcə qonuşmaq (danuşmaq) bizə yaraşmaz və layiq deyildir. Yüksək sülalədən doğan adama yüksək söz (dil) qonuşmaq lazımdır”*³

Müəllif qeyd edir ki, bu məktubda “Nizaminin farsca yazmaqda bacarıqlı olduğu” məlumatı şairin türk olduğunu göstərən ən mühüm sənəddir. Və şahın “Leyli və Məcnun”u Nizaminin türkcə yox, farsca yazmasını israr etməsi şairin türkcəni yaxşı bildiyini, əsəri türkcə yazmaq niyyətində olduğunu da göstərir. Əks halda şah

¹ M.Ə.Rəsulzadə (Rəsuloğlu). *Gəncəli Nizami*. “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalı. İstanbul, 1934, il: 3, sayı: 31-32, s. 274

² Yenə orada, s. 275

³ Yenə orada, s. 276

əsərin farsca yazılmasının vacibliyini xüsusi vurğulamazdı.

M.Ə.Rəsulzadənin (Rəsuloğlu-nun) əsaslandırmasına görə, bu həm də onu sübut edir ki, Nizamini yaşadığı dövrdə türk dili üstün mövqedə olub. Buna uyğun olaraq Şirvanşah Axsitanın məqsədi Nizamini qələminin gücü ilə farsca əsərlər yaradıb, türk dilinin geniş yayılmasının qarşısını almaq idi. Müəllif qeyd edir ki, Orta Asiyada olduğu kimi Azərbaycanda da fars və türk dilləri mücadiləsi keçmişdən mövcud olub.

Bundan əlavə, müəllif “İskəndərnamə”yə istinadən şairin fars və ərəb dilləri ilə yanaşı yəhudi, nəsrani və pəhləvi dillərinə də bələd olmasını ayrıca qeyd edir. Müəllif əsərin həmin bölməsindən bir hissəni farsca təqdim etdikdən sonra onun qısa tərcüməsini də oxuculara çatdırır: *“Dəfinə kimi bol olan sözlər müxtəlif nüsxələrdə dağınıq halda idilər. Hər nüsxədən “öz”lərini aldım. Ən çox yeni yəhudi, nəsrani və pəhləvi tarixlərindən istifadə etdim. Hər kitabdan eyilərini seçdim, hər qabıqdan məğzini aldım. Dildən-dilə dəfinə topladım və onlardan hekayələr*

doğrultdum. Hər dildən məlumatları olan adamın dili qaxıncılardan qısa olur”.¹

Məqalə müəllifin bu qənaəti ilə yekunlaşır: *“Bizcə isə, gəncəli olan şair heç bir mübaliğəyə meydan verməmək üzrə ancaq və ancaq türk olmuşdur. İrəlidə bir gün şairə aid əldə ediləcək türkcə şeirlər parçası bizim bu fikrimizi təyid edəcəkdir (təsdiq edəcəkdir) qənaətindəyim”*.²

Qeyd edək ki, Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı, onun zəngin, lakin az öyrənilmiş ədəbi-bədii və tərcümə əsərləri irsi var. Bu faktı qeyd etməkdə məqsədimiz M.Ə.Rəsulzadənin sonralar N.Gəncəvi yaratıcılığı ilə əlaqəli araşdırmalarının təsadüfi olmadığını göstərməkdir. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda, sonradan mühacirətdə yaşadığı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatını, şair və yazıçılarımızın yaratıcılığını araşdırıb, təhlil edib, dəyərləndirib.

M.Ə.Rəsulzadə irsində N.Gəncəvi ilə bağlı ilk məlumatları 1920-ci illərdə əldə etmək mümkündür. Məlum olduğu kimi, 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan Rusiya

¹ M.Ə.Rəsulzadə (Rəsuloğlu). *Gəncəli Nizami*. “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalı. İstanbul, 1934, il: 3, sayı: 31-32, s. 277

² Yenə orada, s. 277

bolşevikləri tərəfindən işğal edildi, ilk Cümhuriyyətimizi yaradan digər şəxsiyyətlər kimi M.Ə.Rəsulzadə də vətəni tərk etməyə məcbur oldu. Rusiya, Finlandiya və başqa ölkələrdə yaşamaq məcburiyyətində qalan M.Ə.Rəsulzadə böyük çətinliklə 1922-ci ilin dekabrında Türkiyəyə getdi. Həmin dövrdən başlayaraq o həm siyasi mücadiləsinə, həm də tarix və ədəbiyyat sahəsindəki araşdırmalarını davam etdirdi.

M.Ə.Rəsulzadə 1923-cü ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan Cümhuriyyəti, keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti” (“Azərbaycan Cümhuriyyəti: yaranması və formalaşması”) kitabının¹ “Ədəbi və milli intibah” bölümündə Nizaminin Azərbaycan şairi olduğunu belə ifadə edirdi: “*Bu türklər Azərbaycanı ikiyə bölən Araz çayının iki tərəfində yaşayıb və qismən İrana bu və ya bu surətlə bağlı müstəqil bir halda yaşadıqları zaman məhkum bir millət deyil, hakim olaraq yaşayırlardı. Çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinfini türklər təşkil edirdi...*

Azərbaycan xalqı idarəcə gördüyü ağırlığı başqalarından deyil, öz cinsindən gördüyü üçün həqiqi məhkumiyətini, mənəviyyatca başqa bir mədəniyyətin məhkumu olduğunu dərk etmirdi. O, get-gedə farslaşdı. Yuxarı təbəqə təhsilini farsca görür, fars tərbiyəsi alır, fars kimi düşünür və özünün doğrudan-doğruya iranlı olduğuna qane olurdu. Xalqın həll və əqdini əlində saxlayan bu yuxarı təbəqə kimi mənəviyyətinə hakim olan bilikli adamlar sinfi də eyni ruhda, eyni tərbiyədə və eyni zehniyyətdə idi.

*Fars ədəbiyyətinə Nizamilər, Xaqanilər, Məhsətilər kimi ustadlar bəxş edən bu torpaqda yetişən Azərbaycan ziyalısı pək təbii idi ki, bir zaman Süleyman Qanuninin belə az qala qəbul elədiyi Sədi dili qarşısında əriyib özündən keçmiş, türk ilə türkcəyə xor baxmışlardı”.*²

M.Ə.Rəsulzadənin bu təqdimatında Nizami Azərbaycan şairi, türk şairi kimi təqdim olunur.

1928-ci ildə İstanbulda “Türk Ocaqları” İdarə Heyəti heyəti tərə-

¹ Mehmed Emin Resulzade. *Azerbaycan Cumhuriyeti (keyfiyeti-teşekkülü ve şimdiki veziyyəti)*. İstanbul, 1923

² Mehmed Emin Resulzade. *Azerbaycan Cumhuriyeti (keyfiyeti-teşekkülü ve şimdiki veziyyəti)*. İstanbul, 1992; M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929). I cild. Bakı, 2016, s. 43

findən Yusif Akçuranın topladığı yazılar əsasında və onun öz redaktorluğu ilə “Türk ili” məcmuəsi nəşr edilir. Bu məcmuədə M.Ə.Rəsulzadənin böyük əhəmiyyət kəsb edən “Qafqaz türkləri” əsəri də çap olunur.¹

M.Ə.Rəsulzadə bu əsərində də tanınmış Azərbaycan ziyalılarının fars dilində yazması probleminə toxunur, A.Bakıxanovun “Gülüstanı-İrəm”ini, M.F.Axundovun əsərlərinin bir qismini farsca yazdığını qeyd edir. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Atabəyliyi dövründə yaşamış Azərbaycan şairi Fələki Şirvaninin fars ədəbiyyatının ustadlarından sayıldığını qeyd etdikdən sonra Nizami haqqında üç sətirdən ibarət olan çox qısa məzmunlu bu cümlələri yazır: “Nizaminin mənşəyində ixtilaf olduğu üçün onu azərbaycanlı bir türk şairi olmasa da, Gəncədə yaşamış və bu mühit içərisində yetişmiş bir şair olaraq qəbul edə bilirik. Şamaxıdan, Bakıdan, Gəncədən, Dərbənd ilə Təbrizdən bir çox alimlər, şairlər, həkim və filosoflar çıxmışlar ki, əsərlərini farsca yazmışlardır”.²

Çox ehtimal ki, M.Ə.Rəsulzadə “Nizaminin mənşəyində ixtilaf” fikrini bəzi fars tədqiqatçılarının

şairin əslinin İranın Qum şəhərindən olması fikri ilə əlaqələndirib təqdim edirdi. M.Ə.Rəsulzadə sonrakı araşdırmalarında isə Nizamini əslən Gəncədən olduğunu, onun Azərbaycan şairi kimi qəbul edildiyini əsaslandırmışdı.

M.Ə.Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını³ 1936-cı ildə Berlində (Almaniya) Türkiyə türkcəsində, Parisdə (Fransa) isə rus dilində çap etdirir.

M.Ə.Rəsulzadə bu araşdırmalarında görkəmli Azərbaycan şair və yazıçıları olan M.Füzuli, Ş.İ.Xətayi, M.Ş.Vəzəh, M.F.Axundov, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, M.Hadi, H.Cavid, C.Məmmədquluzadə və digərləri haqqında bilgiler verib. Burada sovet rejimində yaşayan C.Cabbarlı, Ə.Abidin yaradıcılığını əhatə edən məlumatlar var.

M.Ə.Rəsulzadə 1936-cı ildə Parisdə “Qafqaz, Türküstan və Ukrayna xalqlar dostluğu” cəmiyyətinin toplantısında rus dilində “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda məruzə edib. Həmin məruzə də 1936-cı ildə Parisdə rus dilində kitab şəklində nəşr olunub. Öz məruzəsini “Azərbaycan türkləri ümumtürk

¹ Mehmed Emin Resulzade. *Kafkasya Türkləri*. (Hazırlayan: Yavuz Akpınar). İstanbul, 1993; M.Ə.Rəsulzadə. *Əsərləri* (mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929), I cild, Bakı, 2016

² M.Ə.Rəsulzadə. *Əsərləri* (mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929), I cild, Bakı, 2016, s. 441

³ M.Ə.Rəsulzadə. *Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı*. (Yeni hərfzlərlə). Berlin, 1936

mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışlar” sözləri ilə başlayan M.Ə.Rəsulzadə böyük şair Füzulinin XIX əsrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatına təsir imkanlarını qeyd edir, sonra Nizami Gəncəvinin həqiqi Azərbaycan şairi olduğunu xüsusi vurğulayır: *“Əgər diqqətə alsaq ki, ona (Füzuliyə) qədər və ondan sonra Azərbaycanın ən yaxşı şairləri fars dilində yazmışlar, fars ədəbiyyatının böyük klassikləri olan Fələki və Xaqani Şirvanilər, eləcə də Nizami Gəncəvi əsl azərbaycanlı idilər, bax onda aydın olar ki, sözün həqiqi mənasında Füzuli hansı ədəbi inqilabı etmişdir”*¹

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə 1936-cı ildəki çıxışında və elə həmin il nəşr edilən kitabında Nizaminin “azərbaycanlı” olduğunu qeyd edir.

M.Ə.Rəsulzadənin Nizami haqqında geniş araşdırmalara əsaslanan əsərini yazması İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasından - 1939-cu ilin sentyabrından sonraya təsadüf edir. Bu, daha çox onun Rumıniyada yaşadığı illərə (1940-1944) aiddir. Aydın olur ki, M.Ə.Rəsulzadə bu əsərini Rumıniyada yazıb və 1941-ci ildə başa çatdırıb. Onun

məqsədi bu əsərini böyük şairin anadan olmasının 800 illiyinə töhfə etmək idi. Əslində, M.Ə.Rəsulzadə bu ağır və əsaslı araşdırmasını başa çatdırdı. Lakin İkinci Dünya savaşının o dövrdə davam etməsi, savaş bitəndən sonrakı dövəmdə gərgin şərait kitabın nəşrinə imkan vermədi.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə 1939-cu ilə qədər Polşada yaşayıb. 1939-cu il sentyabrın 1-də Polşanın bir hissəsi Almaniyaya tərəfindən, digər bölgələri isə sentyabrın 18-də sovet qoşunlarının hücumu ilə işğal edildi. M.Ə.Rəsulzadə Polşanın işğalından əvvəl - 1939-cu ilin avqustunda dostu Ayaz İshaqi ilə birlikdə Rumıniyanın Dobruca bölgəsində, Köstəncə (Konstansa) şəhərində idi.² Burada onlar Dobruca Mədəniyyət Birliyinin onların şərəfinə keçirdiyi tədbirdə iştirak edirdilər (o dövrdə burada çoxlu sayda türklər yaşayırdı). M.Ə.Rəsulzadə polyak əsilli xanımı ilə birlikdə Köstəncədə dostu, Türkiyəni Rumıniyada böyükəlcə kimi təmsil etməyə gələn Həmdulla Sübhi Tanrıövəri qarşılayır və Polşanın işğal edilməsi səbəbindən onunla birlikdə Buxarestə gedir. Burada 1944-cü ilin sonlarına qədər yaxın dostu H.S.Tanrıövərin himayəsində

¹ M.Ə.Расулзаде. *Современная Азербайджанская литература*. Парис, 1936, с. 4

² Ö.Özcan. *Mehmet Emin Resulzadenin bilinmeyen yazıları*. “Türk Yurdu” jurnalı, İstanbul, avqust 2010, №276, s. 73

“Kiryazi” hotelində yaşayır. Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi “Azərbaycan şairi Nizami” əsərini 1941-ci il avqustun 10-da tamamlayır.

M.Ə.Rəsulzadə irsinin tanınmış tədqiqatçılarından olan Ö.Özcan “Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bilinməyən yazıları” məqaləsində bu haqda yazır: *“Rəsulzadənin Rumıniyada yaşadığı illərdə Gəncəli Nizami ilə ilgili araşdırmalarını tamamladığı və 1941 ilində basıma hazır hala gətirdiyi bilinməkdədir”*.¹

M.Ə.Rəsulzadə Buxarestdə yaşasa da, eyni zamanda Almaniyada da olur, azərbaycanlı əsirlərin xilas edilməsi üçün Almaniya hökumət dairələri ilə danışıqlar aparır. 1944-cü ilin aprelində Rumıniya bombalanandan sonra burada baş verən çevrilişlə hökumət devrilir. Yeni hökumət sovet dövləti ilə atəşkəs elan edir. Bu hadisələrdən və Rumıniya sovetlərin nəzarətinə keçəndən sonra M.Ə.Rəsulzadə Avstriyaya gedir, “İmperial” mehmanxanasında yaşayır. O, sonradan Almaniyanın Mittenvald bölgəsindəki düşərgədə qalır.

M.Ə.Rəsulzadənin Almaniyadan Türkiyəyə getməsində yaxın dostu, o dövrdə Türkiyənin Bö-

yük Millət Məclisinin üzvü olan H.S.Tanrıövrin xidməti olub. Həmdulla bəy bu məsələ ilə bağlı Daxili işlər nazirinə rəsmi müraciət ünvanlayıb, nəticədə razılıq alınmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyəyə qayıdışı 1947-ci ilin sentyabrında mümkün olub.²

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə getdiyi ilk illərdə ehtiyatlı davranmağa məcbur olmuşdu. Görünür, Türkiyə rəsmiləri Sovetlər Birliyini çox da “qıcıqlandırmaq” istəməmiş, M.Ə.Rəsulzadənin və digər siyasi mühacirlərin Türkiyəni tərk etməsi ilə bağlı ısrarlı tənqidlərini unutmamışdılar. 1931-ci ildə Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə dövləti arasında imzalanan rəsmi sənədin gizli saxlanılan bir bəndində siyasi mühacirlərin Türkiyə ərazisindəki fəaliyyətinin tamamilə dayandırılması məsələsi öz əksini tapmışdı. Bəlkə elə bu “ehtiyatlılığa” görə M.Ə.Rəsulzadə 1950-ci ilə qədər Türkiyə mətbuatında (xüsusən millətçilərə məxsus olan “Ulus” qəzetində) yazılarını “M.Ə.Yalvacıoğlu” imzası ilə çap etdirmişdi.³

M.Ə.Rəsulzadənin “Ulus” qəzeti ilə yaxınlığının səbəbini

¹ Ö.Özcan. *Mehmet Emin Resulzadenin bilinmeyen yazıları*. “Türk Yurdu” jurnalı, İstanbul, avqust 2010, №276, s. 75

² N.Yaqublu. *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası*. B., 2013, s. 36

³ Ö.Özcan. *Mehmet Emin Resulzadenin bilinmeyen yazıları*. “Türk Yurdu” jurnalı, İstanbul, avqust 2010, №276, s. 75

Ö.Özcan onun əmisi oğlu M.Ə.Rəsuloglunun o dövrdə Türkiyədə hakimiyyətdə olan Cümhuriyyət Xalq Partiyasına (CHP) bağlı “Xalq evləri” kitabxanasında məmur vəzifəsində çalışması ilə əlaqələndirir. Çünki “Ulus” qəzeti CHP-nin yayın orqanı idi. 1950-ci il mayın 14-də Türkiyədə keçirilən seçimlərdə Demokrat Partiyası qalib gələndən sonra M.Ə.Rəsulzadə “Ulus” qəzeti ilə əməkdaşlığı dayandırmışdı. Bu müddətdə isə onun “Ulus” qəzetində üç yazısı çap edilmişdi.

Lakin M.Ə.Rəsulzadə fəaliyyətini getdikcə genişləndirmiş, ümumi təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə yaxın dostlarının dəstəyi sayəsində 1949-cu il fevralın 1-də Azərbaycan Kültür Dərnəyini yaratmağa nail olmuşdu. Eyni zamanda o, həmin dərnəyin fəxri başqanlığına seçilmişdi.¹

Bu dövrdə M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə aşağıdakı fəaliyyətlərini görürük: 1) 1949-cu il mayın 28-də “Azərbaycan kultür gələnekləri” mövzusunda konfransda çıxışı; 2) 1949-cu il noyabrın 27-də “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda konfransda çıxışı; 3) 1950-ci il mayın 28-də “Çağdaş Azərbaycan tarixi” mövzusunda çıxışı.²

Bu konfransların hər üçü Ankara “Türk Ocağı”nın binasında keçirilmiş və M.Ə.Rəsulzadənin çıxışları maraqla qarşılanmışdı. 1952-ci ilin apreliyindən isə M.Ə.Rəsulzadənin ümumi təşkilatçılığı ilə Ankarada “Azərbaycan” jurnalı nəşrə başlamışdı.

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə getdikdən az sonra Nizami haqqında araşdırmasını 1949-cu ildə nəşr olunmaq üçün Milli Təhsil Nazirliyinə təqdim etmişdi. Lakin əsərdə rusların əleyhinə ifadələrin olması müəllifə irad tutulmuşdu. Əsərin nəşrinin bu ifadələrin çıxılmasından sonra mümkün olacağı söylənilmiş, lakin M.Ə.Rəsulzadə bununla razılaşmamışdı.

Qeyd edək ki, Nizami haqqdakı kitabın nəşri Cümhuriyyət Xalq Partiyasının hakimiyyətdə olduğu 1950-ci ilə qədərki dövərdə mümkün olmadı. O dövərdə Milli təhsil naziri Həsən Təhsin Banquoğlu idi. Ondan əvvəl - 1938-1946-cı illərdə isə Həsən Əli Yücəl Milli təhsil naziri olmuşdu. Həsən Əli Yücəl sonradan “Cümhuriyyət” qəzetində M.Ə.Rəsulzadə haqqında bir məqalə də yazmışdı.

1950-ci ildə Türkiyədə baş verən iqtidar dəyişikliyinə ilk dövrlərində

¹ N.Yaqublu. *Məmməd Əmin Rəsulzadə*. B., 1991, s. 30

² Ö.Özcan. *Mehmet Emin Resulzadenin bilinmeyen yazıları*. “Türk Yurdu” jurnalı, İstanbul, avqust 2010, №276, s. 74

də kitab nəşr edilmədi. Çünki Demokrat Partiyasından olan ilk Təhsil naziri Hüseyn Avni Basman CHP meyilli bir şəxs idi. O, qısa müddətdən sonra istefa verdi (onun nazir olduğu müddət yalnız iki ay davam etdi). Onun yerinə təyin olunan Tovfiq İlərinin nazir işlədiyi zamanda M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” kitabı nazirliyin nəşri olaraq 1951-ci ildə çap edildi.

Bu haqda məlumatları o dövrdə Türkiyənin Milli Təhsil Nazirliyində çalışmış K.Dəvətoğlunun nəşr etdirdiyi “Mənim gördüyüm bugünkü Rusiya” kitabından öyrənmək mümkündür. Müəllif yazır: “...Yenə bir kiçik xatirəmi qeyd etmədən keçə bilməyəcəyəm. Özünü şəxsən və yaxından tanımaq bəxtiyarlığına çatdığım Azərbaycanın böyük mücahid övladı Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy Nizami haqqında dəyərli əsərini yazmış, tamamlamışdı. Kitabda mövcud ruslar əleyhindəki bəzi cümlələri münasib görməyən sovet heyranı vəzifəlilər kitabın nəşr edilməsi üçün bunların çıxarılmasını istədikləri vaxt rəhmətlik: “*Bunları mən yazmadım ki... Böyük Nizami yazmış. Onları çıxarmaq nə mənim*

haqqım, nə də kimsənin karıdır!” – demiş və kitabı nəşr etdirməkdən imtina etmişdi. Bu kitab ancaq daha sonra rəhmətlik Tovfiq İləri Milli təhsil naziri olunca nöqsansız bir halda nazirlik tərəfindən nəşr edilmişdi”.¹

1938-1946-cı illərdə Türkiyənin Milli təhsil naziri vəzifəsində çalışmış, İzmirdən Türkiyə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmiş *Həsən Əli Yücəl bəy*in (1897-1961) də M.Ə.Rəsulzadənin “Nizami” kitabı ilə bağlı maraqlı bir yazısı 1955-ci il martın 27-də “Cümhuriyyət” qəzetində dərc edilmişdi.

H.Ə.Yücəl bəy yazısını bu təsirli sözlərlə başlayır: “*Üç həftə qədər öncə Ankarada bir qərib həyata göz-lərini yumdu. Hər türk ay-yıldızlı bayrağının dalğalandığı hər yerdə vətəninədir. Buna şübhə yox! Fəqət yenə hər türk evini, köyünü və kəndini ayrıca sevdiyi, onlara könlünü ayrıca bağladığı üçün evindən, köyündən və kəndindən uzaqda olunca kəndini “qərib” hiss etməkdən uzaqdı. Rəhmətlik Məhəmməd Əmin Rəsulzadə işdə böylə bir qəribdi. Bu mənada evindən və köyündən və yurdundan uzaqda qaldığı üçün... O da türkdü, mən də türkdüm. Bağlandığımız bu müştərək*

¹ F.Tevetoğlu. *Benim gördüğüm bugünkü Rusya*. Ankara, 1968, s. 198-200

kutsal varlıq üstündə söz açıb fikir qarşılaşdırmaya ehtiyac duymadan anlaşılmamıza yetmişdi”¹

Sonra H.Ə.Yücel M.Ə.Rəsulzadənin Nizami haqqında nəşr etdiyi kitabla bağlı bilgilər verir: *“Nizamiyə dair 1951-də Milli Eytim Bakanlıq seriyası içində yayımlanan kitabını mənə lütf edib gətirdiyi zaman söylədiyimiz fikirlər həp o mühüm nöqtənin ətrafında dönüb durmuşdu.*

...Bu kitab böyük şairin 800-cü (1141-1941) ildönümü münasibətilə yazılmışdı. Yazar şairin adının üstünə bu qeydi qoymuşdu: Azərbaycan şairi.

Bu 400 səhifəlik əsərin ruhu Azərbaycandır. Fars və dünya ədəbiyyatının ən önəmli əsəmlərindən biri olan Nizaminin şəkildə iranlı, üzdə türk olduğunu isbat etmək üçün Rəsulzadə bütün diqqətini hər məqama yönəltmişdi... Nizaminin ilk qadınının qırçaqlı bir türk qızı olduğunu və tək oğlu Məhəmmədin öldüyünü və məsnəvinin sonunda Xosrovun cənazəsi üstündə can verən Şirin üçün “O, mənim qırçaqlı Afaqıma bənzərdi, bəlkə də onun ta kəndisi idi” - deyişini öylə içli anladır ki, bütün bu hə-

zin macərələr sanki Rəsulzadənin başından keçmişdir.

Rəsulzadə Nizamidə türk ruhunu haqlı olaraq bulmuşdu”²

Türkiyə arxivlərindən əldə olunan sənədə (bu sənədi Ö.Özcan bəy tapıb) görə, M.Ə.Rəsulzadənin Nizami haqqında kitabının nəşri ilə bağlı Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyinin qərarı 1949-cu il 10 may tarixində qəbul edilmişdi. Lakin müəyyən səbəblərdən (bu səbəbləri açıqlamışığı) kitabın çapı gecikdirilərək yalnız 1951-ci ildə nəşr olunmuşdu.

Kitabın nəşri 1951-ci ildə reallaşdı.³ Bu kitab Türkiyə cəmiyyətində böyük maraqla qarşılandı və 1991-ci ildə “Türk Dünyasını Araşdırma Vəqfi” tərəfindən kiçik bir təqdimatla, heç bir əlavələr olmadan, eynən yenidən nəşr edildi.⁴

M.Ə.Rəsulzadənin N.Gəncəvi haqqında araşdırması yalnız Şərqlə türk, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində deyil, ümumilikdə bəşər mədəniyyəti sistemində maraqlı bir hadisə idi. M.Ə.Rəsulzadənin bu tədqiqatında Azərbaycan şairi Nizami yaradıcılığının ümuminsanlığa, ayrı-ayrı xalqların inkişafına gərək olan dəyərlərindən

¹ H.A.Yücel. *Resulzade*. “Cumhuriyet”. 27 mart, 1955

² Yenə orada

³ *Azərbaycan şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951

⁴ *Azərbaycan şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). İstanbul, 1991

danışılır və ciddi faktlar təqdim edilirdi. M.Ə.Rəsulzadə bu əhəmiyyətli araşdırmasında Nizamini Azərbaycanın böyük şəxsiyyəti, fəxri kimi dəyərləndirirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin kitabı “Müəllifdən”, “Başlanğıc”dan, dörd bölmədən, “Əlavələr”dən, “Bibliografiya”dan, “Nizamidən mətnlər”dən, “İndeks”dən, “Mətn xaricində rəsmlər”dən ibarətdir.

Kitabın başlanğıcında M.Ə.Rəsulzadənin əsas mövqeyi ilə tanış olmaq mümkündür: “Nizami – Azərbaycan şairi”, “Unudulmuş Nizami”, “Nizamiyə qarşı borcumuz”.

Müəllifin seçdiyi bu başlıqlar əslində həm də narahatlıq doğuran çağırışlardır, yəni oxucunu maraqlandırmaq, onun diqqətini Nizami şəxsiyyətinə yönəltmək cəhdləridir.

Kitabdakı bölüm başlıqları da diqqəti cəlb edir: “Nizami kimdir”, “Nizaminin beş kitabı”, “Mövzuları baxımından Nizami”, “Nizamidə sənət və ideoloji”.

Müəllif birinci bölmədə “Nizaminin hal tərcüməsi”ndən başlayaraq şairin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyinə qədər maraqlı araşdırmalar aparır. Ümumilikdə 70 səhifəni əhatə edən bu bölmədə oxucuya böyük şairin şəxsiyyəti haqqında əhatəli bilgiler verilir.

İkinci bölüm Nizaminin beş kitabını – “Xəmsə”sini əhatə edir: “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə”.

Bu əsərlərin hər birinin əhəmiyyəti və dəyəri M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən geniş təhlil edilir, yeni faktlar, yanaşmalar və məlumatlarla oxucunun ixtiyarına verilir.

Üçüncü bölmədə Nizaminin əsərlərinin mövzuları araşdırılır. Müəllif bu mövzuların da seçimini maraqlı sistemləşdirib: “Nizamidə farslıq”, “Nizamidə türklük”, “Nizamidə Qafqasya”, “Nizami görüşü ilə rus”, “Nizamiyə görə qadınlıq”.

Burada təqdim olunan hər bir mövzu Nizami irsinin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Xüsusən, Nizaminin əsərlərində “türklük” dəyərlərinin tədqiqi bu kitabda ilk dəfə idi ki, yeni yanaşmadan təqdim olunurdu.

Dördüncü bölmədə Nizami yaradıcılığının sənətkarlığı, ideoloji istiqamətləri öyrənilir. Bu bölmədə müəllif Nizami şeirinin özəl xüsusiyyətlərinə diqqət edərək bu yaradıcılığın əsas mənbəyinə, onun inkişafına, həyatın inkişafı və insan probleminə, eşq fəlsəfəsinə, dini dəyərlərə və sosial ideallara, dövlət məsələsinə, ideal

hökmdar istəyinə də diqqət yetirir.

Kitabda təqdim olunan “Əlavələr” bölümü də diqqəti cəlb edir. Müəllif bu bölümə Nizami haqqında mənzum bir xülasəni təqdim edəndən sonra iki “Leyli və Məcnun”un (Nizami və Füzuli) müqayisəli təhlilini aparır, şairin doğulduğu yer və məzarı haqqında bilgilər təqdim edir, Nizami əsərlərində olan türkcə sözləri seçib müəyyənləşdirir, Vəhid Dəstgirdinin yazılarında nöqsanları qeyd edir. M.Ə.Rəsulzadə bu bölümə Nizami irsinə daha bir diqqətini də ortaya qoyur. Onun əsərlərindən, yəni orijinaldan, fars dilindən müəyyən seçmələri türkcəyə çevirir. M.Ə.Rəsulzadənin Nizamidən çevirmələri hansılardır? Diqqət edək: 1) “Allah haqqında”; 2) “Söz”; 3) “Sözçü”; 4) “İnsanlığın dəyəri”; 5) “Yaşlı qadın və Sultan Səncər”; 6) “Kərpickəsən qoca”; 7) “Bayquş düyünü”; 8) “Qıpçaq qadınları”; 9) “İskəndərin qulaqları”; 10) “Xosrov və Fərhad”.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadənin Nizamidən bu çevirmələri şəiriyət və poetika baxımından olduqca yüksək səviyyədədir.

“Bibliografiya” bölümündə müəllif Nizamiyə yazılan bənzətmələri qeyd edir. Nizami “Xəmsə”sinin əski əlyazmaları ilə bağlı

məlumatlar verir, Nizamiyə aid Avropada nəşr edilmiş əsərlərin və özünün faydalandığı qaynaqların siyahısını təqdim edir.

Kitabın “Nizamidən mətnlər” başlığında şairin əsərlərindən on beşə qədər hissəni orijinal surətdə farsca yazılışı ilə oxuculara çatdırır.

“İndeks” bölümündə isə müəllif şəxs adlarını, coğrafi, qövmi və siyasi adları, tarixi abidələr, qurumlar, elmi, ədəbi əsərlərin adları yazılıb.

Kitabın sonunda “Mətn xaricində rəsmlər” bölümü yer alır. “Xəmsə”nin əlyazmaları ilə başlayan və “Füzuli” miniatürü ilə yekunlaşan bu rəsmlərin sayı on doqquzdur.

M.Ə.Rəsulzadə kitabın “Başlangıç”ında Nizaminin məşhur sözlərini təqdim etməkdə çox doğru mövqedədir:

*Yüz ildən sonra desən, harda bu?
Beytlərdən nida gəlir ki, burda bu.*

M.Ə.Rəsulzadə əsərinin “Müəlifdən” başlıqlı ilk təqdimat yazısında oxuculara maraqlı məlumatlar verir. Yazır ki, bu əsəri Nizaminin 800 illik yubileyi münasibətilə 1941-ci ildə bitirsə də, müharibə dövrü ilə bağlı nəşr etdirə bilməyib. Bu “gecikmə” müddətində isə müəllif əsərə yeni faktlar, məlumatlar daxil edərək onu daha məz-

munlu formaya salıb. Əsərdə sonradan yer alan məlumatlarla yanaşı, “Əlavələr” bölümündə “Nizamidən çevirmələr” də oxucuya çatdırılıb.

M.Ə.Rəsulzadə Nizamidən tərcümələrin müəllifi olduğunu və bu məqamlarda çevirmələrinin şairin “əsərinə layiq bir şəkildə” olması iddiasından uzaq dayandığını qeyd edir.

Müəllif “Əlavələr” bölümündə Nizaminin əsərlərindən hissələri həm də ona görə təqdim edir ki, mətndəki mövzular oxucular üçün aydınlaşsın. Müəllif giriş sözlərini bu məzmununda yazır: “*Yüz deyil, səkkiz yüz ildən sonra dəxi “ha, hu!”sunu (orijinalda belədir, yəni “burda bu” - red.) duyduğumuz Nizami müsəlman Şərqi irfan (elm) xəzinəsinə daxil İran və cahən ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi deyər tanınan şairdir.*

Müsəlman Şərqi deyincə Nizaminin məmləkəti Gəncəni içində alan Azərbaycan da hesaba qatılmaq üzrə Yaxın Şərq ilə Orta Asiyayı qavrayan coğrafi bir bölgə anlaşıdır.”¹

M.Ə.Rəsulzadənin bu dəyərli əsərində Şərq İslam mədəniyyətinin də Azərbaycanın əhəmiyyətinə xü-

susi önəm verilir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “...Ədəbiyyat alanına gəlincə Azərbaycanın rolu daha böyük bir ölçüdədir. Azəri türklərin klassik türk ədəbiyyatına Nəsimi, Həbib və nəhayət, Füzuli kimi tanınmış və böyük simalar verdikləri məlumdur. Azərbaycanlıların klassik İran ədəbiyyatındakı payları da önəmli bir dərəcədədir.

Başda Gəncəli Nizami olmaqla İran ədəbiyyatına Azərbaycan bir sıra məşhur isimlər vermişdir. Bunlardan Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Müciri Beyləqani, Əbül-Üla Gəncəvi və başqalarını qeyd edə biliriz. Bunlar XII yüzilin şairləridir. Kəndilərindən əvvəl XI yüzildə şair və həkim (*filosof*) Təbrizli Qətran bulunmaqdadır ki, o zamankı Azərbaycan hökmdarlarının həyat və icraatını nəzm etmişdir. Bu dövrlərdə farsca müsəlman Doğuda ədəbi və rəsmi bir dil hökmündəydi. Fars olmayanlar da əsərlərini bu dillə yazarlardı”.²

Bəs “türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı” necə yaranırdı?

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, oxşar hadisələr dünyanın ayrı-ayrı xalqlarının da tarixində baş verib. Məsələn, XVIII yüzildə fransız olmayan avropalı yazarlar da öz əsərlərini

¹ *Azərbaycan şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 5

² Yenə orada

fransızca yazmışdılar. Bəs İslam Şərqi vəziyyət necə olub?

M.Ə.Rəsulzadə bu sualı belə əsaslandırır: *“İslam Doğusunda biz bu olayın bir bənzərini bulmaqdayız. Miladi X yüzillə XIII yüzil arasında İslam Doğusu üçün farsca genəl bir dövlət və ədəbiyyat dili olmuşdur. İranlı, yəni fars olmayan müəlliflər belə elmi və ədəbi əsərlərini bu dildə yazmışlardır. Zamanın bu gərəyinə bilxassə (xüsusilə) türk aydınları uymuşlardı. Bu surətlə, kəndilərindən qalan əsərlər, təbiidir ki, yazdıqları dilə görə İran və fars ədəbiyyatının malı olmuşdur”*¹

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatçı Y.E.Bertelsin məqaləsindəki İran ədəbiyyatı haqqında olan fikri də təsdiqləyir: *“Yeni İran ədəbiyyatını fars ədəbiyyatı deyər almaq doğru olamaz. Bu ədəbiyyat İranın olduğu kimi Hindistanın, Orta Asyanın, qismən Türkiyənin və Əfqanıstanın da ədəbiyyatıdır”*²

M.Ə.Rəsulzadə bu fikri bir qədər də əsaslandırır ki, *“fars ədəbiyyatı türk cinsindən olan şairlər tərəfindən dəxi yaradılmışdır”*³

M.Ə.Rəsulzadə Nizami ilə bağlı olan bir mühüm problemə toxu-

nur: şairin kimliyi. Və yazır: *“Nizami indiyə qədər Doğu və Batı araşdırıcıları tərəfindən daha çox İran ədəbiyyatının bir mütəəssili (nüməyəndəsi) olaraq incələnməsi və şəxsiyyəti ancaq bu sifətlə tanınmışdır. Bu kökləmiş şöhrət rəğmən, Nizami bizə görə, bir Azərbaycan şairidir və bu, onun sadə “Gəncəvi” olmasından dolayı deyildir. Gəncəli Nizaminin Azərbaycanla olan maddi ilgisi hal-tərcüməsi yazılırkən mümkün olduğu qədər bəlihtəcəkdir. Mənəvi ilgisinə gəlincə, bunu söyləmək lazımdır: dilinin farsca olmasına rəğmən, şairin daşdığı hissiyyat ilə işlədiyi konular (mövzular) kəndisinin Azərbaycan duyularından doğmuş bir zövqə şahid olduğunu göstərməkdədir”*⁴

M.Ə.Rəsulzadə bu problemin, yəni Nizaminin məcburən farsca yazmasının təkrarsız hadisə olmadığını qeyd edir. O yazır ki, tarixin gedişində müəyyən xalqlarda da belə problemlər yaşanıb. Məsələn, Finlandiyada yaşayan fin şairləri əsərlərini İsveç dilində yazıblar. Hətta həmin şairlərə Finlandiyanın paytaxtında “milli şair” adı ilə abidələr ucaldılıb. Eyni zaman-

¹ Azərbaycan Şairi Nizami. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 16-17

² Yenə orada, s. 17

³ Yenə orada, s. 17

⁴ Yenə orada, s. 28

da, İrlandiya ədəbiyyatı müəyyən dövrdə ingilis dilində yazılıb-yaradılıb. İngilislərin təsirində olan Hindistanda da ingiliscə yazılarla rastlaşmaq mümkündür.

M.Ə.Rəsulzadə bu məqamları qeyd etdikdən sonra “Nizami Azərbaycan şairidir” fikrini daha geniş olaraq açıqlayır: *“Nizaminin yaradıcılığı şəkil baxımından Azərbaycana nisbətə milli deyilsə də, seziş və duyuş nöqtəsindən şair içindən çıxdığı mühitə dərindən bağlıdır. Və bu bağlılıq onu bizim gözümdə Azərbaycanlı bir şair olmaqdan başqa, bir Azərbaycan şairi dəxi yapmaqdadır”*¹

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında bildirir ki, Nizaminin əsərləri araşdırıldıqca onun farsçılıqdan uzaq olduğu da aydınlaşır. O yazır: *“Konuları araşdırılınca Nizaminin fars nasıyonalizmindən uzaq, türk sevgisiylə dolğun, Qafqasya mühit və şərtlərinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddəratı və geopolitikindən doğan daimi qayğılarla ilgili olduğu görülür ki, bu surətlə o, əlbəttə, bir Azərbaycan şairidir”*²

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında Nizaminin hal-tərcüməsi ilə bağlı yanlış yazılara da aydınlıq gətirir,

düzəlişlərini edir. Məsələn, İran tədqiqatçısı V.Dəstgirdi Nizaminin anasının adının “Rəisə” olduğunu açıqlayır. M.Ə.Rəsulzadə bunun doğru olmadığını, Nizaminin də anası haqqındakı yazdığı “rəiseyi-kürd”ün qadın adı kimi anlaşılmasına qarşı çıxır. O, qeyd edir ki, Nizaminin anasının adı bilinmir və o, Gəncədə yaşamış Azərbaycan kürdlərindən olan bir ailənin qızıdır. Yəni burada işlədilən “rəiseyi” sözü bir ad yox, ünvanıdır: “kürd əşrafından” (*qəbiləsindən*) mənasını verir.

Müəllif Nizaminin doğum və ölüm tarixləri ilə də bağlı dəqiqləşmələr aparır. Yəni təxminlərə görə, şair 1141-ci ildə (hicri 535-də) doğulub. Nizaminin ölüm tarixinin isə 1204-cü il olduğunu yazır və əlavə edir ki, avropalı müəlliflərdə bu qaynaqla razılışır. (Əlavə edək ki, sovet qaynaqlarında bu tarix 1947-ci ildə Nizaminin məqbərəsində tapılan sinə daşındakı yazıya istinadən 1209-cu il olaraq əsaslandırılır).

Rəsulzadə Nizaminin 1204-cü ildə dünyadan köçdüyünü belə əsaslandırır: *“Son böyük əsəri “İskəndərnamə”yi Nizami h. 597-də (m. 1201-də) yazmışdır. Bu tarixdən 4 və ya 5 il sonra təsvir etdiyi bütün*

¹ *Azərbaycan şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 30

² Yenə orada, s. 31

qəhrəmanları kimi, o da müqəddər aqibətə uğramışdır. İskəndərin və ətrafındakı yunan filosoflarının öldükələrini birər-birər təsvir edən həkim kəndi ölümünü də təsəvvür etmiş, “onların uyuduqları kimi, Nizami də uyudu” demişdir. 63 ilə yaxın ömrünün yarım əsrlik mühüm bir qismini sənət, hikmət və irşada sərf etmişdir. Nəhayət, kəndi sözü ilə söyləsək, 1204-də “müvəqqət kalibini” tərki ilə əbədliliyə qovuşmuşdur”¹.

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, bəzi tədqiqatçılar Nizaminin ölümü ilə bağlı beytlərin sonradan başqaları tərəfindən əlavə edildiyini söyləsələr də, şairin uzaqgörənliyinə sübut kimi o hələ sağlığında ikən ölüb getdikdən sonra türbəsinin düşəcəyi vəziyyəti - xarabalığa çevriləcəyini təsvir edib.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin əslən gəncəli olduğunu qeyd edərək onun doğum yeri ilə bağlı bəzi müəlliflərin yanlışlıqlarına da aydınlıq gətirir. Şairin İranın Qum şəhərindən olması fikri ilə razılaşmır. Müəllif bildirir ki, bu yanlışlığın əsasını Nizamiyə aid olunan iki beyt təşkil edir və bu beytlərin də mənbəyi şübhəlidir.

M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Bəzi “Xəmsə” nüsxəsində bu iki beytdən yalnız birincisi yazılıdır. Fəqət bu beytlərin mətnə sonradan əklənmiş olduğu sözün gəlişindən dəxi anlaşılməqdadır”².

Müəllif həmin yazıya aid olan hissəni farsca oxucuya təqdim etdikdən sonra tərcüməni də çatdırır. Həmin hissədə bu sözlər də yazılıb: “Bir inci kimi Gəncə deryasında qərq olsam da, əslim Qum şəhərinin Gahistanındandır. Təfrişdə “Ta” adında bir köy vardır. Nizami adını oradan almışdır”³.

M.Ə.Rəsulzadə əsaslandırır ki, Nizaminin əlyazmalarının yalnız bəzi nüsxələrində bu beytləri görmək mümkündür və “əski təzkiyələrin heç birində böylə bir rəvayət yoxdur”.

M.Ə.Rəsulzadə bu fikrini qəti şəkildə belə yekunlaşdırır: “Bütün bunlar Nizamiyi “Gəncəli” deyər yazmışlardır. Babasının Arran vilayətindən Gəncədə yaşadığı və anasının da gəncəli bir ailəyə mənsub olduğu açıqca qeyd olunmuşdur”⁴.

Müəllif Nizaminin mükəmməl təhsil aldığı, pəhləvicəni, nəsturicəni, yəhudicəni bildiyini, yunan fəlsəfəsinə dərinədən bələd olduğunu

¹ *Azərbaycan şairi Nizami.* (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 56

² Yəne orada, s. 321

³ Yəne orada, s. 321-322

⁴ Yəne orada, s. 322

və “əxi”lərin mücadiləsi ilə şairin təlimatı arasındakı münasibətlərlə də bağlı məlumatlar verir.

Professor Y.E.Bertelsin Nizaminin şeirlərində “əxilik” düşüncəsinə uyğun fikirlərə istinad etməsinə M.Ə.Rəsulzadə “elmi surətdə” yox, “ədəbi bir ehtimalla” yanaşılmasını vacib sayır. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, “əxilərin” Nizami dövründəki durumu ilə bağlı əsaslı bilgilər yoxdur. “Əxilər” haqqında məlumatlar verən İbn Bətütənin əsəri isə XIV əsrə aiddir.

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə araşdırmalarında olduqca diqqətlidir.

Bəzi rəvayətlərdə isə Nizaminin Şeyx Əbu Fərruxi Reyhanidən, yaxud Əxi Fərəc Zəncanidən dərs aldığı qeyd olunur və buna istinadən Nizaminin ustadlarının “əxilik təriqət və cəmiyyətinə mənsub bir mürşid olacağı” təxmin edilir.

M.Ə.Rəsulzadə belə tədqiqatçılara məsləhət bilir ki, onlar “həmin şəxslərin “əhli fütuvat” deyilən bu əxilik mənsublarının nə kimi bir fikir cərəyanını təmsil etmiş olduqlarını” incələyib öyrənsinlər, Nizaminin hansı ictimai-fəlsəfi bir məktəbə mənsubluğu o zaman üzə çıxacaq.

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, araşdırıcılardan bir qismi Nizaminin tam bir sufi olduğunu qəbul etməsə də, onun suficə bir həyat sürdüyü fikri ilə razılaşırlar. Müəllif yazır: *“O, yalnız şair deyil, eyni zamanda, yüksək növidən bir həkim və Şeyx deyə tanınmışdır”*.¹

Maraqlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin həyat yoldaşının adı ilə bağlı da yanlışlığa aydınlıq gətirir. Məlumdur ki, onunla bağlı bilgilər belədir: *“Dərbənd sahibinin ona göndərdiyi qırçaqlı bir kəviz, türk qızı Afaq”*.

Məlumatlarda Nizaminin bu qadınla 1173-cü ildə evləndiyi, onu son dərəcə sevdiyi və bu xanımdan Məhəmməd adlı oğlunun olduğu, Afaqın isə “Xosrov və Şirin” yazılarkən, 1180-ci ildə vəfat etdiyi qeyd olunur.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin ailə həyatı qurduğu Afaqı ona göndərənin, V.Dəstgirdinin yazdığı kimi, Ərzincan hökmdarı Bəhram şah olduğu fikri ilə razılaşmır. Yazır ki, həmin şəxs Dərbənd sahibi Seyfəddin Müzəffər ibn Məhəmməddir.

M.Ə.Rəsulzadə həmin xanımın adının “Afaq” deyil, “Apağ” olması ehtimalına üstünlük verir. Yazır

¹ *Azərbaycan şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 44

ki, bu ad qırğızlarda bu gün də var. M.Ə.Rəsulzadə fikrini həm də belə əsaslandırır: “Qırpaq sözü klassik İran ədəbiyyatında çox kərə “p”-nin “b”-ya çevrilməsiylə “Qıbçaq” şəklini alır. “Xəmsə”nin bəzi nüsxələrində belə bu sözün “p” ilə qırpaq şəklinə yazılmış olduğu görülməkdədir. Bu halda Nizamini qırpaqlı “türkü”nün adı türkcə *Ap aq və Apağdır. Ap ağ mənasında Azərbaycanın dəxi qadın adı olaraq Ağca isminə çox rastlanır*”¹

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında daha bir yanlışlığa - Nizamini “İskəndərnamə” əsəri haqqında V.Dəstgirdinin əsaslı fikir açıqlamamasına aydınlıq gətirir. V.Dəstgirdinin araşdırmasında belə qeyd var ki, “Şərəfnamə” ilə “İqbalnamə”nin hər biri ayrıca müstəqil əsərlərdir.

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, bu, doğru deyil. Öncə “Şərəfnamə”dəki qeydə görə, “İskəndərnamə” 1199-cu ildə yazılıb. Nizami bu əsəri 1193-cü ildə artıq padişah olmayan Mosul Atabəylərindən I Məsuda ithaf edə bilməzdi. Onun bu əsəri II Məsuda ithaf etməsi də qeyri-mümkündür. Çünki Nizami 1204-cü ildə dünyadan köçüb, II Məsud isə 1211-ci ildə

taxta çıxıb. M.Ə.Rəsulzadə fikrini belə yekunlaşdırır: “*Demək ki, “İskəndərnamə”nin hər iki bölümü ancaq 1191-dən 1210-a qədər iqtidarda bulunan Azərbaycan Atabəyi Nüs-rətəddin Əbu-Bəkrə ithaf olunmuşdur*”²

Müəllif bir mənbəni də əsas götürərək yazır ki, M.Ə.Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” kitabında əsaslandığı kimi, “İskəndərnamə”nin hər iki bölümü bir kitabdır.

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında Nizami şəxsiyyətinin böyüklüyünü faktlarla təqdim edir. Yəni oradan öyrənirik ki, böyük şair hətta əsərlərini ithaf etdiyi hökmdarlara münasibətdə özünü onlara bərabər tutmuş, aşağı mövqeyə etməmişdi. M.Ə.Rəsulzadə şairin bu məğrurluğunu belə təqdim edir: “Hətta ruhunun içdən bir qüvvətlə mədh etdiyi tac daşıyanlara baba *ca (baba kimi)* öyüdlərdə bulunmuşdur”³

Bu fikirlərini davam etdirən M.Ə.Rəsulzadə əsərində Nizamini “Leyli və Məcnun”undan Şirvanşah Axsitana verdiyi öyüdləri də açıqlayır və şairin böyüklüyünü təqdir edir: “Qüdrətli ol, fəqət

¹ *Azərbaycan Şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 48-49

² Yenə orada, s. 66

³ Yenə orada, s. 72

təmkinini əldən buraxma! Mey iç, fəqət sərxoş olma! İkiüzlüləri yanına soxma! Xalqın etimadını qazanmaq üçün sözünü tut! Qəlbin də yeri olmayanlara inanma!..”¹

M.Ə.Rəsulzadə araşdırmasının “Nizaminin cahən ədəbiyyatında ki yeri” bölümündə şairin mövqeyini belə mənalandırır: “Nizaminin açdığı Şərq intibahının cığırı”.

Şərq intibahı yolu ilə çox şairlər Nizaminin təsiri ilə getmək məcburiyyətində qalıb. Buna sübut olaraq, Nizamidən sonra onun əsərlərinə yazılmış çoxlu sayda bənzətmələri göstərmək mümkündür. Ona bənzətmə yazan aşığıdakı məşhurları qeyd etmək olar: Əmir Xosrov Dəhləvi, Hacuyi Kirmani, Səlmani Savəçi, Katibi, Cami, Hətibi, Fəxrəddin Əttar və başqaları. Bu sıraya Əlişir Nəvai, Füzuli də daxil edilə bilər.

M.Ə.Rəsulzadə əsaslandırır ki, Gürcüstanın məşhur şairi Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinə də Nizaminin təsiri var: Tariyel - Qeys, Avtandil - Nofəl oxşarlığı. Gürcü tədqiqatçısı, professor Pavel İnqorovka yazılarında bu haqda bilgilər verib.

M.Ə.Rəsulzadənin araşdırmasından öyrənirik ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya və Rusiyada Nizamiyə aid çoxlu əsərlər nəşr edilib. Şərq ədəbləri Nizaminin ədəbiyyat tarixindəki yerini belə ifadə edirlər: “Məsnəviçilərin imamı və Şərq əfsanəsi yazanların şeyxi”.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin ölümündən sonra unudulmadığını və yazılan ayrı-ayrı əsərlərdə, ifalarda yaşadıldığını qeyd edir. Yazır ki, Nizaminin ölümündən təqribən əlli il sonra *Şəmsi Qeysi* adında bir şair özünün “Elmi-cəm” əsərində şairin “Xosrov və Şirin” poeməsindən parçaların xoş bir səslə oxunduğunu bildirir.

XIII əsrdə yaşamış Məhəmməd Öfvi isə “Lübabül-ərbab” (“Cöv-hərlərin seçilməsi” - *red.*) əsərində Nizamini yüksək dəyərləndirib. M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında M.Öfvinin sözlərini belə təqdim edir: “Gəncəli Nizami ifadəsindəki məharətiylə bilginliyin sərvətini savurmuş (*mənimləmə*) və incəliklər xəzinəsini dünyadakıların başlarına saçmışdır”.²

XIV əsrdə yaşamış Zəkəriyyə Qəzvini və Əbdül-Rəşid Bakılı,

¹ *Azərbaycan şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 72

² *Azərbaycan şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 84

XV yüzilin müəlliflərindən Dövlətşah Səmərqəndli Nizami sənətini yüksək dəyərləndiriblər.

Nizami “Xəmsə”sinə ilk bənzətməni isə Əmir Xosrov Dəhləvi yazıb. Məşhur İran şairi Sədi Şirazi də “Bustan”ında, Hafiz Şirazi isə “Muğannamə”sində Nizamiyə istinad ediblər. İran klassiklərindən Əbdürrəhman Cami də “Baharıstan” əsərində Nizamidən bəhs edib. XVIII əsrdə yaşamış Lütfəli bəy özünün məşhur “Atəşgədə” əsərində Nizamini “sözün dörd dirəyindən biri” adlandırıb.

M.Ə.Rəsulzadə bu sırada Nizaminin külliyyatını nəşr etdirən “Ərməğan” dərgisinin müdiri Vəhid Dəstgirdinin xidmətlərini ayrıca qeyd edərək vurğulayır ki, V.Dəstgirdinin “Eşqin tərifində o (*Nizami*), Firdovsiyə belə üstündür” – yazması da önəmlidir. V.Dəstgirdi Nizaminin “Firdovsinin şeirinə gümüş, özününkünə qızıl, geri qalanlarınkinə mis” söyləməsinin tamamilə doğruluğu qənaətindədir.

M.Ə.Rəsulzadə Avropa tənqidçiləri və şairlərinin də Nizamiyə böyük dəyər verdiklərini tədqiqatında əsaslandırıb. Onun araşdırmasından öyrənirik ki, alman

tədqiqatçısı Georq Cakov Nizamini şairlikdə Firdovsidən üstün tutub.

Alman şairi Höte Nizami haqqında bu məşhur fikirləri yazıb: “Nizami yüksək düha sahibi, incə bir zəkadır”¹

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında V.Baxerin, P.Hornun, H.Ritterin, E.Brounun, C.Barbye de Meynardın, İ.Pittsinin, A.Krımskinin, S.F.Oldenburqun Nizami sənətini yüksək dəyərləndirdiklərini qeyd edir. O, sovet tədqiqatçısı E.Bertelsin 1940-cı ildə Bakıda rus dilində nəşr etdiyi “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyası ilə də bağlı bilgiler verir. M.Ə.Rəsulzadə Bertelsin əsərinin Nizaminin “dəyər və böyüklüyünə layiq” olduğunu qeyd etsə də, onun monoqrafiyalarında təqdim edilən bəzi fikirlərə də münasibət bildirir: “*Bertelsə görə, Nizami Səlcuq imperatorluğunun çöküşü üzərinə yer-yer bəlirən aristokrat dərəbəy zorbalıqları ilə əhərlilər arasında çıxan mücadilə şərtləri içində meydana gəlmişdir. Marksist və materialist təsnifinə və tarixi anlama metoduna uydu-raraq Bertels Nizamini o zaman üçün inqilabçı bir topluluq olan əhərlin və əhərlilərin ideoloqu və*

¹ *Azərbaycan şairi Nizami.* (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 101

fikirlərinin tərcümanı deyə tələqqi ediyor”¹

1924-cü ildə Nizaminin “Yeddi gözəl” əsəri London Universitetinin professoru S.E.Vilson tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilib. M.Ə.Rəsulzadə əsərində S.Vilsonun Nizami sənətindən heyranlığını belə təqdim edir: *“Həyəcan və ehtiras təəssürünü ifadədə” Nizamiyi Şekspir və Petrark ilə əşi (bərabər) götürməkdədir*”²

M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqatında Nizaminin əsərlərinin ümumi həcmi haqqında da dəqiq rəqəmlər yazılır. Nizaminin ədəbi irsi 48 min beyti əhatə etməkdədir ki, bunların 19 mini şairin divanındakı qəzəllərə, qəsidələrə və başqa hissələrə aiddir, qalan 29 min beyti isə ona böyük məşhurluq gətirən, beş əsərindən ibarət olan “Xəmsə”sidir. Yenə öyrənirik ki, Nizami sağlığında beş əsərinə “Pənc-gənc” (“Beş xəzinə”) adını verib, lakin təzkiyəçilər, nəşirlər sonradan ərəbcə “Xəmsə”, yəni “Beşlik” adlandıırıblar.

Qeyd edək ki, Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində təqdim olunan Şirinin ermənilərlə heç bir əlaqəsinin olmaması da faktlarla

təsdiq olunmaqdadır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, bu sözün kökü “erməni” yox, “ərmən”dir və o dövrdəki “ərmən” tayfaları xristian dininə mənsub olsalar da, türk mənşəli olublar. Ermənilər isə “hay”ların törəmələridir. Əsərdə Məhinbanu da (Şirinin bibisi) özlərinin türk olan Əfrasiyab nəslindən olduğunu söyləyir.

Görünür, M.Ə.Rəsulzadənin bu məqamları araşdırmaq imkanları məhdud olub. Bu, həm də onun Nizami haqqında olan kitabını İkinci Dünya müharibəsi dövründə yazması, mənbələrdən istifadənin çətinliyi və imkansızlığı ilə bağlı idi.

M.Ə.Rəsulzadə araşdırmasının “Nizamidə farslıq” başlığında bölümündə Firdovsi ilə Nizamini qarşılaşdırır və maraqlı təhlillər verir. Yazır ki, Firdovsi 60.000 beytdən ibarət “Şahnaməsi” ilə “fars ənənələrini” canlandırmaq və “yaşatmaq istəmişdir”, Nizami isə ondan fərqli olaraq tarixi hadisələrdən qaynaqlanıb “haqq fikriylə, gözəllik sənəti adına faydalanmışdır, bu onun başlıca məqsədi olmuşdur”.

Tədqiqatda Nizami-Firdovsi fərqliliyini belə müəyyənləşdirmək

¹ *Azərbaycan Şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 108-109

² Yenə orada, s. 104

mümkündür: 1) Firdovsidə irq təəssübü var, Nizamidə yoxdur; 2) Firdovsidə ərəb və türk düşmənçiliyi varsa da, Nizamidə bunlar yoxdur və təkallahlılıq əqidəsi, ədalət mövcuddur; 3) Firdovsidə “İran yaxşılıq əsası kimi Hörmüzd, Turan isə pislik əsası olan Əhrimən kimi verilir”. Bu yanaşmaların heç biri Nizamidə mövcud deyil.

Böyük hökmdar İskəndərə olan münasibətdə də Firdovsi ilə Nizami arasında fərqlər var.

Əgər zərdüştçülük və atəşpərəstlik farslığın parlaq bir ənənəsi idisə, Nizami bunlara qarşı düşmən münasibət bəsləyirdi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, o, təkallahlılığı üstün sayırdı. Onda farslıq duyğusu yox, müsəlmanlıq şüuru və hissi var idi.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin türklüyünü ciddi faktlarla araşdıraraq təqdim edir. Nizaminin türk sevgisi elə onun əsərlərindən dəyərli misralarla təqdim olunur:

*Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki sən zülmə amil olursun,
Bir türk deyil, çapulcu bir hindusun!*

Bu misralar Nizaminin “Qoca qarı ilə Sultan Səncər” hekayə-

sindən götürülüb. M.Ə.Rəsulzadə “türk” sözünün Nizaminin yaradıcılığında “yüksəklik”, “paklıq və gözəllik” mənasına gəldiyini belə yazır: “*Şairin bolca qullandığı “türk” isim və sifətlərini genəl bir tərifə tabe tutarsaq, görürüz ki, Nizami “türk” diyor - gözəl, mərd, qəhrəman, əsgər, komandan, bilgi, ər, rəhbər və şef anlıyor; Türklük diyor - gözəllik, eyilik, təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, komandanlıq, şeflik anlıyor. Türkiistan deyir - vəfa, doğruluq və aranılan yer ilə armışlik (vüsal) anlıyor*”¹

M.Ə.Rəsulzadə əsərində “Nizamidə Qafqasya” mövzusunda maraqlı təhlil edir, müqayisəli faktlarla əsaslandırır. O, yazır: “Qafqasyanın Nizamidə sadə coğrafi bir anlam deyil, geopolitik baxımdan - qövmi, ictimai və siyasi bütün ünsürləriylə bir məsələ olaraq dəxi əkisləri vardır”.²

Müəllif qeyd edir ki, “Xosrov və Şirin” əsərində baş verən hadisələr əsasən Qafqazda cərəyan edir. Lakin Nizaminin “İskəndərnamə”-sində Qafqaz mühitini daha çox və geniş görürük. Nizaminin xəyalında yaratdığı Makedoniyalı İskəndər iki dəfə Qafqaza gəlir. Birincisi hücümündə atəşpərəstliyi aradan

¹ *Azərbaycan Şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 179

² Yenə orada, s. 190

qaldırır, Abxaziyaya basqın edir, Tiflis şəhərinin əsasını qoyur. Sonra o, Bərdənin şöhrətini eşidib bura gəlir. Şahzadə Nüşabə ilə görüşür. Və bu görüşdə şair Nüşabənin dərin ağıl və cəsarətini açıqlayır.

İskəndərin Qafqaza ikinci gəlişinin səbəbi rusların Bərdəyə hücum edib, Nüşabəni əsir aparmalarıdır. İskəndər bu xəbəri Çində eşidib dərhal Qafqazın yardımına gəlir, ayrı-ayrı xalqların əsgərlərindən topladığı böyük bir ordu ilə rusları məğlub edir, Nüşabə də əsirlikdən xilas olur.

M.Ə.Rəsulzadə araşdırmasının bir başlığını da belə təqdim edir: “Nizaminin görüşü və rus”. Bu bölümdə o, diqqəti Xəzər dənizi sahilində yaşayanların rus hücumlarına məruz qalmasına və Nizaminin Bərdənin ruslar tərəfindən dağıdılmasına yönəldərək şairin dili ilə onların vəhşətlərini təsvir edir.

M.Ə.Rəsulzadə əsərində Nizaminin yaratdığı qadın obrazlarının dərin çalarlarını açıqlaya bilir. Onun araşdırmasına görə, “*“Beşlik”də (“Xəmsə”də) bəhsi keçən müsbət qadın tiplərinin həmən həpsi ya Qafqasya, ya da türk damğasını daşımaqdadır*”¹

M.Ə.Rəsulzadə Nizami yaradıcılığının daha da dərinliklərini açıb təqdim etmək gücündədir ki, bu, tədqiqatçıların öyrənməli olduğu məqamlardır: *“Nizami yalnız qəhrəmanlarının iç aləmini təsvir edən ruhi təhlilçilikdəki məharətiylə və ya olayların keçdiyi mühit və bulundurları şərtləri təsvirdəki qüdrətiylə qalmaz, O, eyni zamanda, misli çox az bulunan bir təbiət yazarıdır. Təbiət Nizami şeirinin ən canlı bir ünsürüdür”*.²

Müəllif yazır ki, Nizami sənətində təbiət və təbiətdəkilər “sevinən və iztirab çəkən insanla” çox yaxındır, onu anlayır, başa düşür və burada “Leyli və Məcnun”da Məcnunun insanlardan qaçıb təbiətə sığınması, heyvanlarla dostluğu, onun ağaclarla danışması konkret misal olaraq göstərilir.

M.Ə.Rəsulzadə Nizamidə “eşq fəlsəfəsi”, “din”, “sosial ideal” problemlərini dərinləndirən açıqlayır. O, gərgin axtarışları ilə Nizami sənətində elmi dəyərləri olan məqamları tədqiq edir. Sonralar ingilis alimi İ.Nyutonun kəşf etdiyi ümumdünya cazibə qanununun məqamlarına (hər konkret kütlənin özünə cəzb etmə sahəsi

¹ *Azərbaycan Şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 213

² Yenə orada, s. 234

yaratması) böyük şairin irsində rast gəlmirikmi? M.Ə.Rəsulzadə həmin fikirləri belə təqdim edir: *“Miqnatis (maqnit) əşiq olmasa idi, öylə bir şövq ilə dəmiri nasıl qaldırırdı?”*; *“İçində bir əşq mayası olmasa idi, kəhrəba samanı nasıl çəkərdi?”*; *“Dünyada nə çox daş və nə çox cövhər vardır, fəqət bunlardan heç biri nə dəmiri qaldırır, nə də samanı çəkər”*; *“Növləri çox olan şeylərdə kəndi mərkəzlərinə doğru axmaq vəsfi vardır. Atəş yerin mərkəzində qərarlaşmamış olsaydı, yuvarlağımız (kürəmiz) partlar, havaya uçardı!”*; *“Su havada fəzlə durunca ağırlığının təsiriylə yerə dönüyor”*; *“Təbiətlər arasında daimi bir yaxlaşma və qovuşma vardır ki, həkimlər (filosoflar) buna əşq demişlərdir”*.¹

Bu maraqlı təqdimat şairin “Xosrov və Şirin” əsərində verilir.

M.Ə.Rəsulzadə N.Gəncəvinin astronomiya sahəsində dərin savada malik olduğunu da bildirir və qeyd edir ki, dünyanın məşhur alimlərinin sonrakı kəşflərinə böyük şairin hələ XII əsrdə yazdığı əsərlərdə rastlaşmaq mümkündür. Müəllif yazır: “Əskilər dünyanı mərkəzi yer olmaq üzrə bir göy

yuvarlağından ibarət bulurlardı, ulduzlar göyə nəsb edilmiş (*bərki-dilmis*) birər işıldaqdı. Bunlardan Günəş də daxil olmaq üzrə yalnız yeddi səyyarənin yerin çevrəsində dönmək üzrə özəl bir seyirləri təsəvvür olunurdu”.²

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, ilk dəfə məşhur polyak alim N.Kopernik (1473-1543) bu sahəyə yenilik gətirdi. Məlum olduğu kimi, 1500 ilə yaxın idi ki, dünya sistemi haqqında yunan alimi Ptolemeyin nəzəriyyəsi əsas götürülürdü. Bu nəzəriyyəyə görə, Yer kürəsi kainatın mərkəzində yerləşir, Günəş və digər planetlər isə onun ətrafında fırlanır. Kopernik otuz illik gərgin axtarış və müşahidələrdən sonra sübut etmişdi ki, Yer bir planetdir və bütün planetlər Günəş ətrafında dövr edir. Sonradan XVI əsrdə isə İtaliya filosofu C.Bruno (1548-1600) isə kainatın ulduzlardan ibarət olduğu və ulduzların ayrıca müstəqil bir aləm təşkil etdikləri fikrini irəli sürdü.

M.Ə.Rəsulzadə əsaslandırır ki, N.Gəncəvi bu fikirləri həmin alimlərdən 400 il əvvəl söyləmişdi. Burada o, Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərindən vəzir Büzürgümüdə

¹ *Azərbaycan Şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 262

² Yenə orada, s. 239

sorğular edən Xosrov Pərvizin aşığıdakı sözlərini xatırladır:

*Eşitdim mən ki, hər ulduz bir cahandır,
Ki hər biri birər yer, asimandır.*

Bu misralar Nizami yaradıcılığında maraqlı dünya kəşflərinin mövcudluğunu təsdiq edir. Bundan əlavə, Nizami yaradıcılığında yanmayan materiallar haqqında da məlumatlar var ki, bunu yalnız XX əsrin kəşflərində tapmaq mümkündür.

Nizami “Xəmsə”sində “təlq” (*açıq yaşıl rəngdə, bəzən rəngsiz, yağlı görünüşlü mineral*) sözünü işlədir. Bu sözün oda və yanğına davamlı “mədəni bir cövhəri” anladığını qeyd edir. Beytlərinin birində şair yazır:

*Arslan ol da, qorxma kədi soyundan,
Təlq olub da, qorxma tamuğ
odundan.*

M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Yanmaz kasalar və atəşə dayanan başqa cihazlar zamanımızın texnik yeniliklərindəndir. Bu cihazların yapılmasında kullanılan yanmaz maddələrdən azbestin tərkibindəki ünsürlərdən biri də təlqdir”.¹

Bu təqdimatdan sonra M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin bir böyük alim kimi də xüsusiyyətlərini açıqlayır: “Sözün qılası, şair kəndi çağının mütəbəhhiridir (çox bilgili, böyük alim), heç bir şeydən bilgi qədər zövq duyduğu yoxdur. Şair bütün gecələrini və gündüzlərini aramaq, düşünmək və yaratmaqla keçirmişdir”.²

M.Ə.Rəsulzadə böyük şairin yaradıcılığını həm də belə elmi mövqedən araşdırıb öyrənə bilib.

M.Ə.Rəsulzadə sovet tədqiqatçılarının Nizamidə təlqin olunan “sosial ideal”a düzgün yanaşmadıqlarını belə əsaslandırır: “Sovet müstəşriqlərindən Bertelsi “İskəndərnamə”nin “Cənnət-Şəhər” haqqındakı fikrəsini (yazısını) oxurkən “həyəcanlı bir qürur və öyünmə duyğusu” qaplıyor. Çünki Nizami bu “ideal” sosializmi quzeydə, SSRİ-nin bulunduğu bir yerdə yerləşdiriyormuş!

Bir kərrə “Cənnət-Şəhər” pək də SSRİ-nin bulunduğu bir yerdə deyildir. Çünki Nizami İskəndərin bu şəhərdən ayrılaraq Yunanıstana doğru aldığı yolun yönünü göstərmişdir. Çizilən bu yönə görə, İskəndər “Qaradan - dənizdən keçmiş və bir çox

¹ Azərbaycan şairi Nizami. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 240

² Yenə orada

yol aldıqdan sonra Kirmandan Kirmanşaha, oradan Babilə, Babilədən Şəhri-Zura gəlmişdir. Bu qeyd və bu açıqlıq varkən “Cənnət-şəhər”in qızıl Moskva olduğunu iddia etmək coğrafiya bilgisinə ayqırıdır! Şairin fantazisində canlanan bu ideal şəhrin yerini təyin etmək mütləqə lazımsa, onu qırğızca ilgili bir ölkədə aramalıdır. Hər ideal şeyi türklüyə bağlayan şair “ideal şəhər”ini dəxi Türkünstanda görmüşdür. Bilxassə əski yunan qaynaqlarında da Türkünstanda şəxsi mülkiyyət bilməyən cəmiyyətlərdən bəhis vardır”¹

M.Ə.Rəsulzadə Nizami ilə bağlı aparılan sovet təbliğatının əsaslarını konkret faktlarla da sarsıdır. O yazır ki, Nizaminin təsvir etdiyi “Cənnət-şəhər” dındardır, sovet dövlətində isə dinsizlik hökm sürür, yəni biri Allahı tanısa da, o biri qəbul etmir. Birincidə yalan söylənilmədiyi halda, ikincidə - sovetlərdə isə yalan əsas təbliğat silahına çevrilib. Birincidə sevgi əsas olsa da, sovetlərdə nifrət başlıca yer tutur. Birinci fitnənin nə olduğunu bilməz, sovetlər isə bütün dünyada bir fitnə yuvasıdır və s.

M.Ə.Rəsulzadə “Nizamidə dövlət tələqqisi” (*inkişafi*) başlığında

ki yazıda bir məqama toxunur ki, Nizami yaradılışda ikiliyi qəbul etməmiş və bu dəyəərə üstünlük vermişdi - şüurlu insan cəmiyyətinə əsas olan “ictimai ahəng ilə ədalət”dir.

Müəllif qeyd edir ki, Nizami qavramına görə, “dövlət anlamı ilə zülm anlamının bir araya gəlməsi mümkünsüzdür, hücum yapan adam dövlətlə dost olamaz”.

M.Ə.Rəsulzadənin əsərin “Son söz” bölümündə yazdığı fikirlər onun tədqiqatının çox təsirli məqamlarındandır. O burada Nizamiyə həm sevgisini, həm də sayğısını, ona heyranlığını bildirir, onunla fəxr etdiyini açıqlayır: “*Böyük və dahi şair Nizami təbiətin bir fenomenidir. Təbiətin böyüklük, gözəllik, çeşidlilik və sevimliliyi nə qədər tamamiylə qavranılmazsa, təbiət qədər böyük və onun qədər qüdrətli Nizami yaradıcılığını da tamamiylə qavramaq mümkün deyildir...*”²

Müəllif Nizami yaradıcılığında inkişaf gücünü belə müqayisə ilə davam edir: “*Şairdəki bu coşğun qüvvəti çağdaş bir təşbihlə anlatmaq istərsək, Nizamidəki dinamizmi atom enerjisi ilə qarşılaşdırırıq. Bu fərqlə ki, bu gün müəyyən qəlibə qoyulub istənilən*

¹ *Azərbaycan şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 270-271

² Yenə orada, s. 285

yönətimdə qullanılmadığından, sadəcə, dağıtmaq və yıxmağa yarayan atoma müqabil Nizami kəndisindəki dinamizmə yapıcı bir yönətim verə bilməmiş, onu kəndisində mövcud zühd, təqva və idealistlik qüvvətiylə müəyyən bir qəlibə səxə bilməmişdir”¹

M.Ə.Rəsulzadə tədqiqatında Nizami ilə bağlı fikirlərini belə yekunlaşdırır: *“Əvət, mədəniyyət tarixində kəndinə çox şərəfli yer qazandıran bu ehsiz övladına Azərbaycan bütün varlığıyla minnətdardır. Bunun kimi əsərlərində ideallaşdırılan türklük də, şübhəsiz, türk Nizaminin böyük adıyla öyünür. Onun yüksək ruhunu rəhmət və şükranla anar!”²*

Araşdırmalardan aydın olur ki, M.Ə.Rəsulzadə Nizami əsərlərinin orijinaldan ilk tərcüməçisidir. Doğrudur, bu tərcümələr Türkiyə türkcəsinə çevrilsə də, azərbaycançılıq ruhu aşkar hiss olunur. Əlavə edək ki, 1940-cı illərə qədər Nizaminin əsərlərinin Azərbaycan dilində oxunması mümkün olmayıb. 1940-cı illərdəki tərcümələr isə sətri tərcümələr əsasında hazırlanırdı. Bu sahədə 1933-cü ildə yaradılmış Ədəbiyyat İnstitutunun işçiləri fəallıq göstərir və şa-

irin əsərlərini sətri tərcümə edir, bu əsasda S.Vurğun, A.Şaiq, R.Rza, S.Rüstəm, M.Rahim, M.Rzaquluzadə kimi görkəmli şairlər isə poetik tərcümələr hazırlayırdı. Yəni Nizaminin birbaşa fars dilindən tərcüməsi ortalıqda yox idi. Bu tərcümələrdə isə bəzən də dövrün ideoloji tələbləri ilə bağlı ciddi nöqsanlara yol verilirdi. 1988-ci ildə şair X.Rza Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ni fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək “Bədii sözün tanrısı” adlı giriş sözü ilə nəşr etdirdi.

M.Ə.Rəsulzadə tərcümələrinin üstünlüyü fars dilindən, yəni orijinaldan edilməsi, Azərbaycan türkcəsində asan başa düşülməyidir. Digər tərəfdən, M.Ə.Rəsulzadə şeirlər və tərcümələr müəllifi kimi də Nizami əsərlərinin bütün ruhunu duymuşdu. Bu onunla bağlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə fars dilini dərinləndən bilirdi və farscadan o zamana qədər kitablar tərcümə etmiş, İranda farsca nəşr edilən (1909-1911-ci illərdə) “İrani-nov” (“Yeni İran”) qəzetinin baş redaktoru olmuşdu. Bu üstünlüklər M.Ə.Rəsulzadə tərcümələrinin yüksək sənətkarlığının təsdiqidir. Nizaminin əsərləri onun tərəfindən

¹ *Azərbaycan şairi Nizami*. (Yazan: Mehmet Emin Resulzade). Ankara, 1951, s. 286

² Yenə orada, s. 288

çox yüksək poetik istedadla dilimizə çevrilib. M.Ə.Rəsulzadənin Nizamidən tərcümələri: 1) “Allah haqqında”; 2) “Söz”; 3) “Sözçü”; 4) “İnsanlığın dəyəri”; 5) “İxtiyar qadın və Sultan Səncər”; 6) “Tuğlaçı (kərpickəsən) ixtiyar”; 7) “Bayquş düyünü”; 8) “Qıpçaq qadınları”; 9) “İskəndərin qulaqları”; 10) “Xosrov ilə Fərhad”.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə İkinci Dünya savaşından sonra Türkiyəyə qayıtdığı 1947-ci ildən başlayaraq Nizami haqqında əsərini nəşr etdirməyə çalışmaqla yanaşı, iştirak etdiyi müxtəlif tədbirlərdə də bu mövzuda fikirlər irəli sürüb. Onun Nizami haqqındakı çıxış və məqalələrinin əsasını böyük şair barədəki “Azərbaycan şairi Nizami” əsərindən hissələr təşkil edir. Sadəcə, bu məqalələrdə müəyyən yeni fikirlər var və istisna təşkil edir.

1949-cu ildə Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 28 May Azərbaycan İstiqlalı Günü ilə bağlı Ankaradakı “Xalq evi” binasında konfrans keçirildi. M.Ə.Rəsulzadə bu konfransda “Azərbaycan kultür gələnləri” mövzusunda çıxış etdi (bu çıxışın mətni elə həmin il

Ankaradakı “Sipahi” mətbəəsində ayrıca kitab şəklində çap olundu).

M.Ə.Rəsulzadə bu çıxışında Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı maraqlı bilgiler verdikdən sonra deyir: *“.. Ədəbiyyata qəlincə, Azərbaycan daha böyük bir önəmədir. Azərbaycanın ümumi türk ədəbiyyatındakı iştirakını bəlirtmədən öncə, tarixi xronoloji sırasıyla farsca yazılan İran ədəbiyyatındakı rolu üzərində bir az duralım...”*¹

Sonra M.Ə.Rəsulzadə Nizami haqqdakı dəyərli fikirlərini konfrans iştirakçılarına çatdırır: *“...Başda Nizami olmaq üzrə Azərbaycan İran ədəbiyyatına Xaqani, Fələki, Əbül-Üla və başqaları kimi bir sıra böyük şairlər vermişdir. Gəncəli Nizami məşhur alman şairi Hötenin kəndiləri ilə boy ölçüsməyə cəsarət etmədiyi yeddi İran şairlərindən biridir”*.²

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin türk və azərbaycanlı olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır: *“O, aləmsümul bir qüvvət olmaqla bərabər, hər böyük sənətkar kimi kəndi mühiti ilə səmimi bağlarla bağlıdır. O, Firdovsi tipində bir fars milliyətçiliyinə yabançıdır, qanunları və təfəkkürləri*

¹ M.E.Resulzade. *Azərbaycan Kültür Gelenekleri*. (Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 1949-cu il mayın 28-də Ankara “Xalq evi” binasında keçirilən konfrans). Ankara, 1949, s. 11

² Yenə orada, s. 12

etibariylə bir türkdür. O bütün eyilikləri, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsiylə zikr edər. Ədalətli dövlət ideali onun nəzərində türk dövlətidir”¹

M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” kitabını 1951-ci ildə nəşr etdirəndən sonra da bu mövzuda axtarışlarını davam etdirir, mətbuatda yazılarla çıxış edirdi. Onun “Azərbaycan şairi Nizami” kitabının nəşrindən sonra “Azərbaycan” jurnalında çap olunan yazısı belə adlanır: “Nizamidə türklük”.

Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyinin nəşri olaraq yayınlanan bu jurnalın 1952-ci il 1 may sayında çap edilən “Nizamidə türklük” məqaləsi üç səhifə həcmindədir. Məqalənin başlığında verilən qeyddən aydın olur ki, bu yazı müəllifin 1951-ci ildəki məlum kitabındandır.

Əslində “M.Ə.Rəsulzadə” imzası olan bu yazı oxuculara jurnal tərəfindən təqdim olunur. “Azərbaycan” jurnalının təqdimatında oxuyuruq: “*Böyük qitədə (parça, bölüm - red.) 400 səhifə tutan “Azərbaycan şairi Nizami” adlı incələməsində möhtərəm ustad Məhəmməd Əmin Rə-*

sulzadə Nizaminin sadə azərbaycanlı bir şair deyil, bir Azərbaycan şairi olduğunu müvəffəqiyyətlə isbat etməkdədir. “Qonuları baxımından Nizami” bölümü kitabın ən orijinal səhifələrini təşkil etməkdədir. Əsərin Nizamidə farslıq, Nizamidə türklük, Nizamidə Qafqasya, Nizami görüşü ilə rus, Nizamiyə görə qadınlıq bəhislərini incələyən müəllif bu bölümədə bu nəticəyə varmışdır:

*Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.
Qafqaz deyə zövq alır,
Rusdan canı dağlıdır.
Gözəl qadın tipləri,
Ya türk, ya Qafqazlıdır.
Şübhəsi yoxdur ki, o,
Bir azərbaycanlıdır”²*

Bu şeirin müəllifi M.Ə.Rəsulzadədir. Qeyd edildiyi kimi, o, Nizaminin Azərbaycan şairi olduğunu və türklüyə məxsusluğunu həm tədqiqatları ilə, həm də şeir parçaları ilə sübuta yetirməyə çalışırdı.

Jurnal yazır: “*Dünya ədəbiyyatı çapında müstəsna bir yer tutan Şərqi böyük şairi Nizaminin azərbaycanlılığını təşkil edən*

¹ M.E.Resulzade. *Azerbaycan Kültür Gelenekleri*. (Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 1949-cu il mayın 28-də Ankara “Xalq evi” binasında keçirilən konfrans). Ankara, 1949, s. 12

² M.Ə.Rəsulzadə. *Nizamidə türklük*. “Azərbaycan” jurnalı, il:1, sayı 2, 1 may, 1952, s. 3

ünsürlərdən biri onun türklüyə qarşı duyduğu sevgi və bağlılıqdır. Bu bağlılıq Emin bəyin əsərində “Nizamidə türklük” başlığını daşıyan səhifələrdə anladılmışdır. Bu fəslə ixtisasə tələlüq edən (toplayan) həşiyə və farsca mətnlərdən ayıraraq və qismən də qısaltaraq aşağıya nəql edirik”.¹

Bu yazı çap olunarkən M.Ə.Rəsulzadə sağ idi və ehtimal ki, kitabından Nizami ilə bağlı olan hissəni də jurnala özü təqdim etmişdi.

“Azərbaycan” jurnalının 1952-ci il 1 iyun tarixli 3-cü sayında M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərindən seçilərək daha bir yazı təqdim olunub: “Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu”.

Yazı başlığının altında bu sözlər yazılıb: “M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin müqəddiməsindən”.

Jurnalın üç səhifəsində (s. 3-6) yer alan bu yazıda M.Ə.Rəsulzadənin təsirli və əsaslı sözləri onun bütün varlığı ilə Azərbaycan düşüncəsi ilə yaşadığını təsdiq etməkdədir: “Türk olmaları etibarlı ilə azərbaycanlıların İslam mədəniyyətinə xizmət etmiş türklər ara-

sında yerləri bulunduğu kimi, bir Doğu İslam məmləkəti olmaq üzrə Azərbaycanın bu işdə önəmli bir rolu vardır. Türkcədən başqa əsərlərini yalnız ərəbcə və farsca yazmış olan azərbaycanlı tanınmış şəxsiyyətlərin bir listəsi (siyahısı) yazılırsa, böyük bir cild olur”.²

Sonra yazıda M.Ə.Tərbiyətin “Danişməndani Azərbaycan” (“Azərbaycan bilginləri”) adlı 400 səhifəlik kitabında əsərlərini fars və ərəbcə yazmış azərbaycanlılar haqda məlumatların qeyd olunduğu bildirilir.

Məqələdə təqdim edilir ki, azərbaycanlı olan Nizami ilə yanaşı, X əsrdə yaşamış Xətib Təbrizi, X əsrdə yazıb-yaratmış Əbül-Həsən Bəhmənyar (o həm də Əbu Əli ibn-Sinanın şagirdlərindən olub), məşhur münəccim Fərududdin Şirvanlı, məşhur coğrafiyaşünas Əbdül-Rəşid Bakılı, musiqi bilicisi Əbdül Qədir Marağalı, IX əsrin tanınmış təbiblərindən Şükrullah Şirvanlı, Türküstan fatehi Əmir Teymurun tarixini yazan Nizaməddin Şam Kazani, Təbrizdəki Göy məscidi tikdirmiş Qaraqoyunlulardan məşhur Cahən şah, Azərbaycan Atabəylərinin Naxçıvanda 1172-1185-ci

¹ M.Ə.Rəsulzadə. *Nizamidə türklük*. “Azərbaycan” jurnalı, il:1, sayı 2, 1 may, 1952, s. 3

² M.Ə.Rəsulzadə. *Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu*. “Azərbaycan” jurnalı, il:1, sayı 3, 1 həziran (iyun), 1952, s. 3-5

illərdə Möminə Xatun türbəsinin əsasını qoyan Azərbaycan Atabəyləri (Möminə Xatun Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anasıdır) də azərbaycanlıdır. Məqalədə digər sahələrdə, xüsusən də nəqqaşılıqda məşhurlaşmış azərbaycanlılar haqda da bilgilər var.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadənin *“Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu”* adlı yazısının davamı *“Azərbaycan”* jurnalının 1953-cü ildəki 1 iyul sayında dərc olunub.¹

“Azərbaycan” jurnalının elə həmin 1952-ci ilə aid 1 iyun sayında N.Gəncəvinin *“Xəmsə”*sindən olan *“İxtiyar qadın ilə Sultan Səncər”* şeiri çap edilib.² Həmin şeir M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən farscadan tərcümə olunub. Bu tarixi və həmin şeirin 1951-ci ildə *“Azərbaycan şairi Nizami”* kitabında çapını diqqətə alsaq, onda M.Ə.Rəsulzadənin həm də Nizaminin ilk tərcüməçilərindən biri olduğunu söyləməyimiz doğru olar. Digər tərəfdən, M.Ə.Rəsulzadə həmin kitabında ayrıca bir bölmədə həm də özünün Nizamidən çevirmələrini təqdim edib. Şeirin başlığında

“Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ından, yəni “Sirlər xəzinəsi”ndən və çevirəni M.Ə.Rəsulzadə” sözləri yazılıb. 44 misralıq bu şeirin yalnız bir yerində *“darğa”* sözünün *“polis”* yazılışı verilib. M.Ə.Rəsulzadə bu mətni həm məzmun, həm də poetik baxımdan yüksək səviyədə tərcümə edib.

Əli xan Qantəmirin məsul müdirliyi ilə Münhendə nəşr edilən *“Qafqasya”* jurnalının 1952-ci ilin avqust sayında M.Ə.Rəsulzadənin *“Azərbaycan şairi Nizami və dünyanın bugünkü durumu”* yazısı çap olunmuşdu. Bu yazının əsasını M.Ə.Rəsulzadənin *“Azərbaycan şairi Nizami”* kitabından götürülmüş hissələr təşkil edirdi. Məqalənin əvvəlində Nizaminin dünya ədəbiyyatında başlıca yer tutması, Firdovsinin yaratdığı *“cəngavərlik romanının dar çərçivəsini aşaraq, lirik eşq əfsanəsi yəzaraq hissi romançılığın”* təməlini qoyduğu qeyd olunur. Əlavə edilir ki, Nizaminin sənətkarlıq yeniliyinin təsiri nəticəsində ona farsca və türkcə yüzlərlə bənzətmələr yazılıb. Məqalədə Avropa şair və tədqiqatçılarının da Nizami

¹ M.Ə.Rəsulzadə. *Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu*. *“Azərbaycan”* jurnalı, il:1, sayı 3, 1 təmmuz (iyul), 1952, s. 9-10

² *İxtiyar qadın ilə Sultan Səncər (Nizami)*. *“Azərbaycan”* jurnalı, il:1, sayı 3, 1 həziran (iyun), 1952, s. 9

yaradıcılığına böyük diqqət göstərdiyi qeyd edilməklə onların adları sadalanır. Məqalədə İran ədəbiyyatı tarixinin elmi əsasını qoyan M.Ethenin bir fikrinə də toxunulur: “Şillərin “Turandot” adındakı mənzuməsi Nizaminin hekayəsiylə ilgilidir”.¹

Müəllif bu məqaləsində Nizaminin “rus təhlükəsi” haqdakı düşüncələrini təhlil edir və şairi bugünkü dünya durumuna bağlayan fikrərinin aktuallığını əsaslandırır. Məqalədə “İskəndərnamə”dəki hadisələr başlıca hədəfə çevrilib. İskəndərin Qafqaza gəlişi, rus işğalçılara qarşı savaşı, Dərbənd divarının tikilməsi, Nüşabəni rus əsirliyindən azad etməsi səhnələri qısa şəkildə təsvir edilir.

Müəllif qeyd edir ki, Nizaminin dövründə hələ Amerika kəşf edilməmişdi, mədəniyyət dünyası yalnız Ağ dənizlə Çin dənizi arasında mövcud idi. O yazır: “*Mədəniyyət dünyasının yixici kommunizmə qarşı almış olduğu cəbhədə türk gücünə verilən önəm belə İskəndərin bu nitqində bəlirdilmişdir (aydınlaşdırılmışdır)!?”*

Bir qədər əvvəl isə müəllif İskəndərin nitqini əsaslandıraraq aşağıdakı beytləri oxucuya təqdim edir:

*Türkün gücüylə biz fəqət gerçəkdən,
Tam kəsərik rus ayağını bu yerdən.*³

Müəllif məqalədə xüsusi olaraq vurğulayır ki, Nizamiyə görə, millətlərə zorla deyil, “mənəvi avtoritet” ilə nüfuz etmək mümkündür. O yazır: “Yetiştir ki, onların vicdanlarına xitab edə bilirsən!”⁴

Məqalənin sonunda “bir ilahi müraciətlə” İskəndərə peyğəmbərlik verildiyi və onun möcüzəsinin “bütün millətlərin dilini tərcüman-sız anlayacağı” qeyd edilir. Məqalə bu sözlərlə yekunlaşır: “Milli vicdanın tərcümanı dil deyilmidir?.. Öylə ya!.. Şair demək istiyor ki, millətlərarası nizam ancaq milli haqların tanınmasıyla kökləşə bilər! İnsanlığın susadığı tək dünya barışının bundan daha yüksək formulu kim vermişdir?”⁵

Qeyd edək ki, 1950-ci illərdə N.Gəncəvi yaradıcılığına ilk dəfə beynəlxalq radio yayınlarda da rast gəlirik. “Amerikanın səsi”

¹ *Azərbaycan şairi Nizami və dünyanın bugünkü durumu*. “Qafqasya” jurnalı, Münhen, 1952-ci il, avqust, №13, s. 5

² Yenə orada, s. 7

³ Yenə orada, s. 7

⁴ Yenə orada, s. 7

⁵ Yenə orada, s. 8

radiosunda böyük şairin yaradıcılığına həsr edilmiş verilişin səslənməsi əhəmiyyətli hadisə idi. 1952-ci il iyulun 31-də “Amerikanın səsi” radiosu aşağıdakı başlıqda veriliş yayınlamışdı: “Amerikanın səsi” radiosunda Nizami”¹

Redaksiya verilişin həmin tarixdə yayınlanmasının səbəbini belə izah edirdi: “Bir çox Şərq böyükkləri kimi, Azərbaycanın böyük şairi Gəncəli Nizaminin anadan olduğu ilə dünyadan gətirdiyi gün bəlli deyildir. Fəqət şairin əsərlərindən bəzilərinin yazıldıqları gün məlumdur: məsələn, sənət baxımından ən parlaq mənzuməsi “Yeddi gözəl” 1197-ci ilin iyulun 31-də yazılıb başa çatmışdır. Bu vəsilə ilə bu gün Azərbaycan şairi Nizamini xatırlatmaq istəyirik”²

Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərinin yazıldığı gündə verilişin efirə getməsi şairin sənətinə böyük diqqətin göstəricisi idi. Verilişin məzmunundan aydın olur ki, əsas mətnin qaynağı M.Ə.Rəsulzadənin Ankarada çap edilmiş “Azərbaycan şairi Nizami” kitabıdır. Bu haqda verilişin mətnindən oxuyuruq: “İstədiyi mövzular baxı-

mından şair xalis bir Azəri türkü olduğu qədər məmləkətinin siyasi müqəddəratıyla candan bağlı bir qafqasıdır. Rəsulzadə Mehmet Emin bəyin 1951-də Ankarada Türkiyə Cümhuriyyəti Milli Maarif Mətbəəsi tərəfindən nəşr olunan 400 böyük səhifəlik “Azərbaycan şairi Nizami” kitabı bu iki bəhşi incədən-incəyə tədqiq etməkdədir”³

Verilişdə bir vacib məqam da vurğulanır: “İnsaniyyətçi və sosial ədalət tərəfdarı Nizamini bolşeviklər mənimləyəir. Onu öz proqramlarına alət edirlər. Nizami onların şairi imiş. Sovet rejiminin gələcəyini bundan ta 800 il əvvəl xəbər vermiş imiş. Hətta “Cənnət dəhər”i “Sovet cənnəti”nin olduğu bir yerdə yerləşdirilmiş imiş”⁴

Qeyd olunur ki, dini əxlaqa və ictimai təsanüdə (həmrəyliyə) əsaslanan “Nizami sosializmi” ilə dini inkar edən və siniflər mübarizəsini alovlandıran bolşevik sosializminin heç bir oxşarlığı yoxdur.

Radio verilişi “Azərbaycan şairi Nizami”dən götürülmüş bu sözlərlə yekunlaşır: “Bolşeviklər “zamanımızda yaşamış olsa idi, Nizami bizimlə bərabər olardı” - deyirlər. Fəqət bizə görə, sevgi ilə nifrət,

¹ “Amerikanın səsi” radiosunda Nizami. “Qafqasya” jurnalı, Münhen, 1952-ci il, avqust, №13

² Yenə orada, s. 8

³ Yenə orada, s. 8

⁴ Yenə orada, s. 9

rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya gələ bilirlərsə, Nizami ilə bolşeviklər dəxi o qədər bərabər ola bilərlər!”¹

Qeyd edək ki, “Amerikanın səsi” radiosunda “Nizami” verilişinin mətni “Qafqasya” dərgisinin 1952-ci il avqust, 13-cü sayında və Ankara-da nəşr olunan “Azərbaycan” jurnalının 1 dekabr 1952-ci il, il 1, 7-ci sayında da çap edilmişdi. Jurnalda mətn “Azərbaycan şairi Gəncəli Nizami” şəklində təqdim edilib.

Mühacirətdə yaşayan görkəmli tədqiqatçı, İstanbul Universitetinin professoru Əhməd Cəfəroğlunun da ilkin dövrdəki tədqiqatlarında Nizami yaradıcılığına toxunulur. Əslən Gəncədən olan, bir müddət Bakı Dövlət Universitetində təhsil almış, təhsilini sonradan Almaniyada davam etdirmiş Ə.Cəfəroğlu baş redaktoru olduğu “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalında çox dəyərli yazılar çap etdirsə də, Nizami yaradıcılığından araşdırmasına rast gəlmək olmur.

1952-ci ildə Ankarada “Xalq evi”ndə keçirilən bir konfransda Ə.Cəfəroğlu “Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri” mövzusunda çıxış edir və N.Gəncəvi irsinə münasibət bildirir. Çıxışında Gəncə mühitindən çıxan şairlərdən

Məhsəti Gəncəvinin XII əsr Səlcuq sultanlarından Səncərin sarayında yüksək mövqə əldə etdiyini vurğuladıqdan sonra Əbül-Üla Gəncəvi, Fələki Şirvanlı, Xaqani Şirvanlı haqqında bilgiler verir. Sonra o, Nizami ilə bağlı fikirlərini belə təqdim edir: *“Eyni çevrə içərisinə alınması gərəkən XII əsr Azəri şairlərindən hər kəsə bilinən və cahanzümul şöhrətinə malik olan Gəncəli Nizamidir. Qərb ustadları arasında da yer tutan bu Azəri övladı Şərq dünyasında Firdovsi ayağında kamil bir jeni (dahi) sayılmaqdadır. Gəncədə doğulub öldüyündən ləqəbini bu şəhərə izafən almışdır. Kəndisi Atabəylər sarayının incisi idi”*.²

Ə.Cəfəroğlu Nizaminin əsərlərində qoyulan problemlərə toxunaraq yazır: *“Ölkəsinə, onun acıqlı və sıcaq həyat dəmlərinə, elmin tarixinə bu qədər sədaqət göstərən Nizami nasıl olur da kəndi ana dilinə heç bir bağlılıq göstərməmiş olsun?! Buna imkan varmıdır? Maləməf, əlimizdəki əsərləri indilik bu böyük ustadın bu cəbhəsində ehtiyatlı olmamızı icab etdirməkdədir”*.³

Qeyd edək ki, Ə.Cəfəroğlunun həmin konfransdakı çıxışı sonradan ayrıca kitab halında “Azərbaycan

¹ “Amerikanın səsi” radiosunda Nizami. “Qafqasya” jurnalı, Münhen, 1952-ci il, avqust, №13, s. 10

² A.Cəfəroğlu. *Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri*. Ankara, 1953, s. 6

³ Yenə orada, s. 7

dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri” adı ilə nəşr edilib.

Ə.Cəfəroğlunun Nizami yaradıcılığına diqqət etdiyi digər əsəri “Türk qövmələri” adlanır. O bu əsərini 1968-ci ildə nəşr etdirmişdi. Əsərin “Azərbaycan türkləri” adlanan üçüncü bölümündə Nizamiyə aid məlumatlar çox da geniş deyil. Ə.Cəfəroğlu yazır: “...Fəqət əsl Azərbaycan ədəbiyyatına geniş xəyal zövqünü soxan (*daxil edən*) və o ədəbiyyata millətlərarası vəsfi qazandıran Nizami Gəncəvi (1141-1203) olmuşdur”.¹

Maraqlıdır ki, Ə.Cəfəroğlu N.Gəncəvinin ölüm tarixini heç bir əsaslandırma olmadan “1203” şəklində qeyd edib. Böyük ehtimalla bu da yalnız texniki qüsurla bağlıdır.

Ə.Cəfəroğlu bu yazısında Nizaminin bir ədəbi məktəb yaratdığını və sonradan Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi kimilərin Nizamini təqlid edərək şöhrət topladıqlarını yazır.

Türkiyənin tanınmış professoru Əhməd Atəş 1954-cü ildə “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalında “Biblioqrafiya” məqaləsini nəşr etdirdi. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri bu məqalədə ciddi təhlil olunub. Ə.Atəş Nizami haqqında olan kitabı yüksək dəyərləndirərək yazırdı: “Sayın M.Ə.Rəsulzadənin bu əsəri, yazarının bir siyasət adamı olmasına rəğmən, “dünya ölçüsündəki yaradıcılığıyla cahən ədəbiyyatına ölməz şeir tablolarıyla eşq, bağlılıq, namus, iman və fədakarlıq tipləri verən, fəlsəfi yüksək düşüncə və siyasi kəskin görüşləriylə də insanlığın ən səmimi duyğularına və ən əziz ideallarına tərcüman olan bu ilahi sənətkar dünya mədəniyyətinin dahi öndəridir” – deyərək təvəssüf etdiyi Nizaminin səvən, anlayan və dürüst bir ruh tərəfindən çizilmiş və müvəffəq olmuş bir tablosudur”.²

Mühacirət irsində Nizami yaradıcılığı ilə bağlı ilk məqaləni yazan xanım *Fatma İlqazdır*. Bu xanımın şəxsiyyəti ilə bağlı axtarışlarımız ciddi nəticələr verməsə də, onun böyük şair haqqında məqalə yazan ilk qadın araşdırıcı olması faktı əhmiyyətlidir. F.İlqazın “Nizami Gəncəvi” adlı məqaləsi 1968-ci ildə G.Göygölün redaktorluğu ilə nəşr edilən “Mücahid” jurnalında çap olunub. Məqalə böyük həcmli deyil, lakin Nizami yaradıcılığına böyük diqqətlə yazılıb.

F.İlqaz məqaləsini belə başlayır: “Azərbaycanın İslam mədəniyyətindəki rolu, xidməti böyükdür. Ədəbiyyat aləmində Nizami, Füzuli kimi böyük isimlər bunu isbata kafidir.

F.İlqaz məqaləsini belə başlayır: “Azərbaycanın İslam mədəniyyətindəki rolu, xidməti böyükdür. Ədəbiyyat aləmində Nizami, Füzuli kimi böyük isimlər bunu isbata kafidir.

¹ A.Cəfəroğlu. *Türk kavimləri*. Ankara, Türk Kültürünü Araşdırma İnstitutu. 1983, s. 60

² Əhməd Atəş. *Biblioqrafiya*. “Azərbaycan Yurd Bilgisi”, cild: IV, şubat 1954, sayı: 37, s. 52

Əslən azərbaycanlı olan Gəncəvi Nizami dövrünün ədəbi və rəsmi dili farsca ilə əsərlərini yazmışdır: tıpkı XVIII yüzildə Avropada fransız olmayan yazarların fransızca kitablar qələmə aldığı kimi. Bununla birlikdə əsərləri ruh və məna baxımından milli və türkdür. Şeirləri - mənalı, ruhi təhlilləri, üslubları, qüdrətli təsvirləri, parlaq təşbihləri üstün fəlsəfi ilə ölməzdir”¹

F.İlqaz məqaləsində Nizamini sadəcə böyük şair deyil, həm də xalq üçün çalışan, vətən üçün yanan idealist bir mücahid adlandı-

rır. Müəllif məqaləsində Nizamini əsərlərini oxuculara sıralanma qaydaları və ümumi məzmun təqdimatı ilə çatdırır.

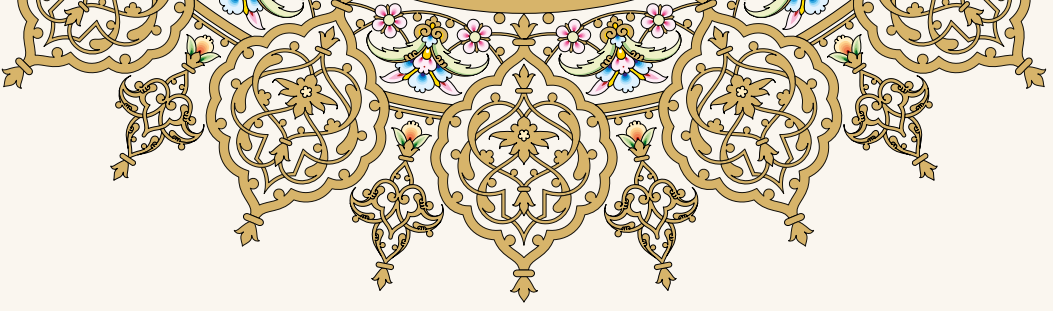
Beləliklə, Azərbaycan mühacirət irsinin öyrənilməsindən də aydın olur ki, N.Gəncəvi yaradıcılığının araşdırılmayan sahələri var və gələcəkdə tədqiqatçıların yeni əsərlər ortalığa qoyması mümkündür. Azərbaycanın dahi şairi N.Gəncəvi yaratdığı əsərləri ilə ümumbəşər mədəniyyətinin inkişafına və zənginləşməsinə müasir dövrümüzdə də böyük faydalar verməkdə davam edir.

Nəsiman Yaqublu

Tarix elmləri doktoru, professor

¹ F.İlqaz. *Nizami Gəncəvi*. “Mücahid” jurnalı, il 6, cild III, sayı 31-32, İstanbul, 1968, s. 13

ÇAR RUSİYASI
DÖVRÜNDƏ
NİZAMİ HAQQINDA
İLK YAZILAR

HƏKİMİ-MƏNƏVİ ŞEYX NİZAMİ GƏNCƏVİ

O cənabın künyəsi və adı Əbu Məhəmməd Nizaməddin İlyas ibni-Yusif ibni-Müəyyəd olub, doğulduğu və öldüyü yer Gəncədir. Onun böyüklüyünü və fəzilətlərini söyləməkdən dil acizdir. Sözlərindən şairlik dərəcəsi və rəyi aşkardır. Zərifliyi, söz və söhbətilə məclis bəzəməkdə, ümumun rəyincə, onun misli olmamışdır. Bütün şairlər onun ustalığını etiraf etmişlər. Onundur:

Bu fənnədən (şairlikdən) şöhrət

istəmə,

Bu (şöhrət) Nizami ilə bitmişdir.

İlk gənclik dövründə “Vis və Ramin” kitabını Sultan Mahmud Səlcuqi adına nəzm etmişdir. Bəziləri bu kitabı Nizami Əruziyə nisbət verirlər, lakin təlif dövrünü nəzərə aldıqda bu fikir doğru çıxmır. Cə-

nab Şeyx Əxi Fərac Zəncaninin müridlərindən olub, ömrünün axırlarında guşənişinlik rəsmini qəbul edərək batınini saflaşdırmağa məşğul olmuşdur.

Bu xüsusda özü deyir:

Rəna qıl qönçə arasında

həzin-həzin,

Mənim kimi guşənişinliyə (inzivayə)

çəkilməmişdir...

Şeyx hicri 576-cı (=1181) ildə Tuğrul ibni-Arslan dövründə vəfat etmişdir.* (*Müəllif burada yanlışlığa yol verib. Nizami 1209-cu ildə vəfat edib - red.). Gəncənin yaxınlığında gözəl bir türbəsi vardır. Xarabalığa üz tutmuş olan bu türbənin bəzi yerlərini Qarabağda yaşayan qazaxlı Mirzə Adıgözəl indi təmir etdirməkdədir. Şeyxin “Məxzənül-əsrar”, “Həft peykər”,

“Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” və “İskəndərnamə”dən ibarət olan beş mənzum dastanını vəfatından sonra alim adamlar topla-yıb “Xəmsə” adlandırmışlar. Bu əsər şeir sənəti nöqtəyi-nəzərindən bütün dünyada məşhur olub, müəllifinin kəskin fikrinə və qüdrətli təbinə açıq şahiddir. Onun “Xəmsə”dən başqa 20.000 beytdən ibarət bir divanı olmuşdur. Bu divanda onun sənətkaranə yazılmış qəzəliyyatı vardır.

Sağdakı qəzəl nümunə üçün yazılır:

*Dünya qaranlıq və yol çətindir,
atının cilovunu çək.
Bir müddər varlıq aləmindən
ruhani aləmə çəkil.
Təbiət qarğalarını ünsiyyat
bağından qov, çıxar.
Səadət quşlarını imtahan toruna çək.
Elə ki mənəviyyat aləminə
aşına oldun...
Minlərcə mənəviyyat dərbətini
birməfəsə bol-bol iç.
Onun hikmətilə sərməst olunca
fələyin çadırını yıx, dağıt.
Ərşin sütununu sarsıt,
göyün ipini çək.
Onun yolunu ayaqla getmə, onun
camalına batını gözlə bax.
Onun sözünü dil ilə söyləmə, onun
dərabını ağızla içmə.
Ey Nizami, bu nə əşardır ki, sənin
təbindən buruzə gəlir!
Heç bir kəs sənin rəmzini bilmir,
dilini saxla, dilini saxla!*

A.Bakıxanov.

Gülüstanı-İrəm (tərcümə: M.Əskərli).

Bakı, “Minarə” 2000, səh. 82-83

NƏZM VƏ NƏSR HAQQINDA

Tarixi-hicridən bu zamana qə-
dər milləti-islam arasında bir kim-
sənə şeir ilə nəzmə fərq verməyib,
hər nazimin adına bərxilafi-həqq
şair deyiblər. Şeir əlahiddə bir
bəxşi-ilahidir və maddeyi-qabiliy-
yəti-şair xudadadədir və təhsil və

tərbiyə o maddənin ancaq inbisa-
tına və əşarın artıq zinətinə bais
olar. Belə maddə sahibləri çox na-
dir vücuda gəlirlər. Əhli-fürsdən
ancaq Firdovsi və Nizami və Cami
və Sədi və Mollayi-Rumi və Hafiz
şairdirlər.

M.F.Axundov.

*Nəzm və nəsr haqqında. Əsərləri. 3 cildə. II c.
Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, səh. 151*

Qeyd:

*"Əhli-fürs" deyərkən M.F.Axundov fars dilində
yazan şairləri diqqətə alır və Nizamının şairlik
istedadını üstün sayır, onun adını Şərqi ən
böyük sənətkarları ilə eyni sırada işlədir - red.*

Mirzə Fətəli Axundov

KRİTİKA. YÜKSƏK İRANIN “MİLLƏT” QƏZETİ MÜNŞİSİNƏ

Həm məzmun gözəlliyinə, həm də ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm, Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “Xəmsə”si, Hafizin divanı kimi nəşə artırıcı və həyəcanlandırıcı olub hər kəs tərəfindən bəyənilir. Belə nəzm sahiblərini peyğəmbərlərlə bərabər tutmaq olar; çünki onlar bəşər növünün fəvqündə olub filosofanə xəyal və ilham sahibləridirlər.

*M.F.Axundov. Kritika. Əsərləri. 3 cildə. II c.
Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, səh. 168*

ŞEYX NİZAMİ¹

Müqəddimə

Bu zamanədə, yəni on doqquzuncu əsrin ibtidasından başlayaraq Avropada şayani-təqdir və ya ğibtə olunası bir hal varsa, o da ədiblərin, mühərrirlərin, şairlərin və alimlərin əhvallarıdır. Avropa cəmaəti onların aləmi-insaniyyətə olan xidmətlərini nəzərə alub, onların şan və şərəfləri və adlarının həmişə bər həyat qalması uğurunda artıcaq ğeyrət etməkdədir. Cəmaət onların evlərini və şeylərini gələcəyə bir yadigar olmaq üçün satın alub, mühafəzət edir. Qəbirlərinin üstündə böyük, pürqiymət və müzəyyən nişangahlar tikdirirlər. Onların adlarına məktəb və mədrəsə bina etdirirlər.

Xülasə, hər növ ilən ki, mümkündür, öz ədiblərinin və şairlərinin xidmətlərinin müqabilində bir xid-

mətdə bulunmağa himmət və ğeyrət edirlər. Avropalılar alimə, ədibə və şairə ehtiram etməkdə ümumiyyət üzrə mütəəsib degildirlər. Hər taifədən olur-olsun, ədibin və şairin ehtiramını lazım dərəcədə duturlar və onun gözəl əsərlərini öz dillərinə tərcümə edirlər. Odur ki, cəmaətdən belə hüsni-təqdir görüb belə şəxslərin ədədləri gün-gündən artmaqdadır. Avropanın hansı bir şəhərinə gedirsən, orada bir ədibin nişanı və ya bir şairin adına olan binayi-xeyir görərsən. Avropada hətta küçələrə də məşhur və məruf bir şairin və ya bir ədibin adını qoymuşlar. Onun əsərlərini yüz minlərcə təb etdirüb, cəmaət arasında nəşr etdirirlər.

Bizə, yəni müsəlmanlara gəldikdə iş büsbütün əksinədir. Bir ədib

¹ Əsərin ərəb əlifbasından transfonoliterasiyası, izah və şərhlərinin müəllifi filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təhminə Bədəlova

və ya bir şair nə sağlığında və nə də öləndən sonra heç bir ehtiram görmiyor. Aləmi-islamiyyətdə minlərcə ədiblər və şairlər gəlüb-keçmişlər, onların əksərinin əsla adı da xatirlərdə qalmıyubdur. Adı xatirlərdə qalının qəbri namövcüddür. Qəbri məlum olanlar xərəbədir.

Əsəri mövcud olan şairlərimizin əksəri namətbudur. Bəzilərinin əsərləri bəzi əşxaslar tərəfindən zəbt olunub, yüzə də çıxmıyır. Bu işi belə edən şəxslər bunu özləri üçün fəxr də bilürlər. Neçə ki, gəncəli Mirzə Mehdi Naci^{1*} təxəllüs əleyhırrəhmənin var yox bir nüsxədən ibarət olan əşarı özünü alim

və məarifpərəst bilən bir nəfər müəllimnüma tərəfindən zəbtə urulubdur. Nə varislərinin və nə də cəmaətdən “Naci”nin^{2*} əsərini təb etdirmək istəyənlərin təvəqqeləri ğaseb cənabınə təsir etmiyir.

Bəli, bizim işimiz Avropanın büsbütün əksinədir. İslam şairlərindən Sədilərin, Hafizlərin, Füzulilərin, Xaqanilərin, Qaanilərin və ilax kimilərin qəbirləri xərəb olub, onu təmir etmək xatirə belə gəlmıyır. Bunların cümləsindən biri də Gəncənin həvalisində vəqə birinci dərəcədən hesab olan şairi-ustad (həmin tərcümeyi-əhvalını yazdığım) Şeyx Nizami Gəncəvi əleyhırrəhmədir.

Şeyx Nizami

Şeyx Nizaminin babaları “Qum” əhlindən^{1*} olub da özünün təvəllüdü və həm vəfatı Gəncə şəhərində olduğundan “Nizami Gəncəvi” deməklə məşhurdur. Nizaminin əsl adı “İlyas”dır ki, “Yusif”in oğlıdır və o da “Müəyyəd”in oğlıdır. “Nizami” onun şeirdə işlətdiyi təxəllüsüdür və ona görə də ancaq “Nizami” demək ilə şöhrət tapmışdır. Səksən altı sənə ömr etdiginə cəhət də “Şeyx”lik ləqəbini alub, “Şeyx Nizami” adlanubdur.^{2*} Məhəmməd adlı oğlu olduğundan ona “Əbu Məhəmməd” dəxi

deyərlərimiş. Məhəmmədin atası deməkdir. Öz “Xəmsə”sinin neçə yerində həmin Məhəmməd adlı oğluna xitabən vəz və nəsihət etmişdir. Şeyx Nizaminin təvəllüdü hicrətin 520-ci ilində vəqə olmuşdur.^{3*} Özü alim, fəzil və həm sair bir zat olub, elm və məarifı artıcaq dust dutarmış. Necə ki, oğluna etdigı vəz və nəsihətdən anlaşılır.

Nemsə^{4*} ədiblərindən məşhur “Müller” özünün “Tarixi-islam” kitabında^{5*} fars şairlərini tənqid etdiyı yerdə türk şairlərinə kecüb Şeyx Ni-

zamini tərif və təhsin edüb, Firdovsi-dən sonra əvvəlinci şair hesab edir.

Habelə ədibi-şəhir “Şerr” özünün “Tarixi-ədəbiyyati-ümumi”-sində^{1*} mərhum Şeyx Nizami barəsində diyor ki, “Şeyx Nizami öz vətəni olan Gəncədə 1180-ci ildə vəfat edübdir”.^{2*} Sonra ədib müşarileyh “Şerr” Şeyx Nizaminin “Xəmsə”si, yəni divanı^{3*} barəsində bəhs edüb diyor ki: “Ədəbiyyatda Şeyx Nizaminin xidməti həmnoulərinin^{4*} arasında bu cəhətdən artıq təqdir və təhsin olunmalıdır ki, Şeyx öz şeirlərində müsəlman övrətlərinin kənzilər mənziləsində yaşamaqlarını nəzərə alub onların bu fəna haldən nicat tapmaqlarına tərəfdar olmağını öz şeirlərində bəyan etmişdir. Şeyx Nizaminin kəlamı nəzm cəhətinə xeyli şirin və gözəl olduğu kimi oxunduqca dəxi xalis insaniyyət hisslərini oyardır. Şeyx Nizami Şərq ədiblərinin əvvəlcilərindən hesab olunur, çünki şeirlərinin cümləsi məziyyəti-şeyriyyə cəhətinə ən gözəl kəlamlar olduğu kimi hissiyyəti-həqiqiyyə ilə dəxi doludur”.^{5*}

Şeyx Nizami cəmaət ilə bir o qədər xəltə etməz imiş və həmişə ömrünü guşənişinlikdə keçirərmiş. Maliyyə cəhətinə çox fəqir və biçiz imiş.^{6*} Həmişə zəmanədən və

əhli-zəmanədən şikayətçi olubdur. Zəmanəsində onun əşarını nəinki təqdir etmiyorlar imiş, hətta anlaşıldığına görə ehtiramsızlıq da edilərmiş.^{7*} Və buna cəhət də əşarının əksər yerində cəmaətdən narazılıq edübdür. Əşarının çoxusu hikməti havi olduğundan həkimlik^{8*} ləqəbini dəxi qazanmışdır. Və ona görə də ona “Həkim Nizami” deyə söyləmişlər. Həqiqətdə də həkim kim-sənə imiş. Qabiliyyəti-şeyriyyəsinə heç bir söz yoxdur. Birinci dərəcə şairlərin cümləsindən hesab olunmaqdadır. Zəmanəsinin padişahları kəndisinə nəhayət dərəcədə ehtiram edirlərmiş. Bununla belə, bu da başqa şairlər kimi ömrünü padişahlara, ümərəyə və əğniyyəyə təməllüq edüb, məddahlıqda keçirməyibdür. Bir neçə yerdə divanında padişahlara mədh yazubdursa da, o biri şairlər kimi həddindən artırmuyubdur və bəlkə həman mədhi padişahlara nəsihət və moizədən ibarət olubdur. Necə ki, padişahi-əsri olan Nüs-rətəddin^{9*} xitabən söylüyor:

سپارنده پادشاهی بتو^{2*}

سپرد از جهان هر چه خواهی بتو
بدان داد ملک که شاهی کنی
چو داور شوی دادخواهی کنی
نه بازی کند بر پر پشه زور
نه پیلی نهد پای بر پشت مور

*Separendeye-padişahi beto,^{3*}
Sepord əz cəhan hər çe xahi beto.
Bedan dad molkət ke şahi koni,
Ço davər şəvi dadxahi koni.
Nə bazi konəd bər pəre-pəşşə zur,
Nə pili nəhəd pay bər poşte-mur.¹*

“Padişahlardan ehtiram görər-di”, - dedikdə özgələri kimi padişah məclisində bulunmağa bu, özi talib və rağib degilmiş, bəlkə padişahlar bunun söhbətindən xoşlanub, ondan bir istifadə etmək istərlərmiş. Necə ki, “Qızıl şah”^{1*} o zaman gələb, Gəncənin otuz ağaclığında düşəndə əvvəlinci xəyali Şeyx Nizami ilə görüşüb, onunla söhbət etmək olur və buna cəhət də adam göndərüb, Nizamini hüzurinə istiyor. Bu, o vəqt olur ki, Nizami “Xosrov Şirin” nam eşqli bir hekayəsini (*romantni*) tazəcə təمام edübmiş.

Nizami padişahın dəvətini qəbul edüb, hüzurinə azim olur. Bu vəqt padişah öz məxsusi çadırında öz müqərrəblərilə eyşü-işrətə məşğul imiş və məclisə şərab düzülübmüş. Nizamının gəlmək xəbərini eşitcəyin: “Onun söhbəti bizim bu məclisimizdən ləzzətlidir”, - deyüb padişah

həm Nizamiyə ehtiramən həman saət şərab büsatını yığmağa əmr edir.

Necə ki, öz “Xəmsə”sində padişahın dilindən diyor:

*نوای نظم اوبهتر ز روداست
همه گفتار او یکسر سروداست
چو خضر آمد ز باده سر بتابیم
که آب زندهگی از خضر یابیم*

*Nəvaye-nəzme-u behtər ze rudəst
Həme-qoftare-u yeksər sorudəst
Ço Xızr aməd ze bade sər betabim
Ke abe-zendeği əz Xızr yabim.²*

Sonra məclisi məxsusi eyləyüb, Nizamini hüzurinə istəyüb, sübhədən axşamə kimi söhbət eliyorlar və bu əsnadə padişahın xahişinə görə tazə yazdığı “Xosrov Şirin”i oxuyur. “Xosrov Şirin” padişahın nəhayət dərəcədə xoşinə gəlür. Həman saət əmr edir ki, bir dəst xələt “Nizami” əleyhrrəhməyə verirlər və “Həmdaniyan”^{2*} kəndini dəxi ona bağışlıyub, adına qəbalə etdirir.

Şeyx Nizamının əsərlərindən bu haldə əldə olan onun “Xəmseye-Nizami” deməkilə məşhur olan beş kitabıdır. Onlar da:

¹ Padişahlığı sənə tapşırıan (Allah) dünyada hər nə xahiş etdinsə, verdi. Məmləkəti sənə onun üçün verüb ki, padişahlıq edüb xəlqin dadinə yetişəsən. Böylə ki, bir qızıl quş bir milçəkin qanadına də zur gətürə bilməyüb, bir fil də bir qarıncaı basub əzməsün.

² Nizamının nəzminin nəvası çalğıdan yaxşıdır və onun sözləri şadlıq gətürəndir. Xızr ki, gəldi, ayılıb dirilik suyunu ondan istəməlidir.^{1*}

“Məxzənül-əsrar”, “Leyli və Məcnun”, “Xosrov Şirin”, “Həft peykər”, yaxud “Bəhramnamə” və “İskəndərnamə” adlı mənzumələ-rindən ibarətdir.^{1*} Bunlardan başqa, söyləndiyinə görə, igir-mi min beytə baliğ sair qəsidə-ləri, gəzəlləri və başqa əşarı dəxi var imiş: əmma bunların əksəri nabuddur, şu iki beyt onun əşari-namətbuəsinin cümləsindəndir:

گر همه جلاب باشد آب جوی کس مخور
ور همه تسبیح باشد نقش نان کس مخوان
چونکه آب دیده داری از ضعیفی باک نیست
زانکه مرواریدر اباریک بهتر ریسمان^{2*}

*Gər həme collab başəd
abe-cuye-kəs məxor,
Vər həme təsbih başəd
nəqşə-nane-kəs məxan
Çonke abe-dide dari əz zəifi
bak nist,
Z'anke mirvarid ra barik
behtər risman.¹*

Şeyx Nizaminin “Məxzənül-əsrar” nam kitabına gəldikdə baş-dan-ayağa hikmət və əxlaqi-həsə-ne ögrədən mütəəddid mənzum hekayələrdən ibarətdir. Bu kitabın

ibtidasinə hansı tarixdə şüru edüb-dür və nə vəqtdə təmamə yetürüb-dür, orası dürüst məlum olmuyor. Ancaq kitabın axırında kitabın et-mamə yetdiginə dair bir belə tarix yazubdur.

پای ز سر کرد بلب در فشانند
مخزن اسرار بیایان رسانند
بود حقیقت بشمار درست
بیست چهارم ز ربیع نخست
از گه هجرت شده تا این زمان
پانصد و سال دگر افزون بر آن

*Pay ze sər kərd be ləb dor feşand,
Məxzəne-əsrar be payan rəsand,
Bud həqiqət be şomare-dorost
Bisto çəharom ze rəbi`e-noxost.
Əz gəhe-hecrət şode ta in zəman
Pansədo sale-degər əfzun bər an.²*

Beş yüzdən nə qədər artıq ol-duğu məlum degildir, halbuki, beş yüz iyirmi tarixdə özü təvəllüd et-mişdir. Ancaq sonra diyor ki:

شکر که این نامه بعنوان رسید
بیشتر از عمر بیایان رسید^{3*}

*Şokr ki, in name be onvan rəsid
Biş-tər əz omr be payan rəsid.³*

¹ Əgər gülab da olmuş ola, bir kəsin arxının suyunu içmə, hamısı təsbih də ola, bir kəsin çörəyini tərif etmə,^{3*} Göz yaşın ki, vardır zəiflikdən bak etmə; Çünki mirvarid üçün ip nazik olsa, yaxşıdır.

² Fikrə gedüb dodağından dürr saçdı və “Məxzənül-əsrar”ı axıra yetürdi. Dürüst hesab ilə rəbiül-əvvəlin iyirmi dördü idi. Hicrətdən də bu zəman beş yüz ildən artıq keçmiş idi.

³ Şükr ki, bu namə təmam oldu və ömrədən çoxu getmişdir.

Nizaminin bu beytindən anlaşıldığına görə, “Məxzənül-əsrar”¹ ömrünün çoxu getmiş yazubdur və bu tövzihatə görə, bu kitabı beş yüz yetmiş tarixlərində yazmış olur. Lakin rəvayətlərə görə, “Məxzənül-əsrar”¹ Fəxrəddin Bəhram şah Qəznəvi adına yazubdur. Necə ki, kitabçada həman padişahın mədhindən sonra belə diyor:

نامه دو آمد ز دو ناموسگاه
هر دو مسجل بدو بهرامشاه
بر همه شاهان ز پی این جمال
قرعه زد نام تو آمد بفال

*Name do aməd ze do namusqah,
Hər do mosəccəl be do Bəhram şah
Bər həme şahən ze peye-in cəmal
Çor-e zadəm name-to aməd befal.¹*

Həmin Fəxrəddin Bəhram şah hicrətin 547-ci sənəsində vəfat edübdür. Bu tövzihatə baxanda belə məlum olur ki, “Məxzənül-əsrar”¹ Şeyx Nizami əleyhirrəhmə cəvan ikən, yəni iyirmi beş-iyirmi altı sinnində olan halda yazubdur. “Məxzənül-əsrar” kitabı iki min iki yüz əlli beyti havidir.

“Xosrov Şirin” nam kitabına gəldikdə bu, suzişli və eşqli bir hekayədir. Bu kitabı nəzm etməkliyi-

nin səbəbini özü belə rəvayət eliyor:

“Bir gün dustlərimdən biri məni görməyə gəlmişdi, söhbət arasında həmin dustum mənə itab və xitab edüb tövhiddən bir şey yazmağımı xahiş elədi. Mən də bunun cəvabının müqabilində “Xosrov Şirin” əhvalatını buna nəql etməyə başladım. Belə şirin bir hekayəni məndən eşitdikdə, dustum təhsin eliyüb, əvvəlki fikrindən dəyişirilüb, həmin hekayəni nəzmə çəkməyimi xahiş elədi. Bunun xahişinin müqabilində nə qədər üzr gətürdimsə, qəbul etmiyüb, öz sözündə israr elədi. La əlac qalub, iltimasını qəbul elədim”.^{2*}

Həmin hekayədə Şeyx Nizami əleyhirrəhmə məhəbbət rıftəsinə gövhər düzübdür, deyilsə, səzadır. Əşxası lazıminca təsvir eliyübdür. Şirinin aşiqi olan Fərhadın sözlərini oxuduqca insanın qəlbinə od saçub yandırır. Necə ki, Fərhadı Kuhi-Bisitunda Şirinin eşqində söylədüb diyor:

ز عشقت سازم و میسوزم از دور
که پروانه ندارد طاقت نور
به بخت من کس از مادر مزایا
بروز من ستاره بر میآید
اگر در تیغ دوران رحمتی هست
چرا برد ترا ناخن مرا دست
اگر عدل است در دریا و در کوه

¹ İki əhli-namusdan iki kağız gəldi və hər ikisi də Bəhram şah idi. Cümlə padişahların adına bu barədə göre atdım, sənin adın çıxdı.^{1*}

چرا تو شادمانی من در اندوه
اگر بی میل شد پستان گردون
چرا بخشد ترا شیر و مرا خون

*Ze eşqət sazəm o misuzəm əz dur,
Ke pərvane nədarəd taqəte-nur.
Be bəxte-mən kəs əz madər məzayad,
Beruze-mən setare bər məyayad,
Əgər dər tiğə-douran rəhməti həst
Çera bərrəd tora naxon mərə dəst.
Əgər ədl əst dər dərya vo dər kuh,
Çera to şadmani mən dər ənduh.
Əgər bi meyl şod postane-gərdun
Çera bəxşəd tora şiro və mərə xun.¹*

“Xosrov Şirin” hekayəsinin tarixi-nəzminə gəldikdə “Məxzənül-əsrar” qədəri müşkülətə uğraşmıruq. Çünki kitabın axırında özü bizə bu barədə məlumat verüb söylüyor:

گذشته پانصد و هفتاد شش سال
نزد برخط خوبان کس چنین فال^{*1}

*Qozeşte pansədo həftado şeş sal
Nəzəd bərxətte-xuban kəs çenin fal.²*

Buna görə “Xosrov Şirin” 576-cı tarixi-hicridə^{2*} yazılmış olur. Bu kitab altı min doqquz yüz iyirmi

beyti havidir.

“Leyli və Məcnun” nam kitabçası dəxi 4468 beyti havi eşqli bir hekayədir. Bunun səbəbi-nəzminə gəldikdə özü bu gunəcə söylüyor:

“Bədənim zəifləmişdi. Özüm də qocaldığıma cəhət daha nəzm demək xəyalindən düşüb rahatlik guşəsinə çəkilmək istiyordum. Bu vəqtlər Şirvanşahdan bir qasid gəlüb mənə kağız gətürdü. Kağızı açub oxuduqda gördüm ki, padişah yazub “Leyli və Məcnun” hekayəsini nəzmə çəkməyi məndən xahiş edübdir. Bu kağızı oxuduqda əhvalım pərişan oldu.

Çünki:

نی زهره که سر ز خط بتابم
نی دیده که ره بکنج^{*1} یابم
سرگشته شدم بدان خجالت
از سستی عمر و ضعف حالت

*Ni zəhre ke sər ze xət betabəm
Ni dide ke rəh begənc yabəm
Sərgəşte şodəm bedan xəcalət
Əz sostiye-omr o zəfe-halət.³*

Bu işdən oğlum Məhəmməd xəbərdir oldıqda o da başlıyub bu

¹ Kənardan eşqinə dayanub yanuram. Çünki pərvanənin nurə taqəti yoxdur. Mən bəxtə də heç kəs anadan olmasun. Mən gündə heç bir yulduz çıxmasun. Əgər zəmanənin qılıncında rəhm olseydi, sən dırnağını və mənim əlimi kəsməzdı. Əgər dağlarda və dəryalərdə ədalət olseydi, sən şad olub, mən gəmgin olmazdım. Zəmanənin məmələri meylsiz olmasaydı, sən süd və mən qan əmməzdım.

² Beş yüz yetmiş altı il keçmişdi və gözəllərin yüzünə kimsə belə fal açmamışdı.

³ Nə hökmdən baş qaçırmağa cürətım var idi, nə guşəyə çəkilməyə qüdrətım.^{2*} Zəiflikdən

əmri yerinə yetürməyi məndən iltimas elədi. Mən də çox fikirdən sonra labüd qalub kitabə şüru` elədim”.

Bu kitabın tarixi-nəzminə gəldikdə əlimizdə olan məlumat qabaqkıdan artıqdır. Belə ki, o cənab özü “Səbəbi-nəzmi-kitab” sərlövhəli nəzmlərində söylüyor.

این چار هزار بیت اکسر
شد گفته بچار ماه کمتر
گر شغل دگر حرام بودی
در چارده شب تمام بودی
کارسته شد به بهترین حال
در سلخ رجب بشاء فا دال
تاریخ عیام که داشت با خود
هشتاد چهار بعد پانصد

*İN çar hezar beyt əksər
Şod qofte beçar mah kəmtər,
Gər şoğle-degər həram budi,
Dər çardəh şəb təməm budi
K`araste şod be behtərin hal
Dər solxe rəcəb be sa fa dal.
Tarixe-əyyam ke daşt ba xod
Həştad o çəhar b`əd pansod.^{1*}
Şeyx Nizaminin bu şeirləri*

nəzərə alındıqda məlum olur ki, “Leyli və Məcnun” hekayəsinin nəzminə rəcəbül-mərcəb ayının otuzuncu günü, tarixi-hicrətin beş yüz səksən dördüncü ilində^{2*} şüru edilmişdir. Və çünki, həmin hekayəni dörd aydan bir az əksikdə təməm edübdür. Demək olur ki, həman ilin ziqədə ayının^{3*} axirlərində təməmə yetübdür. Bu hesab ilə hər gündə qırx beyt demiş olur. Lakin kitabın axirində dediyi iki beyt nəzərə alındıqda iş bir az müşkülə düşür, çünki orada hekayəni bu iki beyt ilə təməm edüb diyor:

در روز دوشنبه آمد آخر^{4*}
از لطف خدای فرد قاهر
در پانصد سال سی و بر سر
بگذشته ز هجرت پیمبر

*Dər ruze-doşənbe aməd axer,
Əz lotfe-xodaye-fərde-qaher.
Dər pansəd sal si yo bər sər
Beqozəşte ze hecrəte-Peyəmbər.²*

Bu beytlər qəbul olunduqda “Leyli və Məcnun” hekayəsinin etməmi tarixi-hicrətin beş yüz otuzuncu ilində^{1*} olmuş olur, lakin

və süsti-bədəndən sərgəştə və xəcalət oldum.

¹ Bu dörd mindən artıq olan şeirlər dörd aydan əksikə başa gəldi. Hərgah başqa işim olmasaydı, on dörd gecədə təməm olardı. Əhvalımın yaxşı vaxtında təməm oldu. Rəcəbül-mərcəb ayının otuzuncu günü idi və hicrətdən də beş yüz səksən dörd il keçmişdi.

² Allah-təalanın qüvvət və güdrəti ilə şənbə günü təməm oldu. Hicrəti-Peyğəmbərdən həm beş yüz otuz il keçmişdi.

burası bir az məhəli-təəmmüldür. Çünki əvvəl qabaqda söylənilməyi üzrə, Şeyx Nizaminin təvəllüdü hicrətin beş yüz iyirminci ilindədir və bu surətdə “Leyli və Məcnun” hekayəsini on yaşında nəzmə çəkmiş olur. Və bu da mümkün deyildir. İkinci kitaba şüru edəndə yazdığı tarix ilə düz gəlməyir və üçüncüsü, tərtibə baxanda həmin kitabı “Məxzənül-əsrar” və habelə “Xosrov Şirin”dən sonra yazubdur. Və necə ki, qabaqda ərz olundu, “Məxzənül-əsrar” 545-546 tarixlərində və “Xosrov Şirin” 576-cı tarixi-hicridə etmamə yetişübdür. “Leyli və Məcnun” onlardan sonra nəzmə çəkildiyi yəqindir: Çünki bunun səbəbi-nəzmində yazdığı əşar da oğlunun dilindən özünə xitabən belə söylüyor:

فرزند محمد نظامی
آن بر دل من چو جان گرامی
داد از سر مهر پای من بوس
کای آنکه زدی بر آسمان کوس
خسرو شیرین چه یاد کردی
چندین دل خلق شاد کردی
لیلی مجنون بیایدت گفت
تا گوهر قیمتی شود جفت
Fərzənde-Məhəmmədə-Nizami

*An bər dele-mən ço can qerami,
Dad əz səre-mehr paye-mən bus
Key anke zədi bər aseman kus
Xosrov Şirin çe yad kərdi,
Çəndin dele-xəlq şad kərdi,
Leyli-Məcnun bebəyədət qoft,
Ta qouhərə-qiyməti şəvəd coft.¹*

Bu əşar “Leyli Məcnun”un “Xosrov Şirin”dən sonra nəzmə çəkildiyini ap-açıq göstərir. Bu surətdə də ikinci tarix, yəni “Leyli Məcnun”un beş yüz otuzuncu ildə etmamə yetməyi dürüst olmuyur. Bu tövzihatdən demək olur ki, ikinci tarixdə səhv vardır.

Nizami əleyhırrəhmənin “Həft peykər”, yaxud “Bəhramnamə”sinə gəldikdə, bu da qabaqkılar kimi eşqli bir hekayədir ki, 4888 beyti havidir.

Bu kitabda həm Şeyx Nizami öz ustadlığını zahirə yetürmüşdür. Bu kitabın tarixi-etmamı bərəsində özü müşkülətli həll edüb kitabın xatiməsində bu günəcə söylüyor:

از پس پانصد و نود سه قران
گفتم این نامه را چو نامه دران^{*1}
روز بر چارده ز ماه صیام
چار ساعت ز روز رفته تمام
Əz pəse-pansəd o nəvəd se qeran

¹ Mənim canımdan əziz olan oğlum Məhəmməd ayağımdan öpüb dedi: “Ey şöhrəti göylərə çıxan! “Xosrov Şirin”i yazub xəlqin yürəyini şad elədin. İndi “Leyli və Məcnun”u yaz ki, bu qiymətli gövhər coft olsun”.

*Qoftəm in name ra ço namedəran.
Ruz bər çardəh ze mahe-seyam
Çar saat ze ruz rəfte təmam.¹*

Bu iki beyt “Həft peykər” nam kitabın etmamə yetmək tarixini ap-açıq söylüyor, belə ki, tarixi-hicrətin beş yüz doqsan üçüncü ilində rəməzanül-mübarək ayının on dördüncü günündə^{3*} sübhədən dörd saat keçmiş etmamə yetişübdür, hərçənd kitabın tarixi-ibtidası məlum degildir, əmma tarixi-intəhasında ixtilafə uğramıyuruq.

Şeyx Nizaminin “İskəndərnamə”sinə gəldikdə, bu, iki kitabdan ibarətdir: birisi “Şərəfnamə - İskəndərnamə” və o birisi “İqbalnamə - İskəndərnamə”dir.

“Şərəfnamə - İskəndərnamə” 6083 beyti havidir.

Bunun tarixi-etmamı barəsində bizə kitabın axırında belə məlumat verir:

بتاریخ پانصد نود هفت سال
که خواننده را زو نکیرد ملال
نوشتم من این نامه را در جهان
که تا دور آخر بود جاودان

Be tarixe-pansədo nəvəd o həft sal

*Ke xanənde ra zu nəğirəd məlal.
Nevəştəm mən in name ra dər cəhan
Ke ta doure-axer bovəd cavedan.²*

Pəs bundan anlaşıldığına görə, həmin kitabı beş yüz doqsan yeddinci ildə^{4*} etmamə yetürübdür.

“İqbalnamə - İskəndərnamə” dəxi 3542 beyti havi olub əvvəlincinin, yəni “Şərəfnamə - İskəndərnamə”nin müsənnə^{5*} və ya başqa təbir ilə ikinci cildir. Bu kitabın tarixinə gəldikdə bu barədə əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Ancaq burası məlumdur ki, həmin kitabı “Şərəfnamə”dən sonra nəzm edübdür.

Şeyx Nizami əleyhirrəhmənin həmin beş kitabı dəfəat ilə təb olunubdur. Və hətta “Müsyö Şarmua”^{1*} tərəfindən fransızcaya tərcümə olunub, 1845-ci tarixi-Məsihidə^{2*} “Petersburg”da^{3*} təb və nəşr olunmuşdur.

Şeyx Nizaminin vəfatı tarixi-hicrətin 606-ncı ilində^{4*} vaqe olmuşdur. Ömrü səksən altı sənədir.^{5*} Vəfatı Gəncədə olub, qəbri köhnə şəhərdə və indiki şəhərdən yeddi verst kənardadır. Qəbri və üstünün künbədi hər bir insanın

¹ Beş yüz doqsan üçüncü tarixdə bunu təmam etdim. Rəməzan ayının on dördü və sübhədən dörd saat keçmişdi.^{2*}

² Beş yüz doqsan yeddi tarixdə ki, oxuyan üçün məlal gətürməsün, mən bu naməni yazdım ki, dünyadə axırncı zəmanədək həmişəlik qalsun.

qəlbinə qanlar axıdacaq dərəcədə xərəbədir. Belə ki, qabaqdan iki tərəfi təمام uçmuşdu. İnsaniyyətdən bixəbər kəndçilər qışda savuqdan və yayda istidən daldalanmaq üçün içinə at və eşşək bağlıyordular, əmma indi təمام uçduğundan bu işə də yaramıyor. Bu günə qabil, həkim və fazil bir şairin qəbrini və künbədini təmir etmək hər bir “insanəm” diyən şəxsin vəzifəsidir.

پس از صد سال اگر گویی کجا او
ز هر بیته ندا خیزد که ها او

*Pəs əz səd sal əgər quyi koca u
Ze hər beyti neda xizəd ke ha u.^{6*}*

یول کنارینده بر مزار حقیر
داغیلوب، کنبدی اولوب ویران
اونه مخلوقدن اولور تحقیر
باغلانور کنبدینه هر حیوان
منظری آدمه ایدير تأثیر
آخیدیر قلبه هر دقیقه ده قان
کیمسه ایتمز سؤال کیمدر بو
اونا قوشلار اولوبدی فاتحه گو

بو خرابه مزارده آیا
گوره سن کیمدی بیله خوار یاتیر
کیمسه ایتمز بونی سؤال اصلا
سیزه من ایلیوم اونى تقرير
ایده سیز اولمزاری سیز اما
لایقنجه عزیزلر تعمیر
او یاتان گنجلی نظامیدیر
شعرا قسمینک عظامیدیر.

*Yol kənarında bir məzari-həqir,
Dağılub, künbədi olub viran.
Onə məxluqdən olur təhqir
Bağlanur künbədinə hər heyvan.
Mənzərə adəmə edir təsir,
Axıdır qəlbə hər dəqiqədə qan.
Kimsə etməz sual: Kimdir bu?
Ona quşlar olubdu fatihəqu.*

*Bu xərəbə məzardə, aya,
Görəsən kimdi böylə xar yatır?
Kimsə etməz bunu sual, əsla,
Sizə mən eyləyüm onu təqir
Edəsiz ol məzarı siz əmma
Layiqincə əzizlər, təmir.
O yatan Gəncəli Nizamidir,
Süərə qışminin ezamidir.*

Son

Fevral 25, sənə 1909

Mirzə Məhəmməd Axundov.

Şeyx Nizami.

Gəncə, Hacı Həsən mətbəəsi, 1909

İzahlar və şərhlər

Səh. 66

^{1*} Mirzə Mehdi Naci (1805-1882) - XIX əsr Azərbaycan şairidir. Gəncədə yaşayıb-yaradıb. Naci “Divani-hikmət” məclisinin fəal üzvlərindən olmuş, şair və nəqqaş-xəttat kimi tanınmışdı.

^{2*} Əsərdəki şəxs adları dırnaqda verilib. Biz də orijinala sadıq qalaraq, bu qaydanı pozmadıq.

^{1*} Nizamişünaslıq elmi və xüsusilə şairin əsərlərinin daha qədim əlyazmalarının tədqiqi Nizami Gəncəvinin soykökünün Gəncədən olduğunu qəti surətdə təsdiq edir. Nizami Gəncəvinin babalarının Qum əhlindən olması fikri kökündən yanlıştır və şairin “İskəndərnamə” poemasının II hissəsi olan “İqbalnamə”nin əlyazmasının XV əsrdə köçürülmüş nüsxələrində təəssübkeş fars katibləri tərəfindən əlavə edilən ilhaqi misralardan qaynaqlanır. Poemanın daha qədim əlyazmalarında həmin misraların olmaması da bu faktı bir daha təsdiqləyir. Yəni əslində Nizaminin əsərlərinin heç birində soykökünün Qumla əlaqəsinə işarə belə yoxdur. Bu barədə bax: Y.E.Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami (epoxası, həyatı, yaradıcılığı). Bakı, EA, “Azfil” nəşriyyatı, 1940, səh. 26; H.Araslı. Şairin həyatı. Bakı, Azərbaycan LKGI, “Uşaqgəncnəşr”, 1940; X.Yusifli. Səkkiz yüz ilin qaynaqları Nizami haqqında. // “Nizamişünaslıq”. AMEA Gəncə bölməsinin elmi əsərləri. №2. Gəncə, “Elm” nəşriyyatı, 2012, səh. 13-23 və s.

^{2*} Təbii ki, Nizami Gəncəvinin şeyxlik mərtəbəsinə yüksəlib “Şeyx” adlandırılması onun 86 il (əslində, 67-68 il!) ömür sürməsi ilə əlaqədar deyil. Şair misilsiz söz ustası olmaqla yanaşı, dini və dünyəvi elmləri dərinləndən bilmiş, kamil bir filosof olmuş və “Şeyx” adını almışdı.

^{3*} Hicri 520-ci il miladının 1126-cı ilinə təsadüf edir. Lakin şairin öz əsərləri və onun haqqında ən yaxın müasirlərinin məlumatlarına əsasən, Nizami Gəncəvinin 1141-ci ildə anadan olduğu müəyyənləşdirilib və bu tarix dünya şərqşünaslığı tərəfindən şairin doğum tarixi kimi qəbul edilib.

^{4*} Nemsə - alman.

^{5*} XIX əsrin tanınmış alman ərəbşünas alimi Fridrix Avqust Müllərin (1848-1892) məşhur “İslam tarixi” əsəri nəzərdə tutulur.

Səh. 67

^{1*} XIX əsr alman ədəbiyyat tarixçisi İohan Şerrin (1817-1886) “Ümumi ədəbiyyat tarixi” əsəri nəzərdə tutulur. Qeyd edək ki, X.Məmmədov “Şeyx Nizami” əsərini “Ana sözü” jurnalında (1992, № 1-2) kirill əlifbası ilə dərc etdirərkən M.M.Axundovun kitabında “شەرر” kimi qeyd olunan “Şerr” sözünü yanlış olaraq “Şerrer” kimi oxumuşdu.

^{2*} Çox təəssüf ki, müəllif (*Mirzə Məhəmməd Axundov*) alman şərqşünası Şerrin bu qeydinə heç bir münasibət

bildirir. Belə ki, şairin məzar daşının üzərində yazıldığına görə, o, “dörd razan altı yüz beş hicri ilində” (12 mart 1209-cu il) dünyasını dəyişib və nizami-şünaslıq elmi bu tarixi Nizami Gəncəvinin ölüm tarixi kimi qəbul edib.

^{3*} Məlumdur ki, Şərq ədəbiyyatında “Divan” deyərək lirik şeirlər toplusu nəzərdə tutulur. Əsasən “Dibaçə” (*müqəddimə*) ilə başlayan “Divan”larda şeirlər, klassik poeziyanın janrları üzrə və rəfinin başlanğıc hərfinin ərəb əlifbasındakı sırası ilə düzülürdü.

^{4*} Həmnövləri (*həmnövləri*) - burada həmcinsləri (insanlar) mənasında işlənilib.

^{5*} Əsərdə gətirilən sitatların yeri göstərilir.

^{6*} Müəllifin şairin “çox fəqir və biçiz” (çox yoxsul) olmasına dair fikirləri şübhə doğurur. Çünki Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tədqiqi və öyrənilməsi göstərir ki, şair dövrünün elmlərinə yüksək səviyyədə yiyələnmişdi. Bu isə təbii ki, Nizaminin fitri istedadı ilə yanaşı, aldığı mükəmməl təhsilin də bəhrəsi idi. Bunun üçün isə onun böyüdüüyü ailənin maddi imkanları yaxşı olmalı idi. Bundan əlavə, Nizaminin ailəsinin, xüsusilə də dayısının saraya yaxın olması tarixi faktlar əsasında sübuta yetirilib. Sadəcə, şair çox sadə və dəbdəbədən uzaq bir həyatı sevirdi ki, bunu onun əsərlərindəki qeydləri də təsdiq edir. M.Ə.Rəsulzadə də bu barədə yazır: “Nizami təvazökarlıq və qənaətə riayət edərək zahidənə sadə bir həyat tərzilə yaşamışdır. Təvazökarlıq Nizami həyatının ana xətti olmuşdur. ...Nizami bütün poemalarını Gəncədəki “dərvişxanə”sinin dörd

divarı arasında, kimsədən bir şey ummadan yazmışdır” (*Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Şairi Nizami. Bakı, “Çıraq” nəşriyyatı, 2008. səh. 57*).

^{7*} Çox güman ki, M.M.Axundov Nizami Gəncəvinin əsərlərində yer alan zəmanədən və zəmanə əhlindən şikayət ifadə edən fikirlərindən dolayı bu qənaətə gəlmişdi. Müəllifin işlətdiyi “anlaşıldığına görə” ifadəsi də bu fikrin ancaq bir ehtimal olduğunu təsdiqləyir. Əslində isə hələ sağlığında Nizami Gəncəviyə, onun yaradıcılığına istər dövrün hökmdarları, istərsə də elm-irfan sahibləri, söz və sənət adamları yüksək qiymət vermiş, əsərdə (“Şeyx Nizami”) də göstərilən kimi, ona “Həkim Nizami”, “Şeyx Nizami” deyərək müraciət olunmuşdu.

^{8*} “Həkim” sözü burada “mütəfəkir, filosof, bütün elmlərə dərinədən bələd olan adam” mənasını daşıyır.

Səh. 67-68

^{1*} X.Məmmədov bu adı (نصرة الدين) “Nüsrətüləddin” kimi oxumuşdu.

^{2*} Müəllif Nizami Gəncəvinin əsərlərindən gətirdiyi nümunələrin hansı mənbə və ya nüsxədən götürüldüyünü göstərmir.

^{3*} Əsərin orijinalı ərəb qrafikalı əski Azərbaycan əlifbasında olduğundan bədii nümunələrin transkripsiyası verilməyib. Şairin əsərindən gətirilən parçaların transkripsiyası tərtibçiyə məxsusdur.

Səh. 68

^{1*} Qızıl Arslan nəzərdə tutulur.

Səh. 68

^{1*} Burada beytin hərfi tərcüməsi deyil, mənası verilir. Əslində hərfi tərcümə belə olmalı idi: Onun (Nizaminin) nəzminin nəvası ruddan (*rud nəvasından*) yaxşıdır, Onun sözlərinin hamısı əvvəldən axıra kimi nəğmədir. Elə ki, Xızr gəldi badədən başımızı qaldıra q (ayılaq) ki, dirilik suyunu Xızrdan istəyək.

^{2*} Əslində Nizami Gəncəviyə bağlı olan kəndin adı “Həmdüniyan”dır. M.M.Axundovun əsərində “حمدانيان” yazılıb.

Səh. 69

^{1*} Burada Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan poemaların sırası pozulub. Poemaların yazılma ardıcılığı belədir: “Məxzənül-əsrar”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Həft peykər”, yaxud “Bəhramnamə” və “İskəndərnamə”.

^{2*} Bu beytlər Nizaminin “Xeyli-xanə” adlanan qəsidəsindən götürülüb.

^{3*} Misranın hərfi tərcüməsi: hamısı təsbih (*dua*) də olsa, bir kəsin çörəyinin naxışını oxuma.

Səh. 70

^{1*} “Məxzənül-əsrar”ın elmi-tənqidi mətnində

(نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. ب. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان. ۰۶۹۱)

“biştər” (biştər - daha çox) deyil, “piştər” (piştər - qabaq, əvvəl) yazı-

lıb (s. 248) ki, məzmunu da məhz bu söz uyğun gəlir; beləliklə, beytin tərcüməsi belə olmalıdır: “Şükr ki, bu namə (əsər) ömrə sona çatmazdan əvvəl ünvanə yetişdi”. Qeyd edək ki, poemanın filoloji tərcüməsində (Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor Rüstəm Əliyevindir. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2014, 328 səh.) də həmin beyt “Şükürlər olsun ki, bu kitab ünvanına çatdı, / Ömürə sona çatmamış (kitab) sona yetdi” (s. 234) kimi çevirilib.

Səh. 70

^{1*} Bu parçanın da tərcüməsində bir qədər qeyri-dəqiqliyə yol verilib. Əslində belə olmalıdır: “İki əhli-namudan iki namə (əsər - şair Sənai Qəznəvinin Qəznə hakimi Bəhram şaha təqdim olunmuş “Hədiqətül-həqiqə” (“Həqiqətlər bağçası”) əsərinə və özünün Ərzincan hakimi Davud oğlu Məlik Fəxrəddin Bəhram şaha (1162-1225) ithaf edilmiş “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) poemasına işarə edir) gəldi və hər ikisi də Bəhram şaha ünvanlanmışdı. Cümlə padişahların adına bu barədə püşk atdım, fala sənənin adın gəldi”.

^{2*} M.M.Axundov “Xosrov və Şirin” əsərinin “Kitabın tərtibi və eşqin bəzi incəlikləri haqqında” bəhsində nəql olunan əhvalatın ümumi məğzini verir. Amma burada bir məsələni də xüsusi vurğulamaq lazımdır. Əsərdə deyildiyinə görə, şairin dostunun gəlişinin əsas məqsədi məhz onu atəş-pərəstlərin adətləri haqqında yazmaqdan çəkəndirmək, Allahın birliyindən

yazmağa yönəltmək idi: “Tək Allahın qapısını çal, şöhrətin artsın, Atəş-pərəstlərin adətini nə üçün təzələ-yirsən?” (Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə Həmid Məmmədzadəninidir. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1981. s. 52). Lakin şair, onun öz sözlərindən də görüldüyü kimi, çox böyük hörmət bəslədiyi bu yeganə dostunun acı sözlərindən incimir, onun qulağına “Könül açan Şirinin şirin ədasından” bir necə fikir oxuyur. Dostu bu nağılı eşitcək heyrətindən nitqi tutulur, “divara vurulmuş naxış kimi sakit dayanır” və sonra şairə “Belə sehrkarlığı sən edə bilərsən, Bir bütdən bir Kəbəni sən düzəldərsən”, - deyib onun hikməti qarşısında baş əyir.

Səh. 71

^{1*} “Xosrov və Şirin”in elmi-tənqidi mətnində (Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Elmi-tənqidi mətni tərtib edən L.A.Xetaqurov. Bakı, ASEA nəşriyyatı, 1960, s. 817) bu misra “نزد برخط خوبان کس چنین خال” kimi verilmiş və istifadə olunan nüsxələrin heç birində “لاف” variantı qeydə alınmamışdı. Görünür, ya M.M.Axundovun istifadə etdiyi nüsxə L.A.Xetaqurova məlum olmayıb, ya da müəllif mətnin oxunuşunda xəyata yol verib. Çünki “Xosrov və Şirin”in Azərbaycan dilinə olan məlum tərcümələrində də “xal” yazılıb. Əslində, beytin mənasına da “xal” sözü uyğun gəlir: “Gözəllərin üzündə heç kim belə xal görməmişdi”.

^{2*} Hicri tarixlə 576-cı il miladının 1180-ci ilinə uyğun gəlir.

Səh. 71

^{1*} Əslində bu söz “gaf” (گ) hərfi ilə yazılır: بگنج (begənc) - xəzinəyə.

^{2*} Misranın tərcüməsi belədir: nə xəzinəyə yol tapmağa gözüüm. M.M.Axundov nümunə gətirdiyi parçanın ikinci misrasındakı گنج - xəzinə sözünü yanlış olaraq کنج - (konc - künc) oxuyub.

Səh. 72-73

^{1*} Əslində “pansəd” olmalıdır, lakin “xod” sözünə həmqafiyə olmaq üçün “pansod” oxunur.

^{2*} Hicri 584-cü il miladi təqvimlə 1188-ci ilə, rəcəbül-mərcəb ayının otuzuncu günü isə may ayının 24-nə təsadüf edir.

^{3*} Həmin ilin ziqədə ayı sentyabr ayına müvafiq gəlir.

^{4*} Bu beytlər “Leyli və Məcnun”un bizə məlum olan poetik və filoloji tərcümələrində, eləcə də poemanın elmi-tənqidi mətnində (Низами Гянджеви. Лайли и Маджнун. Критический текст А.А.Алескерзаде и Ф.Бабаева. АН Азерб. ССР Институт Востоковедения. Москва, Изд. “Наука”, 1965. 603 стр.) yoxdur. M.M.Axundov isə hansı əlyazma nüsxəsindən istifadə etdiyini göstərməyib və müəllifin gəldiyi qənaətdən də belə anlaşılır ki, katib tərəfindən əlavə edilmiş beytlərdir.

Səh. 73

^{1*} Hicrətin 530-cu ili - miladi təqvimlə 1135-ci il.

Səh. 74

^{1*} Burada “نامه دران” kimi getmiş söz əsərin elmi-tənqidi mətnində “ناموران” (”ناموران”) adlı-sanlı, məşhur) şəklində yazılıb.

خمسه نظامی الیاس بن یوسف نظامی
گنجوی بر اساس متن علمی – انتقادی آکادمی
علوم شوروی، تهران، ققنوس.

1380

ازین پانصد و نود سه قران
گفتم این نامه را چو ناموران

Qeyd edək ki, əsərin məlum tərcümələrində də bu söz “adlı-sanlı, məşhur” kimi çevirilmişdir. Misraların filoloji tərcüməsi isə belədir: “Beş yüzdən doxsan üç sonra / Mən bu naməni adlı-sanlı (şairlər kimi) deyib (qurtardım) / Orucluq ayının on dördü idi / Gündən də düz dörd saat keçmişdi”.

^{2*} M.M.Axundov, sadəcə, beytlərdə göstərilmiş tarixin tərcüməsini vermişdir. Gətirilən bədii parçanın filoloji tərcüməsi yuxarıdakı qeyddə verilmişdir.

^{3*} “Tarixi-hicrətin beş yüz doxsan üçüncü ili, rəməzanül-mübarək ayının on dördüncü günü, sübhədən dörd saat keçmiş” - miladi təqvimlə 1197-ci il iyul ayının 31-i, gecə saat 12-yə təsadüf edir.

Səh. 74

^{1*} Hicri 597-ci il - miladi təqvimlə 1200-cü il.

^{2*} Burada “ikinci” mənasında işlədilən “müsənnə” (مثنی) sözü orijinalda, çox güman ki, korrektura səhvi olaraq “müsəmma” (مثمی) şəklində yazılıb. Qeyd edək ki, X.Məmmədov bu sözü “mütəmi” (bizə məlum olan lüğətlərdə belə sözə rast gəlmədik) şəklində oxuyub.

Səh. 74-75

^{1*} Fransız şərqşünası Fransua Bernar Şarmua (1793-1868). F.B.Şarmua Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərindən İskəndərin rustorpaqlarına yürüşünü təsvir edən hissəni 1829-cu ildə tərcümə etmiş və bu, şərqşünas alimin ilk böyük işi olmuşdu. Kitaba resenziya yazan Nikolay Polevoy Şarmuanın kitabını “yalnız elmi ictimaiyyət üçün deyil, bütün ziyalı oxucular üçün hədiyyə” adlandırmışdı. Onu da qeyd edək ki, X.Məmmədov fransız şərqşünasının adını yanlış olaraq “Şarmoy” kimi yazıb.

^{2*} Miladi tarixdə.

^{3*} İndiki Sankt-Peterburq şəhəri nəzərdə tutulur.

^{4*} Hicri 606-cı il miladının 1209-cu ilinə təsadüf edir.

^{5*} Şairin 67-68 il yaşaması haqqında artıq yuxarıda qeyd edilib.

^{6*} Yüz il sonra sorsan: - Bəs o hardadır?

Hər beyti səslənər: - Burda! Burdadır!

Qeyd:

Mətnə göstərilən istinadlar “1” sıralanması ilə, “İzahlar və şərhələr” bölməsindəkilər isə “*” qaydası ilə təqdim edilib - red.

ŞEYX ƏBU MƏHƏMMƏD İLYAS İBN YUSİF İBN MÜƏYYƏD NİZAMİ

Şeyx Nizami böyük şairlərdən birisi olub. Onun kimi fəsih, rəvantəb və şirinzəban şair dünya üzünə az gəlibdir. Heç bir şair o lətafət və zəriflikdə söz deməyibdir. Onun cümləyə məşhur olan “Xəmsə”si ki, ona “Pənc-gənc” dəxi deyilir, bimisil və binəzir (*misilsiz, tayı-bərabəri olmayan*) əsərlərdir ki, həqiqətdə xəzinə malıdır.

Bəzi rəvayətə görə, Nizami Qum şəhərində təvəllüd edib nəşvü-nüma tapdıqdan sonra Gəncəyə gəlibdir və burada ömrünün axırına kimi qalıbdır. Amma səhihi budur ki, onun ata-babası Qumdan Gəncəyə gələn zaman Nizami hənuz dünya sərəçəsinə ayaq basmamışdı və ol gövhəri-pakın təvəllüdü Gəncədə hicrətin 520-ci sənəsində vəqə olmuşdur.

“Atəşkədəyi-Azəri”də və Şəmsəddin Sami bəyin “Qamüsl-

əlam”ında Şeyx Nizaminin şəhri-Gəncədə anadan olması sərəhətən (*aydın*) yazılmışdır. Ədibi-şəhir Müsyö Şerr “Tarixi-ədəbiyyati-ümumi” əsərində Şeyx Nizaminin Gəncədə təvəllüd etməsini təsdiq edir. Bu cəhətə şair “Nizami Gəncəvi” deyilməklə mərufdur. Belə olan surətdə çox ehtimal var ki, Nizaminin anası gəncəli qızı olmuş ola. Necə ki bu halda İran təbəəsindən çoxları Qafqaziyaya gəlib, burada evlənib, əhl-əyal sahibi olub kök salırlar, həmçinin sabiqdə dəxi İran dövlətinin hər bir yerlərindən Qafqaz torpağına mühacirət edənlər çox olmuş və burada İran mədəniyyətini, İran adabü ayinini intişar edirlərmiş. Ol vaxtdan bəridir ki, fars dili və fars ədəbiyyatı bizim vətənimizdə şöhrət və özü üçün böyük hörmət və əhəmiyyət kəsb edibdir. Vəli

Şeyx Nizami Qafqaz qitəsində vücud gəlibsə də, əslən iranlı olmağını inkar və nisyan etməyib, “İqbalnamə”sində buyurmuşdur:

*Nezami ze gəncine boqşay bənd,
Gereftariye-Gənce ta çənd, çənd.
Ço dor gərçe dər bəhre-Gənce qoməm,
Vəli əz qohestane-Şəhre-Qoməm.*

Nizaminin vəsfində bir şey yazmaqda bizim qələmimiz acizdir. Həkim Xaqani onun mədhində demişdir:

*Xakəş be Məsih Tutiyabəxş,
Səngəş be Kəlim kimyabəxş,
Mərzaş ze kəyestane-qolestan,
Şəkkərzaro qərənfelestan.*

Nizami dünyadan əl çəkib əhli-qənaət və saleh bir zat olduğu üçün ömrünü ibadət və riyazətdə keçirərmiş. Hətta zəmanəsinin müluk və səlatini ona hörmət və riyayət etdikləri halda şair şüəra kimi kimsəni mədh və tərif etməmişdir və tamahkar və əhli-dünya mülazimi (*bağlılıq*) olmaqdan nəfsini saxlayıb, ömrünün axırına kimi məddahlıq ismini şəninə layiq və rəva görməmişdir və padişahlar dərbarında (*qapısında*) şöhrət və izzət tələbkarı olmamışdır. Bəlkə onun öz astanası böyüklər və xos-

rovlar məlcə (*şığınaçaq, pənahgah*) və məvası (*şığınaçaq yer*) olub. Müasirləri onun söhbətindən feyziyab olmağa talib olmuşlar. Belə ki, Atabəy Qızıl Arslanın imtahan qəsdilə Şeyx Nizami olduğu zaviyəyə (*tənha yer*) gedib, onu qərübə bir halda görməyi “Atəşkədəyi-Azəri”də rəvayət olunubdur. Şeyx ələmi-batində Qızıl Arslanın qəsd və niyyətini anlayır və sultanın nəzərində onun şərəfət və böyüklük ulduzu cilvələnir. Atabəy baxıb görür ki, bir piri-zəif bir parça keçənin üstündə əyləşib. Ətrafında başqa bir şey yoxdur, bəqeyr əz-qələm, dəvat və əsayi-piri. Əlində Quran və şeyx onun mütaliəsinə məşğul. Atabəy şeyxin bu halına diqqət yetirdikdə onun haqqında etiqadi-kamil hasil edib, şeyxin müqəddəs bir vücud olmağını təsdiq eləyir. Və həmçinin rəvayət olunur ki, İran padişahlarından birisi Azərbaycandan vilayətini təsxir etdikdə şeyxə riyayət göstərmiş, Gəncə şəhərinin təxminən 24 verstliyində - cənubi-şərqi səmtində vaqə bir kənd bağışlamışdı. Sabiqdə hamam qəryə (*kənd*) Həmdünyan adlanırmış. İndi ilə adı ilə məşhurdur. Şeyx özü bu barədə demişdir:

*Nəzər bərkışo bərexləse-mən kərd,
Dəhe-Həmdünyanra xəse-mən kərd.*

Nizami əleyhirrəhmə Gəncə şəhərində hicrətin 591-ci ilində və bir qövlə görə 606-cı tarixində vəfat etmişdir. Qəbri şəhərin təxminən 4 verstliyində, şimali-şərqi səmtindədir. Məqbərəsi ziyarətgahdır. Mövləvilər artıq şövq ilə onun qəbrini ziyarət edirlər. Nizaminin məqbərəsi vaqə olan səhra “Şeyx düzü” adı ilə Gəncə xalqının arasında məşhurdur. Onun qəbrinin üzərində olan əski günbəzi, səhih rəvayətə görə, rus ədiblərindən məşhur Qriboyedov təsis etdirmişdir. İndi necə ki möhtərəm Mirzə Məhəmməd Axundovun “Şeyx Nizami” ünvanında mərhum şeyxin tərcümeyi-halına dair yazdığı kitabçadan görünür, Nizaminin qəbri və üstünün günbəzi uçulub-dağılıbdır və kəndçilər qışda soyuqdan və yay fəslində istidən daldalanmaq üçün içinə at və eşşək bağlayırlar. Budur bizim fazil (*seçkin, üstün*) və həkim bir şairimizin türbəsinə olan hörmət!..

Mirzə Məhəmməd Axundov münasibi-hal bu şeirləri inşad etmişdir:

*Yol kənarında bir məzari-həqir,
Dağılıb günbəzi, olub viran.
Ona məxluqdan olur təhqir,
Bağlanır günbəzinə hər heyvan.
Mənzəri adəmə edir təsir,*

*Axıdır qəlbə hər dəqiqədə qan.
Kimsə etməz sual: “Kimdir bu?”
Ona quşlar olubdu fatihəgu.
Bu xarabə məzardə aya,
Görəsən kimdi böylə xar yatır?
Kimsə etməz bunu sual əsla,
Sizə mən eyləyim onu təqdir.
Edəsiz ol məzarı siz əmma –
Layiqincə, əzizlər, təmir.
O yatan Gəncəli Nizamidir,
Şüəra qisminin üzamidir.*

Şeyxin “Xəmsə”si bu mənzumələrdən mürəkkəbdır: “Məxzənül əsrar”, “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, “Həft peykər”, yaxud “Bəhramnamə” və “İskəndərnamə”. Bu kitabların hər birinin xüsusunda və onların tarixi və səbəbi-təlifi barəsində Mirzə Məhəmməd Axundovun kitabçasında qədri-kifafınca məlumat verilməmişdir. Bunlardan başqa, Şeyx Nizaminin iyirmi min beytə qədər qəsaid və qəzəliyyat və rübaiyyatı və sair əşarı olduğu rəvayət olunursa da, əksəri bu halda itib-batıbdır. “Xəmsəyi-Nizami” İranda və Hindistanda dəfaət ilə təb olunubdur. Və hətta Müsyo Şarmua tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilib və 1845-ci sənədə Petroqraddə şəhərində təb və nəşr olunubdur.

Nizaminin əsərlərindən türk dilinə tərcümə olunan ancaq

“Xosrov və Şirin” hekayəsidir. Bunun mütərcimi Qazax şairi Mustafa ağa Qiyasbəyov “Nasir” təxəllüslü olubdur. Vəli çox əfsus ki, şair bu hekayəni tamama yetirməmiş vəfat edibdir. Haman “Xosrov və Şirin” hekayəsi bu axır vaxtlarca Mirzə Cəlal Yusifzadə cənablarının səy və himməti ilə opera şəklində çöndərilibdir.

Atalar sözündən sayılan “Kəs nəquyəd ke, douğə-mən torşəst” məsəli müşarileyhə mənsubdur. Söz yoxdur ki, bu məsəli sonradan Azərbaycan türkləri şeyxdən

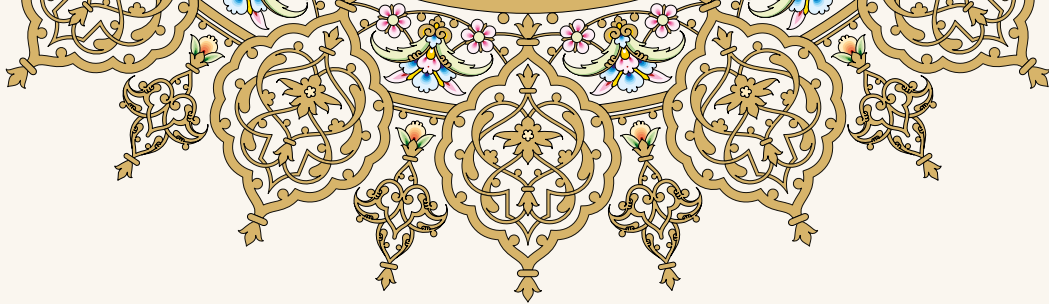
əxz və tərcümə ediblər, çünki türk dilində “Heç kəs ayranına turş deməz” məsəli indi də işlənir.

Fars lisanına dara rəvantəb şairlərimizin baş vəzifələrindən birisi də Şeyx Nizami əleyhirəhmənin əsərlərindən bəzilərini türkə açıq dildə tərcümə edib milli ədəbiyyatımızı dövlətləndirməkdir. İnsaf deyil ki, onun möcüzüna kəlamları Avropa dillərinə tərcümə olunub intişar tapsın, bizlər isə onu öz dilimizdə mütaliə edib feyziyab olmaqdan məhrum qalaq.

*Firidun bəy Köçərli.
Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild.
Bakı, “Avrasiya Press”, s. 100-104*

Qeyd:

Görkəmli alim F.Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında olan və görkəmli şair Nizaminin də yer aldığı bu kitabı 1908-ci ildə ilk, 1911-ci ildə isə son variantda hazırlanmış başa çatmış da, onu maddi vəsait probleminə görə nəşr etdirmək mümkün olmayıb. Bu kitab yalnız 1925-1926-cı illərdə “Azərbaycan ədəbiyyat tarixi materialları” adı ilə ərəb əlifbasında iki cild halında “Azərnəşr”də çap edilib (cild I, hissə II; cild II, hissə I; cild II, hissə II - red.)

AZƏRBAYCAN
XALQ CÜMHURİYYƏTİ
DÖVRÜNDƏ
NİZAMİ
ARAŞDIRMASI

AZƏRBAYCAN

İstibdadın qılıncı altında Gəncə dağıldı, həmin Gəncə ki böyük filosof və və şairimiz olan Şeyx Nizaminin vətənidir. Hansı ki yaşayırdı on ikinci əsrdə və əsərləri də “Xəmsəyi-Nizami” adlanır. “Xəmsə” ərəbcə beşdən ibarətdir. Professor Veselyovskinin yazdığına görə, böyük Avropa şairi Şillerin “Turandot” adlı əsəri Şeyx Nizaminin “Həft peykər” adlı əsərindən götürülüb və onun əsasında yazılmışdır.

Şeyx Nizaminin “Leyli və Məcnun” adlı əsəri hələ bu çağacan nə Avropada, nə də Şərqdə qiymətdən düşməyibdir.

Bir neçə vaxt bundan əqdəm İngiltərədə “Leyli və Məcnun”un tərcüməsi gözəl surətdə təb və nəşr olunub və el tərəfindən artıq dərəcədə bəyənilmişdir. “Leyli və Məcnun”un məzmunu məşhur cahan şairi Şekspirin “Romeo və Culyetta” adlı əsəri

ilə bir dərəcədə tutulur, hər iki əsərdə iki məşhur aşiq olduğu görsənir. Onlar öz eşqlərinin nurlarını dörd bir tərəfə yayıb dağıdırılar.

Gəncə şəhəri yalnız Şeyx Nizamini ədəbiyyat aləminə çıxarmayıb. Nizamidən əlavə dəxi böyük üdəba və şüəra dəstəsini də meydana çıxarmışdır...

Bilaxərə deməliyəm ki, bu gün təbiətin ən rəngarəng bəxşişi Azərbaycan məmləkətində cəm olmuşdur. Öylə ki Azərbaycanda hər bir mädən, meşə, səhra, axar nəhlər, sulu və sair bu kimi şeylər vardır. Bunlardan istifadə etmək xalqın üzərində qalır. Doğrudur, bizim məmləkətimiz daim Şimal və Cənub fətehlərinin meydan müharibəsi olmuşdur. Yenə bununla bərabər dünyaya və bəşəriyyətə çoxlu ağıl və fikir sahibi alimlər vermişdir.

Məatəəssüf, torpaqlarımız altında basdırılmış ağıl və fikir sahiblərindən heç də məlumatımız yoxdur, olsa da məhz şərqpərəst avropalıların verdiyi yarımçıq məlumatdır. Ar olsun bizə ki, biz azərbaycanlılar bir nəfər sahibi-qələm və müqtədir alimlərimiz üçün bir yadigarlıq nişanı yapdırmamışıq. Hətta Şeyx Nizami kimi alimimizin qəbri ki, onun əsərilə

Şiller və sair avropalılar fəxr edirlər. Bizim ehtiramsızlığımızdır ki, Gəncənin ətrafında onun məqbərəsi ilan və əqrəblərin məskəni olmuşdur. Bizim ruhani borcumuz - bu kimi alimlərin qəbri üzərində mücəssəmələr qoymalı. Bu cürə mücəssəmələri Avropada və Amerikada öz alimlərinə izhar etdikləri təşəkkürat əvəzində bərpa etdirirlər.

*Adil xan Ziyadxan. Qələmin uçuşu. Azərbaycan.
Səyahətnamə. Bakı, "Çapır", 2020*

Qeyd:

Bu kitab ilk dəfə "Azərbaycan" adı ilə 1919-cu ildə nəşr edilib - red.

AZƏRBAYCAN
MÜHACİRƏT İRSİNDƏ
NİZAMİ
TƏDQİQLƏRİ

GƏNCƏLİ NİZAMİ

Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük ustadlarından biri sayılan Gəncəli Nizaminin tərcümeyi-halı haqqında, maatəəssüf, hələ bu günə qədər əlimizə sərîh (*aydın*) bir vəsiqə keçməmişdir. Şairin nə doğum və nə də ölüm tarixi məlumumuz olmadığından bu xüsusda bir çox rəvayətlər nəql edilməkdədir. Yalnız şairin son əsəri olan “Həft peykər”in 595-597 illərində yazıldığına təzkiyəçilərin müttəfiq olmalarına baxılırsa, şairin daha yeddinci əsr başlanğıclarında yaşadığına qətiyyənlə şübhə buraxmaqdadır. Yenə eyni təzkiyəçilərin verdikləri məlumatlara görə, Nizami Azərbaycan Atabəylərindən Eldə-niz, onun oğlu Qızıl Arslan və bunun oğlu Toğrul ilə həməsr olmuş və “Məxzənül-əsrar”ı ilə “Xosrovi Şirin” adlı əsərləri də onlara ithaf edilmişdir. Bundan maəda, Niza-

mi Şirvan şahlarından Axsitan şah, Mosul Atabəyi İzzəddin və Bəhrəm şah Qəznəvi ilə də müasir olmuş, onlara münasibət peyda edərək “Xəmsə”sinin bəzi qismlərini bunlara ithaf etmişdir. Şairin kəndi yazışına görə, Toğrul ilə şəxsən görüşmüşdür. Hətta bir zaman Toğrul şairin vətəni olan Gəncə şəhərinin 30 fərsahlığına yaxlaşdığı vaxt şairə qasid göndərmiş, nəzdinə (*yanına*) dəvət edərək Nizamiyə fəvqəladə iltifat göstərmişdir. Ayrıca, Abxaziya (Gürcüstan) hüduduna yaxın bir köy belə hədiyyə etmişdir.

Şair haqqında verdiyimiz bu kiçik məlumatdan məqsəd Nizaminin tərcümeyi-halını burada, şübhəsiz, təsbit etmək deyildir. Bizi burada ən çox əlaqədar edən məsələ şairin milliyyəti məsələsidir. İndiyə qədər şair haqqında söz

söyləyənlər Nizamiyi ancaq fars olaraq göstərmişlərdir. Biz isə buradakı təcrübə ilə tam əksinə olaraq Nizaminin xalis türk olduğuna dair bir cıdır açmaya çalışacağıız. Zira, Gəncədə doğulub burada böyüyüb təhsil görən və ölənlər Nizamiyi tarixçilərimizin fars olaraq göstərmələri, bizcə, haqsızlıqdan başqa bir şey sayılmamaqdadır.

Nizaminin farslığı iddiasında bulunanların meydana atdıqları ən böyük dəlil, şairin də etiraf etdiyi kimi, əcdadının Qum Gəhistanından (İranda əyalət - *red.*) gəlməsidir. Bunun xaricində şairi fars ad etdirəcək digər sağlam və əsaslı dəlillər göstərilməməkdədir. Halbuki bir şairin digər bir məmləkətdən gəlməsi heç də o şairin mühəqqəq (*həqiqətən*) olaraq eyni məhəllin əsas qövmindən və irqindən olmasına dəlalət etməz. Nitəkim də Nizaminin Qum Gəhistanından olması onun fars olduğuna qüvvətli bir əsas təşkil etməməkdədir. Zira, məlum olduğu vəchilə, əskidən bəri Qumun civarında bir çox türk əşirətləri yerləşmiş və burasını iskan (*yerləşmə*) etmişlərdir. İndilik, maatəəssüf, bu əski türk qəbilə və əşirətlərinin adlarını burada saymaq imkanında olmamaqla bərabər, farsların “İlibegdadi” adlandırdıqları bö-

yük bir türk əşirətinin bu sahədə oturduğu tamamilə sabitdir. Hətta Qum civarında oturan müxtəlif türk əşirətlərinin bu gün belə fars bilmədikləri kimsə tərəfindən təkzib edilməyəcək bir həqiqətdir. Bu etibarla, Nizaminin əcdadının Qum şəhəri civarından Gəncəyə gəlməsi heç də şairin mühəqqəq fars olduğunu isbat edəcək mühiq (*doğru*) bir dəlil deyildir. Bəhsus ki, Nizaminin kəndisinin “Leyli və Məcnun” adlı əsərinin müqəddiməsində verdiyi məlumatın kəndisi dəxi onun türk olduğunu meydana qoymağdadır.

Nizami məzkur müqəddiməsində əsərinin təlif (*yazılma*) səbəblərini izah edərkən böylə bir izahatda bulunmuşdur: “Bir gün bağçadakı çiçəklərin və yaşıllıqların seyrinə dalmışdım. Bir qasid Şirvan şahı Axsitan şahdan bir məktub gətirdi. Məktubunda Axsitan şah “Leyli və Məcnun” hekayəsinin nəzmə çevrilməsini istiyordu. Mən bu işi yapmaqda tərəddüdə düşdüm. O zaman oğlum Məhəmməd yanıma gəldi. Məsələyi kəndisinə anladım. Oğlum mənə cəsarət verdi və mən də bunun üzərinə Şirvanşahın təklifini qəbul etdim”.

Şair Şirvan şahı Axsitan şahdan aldığı məktubun mündəricəsini böylə şərh etməkdədir:

*Der ziveri parisiiyyü tazi,
İn taze erusra terazi.*

*Dani ki men on suxen şinasem,
Esbabi to ez kühen şinasem.*

*Ta deh dehiyi qerabiyet hest,
Deh penc dehi rehai ez dest.*

*Binigerki zi hokkeyi tefekkür,
Der mersleyi ki mekeşi dür.*

*Torki şifeti vefayma nist,
Torkane soxen sezayma nist.*

*On kez nesebi bolend zayed,
Ura soxeni bolend bayed.*

Tərcüməsi: “Leyli və Məcnun” hekayəsini fars dili ilə bəzəndirməlisən. Mənim o sözü (farsiyi) tanıdığımı biliyorsun və sənin bu işdə esbabın (*bacarığın*) olduğunu da biliyorum. Bax hekayəyi yazarkən türk sifətlik bizə vəfa deyil (*türkə bənzəmək bizim üçün vəfasızlıqdır*). Türkcə qonuşmaq bizə yakışmaz və layiq deyildir. Yüksək sülalədən doğulan adama yüksək söz (qonuşmaq - dil) lazımdır”.

İşbu (*bu səbəbdən*), Şirvan şahının məktubundan anladığımıza görə, Axsitan şah xalis bir fars olduğundan fars dilinin türk dilinə tərcih edilməsi xüsusunda şair

Nizaminin nəzdində təşəbbüsdə bulunmuşdur. Fəqət məktubda Nizaminin farisi şeir yazmaqda bacarıqlı olduğunu təsrih edən (*incəliklə aydınladan*) qeyd şairin türk olduğunu göstərə bilən vəsiqələrin bəlkə ən mühümünü təşkil eyləməkdədir. Hələ “Leyli və Məcnun”un türkcə olmayıb farisi yazılmasında şahın israr etməsi Nizaminin türkcəyə çox əla vaqif olduğunu və hətta şairin kəndisinə qalırsa, bu əsəri türkcə yazmaq niyyətində olduğunu göstərməkdədir. Yoxsa Şirvan şahının əsərin mühəqqəq farisi olaraq yazılmasında bu qədər israrına lüzum qalamazdı. İştə, bütün bunlar Nizaminin türkcə şeirlər yazdığını göstərməkdədir ki, maatəssüf, hələ bu günə qədər bunu əldə edəməzmiş. Hələ şairin türkcə şeirlər yazdığının Şirvan şahına qədər varması Nizaminin türk şairi olduğu qənaətini bir qat daha təqviyə (*gücləndirmə*) etməkdədir. Çünki farisi şeir yazan Nizamiyə Şirvan şahının türkcə deyil, “farisi yaz” deməsinin heç bir mənası olmazdı.

Böyləcə, görüyoruz ki, Nizami hər şeydən əvvəl kəndi milli dili olan türkcə ilə yazmayı tərcih etmiş (*dəstəkləmiş, rəvac vermiş*) və fəqət Şirvan şahının əmri ilə “Leyli və Məcnun” adlı əsərini farisi

yazmışdır. Əgər əksinə olub, Nizami fars olmuş olsa idi, əcəba, Şirvan şahı şairə türkcə yazmamayı və türkə bənzəməməyi təklif edərmidi? İştə, bu dəlillər dəxi göstərir ki, Nizami həm türk olmuş və həm də türkcə şeirlər yazmışdır.

Şirvan şahının Nizamiyə göndərdiyi məktubun ayrıca türk harsına (*kültürünə*) təmas edən mühüm digər bir xüsusiyyəti daha vardır. O da bu dövrdə Azərbaycandakı türk dilinin hakimiyyətini göstərən bir mahiyyətdədir. Bir az yuxarıda, gördüyümüz vəchilə, Şirvan şahı şairi farisi yazmaya icbar etməkdədir. Demək ki, türk dili daha bu əsrdə Gəncədə hakim bir mövqedə olmuş. Şirvan şahı isə bu türk dilinin yayılması önünü ala bilmək və yaxud heç olmasa qüvvətli bir şair olan Nizami qələmi vasitəsi ilə tamamilə söndürməyə çalışmışdır. Yoxsa daha o zamanlarda qüvvətli bir ədəbi və harsi lisan mahiyyətini almış olan fars lisanının Şirvanşahlar tərəfindən himayə edilməsi heç də yersiz və mənasız deyildir. Anlaşılan Orta Asiyada olduğu kimi, bugünkü Azərbaycan sahəsində də fars-türk dilləri mücadiləsi əs-kidən bəri mövcud olmuşdur.

Türk adətmemiz icab edən Nizami ana türkcəsindən maəda

başqa bir kaç dilə daha vaqif idi. Farisi, ərəbi bildiyi kəndi əsərlərindən meydana çıxdığı kimi “İskəndərnamə” adlı yazdığı bir əsərinin müqəddiməsindən də yəhudi, nəsrani və pəhləviyi də bildiyi anlaşılmaktadır. Nizaminin bu dillərə olan vüqufunu (*vaqif olduğunu*) aşağıdakı bu şeirlərindən anlamaqdayız:

*Suxenha ki çun genc agende bud,
Beher nusheti der peragende bud.*

*Zi her nusxe berdaştəm mayeha,
Beru bestəm ez nezm pırayeha.*

*Ziyadet zi tarixhay nevin,
Yəhudıyyu Nəsraniyu Pəhləvi.*

*Guzidem zi her nameyi neğzra,
Zi her pust berdaştəm meğzra.*

*Zeban berzeban genc perdaxtem,
Vezan comle ser comleha saxtem.*

*Ziher yekzeban herki aqeh boved,
Zebaneş zi biğare kuteh boved.*

Tərcüməsi: “Dəfinə kimi bol olan sözlər müxtəlif nüsxələrdə dağınıq halda idilər. Hər nüsxədən “öz”lərimi aldım. Ən çox yeni yəhudi, nəsrani və pəhləvi tarixlərindən istifadə etdim. Hər kitabdan eyilərini

seçdim, hər qabıqdan məğzini aldım. Dildən-dilə dəfinə topladım və onlardan hekayələr doğrultdum. Hər dildən məlumatları olan adamın dili qaxıncılardan qısa olur”.

İşbu, məlumatdan da əldə edilən nəticə şair Nizaminin bir çox dillərə vaqif olduğunu göstərməkdir. Nədənsə indiyə qədər Nizaminin əsərlərində gizli qalan bu nöqtələr adam ağıllı tənvir (*aydın-*

latma, ısıqlandırma) edilməmişdir. Hər kəs ancaq Qumlu olduğundan dolayı Nizamiyi fars olaraq tanımaqla iktifa eyləmişdir.

Bizcə isə Gəncəli olan şair heç bir mübaliğəyə meydan verməmək üzrə ancaq və ancaq türk olmuşdur. İrəlidə bir gün şairə aid əldə ediləcək türkcə şeirlər parçası bizim bu fikrimizi təyid edəcəkdir qənaətindəyəm.

*Məhəmməd Əli Rəsulzadə. Gəncəli Nizami.
“Azərbaycan Yurd Bilgisi”, İstanbul, 1934, İl: 3, sayı 31-32,
səh. 274-277*

AZƏRBAYCAN KÜLTÜR GƏLƏNƏKLƏRİ

...Başda Nizami olmaq üzrə Azərbaycan İran ədəbiyyatına Xaqani, Fələki, Əbül-Üla və başqaları kimi bir sıra böyük şairlər vermişdir.

Gəncəli Nizami məşhur alman şairi Hötenin kəndiləri ilə boy ölçüşməyə cəsarət etmədiyi yeddi İran şairlərindən biridir. Firdovsidən sonra yeni İran ədəbiyyatının ikinci ən böyük ustadı olub, Doğunun romantik eposunu yazan Nizami dünya ədəbiyyatının şahkarlarını yaradan şəxsiyyətlər arasında müstəsna bir yer tutur. O, aləmşümul bir qüvvət olmaqla bərabər, hər böyük sənətkar kimi kəndi mühiti ilə səmimi bağlarla bağlıdır. O, Firdovsi tipində bir fars milliyyətçiliyinə yabançıdır. Konuları və təfəkkürləri etibarilə bir türkdür. O bütün eyilikləri, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz

və istiarəsiylə zikr edər. Ədalətli dövlət idealı onun nəzərində türk dövlətidir. Qəhrəmanı olan ixtiyar bir qadın polisin zülmünə uğramış, Sultan Səncərə şikayət ediyor və deyir ki:

*Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətlə süsləndi həp elləri.*

*Madam ki, sən zülmə amil olursan,
Bir türk deyil, çapulcu bir hindusan!*

Nizami Qafqasyanın bütün ehtiyac və qayğılarını dərinləndən duyar, Bərdəyi yağma edən və əfsanəvi kraliçası Nüşabəyi əsir aparan rusları görməyə gözü yoxdur. İdealizə etdiyi qəhrəmanı İskəndəri şair Qafqasya uğrunda hər bə, bütün Yaxın Doğuyu qorxudan təhlükəyə atlatmaya və yer üzünü “rus kötülüyündən” təmizləməyə

sevq ediyor. O, bütün t x ss sl ri
(m xsusluđu) ilə bir türk, bir az r-
baycanlıdır. Rus v h tini:

*Bunlar demiş, şəhər yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu alçaqlar, xamlar.*

*Qurd kimi yırtıcı vəhşi v  xunxar.
Comərdlikdən aciz, qancıl v  qəddar.*

*Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxıđdan!*

- beytləri ilə ifadə edər.

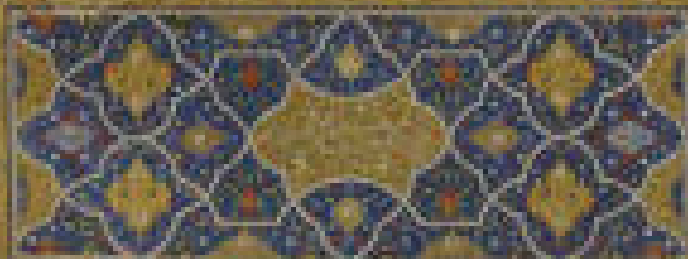
Nizami ilə bərabər Şirvan sa-
rayının bař şairi Xaqani də Azər-
baycanın farsca yazar şairlərin-
d ndir...

*M. .Rəsulzadə. Azərbaycan k lt r g l n kl ri
(Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 28 Mayıs
1949-da Ankara "Xalq evi" binasında verilən konfrans).
Ankara, 1949, "Sipahi" mətbəəsi, səh. 12-13*

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
الذين هم خاتم النبيين
ولا نبي بعدهم
والله اعلم بالصواب

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
الذين هم خاتم النبيين
ولا نبي بعدهم
والله اعلم بالصواب

SƏKKİZ YÜZÜNCÜ İLDÖNÜMÜ MÜNASİBƏTİLƏ
1141-1941

AZƏRBAYCAN ŞAIRİ NİZAMİ

YAZAN:
MƏHƏMMƏD ƏMİN
RƏSULZADƏ

ANKARA, 1951
MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ

❖ *XV yüzil başlarına aid
bir "Xəmsə" əlyazmasının
ilk səhifəsi*

*“Nizami”
Azərbaycan rəssamı
Qəzənfərin əsəri*

---

*Şad ola ruhu o kəsin kim deyə:
Nizamiyə tanrı rəhmət eyliyə!**

Nizami

---

* (Bu beyt farsca da yazılıb – red.)

İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən 107

BAŞLANĞIC

1. Doğu İslam mədəniyyəti. 2. Doğu İslam mədəniyyətinə mənsub böyük şəxsiyyətlərə yapılan yubileylər. 3. Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu. 4. Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı. 5. XII yüzildə Azərbaycan. 6. Milliyyət baxımından ədəbiyyatda şəkil və məna. 7. Nizami - Azərbaycan şairi. 8. Nizaminin yaradıcılığı. 9. İhmal edilmiş Nizami. 10. Nizamiyə qarşı borcumuz 111-141

BİRİNCİ BÖLÜM

NİZAMİ KİMDİR?

I. Nizaminin hal tərcüməsi 145-159
II. Şairin Azərbaycan hökmdarlarıyla münasibətləri. 161-175
III. Kəndi gözüylə Nizami 177-181
IV. Nizaminin cahan ədəbiyyatındakı yeri 183-212

İKİNCİ BÖLÜM

NİZAMİNİN BEŞ KİTABI

“Pənc-gənc” və yaxud “Xəmsə” 215-216
I. “Məxzənül-əsrar” 217-226
II. “Xosrov və Şirin” 227-241
III. “Leyli və Məcnun” 243-252
IV. “Həft peykər” (“Yeddi gözəl”) 254-259
V. “İskəndərnamə” 261-265

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M
KONULARI BAXIMINDAN NİZAMİ

Nizaminin konuları	269-270
I. Nizamidə farslıq	271-275
II. Nizamidə türklük	277-287
III. Nizamidə Qafqasya	289-301
IV. Nizami görüşü ilə rus	303-309
V. Nizamiyə görə qadınlıq	311-324
Konulardan çıxan sonuc	321-324

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M
NİZAMİDƏ SƏNƏT VƏ İDEOLOJİ

I. Nizami şeirinin özəlliyi	327-340
II. Nizami sənətinin ana qaynağı	341-343
III. Nizami yaradıcılığının gəlişimi	345-350
IV. Nizamidə həyat tələqqisi və insan	351-355
V. Nizamidə eşq fəlsəfəsi	357-360
VI. Nizamidə din tələqqisi və sosial ideal	361-368
VII. Nizamidə dövlət tələqqisi	369-373
VIII. İdeal hökmdar – İskəndər və möcüzəsi	375-379
<i>Son söz</i>	381-384

ƏKLƏMƏLƏR

I. Nizami (mənzum bir xülasə)	387-394
II. İki “Leyli-Məcnun” (Nizami ilə Füzuli)	395-414
III. Nizaminin doğulduğu yer və məzarı	417-422
IV. Nizamidə türkcə sözlər	423-429
V. Vəhid Dəstgirdinin yorumları	431-434

VI. Nizamidən çevirmələr:

1. Allah haqqında.
2. Söz.
3. Sözçü.
4. İnsanlığın dəyəri.
5. İxtiyar qadın və Sultan Səncər.
6. Tuğlaçı ixtiyar.
7. Bayquş düyünü.
8. Qırçaq qadınları.
9. İskəndərin qulaqları.
10. Xosrov və Fərhad 435-450

VII. Biblioqrafiya:

1. Nizamiyə yazılan bənzətmələr.
2. Nizami “Xəmsə”sinin əski əlyazmaları.*
3. Nizamiyə aid Avropada çıxmış bulunan əsərlər.**
4. Faydalandığımız qaynaqlar***
* Mətn daxilindəki başlıqda “Xəmsə”yi Nizami yazmaları” yazılıb.
** Mətn daxilində “Nizamiyə aid Avropada çıxan əsərlər” yazılıb.
*** Mətn daxilində “Bu əsər üçün faydalandığımız qaynaqlar” yazılıb 451-463

VIII. Nizamidən mətnlər:

1. Söz haqqında.
2. Sözçü haqqında.
3. Kəndisi haqqında.
4. İnsanın şərəfi haqqında.
5. Mövcudatda eşq.
6. Allah və Allah adamı.
7. Həzrəti Məhəmməd və Pərviz.
8. Bərdə kraliçası.
9. Qırçaq qadınları.
10. İxtiyar qadın və Sultan Səncər.
11. Xosrov ilə Fərhad.
12. Oğluna öyüdləri.
13. Azərbaycan hökmdarları:
a) Atabəy Məhəmməd; b) Atabəy Qızıl Arslan; c) Şirvanşah Mənuçəhr Axsitan; d) Atabəy Nüsrətəddin Əbu Bəkr.
14. Gəncə zəlzələsi.
15. Müxtəlif parçalar 465-486

IX. İndeks:

1. Şəxs adları.
2. Coğrafi, qövmi və siyasi adlar.
3. Tarixi anıtlar, təsislər və elmi, ədəbi əsərlər 487-498

MƏTN DİŞİ RƏSMLƏR*

1. “Xəmsə”nin əlyazması.
2. Nizami (portret).
3. Göy məscid (Təbriz).
4. Möminə Xatun türbəsi (Naxçıvan).
5. Divanxana binası (Bakı).
6. Peyğəmbərin meracı (rəngli).
7. Nizami ilə Səlcuqlu Prins Toğrul.
8. Sultan Səncər və ixtiyar qadın (rəngli).
9. Əlişir Nəvai (rəngli).
10. Şirin rəsmi üzərinə Xosrova aşiq oluyor.
11. Fərhad ilə Şirin (süd hovuzu).
12. Məcnun vəhşilər arasında (rəngli).
13. Məcnun ilə Leyli məktəbdə.
14. Bəhram Gur məşuqələrindən biriylə.
15. Şirin və Xosrov (rəngli).
16. Bəhram Gur ovda (rəngli).
17. İskəndər filosoflar arasında.
18. Nizami (portret).
19. Füzuli (miniatürlər XV və XVI yüzillərə aiddir).

---

*Qeyd: M.Ə.Rəsulzadənin o dövrün çətinlikləri şəraitində, xüsusən İkinci Dünya müharibəsi və sonrakı ilk illərdə əldə etdiyi foto və miniatürlərin eynisini daha keyfiyyətliləri ilə əvəzlədik. Yazılı olmayan miniatürlər isə kitaba əlavə olaraq daxil edilib - red.

MÜƏLLİFDƏN

Kitabımız Nizaminin 800-cü doğum ildönümü münasibətiylə 1941-də bitmiş, fəqət savaşı doğurduğu çətinliklər üzündən basımı gecikmişdir. Bu gecikmə bir yandan müəllifin təəssüfünü doğurmuşsa da, o biri yandan hər keçən il əsərin biraz daha dolğunlaşmasına və gözəlləşməsinə yaramış: yeni materiallar, əkləmələr (əlavələr), təsvirlər və haşiyələr gətirmişdir. Qaynaqlardakı bəzi - 1941 ilindən sonrakı tarixlər kitabda bu surətlə yer almışdır. “Əkləmələr” bölümündə bilxassə “Nizamidən çevirmələr” qismi varlığını bu gecikməyə borcludur.

Fəsil başlarındakı Nizamidən alınan beyitlərin türkcə çevirmələri bu gecikmədən qazanılan zamanda yapılmışdır. Gərək bu kiçik epiqrafların və gərək kitabın haşiyələriylə sonuna əklənmiş bulunan mənzum parçaların müəllif ustadın əsərinə layiq bir şəkildə türkcəməizə çevrilmiş olduğu iddiasında deyildir. Bunların Nizami nəzminin ruhunu az da olsun əks etdirib-etdirmədiklərinin təqdiri təbiidir ki, oxuculara buraxılmışdır, zətən əsərin bu xüsusda müəyyən bir iddiası da yoxdur, yetişir ki, süs (*bazək*) olsun deyə yapılan bu əkləmələr əsərin əsl gözə aldığı məqsədi pozmasın.

Kitabın haşiyələrində və “Əkləmələr” qismində mətndə bəhs edilən konuları (*mövzuları*) aydınlatmaq üzrə Nizamidən bəzi parçalar vermək faydalı görülmüşdür. Farsca beyitlərin tələffüzündə, oxuculara yardım olur deyə bunların türkcə çeviryazıları qismən verilmişdir. Yalnız farsca da önəmli olanların (hk= ح) doğru məxrəcləriylə oxuna bilməsi üçün (h)lar altda bir nöqtə ilə (h.) şəklinə qonmuşdur (*qoyulmuşdur*).

İllərin məhsulu olsa da, vasitələrin pək də tam olmadığı şərtlər içində doğan bu əsərinin müəllif istər-istəməz əskikliklərdən uzaq qalmadığına qanədir. Oxucularından dilədiyi ən səmimi şey bu əskiklikləri kəndisinə (özünə) bildirmələridir. Bu surətlə Nizami haqqında bizdə zətən əksik bulunan məlumatın tamamlanmasına yardım etmiş olurlar. Eyni mülahizə ilə əsər haqqındakı ümumi mütaliələrini dəxi bəyan etmək lütfündə bulunanlar (*olanlar*) müəllifi son dərəcə məmnun və mütəşəkkir etmiş olurlar.

Ankara,
8 nisan (aprel), 1948

AZƏRBAYCAN ŞAIRİ NİZAMİ

1141-1204

*Şairlikdəki əsrar pərdəsi,
Yalvaçlığındır* o bir kölgəsi.
Tanrı hüsurunda sıra tutmuşlar;
İkinci şairlər, ilkin yalvaçlar.*

Nizami

* Peyğəmbərliyin

BAŞLANGIC

*Nizaminin bu nəzmini oxursun,
Sözündə sən onu hazır bulursun.
Cilvəsini səndən nasıl o saxlar,
Ki hər beytində anladır bir əsrar.
Yüz sənədən sonra desən nərdə bu?
Beytlərdən nida gəlir ki: ha hu!*

Nizami

Yüz deyil, səkkiz yüz ildən sonra dəxi “ha, hu!”sunu duyduğumuz Nizami müslüman Doğusunun (Şərfinin) irfan xəzinəsinə daxil İran və cahan ədəbiyyatında NİZAMİ GƏNCƏVİ deyə tanınan şairdir.

Müslüman Doğusu deyincə Nizaminin məmləkəti Gəncəni içinə alan Azərbaycan da hesaba qatılmaq üzrə, Yaxın Doğu ilə Orta Asiyanı qavrayan coğrafi bir bölgə anlaşılır.

Bu bölgənin dürlü çağlarda yaşamış olduğu siyasi və tarixi gəlişimi ilə mütənasib mədəni olğunlaşma (*inkışaf*) dövrləri vardır. Burası bir yandan İran və Turan, bir yandan da ərəb ilə əcəm çəkişmə və çarpışmalarına səhnə olmuşdur.

Tarixi olayların təsirilə vücuda gələn qaynaşma və qarşılaşmaların sonunda əski mədəniyyətlər yatağı olan bu yerlərdə yeni bir mədəniyyət doğulmuşdur: Doğu İslam mədəniyyəti.

¹ Nezami-ra ço in mənzume xani
Hozurəş dər soxən yabi əyani
Nehan key manəd əz to celvesazi
Ke dər hər beyt quyəd ba to razi
Pəs əz səd sal gər quyi koca u?
Ze hər beyti neda xizəd ke: ha u!
Nizami

1. Doğru İslam mədəniyyətinin üç ortağı

Məşhur ərəb tarixçisi İbni Xəldunun daha XIV yüzildə qeyd etmiş olduğu üzrə¹, İslam mədəniyyəti sadə ərəblərin yaratdıqları bir əsər deyil, İslam dininə girmiş millətlərin bərabər yapıdıqları bir binadır.

İslam mədəniyyətinin bu xüsusiyyəti Doğuda, İslam dünyasının kəndisindən bəhs etdiyimiz bu qismində gözə daha çox çarpmaqdadır.

“La literature Arabe” adlı əsərində Abbasilər dövrünü təsvir edən fransız müəllifi Hart miladi səkkizinci yüzildəki ərəb mədəniyyətinin durumundan bəhs edərkən ərəb olmayan ünsürlərin təsirlərini bilxassə (*xüsusilə*) bəlidir (*aydınlaşdırır*). Bu dövrdə “İlahiyat ilə hüquq bilgiləri ərəb olmayanların təsirində idi: bunun kimi, idarə məqamları, dövlət mənsubları və ədliyyə işləri dəxi onların əlində idi, ədəbiyyat da onlar tərəfindən yazılıyordu”.

Doğru İslam mədəniyyəti kəndini yoğuran ünsürlərdən üç milli amilə sıx bağlıdır.

Ərəblərlə bərabər onlar qədər, bəzi xüsurlarda hətta onlardan daha çox İslam elm və irfanına çalışmış farslarla türklər vardır. Bu iki irqdən yetişmiş böyük İslam şəxsiyyətlərini dünyaca bəlli adları cildlər dolduran yazılara konu olmuşlardır.

Bu qədər də deyil. İslam mədəniyyətinin Doğudakı irəliləməsində ərəbcə ilə bərabər farsca və türkcənin də müəyyən rolları vardır. Birər duyğu, düşünüş və bilgi vasitəsi olmaq üzrə, tarixcə bəllənmiş dövrlərdə bu iki dilin bilxassə, ədəbiyyat sahəsində və o vasitə ilə, Doğru İslam mədəniyyətinin irəliləməsilə genişlənməsində pək (*çox*) önəmli təsirləri olmuşdur.²

¹ V.Bartold. “İslam mədəniyyəti tarixi”. İstanbul, 1940, s. 71

² Türk dili, daha XIII yüzildə, İslam dünyasının üçüncü kültür dili sayılırdı (V.Bartold. “İslam mədəniyyəti tarixi”. İstanbul, s. 125)

2. Doğu İslam mədəniyyətinə mənsub böyük şəxsiyyətlərə yapılan yubileylər

Son illərdə Doğu İslam mədəniyyətinə mənsub böyük şəxsiyyətlərin xatirələrini anmaq üçün ildönümləri yapmaq adəti xoş bir gələnək (*ənənə*) halını aldı.

Bunlardan birincisi, 1000-ci ili anılmaq üzrə İran dövləti tərəfindən Firdovsiyə yapılan ildönümüdür. İkincisi, 1050-ci ili dolayısıyla İslam aləminin və ələlümüm mədəni dünyanın dürlü mərkəzlərində avropalıların Avisenna dedikləri İbn Sinaya yapılan ildönümüdür. Üçüncüsü də 500-cü ili anılmaq üzrə türk dünyasının bəzi mərkəzlərində Nəvaiyə yapılan ildönümüdür.

“Şahnamə”nin böyük yaradıcısı Əbülqasim Firdovsi dünya durduqca yaşayacaq bu böyük əsərini milli bir qayğı ilə, milli qəlibdə, “Əcəm”i diriltmək üçün “farsca” yazmışdır.¹ Bu əsəriylə o, ərəb istilasilə çökmüş bulunan iranlılığı ədəbi şəkildə olsun, yenidən yaşatmışdır. Fars ənənəsini farsca olaraq canlandıran Firdovsi milli bir şəxsiyyətdir. O, İran nasyonalizminin ideoloqu və fars oğlu farsdır.

Buna müqabil “*Mühakimətül-lüğətəyn*” adlı tanınmış əsəriylə türkcənin farscaya üstünlüyünü isbat edən və bu davasını bəlirtmək üzrə, fars ədəbiyyatının ana kitablarına eş (*bərabər*), cığatay türkcəsiylə, başarılı əsərlər yazan Mir Əlişir Nəvai də ədəbi türk nasyonalizminin dədəsi və türk oğlu türkdür.

Bu iki şəxsiyyətin əsərlərilə mütənasib, milliyyətləri hər dürlü şübhə dışında (*xaricində*) ikən üçüncüsünün, yəni İbn Sinanın milliyyətinə anlaşılmazlıq vardır.

Ərəblərə görə, İbn Sina ərəbdir, çünki əsərlərini ərəbcə yazmışdır. Farslara görə, başqa bir çox iranlı bilginlər kimi, əsərlərini ərəbcə yazmışsa da, İbn Sina bir farsdır, hətta farsca şeirləri belə vardır. Türklərə görə də, Türkiistanın Afşina (Buxarada) köyündə doğulmuş bulunan Sina oğlu² bir türkdür. Farsca şeir yazmış olması türk olduğu iddiasını çürütməz, çünki ərəbcə yazmış farslar və türklər olduğu kimi, farsca yazmış türklər dəxi az deyildir.

¹ Firdovsidən:

Bəs rənc bordəm dər in sale-si

Əcəm zinde kərdəm bedin parsi. (*farsca*)

² Sinanın filoloji baxımdan türkcə bir ad olduğu da dava edilmişdir.

İbn Sina haqqındakı bu anlaşılmazlıq ildönümü yapıldığı günlərdə İran, türk və ərəb mərkəzləri arasında dartışmalara belə səbəb olmuşdur.

Nizamiyə aid bu qələm təcrübəsinə şairin 800-cü yildönümü münasibətiylə girişilmişdir. Çox ehtimal ki, ildönümü sahibinin milliyyəti dəxi bir taqım (*qisim*) münaqişələrə yol açacaqdır və kəndisinə verilməyə başlanan “Azərbaycan şairi” vasfı onu “İran şairi” deyə tanıyanlardan bir qismində, etiraz deyilsə də, alışqanlıqlarını pozan bir xoşnutsuzluq (*narahatlıq*) hissi doğuracaqdır.

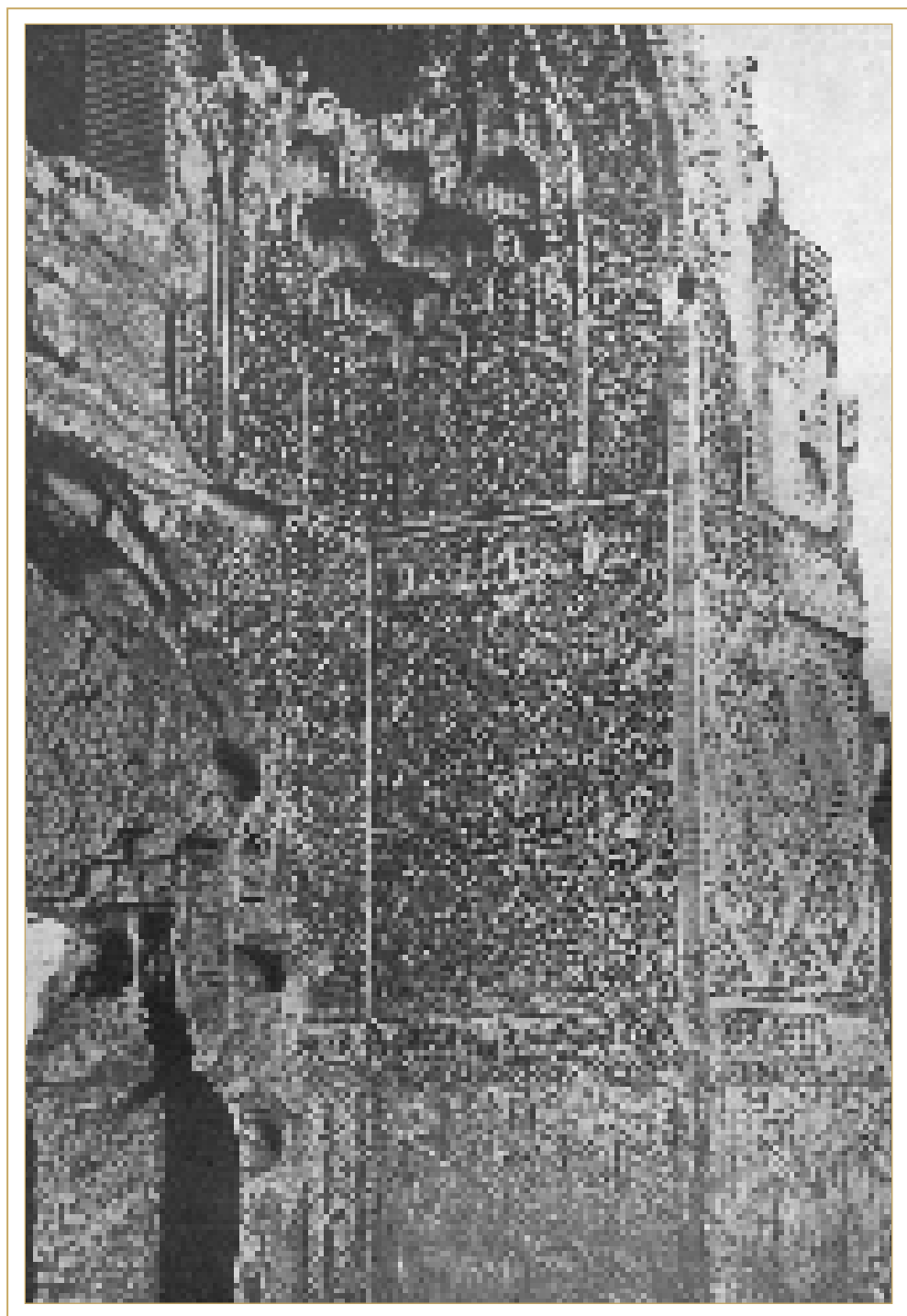
Fəqət nə yapmalı, dünya böyüklərinin adları ətrafında millətlər arasında dartışma yeni bir şey deyildir. Sonra başqalarının yanlış alışqanlıqlarını pozmamaq üçün Azərbaycan kəndi təbii haqqından nasıl vaz keçər!? Bilxassə bu dartışmada iki millət və ya topluluğu pozuşduracaq bir cəhət də yoxdur, biləkis (*əksinə*), bu iki tərəfcə sayılan şəxsiyyət ətrafında bəhs edilən millət və topluluqlar daha çox birləşmiş və anlaşmış olurlar.

Məşhur elm və irfan adamlarının milliyyətləri haqqındakı dartışmaya Avropa dəxi yabançı deyildir. Orta çağlarda latınca bütün avropalılar üçün ortaq bir bilgi dili idi. Hər millətdən aydınlar əsərlərini bu dildə yazarlardı. Milli oyanış və kultür istiqlallarını qazandıqları dövrdə isə ortaq latınca dövrünə aid tanınmış kultür simaları, milli mənsubiyyətləri baxımından qızğın dartışmalara səbəb olmuşdur.

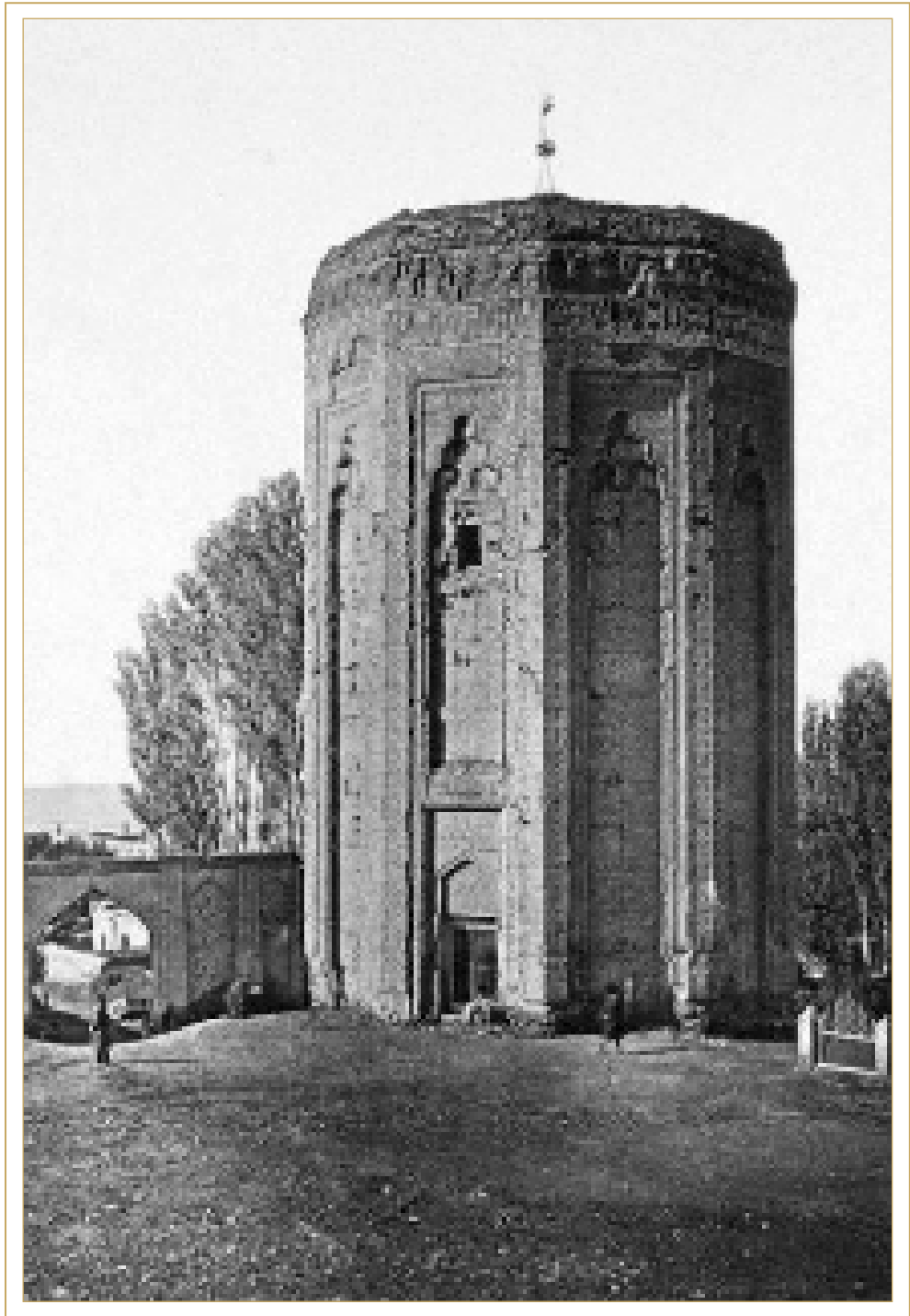
Batıda (*Qərbdə*) və Doğudakı (*Şərqdə*) bu iki olayın kökü birdir. Latın bilginliyi xristian topluluğuna girmiş bütün batılıların, milliyyət və irq qeyrəti güdmədən, yaratdıqları bir dəyər olduğu kimi, ərəb bilginliyi də eyni şəkildə, müsəlman topluluğuna girmiş doğuluların vücuda gətirdikləri bir varlıqdır.

Tarixin müəyyən qanuna tabe yürüyüşündən çıxan bu olayı elmi bir əda ilə anlatmaq istərsək, fikrimizi şu surətlə xülasə edə bilərik:

Ümmət dövründə milliyyət və irq ayrılığına dəyər verilmədiyini üçün pək də aranmayan “mədəniyyətdə ortaqlıq hissəsi” milliyyət dövründə aranmaya başlanmış və hər millət İslam mədəniyyət və irfanına kəndi cinsindən böyüklərin xizmətlərini bəliitməkdən özəl bir zövq duymuşdur.

Тәбризда мәшһур Гөй мәсцид

Naxçıvanda Azərbaycan Atabəyləri dövründən qalma Möminə Xatun türbəsi

3. Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu

Müəyyən milliyət və irqdən olanların İslam mədəniyyətinin irəliləməsindəki yerlərini bəlli etmək qayrəti (*səyləri*) nisbətən yaxın zamanların işidir. Coğrafi bölgələrin bu xüsusdakı dəyərlərini göstərmək isə daha əskidir.

Türk olmaları etibarilə azərbaycanlıların İslam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri bulunduğu kimi, bir Doğu İslam məmləkəti olmaq üzrə də Azərbaycanın bu işdə önəmli bir rolu vardır.

Türkcədən başqa, əsərlərini yalnız ərəbcə və farsca yazmış olan azərbaycanlı tanınmış şəxsiyyətlərin bir listəsi (*siyahısı*) yazılırsa, böyük bir cild olur. M.Ə.Tərbiyətin “Azərbaycan bilginləri”nə ayrılmış olduğu çox qısaltdılmış cildi belə 400 böyük səhifəyi aşmaqdadır.¹

Bu qədərini qeyd etmək yetər ki, islahiyyətdən əvvəlki əski dövrlərə aid məşhurlar ilə² Batının təsiri ilə İslam dünyasında başlayan yeni oyanmış dövrünə aid isimlərdən³ başqa sadəcə, Nizami və çağdaşları üzərinə doğrudan-doğruya təsir yapan və onlardan təsir alan dövrlərdə yetişmiş mədəniyyətə xidmət edənlərin azərbaycanlı olanları belə, həm sayı, həm də dəyər baxımından diqqətəlayiq bir önəmədir.

Bunlardan bir neçə önəmlisinə burada işarət etmək istəriz. Bu surətlə Doğu İslam mədəniyyətinin hər alanında Azərbaycanın tutmuş olduğu yer haqqında genəl bir fikir verilmiş oluyor.

Hicrətdən sonra 421 ilində (m. X. yüzil) doğulmuş olan Təbrizli Xətib⁴ ərəb ədəbləri ilə sözlükçüləri arasında çox önəmli bir mövqe sahibidir, ərəb ədəbiyyatının ana kitablarından bir çoxunu anlatmış və aydınlatmışdır.

¹ “Danışməndani-Azərbaycan” adındakı bu kitab əsərlərini bilxassə ərəbcə və farsca yazmış azərbaycanlılara ayrılmışdır. Kitab farscadır. Tehrandə hicri 1314-də basılmışdır.

² Məsih. M.Ə.Tərbiyə məşhur fars peyğəmbəri Zərdüştü də Azərbaycan bilginləri arasında saymaqdadır. Zərdüşt gerçəkdən də azərbaycanlıdır. Əbu Reyhan Birininin bundan 1000 il əvvəl yazmış olduğu ərəbcə əsərdə Zərdüştün Azərbaycanda (Muğanda) doğulub yetişdiyi qeyd olunmuşdur.

³ On səkkizinci yüzil Avropa hümfikirliliyini Doğuda qüvvətlə təmsil edənlərdən biri də islahatçılığı ilə tanınmış, ilk müsəlman dramaturqu və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının qurucusu Mirzə Fətəli Axundzadədir.

⁴ Xətibi Təbrizi (ad farsca da yazılıb - *red.*) adıyla tanınan bu adam məşhur filosof Əbül Üla Məərrinin (ad farsca da yazılıb - *red.*) şagirdidir, künyəsi Əbu Zəkəriyyədir (ad farsca, ərəb əlifbası ilə də verilib - *red.*). Adı Yəhya oğlu Əlidir (ad farsca da yazılıb - *red.*). Qonuşma dilinin Azərbaycanda olduğu xatirələriylə sabitdir.

Hicri 458-də ölən (X yüzildə yaşamış) Mərzban oğlu Əbül Həsən Bəhmənyar “muəllimi əvvəl” Əbu Əli Sinanın böyük şagirdlərindən biridir. Ustadının fəlsəfəsini davam etdirmişdir. Əsərləri Avropa dillərinə də çevrilmişdir.¹

Hicri 6-cı yüzil münəccimlərindən Şirvanlı Fəridəddin otuz illik əməyin məhsulu zicləriylə (*astronomik təqvimləriylə*) məşhurdur.²

8-ci yüzildə yaşamış bakılı Əbdül Rəşid ərəb coğrafiyaçıları arasında yüksək dəyərli bir müəllif deyə tanınmaqdadır.³

Yenə 8-ci yüzil adamlarından Marağalı Əbdülqadir musiqidəki bilgisi, bu xüsusda yazmış olduğu əsərləri və apdığı yeni icadlarıylə tanınmışdır.

9-cu yüzilin bilinmiş təbiblərindən Şirvanlı Şükrullah kəndi ixtisasında olduğu qədər başqa-başqa bilgilərə aid əsərləriylə də məşhurdur.⁴

Türkistan fatehi Əmir Teymurun tarixini yazan Nizaməddin Şam Qazani⁵ də Azəridir.

Memarlıq, çinicilik, nəqqaşlıq və gözəl yazı (*kalliqrafiya və xəttatlıq; bu söz ərəb əlifbası ilə verilib - red.*) kimi gözəl sənətlərdə azərbaycanlı sənətkarları Təbrizdə, Ərdəbildə, Naxçıvanda və Bakıda duran yüksək əsərləriylə təqib edə bilirik.

Təbrizdəki Göy məscidin⁶ çinicilik sənəti baxımından almış olduğu şöhrət yığıntıları üzərində araşdırmalar yapan mütəxəssislərcə bir ağızdan təsdiq olunmaqdadır. Naxçıvanda, Azərbaycan Atabəylərinin apdıqları “Möminə xatun” türbəsi⁷ yüksək bir sənətin qalıntısıdır.

¹ Bəhmənyar böyük ustadı Əbu Əli ibn Sinadan 30 il sonra ölmüşdür. Ustadı ilə olan münəzzərələri (*elmi mülahizələri*) məşhurdur. “Kitab əl-bəhcət və s-səadət və məbə-dət təbiət” (farsca) və “Məratib-əl-mövcudat” (farsca) onun sonuncu əsərlərindəndir. Bunlar 1859-cu ildə S.Popper tərəfindən almanca tərcümələri ilə bərabər Leypsiqdə basılmışdır.

² Fəridəddin Əbu Həsən Əli ibn Əbdülkərimin (ad farsca da yazılıb - *red.*) ən tanınmış rəsədi (*astronomik müşahidəsi*) h. 541 sənəsinə aiddir. Şirvanlı şair Fələkinin də nücumə aid mühüm əsəri vardır. Bundan dolayı məxləsi (*təxəllüsü*) Fələki olmuşdur.

³ Əbdürrəşid Bakuyi (ad farsca da yazılıb - *red.*) qeydi altında anılan bu adam rus və türk tayfalarına aid maraqlı təfəsilat verən “Təlxis ül-asar fi əcaib ül-əqtar” (ad farsca da yazılıb - *red.*) adlı əsəriylə Avropada da tanınmışdır.

⁴ Fateh Sultan Məhəmmədin xüsusi təbibisi olan bu adam təhsilini Misirdə yapmışdır. Təfsir ilə hədis elmlərinə aid əsərləri də vardır.

⁵ Şam-Qazan, Təbrizdə bir məhəllədir.

⁶ Göy Məscid, Qaraqoyunlulardan məşhur Cahan Şah tərəfindən apdırılmışdır. XV yüzilin başlanğıcına aid olan bu məscidin (cami) yanında böyük bir kitabxana, elm adamlarına məxsus zaviyələr və bir mədrəsə dəxi varmış ki, hamısına birlikdə “Müzəffəriyə” deyiliyormuş. Cahan Şahın bir aralıq İraq ilə Hindistan hüduuna qədər yayılan Azərbaycandakı hökuməti 35 il sürmüşdür. Bilgi və sənətin hamisi olmaqla bərabər Cahan Şah kəndisi dəxi ədəbiyyata intisab etmiş “Həqiqi” adı altında şeirlər yazmışdır.

⁷ Möminə Xatun Azərbaycan Atabəylər sülaləsinin rəisi Eldənizin (*Eldəgiz*) qarısı və Məhəmməd Cahan Pəhləvanın annəsidir. Türbə 1172-1185-də apılmışdır.

Azərbaycan memarlarından S.A.Dadaşov ilə M.A.Hüseynovların “Bakı Akropolu” dedikləri, Şirvanşahlar zamanından qalma, “Şaşal”¹ üstündəki saraya aid binalardan ən məşhuru “Divanxana”nın, ağ daş üzərinə işlənmiş oymalarla, yapılışındakı memari özəllik zövq və sənət əhillərini heyranlıqlar içində buraxmaqdadır.²

XIV yüzil şairi Ərdəbilli Arif Şirvanda Axsitandan qalma bir qaladan bəhs edər ki, divarlarında tikili bulunan incə yapılı birər gözəl statüdən (*heykəllərdən*) fısıqiyələr (*fantan*) halında sular axarmış.

Gərək bunları, gərəksə Bakıdakı memari anıtları bu şair nəfəs almadan anlatmaqda və “Fərhad oğullarının” bu əsərlərinə ciddən bayılmaqdadır.³

İran nəqqaşlığının ən məşhur ustadı Kəmaləddin Behzadın öyrətməni Pir Seyid Əhməd təbrizlidir. Bu zat Elxanlılardan, rəsm və sənətlə yaxından ilgilənən Əbu Səidin zamanında yetişən Əhməd Musa, Əmir Dövlətyar, Şəmsəddin, Pir Əhməd Baqi-Şimali kimi məruf Azərbaycan rəssam və nəqqaşlarındandır.⁴

Timurlulardan Hüseyn Bayqaranın zamanında Heratda Əlişir Nəvainin himayəsi gözetməsi altında çalışmışdır. Timurlular dövrü miniatürçülüylə adıyla məşhur nəqqaşlıq okulunun (*məktəbinin*) qurulmasında təsiri vardır.⁵

Eyni okulun bəlli ustalarından əski əlyazmalarını nəfis əsərləriylə süsləyən məşhur miniatürçülərdən Ağa Mirək dəxi təbrizlidir.⁶

Nəvainin zamanında Heratda çalışmış bulunan təbrizli məşhur rəsamlardan biri də Sultan Məhəmməddir. Bu adam sonradan oğlu Məhəmməd ilə birlikdə Səfəvilərin xizmətinə keçmişdir.⁷

¹ “Şaşal” İcərişəhər deyilən əski Bakıda Şah məscidi ilə Xan sarayı binalarının kümələndiyi təpəyə deyilir. “Şaşal” adı altı mənasına gələn, şeş Əlidən dəyişmişdir ki, bu da Xan sarayı qapılarında birinin üstündəki ağ daş üzərinə qazılmış Əli (ad farsca da yazılıb - *red.*) adının sənətkərəmə işlənmiş bir oymadan çıxmaqdadır. Bu oymada Əli ismi altı dəfə təkrar olunur.

² Rus mühəndislərindən birinin, Hötenin “memarlıq susmuş musiqidir” vəcizəsindən (*bənzətməsindən*) mühləm olacaq (*ilhamlanacaq*), “daşa dönmüş musiqi” deyə heyran olduğu bu binayı 1845-də nəşr olunmuş səyahətnaməsində Kazan Universitəsi professoru İ.Berezin “müsəlman memarlığının ən gözəl abidələrindən biri” deyə tərif etməkdədir. 1683-də Bakını ziyarət edən isveçli Kemfero Engelberto bu abidə haqqında bunları yazmışır: “Divanxana özəl bir heyranlıq verməkdə... Kəndisinə məxsus şəkli və memarlıqdakı tərziiylə də bu seçkin bina sarayın ən ehtişamlı bir ziynətini dəxi, təşkil etməkdədir”.

³ Arif Ərdəbilinin “Fərhad ilə Şirin” adındakı əlyazmasının biricik (*yeganə*) nüsxəsi İstanbulda, Ayasofya kitabxanasındadır, qeyd nömrəsi 3335-dir.

⁴ Binyon. “Persian miniatüre Painting”. Oxford, 1982, s. 183

⁵ Rene Grousset. “Les civilisation de Lorent”. Paris, 1929

⁶ Rene Grousset. “Histoire de Lasie”. Paris, 1922

⁷ Z.V.Togan. “İslam ensiklopedisi”. “Azərbaycan” maddəsi.

Sultan Üveys Cəlayirlə oğlu Sultan Əhməd zamanlarının seçkin müsəvirlərindən (*yaradan, təsvir verən, rəssam*) imişlər.¹

Təbrizli Əbdülhəy müsəvvir Sultan Üveysin tələbəsi və oğlu Əhmədin ustadıdır ki, sonradan Timur tərəfindən Səmərqəndə götürülmüşdür. Azərbaycanlılardan Xacə Qiyasəddin nəqqaş, Kəmalı müsəvvir ilə Mirzə Əlilərin isimləri də tanılır. Elxanlılar dövründə əvvəlcə daha çox çinlilər və uyuğurların işi olan naxış və təsvir sonradan azərbaycanlı türklərin əlində qalmışdır.²

Başda Seyrəfi³ olmaq üzrə, Doğunun tanınmış bir çox xəttatları Azərbaycandan yetişmişlərdir. Bunlardan Timurun münşiliyini (*yazı işləri, kətiblik*) yapmış bulunan Əmir Bədrəddinin əliylə yazılmış fərman və münşəat (*gözəl xətlə yazılmış bəlgələr*) Misirdə dövlət muzeyində mühafizə edilməkdədir. Yəni bunlardan Baysonqurun kitabxana müdirliyini yapmış bulunan Cəfər Təbrizlinin yazıları Heratın tarixi binalarını süslədiyi kimi, Hindistanda da tanınmışdır.⁴

Nizami “Xəmsə”sinin 1431-ə aid əski əlyazmalarından Leninqradda “Ermitaj” muzeyində mühafizə edilən nəfis nüsxə bu Cəfərin əlindən çıxmışdır.⁵

Baburlulardan Hindistan imperatoru Böyük Əkbərin Aqradakı memarlıq anıtlarını süsləyən rəssamlar arasında da təbrizlilər vardır.⁶

¹ Dövlətşah. “Təzkirə”. Baraun yayımı. s. 292

² Z.V. Toğan. “İslam ensiklopedisi”. “Azərbaycan” maddəsi.

³ Seyrəfi İslam xəttatlarından Yaqut Müstəsiminin (ad farsca da yazılıb - *red.*) şagirdi, Seyid Heydər Kündənevisin (*kündənevis - qalın yazan*) (ad farsca da yazılıb - *red.*) doğrudan doğruya şagirdidir. Təbrizin tarixi əski binaları və bilxassə, “Ustad-şagird” adıyla tanınmış bina onun yazılarıyla süslənmişdir. Malik Deyləmi onun haqqında böylə yazmışdır: Seyrəfi naqəd-e cəvəhər-e xətt

K-əz ney-e gelk gəşt qoyhər-riz

Həst bər Hosn-e xətt-e u şahed

Dər-o-divar-e xəttə-ye Təbriz. (*farsca*)

Xətt cövhərlərinin bilicisi Seyrəfi

Ki qələminin qamışından gövhərlər tökür.

Təbriz diyarının daş-divarı

Onun xəttinin gözəlliyinə şəhadət verir. (*tərcüməsi*)

M.Ə.Tərbiyətin qeydincə, Azərbaycanın olduğu kimi, İranın dəxi ən iyi xəttatlarının nəşəbləri həp Seyrəfiyə varmaqdadır.

⁴ M.Ə.Tərbiyət. “Danışməndani-Azərbaycan”. Tehran, 1314 hicri

⁵ Musee de Lermitage. Travauz de departement oriental. Tom III. Manuacrit de “Cham-sen” de Nizami de 1431. Art. du M.Diakonov, pp. 274-286

⁶ F.R.Atay. “Hindistanda iki ay”. “Ulus”, 29.3.1943

Osmanlı sultanları tərəfindən Bursa və İstanbulda vücuda gətirilən memari abidələrdə dəxi azərbaycanlı türk sənətkarlarının əsərlərini bulmaq mümkündür.¹ Məsələn, Bursadakı məşhur Yaşıl caminin çinilərindən pək mühüm bir qismini təbrizli ustalar yapmışlardır.²

Mücərrəd bilgilərlə maddi sənətlər alanını keçdikdən sonra azərbaycanlıların təsəvvüf, fəlsəfə və ələlümüm fikir həyatında Doğu İslam kultürünə son dərəcədə önəmli yararlıqları toxunmuşdur.

Sufiliyin şəxsiyyəti mübhəmlilər və mistik lejanlarla (*əfsanələrlə*) hələlənmiş piri və Cəlaləddin Ruminin ilham qaynağı bulunan Şəms³ Təbrizlidir (ərəb əlifbası ilə verilib - *red.*). Eyni okulun klassik sirlərini anladan məşhur “Gülşəni raz” (farsca, ərəb əlifbası ilə verilib - *red.*) sahibi Şeyx Mahmud Azərbaycanın Şəbüstər qəsəbəsində doğulmuşdur.⁴

Yenə sufilərin tanınmış şəxsiyyətlərindən hürufi təriqətinin məşhur qurucusu Şah Fəzlullah Nəimi də⁵ azərbaycanlıdır. Xəlvətilərin (ərəb əlifbası ilə verilib - *red.*) tanınmış mürşidlərindən Şirvanlı Seyid Yəhya Bakıda məscid, mədrəsə və dərgah sahibi olmuşdur və orada da gömülüdür.

İrənin moralist şairi məşhur Sədi kəndi “Bustan”ında bakılı Babakuhi-dən⁶ iqtibas etməkdədir.

Eyni zamanda, Şeyx Sədi çağının tanınmış mürşidlərindən Təbrizli Şeyx Hümandan dəxi feyz almışdır.⁷

¹ Çaldıran zəfəri üzərinə Sultan Səlimin 3000-ə qədər elm və sənət adamlarını Azərbaycandan İstanbula götürdüğü kitablarda qeyd olunmaqdadır.

² Caminin mehriban qismini təşkil edən çinilərdə (“Əmələ-ostadan-e Təbriz” - “Təbriz ustalarının işi”) (farsca da yazılıb - *red.*) qeydi bulunmaqdadır. Bursadakı Yaşıl türbə çinilərində də təbrizli Hacı Ələinin imzası vardır.

³ Cəlaləddin Ruminin “Şəms-ül-həqiqət” adındakı əsərindən seçmə parçaları ingiliscəyə tərcümə etmiş bulunan Nikolson Şəms Təbriziyi yunanlı həkim Sokratla qarşılaşdırmaqdadır.

⁴ Mahmud Şəbüstərinin (farsca da yazılıb - *red.*) “Gülşəni raz”ı h. 829-da. “Şirazi” məxləsini daşıyan bir şair tərəfindən türkcəyə çevrilmişdir (“Dan. Azər”). Bundan yüz il əvvəl bu əsərin almanca tərcüməsiylə bərabər farsca mətni Vyanada basılmışdır. “Gülşəni-raz” sufilərin “vəhdəti-vücut”, “insani-kamil” və başqa bir çox sufi ideyalarını sadə və aydın bir dillə anladan min beyitdən ibarət bir əsərdir. Şeyxin bundan başqa da önəmli əsərləri vardır.

⁵ Təbrizdə doğulmuş bulunan bu şeyx məşhur əsəri “Cavidannamə”yi h. 796-da Şirvan həbsxanasında ikən yazmışdır. Eyni ildə üləmanın fitvası üzərinə Miranşahın əmriylə Naxçıvanda öldürülmüşdür.

⁶ Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Bakuya (ad farsca da yazılıb - *red.*) Şirazda bir dağ başında yaşadığı üçün kəndisinə Baba Kuhi deyilmişdir. Bakıdan gəlmiş idi. Vəfatı h. 442-dədir. Divanı “British Muzeum”dadır, son zamanlarda Şirazda basılmışdır.

⁷ Şeyx Hümandan (ad farsca da yazılıb - *red.*) Elxanlılardan Abaqa xanın vəziri Sahibdivanın nədimlərindən olmuşdur. Fəsaht (*anlatma*) və səlasətdə (*səlislikdə, axıcılıqda*) “Azərbaycan Sədisi” deyə məşhurdur. Bir qəzəlinin məktəində (*səonunda*) təəssürləmi, yoxsa təvəzöiləmi kəndi haqqında yazdığı aşağıdakı beyitləri M.Ə.Təbriziyə nəql etmişdir:

Səlcuqlular və onlardan sonra Elxanlılar zamanında Azərbaycanın dür-lü şəhərlərində İslam elminin hər bölümündə böyük bilginlər yetişmişdir. Elxanlılar zamanında Azərbaycanın tarix, coğrafiya, heyət, tibb, fəlsəfə və başqa xüsuslarda millətlərarası bir dəyərə malik olduğu professor Z.V.Toğanın istifadə etdiyimiz “Azərbaycan” məqaləsində təfəssilatla qeyd olunmuşdur.

Ədəbiyyat alanına gəlincə, Azərbaycanın rolu daha böyük bir ölçüdədir. Azəri türklərin klassik türk ədəbiyyatına Nəsimi, Həbib və nəhayət, Füzuli kimi tanınmış və böyük simalar verdikləri məlumdur.¹ Azərbaycanlıların klassik İran ədəbiyyatındakı payları da önəmli bir dərəcədədir.

Başda Gəncəli Nizami olmaq üzrə, İran ədəbiyyatına Azərbaycan bir sıra məşhur isimlər vermişdir. Bunlardan Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirü Beyləqani, Əbül-Üla Gəncəvi və başqalarını qeyd edə bilərik.

Bunlar XII yüzilin şairləridir. Kəndilərindən əvvəl XI yüzildə də şair və həkim Təbrizli Qətran bulunmaqdadır ki, o zamankı Azərbaycan hökmdarlarının həyat və icraatını nəzm etmişdir.

Bu dövrlərdə farsca müsəlman Doğuda ədəbi və rəsmi bir dil hökmündəydi. Fars olmayanlar da əsərlərini bu dillə yazarlardı. Fəqət sadə bu dövrlərdə deyil, daha sonrakı yüzillərə aid İran şairləri arasında da Əhməd ibn Məhəmməd Təbrizi (XVI yüzil)², Qasım Ənvar (XV yüzil)³, Sadiq Əfşar (XV yüzil)⁴ və Saib Təbrizi (XVII yüzil) kimi İran ədəbiyyatının ön sıralarında

---

Pəyam deh suy-e bolbol ke ba vucud-e Homam,
Rəva bovəd ke soxənh-ye eşq pərdazi?!
Homam-ra soxən-e delfərib-o-şirin-əst,
Vəli çe sūd ke biçare nist Şirazi?! (*farsca*)
Hümam varkən söyləyiniz bülbülə,
Münasibmi eşqə nəğmə söyləsin?!
Könül açar dadlı dili Hümamın,
Zavallı Şirazlı deyil, neyləsin?! (*tərcüməsi: M.Ə.R.*)

¹ Bu şairlər türk ədəbiyyatının kadrosuna girmiş olmaqla bərabər, farsca şeirlər dəxi yazmışlardır.

² Bu zat Elxanlılar dövründə yaşamış bir şairdir. Əbu Səid Bahadır xan adına yazdığı “Şahənşahnəmə” mənzuməsi Yafizdən başlayaraq ta Əbu Səid xana qədər keçən dünya vəqelərini (*hadisələrini*) nəzm etmişdir. Əsərin tam nüsxəsi “Biritish Muzeum”dadır. Əsər Rəşidəddinin təşviqiylə yazılmışdır.

³ Qasım Ənvar farsca ilə bərabər türkcə və giləkcə dəxi şeirlər yazmışdır. Hicri 757-də Təbriz civarındakı Surxabda doğulmuşdur.

⁴ Sadiq Əfşar əsərlərini həm farsca, həm də türkcə yazmışdır. Eyni zamanda rəssamlığı da varmış. Bir tablosu Leninqrad muzesindədir.

yer alan bir çox azərbaycanlıları görürüz. Bunlardan təbrizli olduğu ilə bilxassə (*xüsusilə*) öyünən Saib¹ fars ədəbiyyatının sonuncu ustadlarından ən qüdrətli deyə tanınmaqdadır.

Çağdaş İran ədəbiyyatında dəxi əslində azəri olan ədiblərin rolu önəmlidir. Bunlardan “Kitabi Əhməd” – sahibi Əbdürrəhim Talıbzadə, “Səyahətnaməyi İbrahim bəy” – müəllifi Marağalı Hacı Zeynalabdin və “Əxtər” qəzeti yazarı Məhəmməd Tahir kimi simaları zikr edə bilərik.

4. Türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı

XVIII yüzildə fransız olmayan avropalı yazarlar dəxi əsərlərini fransızca yazmışlardır. Ümumiyyətlə, bu dil o çağlarda Avropanın böyük bir bölgəsi üçün genəl idarə, bilgi və ədəbiyyat dili olmuşdur.

İslam Doğusunda biz bu olayın bir bənzərini bulmaqdayız: Miladi X yüzil ilə XIII yüzil arasında İslam Doğusu üçün farsca genəl bir dövlət

¹ Saib (ad ərəb əlifbası ilə də verilib – *red.*) kəndi zamanında müsəlman Doğusunun ən tanınmış bir şairidi. Osmanlı sarayının istəyi üzərinə Səfəvilər tərəfindən Saibin əsərləri İsfahandan İstanbula hədiyyə göndərilirdi (Encic. de L'İsl.). “Encyclopedie de L'İslam” da Saibin isfahanlı olduğu yazılıdır ki, bu yanlışıdır. Saib Təbrizlidir, Azərbaycanda doğulmuşdur. Türkcə də gözəl şeirlər yazmışdır və doğum yeri olan Təbrizlə öyünməkdədir. Aşağıdakı beyitlər onundur:

Saeb əz xak-e pak-e Təbriz-əst

Həst Səsi gər gel-e Şiraz. (*farsca*)

Əgər Sədi Şirazın pəlçığındandırsa,

Saib Təbrizin pak torpağındandır. (*tərcüməsi*)

Və ya:

Ze hosne təbe to Saeb ke dər tərəqqi bad

Bolənd-nam şod əz comle şəhrha Təbriz. (*farsca*)

Saib qoy ucalısın sənin ilhamın ki, onun gözəlliyindən

Təbriz bütün şəhərlərdən gözəl ad qazandı. (*tərcüməsi*)

Və ya türkcə:

Sabiqən zövq verirdi şuarəyə Şiraz

İndi Şirazı keçib abü-həvayi-Təbriz.

Saibin təbrizli olduğunu kəndisindən sonra gələn verimli şairlərdən Təsir (farsca da yazılıb – *red.*) dəxi aşağıdakı beytlə təyid etməkdədir:

Hazeqe nəbz-e soxən dər həme-ye aləm nist,

Becoz əz Saeb-o-Təsir ke əz Təbriz-ənd. (*farsca*)

Təbrizdən olan Saib və Təsirdən başqa

Bütün dünyada sözün nəbzini duyan yoxdur. (*tərcüməsi*)

və ədəbiyyat dili olmuşdur. İranlı, yəni fars olmayan müəlliflər belə elmi və ədəbi əsərlərini bu dildə yazmışlardır. Zamanın bu gərəyinə bilxassə türk aydınları uymuşlardır. Bu surətlə kəndilərindən qalan əsərlər, təbiidir ki, yazıldıqları dilə görə İran və fars ədəbiyyatının xəzinəsinə mal (*aid*) olmuşdur.

“Encyclopedie de L’Islam”da, İran ədəbiyyatı haqqındakı məqaləsində E.Y.Bertels bu fikri dəstəkləyərək bu mütaliədə bulunmaqdadır:

“İç Asiyanın siyasi gəlişimi yeni İran dilini, yəni farscaı qonuşma dilləri farsca olmayan millətlər və qövimlər üçün ədəbi dil halına qoymuşdur. Farsca bu millətlər üçün XVIII yüzil Avropasındakı fransızca kimi idarə edən yüksək sinif dili olmuşdur. Buna görə yeni İran ədəbiyyatını, sözün geniş mənasıyla, sadə fars ədəbiyyatı deyə almaq doğru olmaz. Bu ədəbiyyat İranın olduğu kimi, Hindistanın, Orta Asiyanın, qismən Türkiyənin və Əfqanıstanın da ədəbiyyatıdır”.

Görülüyor ki, İran ərəb istilasından sadə siyasətçə qurtulmaq üçün deyil, költürçə dirilmək və yüksəlmək üçün dəxi türk qüvvət və zəkasından böyük ölçüdə faydalanmışdır.

Fars ədəbiyyatı yalnız türk saraylarında işlənmək və türk xaqanlarının himayəsini görməklə qalmamış, eyni zamanda, türk cinsindən şairlər tərəfindən dəxi yaradılmışdır.

Tarixin bizə qəribə görünən bu olayı İslam Doğusunun mədəni gəlişimini haqqıyla anlamaq baxımından üzərində önəmlə durulacaq bir konudur.

Yaxın Doğunun ərəb fütuhəti nəticəsində islamlaşdırıldığı və dolayısıyla ərəbləşdirilmiş olduğu məlumdur. Bu duruma qarşı költür alanında ilk reaksiyon farslar, sonra da türklər tərəfindən gəlmişdir. Halbuki yığılan ərəb imperatorluğu yerinə siyasətçə farsların deyil, əsl türklərin yerləşmiş olduqları bir həqiqətdir.

Burada xatirə bir soru gəliyor: nədən min ildən bəri İslam Doğusunun hökumət sürən sülalələri, pək az və önəmsiz istisnalarla, həmən türklərdən olmuş ikən klassik İslam türk ədəbiyyatının doğuşu fars ədəbiyyatının qalxınmasından 3-4 yüzil sonraya qalmışdır?..

İslamiyyətdən sonrakı yeni farscanın ən böyük anıtı “Şahnamə”dir. Yunanlıların Homerosuna eş tutulan Firdovsi “İliada”ya bənzədilən bu şah əsərini Qəznəli Sultan Mahmudun sarayında yazmışdır.

Təncərəsinin (*qazanının*) gümüşdən, sofrə takımının da altundan olmasıyla tanınan digər İran şairi Unsüri bütün bu sərvət və şöhrətini eyni Sultan Mahmuddan qazanmışdır.¹

Cahanca məşhur “Rübaiyat” şairi Ömər Xəyyam Səlcuqlu Məlikşahın sevgisini qazanmışdır. Farsca qəsidənin ən namlı müməssili (*təmsilçisi*) Ənvəri Sultan Səncərin şairidir. Sədi, Hafiz və başqaları kimi, İran klassikləri də ya Səlcuqluların, ya da kəndilərindən sonra gələn Atabəylərin zamanında yetişmişlərdir. Klassik İran ədəbiyyatının sonuncu ustadı sayılan Cami Timurlulardan Hüseyn Baykaranın sarayına və Əlişir Nəvainin məhfilinə (*məclisinə*) mənsub olmuşdur.

Səlcuqlularda və arxalarından gələn Atabəyliklərdə olduğu kimi, Çingizlilərdə, Xarəzmşahlılarda, Timurlularda da farsca idarə, elm və ədəbiyyat dili olmuş, türk xaqan və sultanları fars ədəbiyyatının hamisi kəsilmişlərdir, sadə hamiliklə qalmamış, içlərindən bir çoxları bizzat (*şəxsən*) farsca şeirlər belə yazmışlardır.²

¹ Be dour-e kərəm bəxşəş e-nik did,
Ze Məhmud-e keşvərsetan Onsori.
Be dəh beyt səd bədre-vobərdə yaft,
Ze yek fəth-e Hendustan Onsori.
Şenidəm ke əz noğre zəd digdan,
Ze zər saxt alat-e xan Onsori. (*farsca*)

Mənası:

Verim çağında kərəmlər gördü,
Sultan Mahmudu anan Unsüri.
On beytə qarşı yüz bəxşiş aldı,
Hindistan fəthini yazan Unsüri.
Süfrəsində vardı qızıl qaşlıqlar,
Mətbəxində gümüş qazan Unsüri.
Xaqani! (*tərcümə: M.Ə.R.*)

² Farsca yazmış türk şairlərdən bəzilərinin adları bu yazımızda keçmişdir. Farsca şeir yazan türk hökmdarlarının da tarixdə önəmli müməssilləri vardır. İsimləriylə ləqəblərində belə əski İran gələniyi təkid edən Səlcuq hökmdarları arasında böylələri çoxdur. Osmanlı sultanlarından dəxi farsca şeirlər yazanlar olmuşdur. Yavuz Sultan Səlimin, məsələn, farsca yazılı qoça bir divanı vardır. Bu “Divan” 1904-də Kayzer II Vilhelmin buyruğu ilə professor Paul Horn tərəfindən Berlində “Dövlət Basım Evi”ndə parlaq surətdə basdırılaraq Sultan Əbdülhəmidə hədiyyə edilmişdir. Ziya Paşa mərhum, məruf “Xərabat”ında Yavuzun farsca şairliyini bu beytlərlə anladır:

Etmiş o şahənşahi-müzəffər,
Mülki süxəni dəxi müsəxxər.
Əksər sözü fərisidir anın,
Məqbulü müsəlləmi cahanın.
Yox Rum aranır isə sərəsər,
Ol şivədə fərisi demiş ər.
Olmaqla şəhi-cahani-məna,
Divanı durur cahanda hala.

Ədəbiyyatdan başqa nəqqaşlıq sahəsində dəxi, İrana millətlərarası şöhrətini təmin edənlər türk sülalələridir. İran miniatürçülüynün ən parlaq dövrü Timurlularla Şeybanlılar zamanına rastlar. İran adına bağlanan bu sənət bilxassə Mavəraünnəhr ilə Xorasanda gəlişmişdir. Miniatürçülüynün ən məşhur ustadı Kəmaləddin Behzad Hüseyn Baykaranın sarayında yetişmişdir.

Səfəvilər dövründə İsfahanın məşhur binalarını süsləyən parlaq sənət Timurlular dövründəki nəqqaşlığın bir davamı olmuşdur.¹

Təbrizdəki Göy məscidin təzyinatındakı (*bəzəyindəki*) üslub rəng və ahəng etibariylə Timur dövrü memarlığının Səmərqənddəki üslubunun eynidir.²

Bağdad xəlifələrini dini birər simvol halına gətirərək siyasi iqtidarı kəndi əllərinə alan türk sultanlarının idarədə ərəbcədən başqa bir dil qullandırmaları anlaşıla bilir bir olaydır, fəqət bu dil nədən türkcə deyil də, farsca oluyor? Çünki Asiya çöllərinin dərinliklərindən axıb gələn və Yaxın Doğuda səltənətlər quran türklər köçəbə (*köçəri*) idilər. Köçəbələrin qonduqları məmləkətlərdə yerli mədəniyyətlərə uymaları isə olağan bir şeydir. Nitəkim (*necə ki*) eyni olay Çində hökumət sürmüş türk sülalələrinin tarixində də görülmüşdür.

Eyni olay Bəni Üməyyə (*Əməvilər*) zamanında Şamda, onlardan sonra xilafət mərkəzini əski İran mədəniyyətinin ocağı olan bir sahədəki Bağdada köçürən Bəni Abbasiyyə zamanında - İraqda, ərəblər üzərində də təsirini yapmışdır: İslam cəmiyyət və idarəsi çöllülükdən çıxaraq şəhərliləşdiyi nisbətində əski mədəniyyətlə ilgili ünsürlərlə yunanlı və iranlı müəssisələrin təsiri altında qalaraq gəlişmişdir.

Min ildən bəri İslam Doğusundakı siyasi hakimiyyət, ümumiyyətlə, türklərə aid olmaqla bərabər, bu hakimiyyətdəki istiqrar Türkiстан çöllərindən arxa-sıra gələn axınlar üzündən zaman-zaman pək mühüm sarsıntılara uğramış, məmləkət rəqib qüvvət və sülalələrin mücadiləsinə səhnə olmuşdur.

Biri o birinin yerinə keçərək buralarda hökumətlər quran türk sülalələri, ümumiyyətlə, köçəbə əşirət (*tayfa*) rəisləri tərəfindən təsis olunuyordu. Ərəblərdən əvvəl qoca İran imperatorluğunun hökm sürmüş olduğu bu yerlərdə isə şəhər həyatı İranın əski mədəni gələnəklərinin etkisini (*təsirini*) daşıyırdı. Bu gələnəyə qonan köçəbə hökmdarlar istər-istəməz şəhərliləri və mədəniləşmiş digər ünsürləri idarə etmək üzrə, yerli münəv-

¹ Rene Grousset. "Les civilisations de L'orient", səh. 325

² Yenə orada, səh. 288

vərlərin bilgi və təcrübələrinə möhtacdılar. Bu yerli elitə (*seçkinlər*) isə feodal (*dehqan*) şatolarında qorunan fars dili və kultürü ilə təmasda idilər. İdari və siyasi müləhizələrlə yerli mirzələrə dayanan türk hökmdarları Abbasilərdə olduğu kimi, sadə, yerli mədəniyyətin ictimai və daha çox siyasi müəssisələrinin təsirinə düşməklə qalmıyolar, eyni zamanda, bunlar kəndilərinə ərəbcədən daha qolay gələn farscaı da tutuyolar, buna rəsmi və ədəbi həyatda önəmli bir payə (*yer, rütbə*) veriyoları. Bilxassə, bu türklər islamiyyəti və islam kultürünü daha ziyadə Xorasandakı müsəlmanlaşmış fars ünsürünün və Mavəraünnəhrdə yerləşmiş İran mədəniyyətinin etkisi və klavuzluğu (*müşayiəti*) ilə qəbul etmiş bulunuyoları.¹

Bağdad xəlifəsinin siyasi iqtidarı kəndi əlində tutduğu dövrlərdə İran təsiri farscaı dinin və Quranın dili olan ərəbcənin yerinə keçirdəcək qədər irəliləmək imkanını bulmamışdı. Siyasətə ərəb mərkəziyyətçiliylə mücadilə və rəqabət halında bulunan türk sultanları isə pək təbii olaraq güvəndikləri yerli əyan zümrəsindən yaşadığı və yaşatdığı şəhərli “Əcəm” adətləriylə bərabər qullandıqları ədəbi dili (farscaı) dəxi həm kəndiləri qəbul ediyor, həm də onun yayılmasında amil oluyolar. Bu surətlə, türk hakimiyəti altında yeni farsca doğuyor, fars kultür və ədəbiyyatı canlanıyor, türk sarayları da yeni doğulan bu “çocuğun” dadılığını (*dayəliyini*) yapıyolar.

Yüzdillər keçdikdən, türk köçəbələri yerləşdikdən və əskəri ocaq həyatından çıxaraq şəhərliləşdikdən sonradır ki, türk çadırıylə obalarında yaşayan milli kultür kimi, türk dilinin dəxi saraylarla divanlarda yaşadılması düşünülüyor.

İslamiyyətin amansız bir düşməni kimi saldıran moğollar ilk dövrlərində ərəbcə ilə bərabər farscaı dəxi mən edərək (*yasaqlayaraq*) onun yerinə moğolca ilə uyğur türkcəsini qoyuyolar. Elxanlılardan Qazan xanın dövründə moğollar islamiyyəti qəbul edincə hər nə qədər farsca təkrar əhliyə haqqı qazanıyorsa da, kəndisiylə bərabər türkcə dəxi irəliliyor və durumunu sağlamlaşdırıyor.

Timur fütühatından sonra və Timurluların təşəbbüsüylə saraylar türkləşməyə başlayor. Nəticədə türk münəvvərləriylə idarə edən sinifdə farsların klassik ədəbiyyatına bənzər klassik türk ədəbiyyatını özliyə bir ehtiyac doğuyor.

Üsarəsini (*şirəsini*) kökləri türk xalqları içində yaşayan milli müəssisələrdən alan ictimai digər amillərlə də qüvvətlənən bu ehtiyacın

¹ Z.V.Togan. “İslam ensiklopediyası. “Azərbaycan” maddəsi və M.F.Köprülü. “Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər”. İstanbul, 1919, s. 25

getdikcə əhəmiyyət bulan təkamülü nəticəsində, nəhayət, Doğuda, Hüseyin Bayqaranın saray ilə vəziri Əlişir Nəvainin məclislərində, Batıda da Azərbaycanda hökm sürən Ağqoyunlu Sultan Yaqubun, sonra da Səfəvi şahlarının (ilk dövrlərində¹) saraylarında klassik türk ədəbiyyatı yüksəlmiş oluyor.

Cığatay türkcəsiylə azəri türkcəsinin gəlişimi XVI yüzildən sonra siyasi bir taqım (*bir sıra*) devrimlər üzündən nisbətən duraklamış (*yavaşımış*) ikən, Anadoluda qurulmuş bulunan böyük imperatorluqda Osmanlı türkcəsi təbii yürüyüşündə irəliləmiş və bütün qüvvətiylə gəlişərək qoca bir ədəbiyyat meydana gəlmişdir.

İslami yeni İran ədəbiyyatının türk hökmdarları və dövlət adamlarının himayəsi altında vücuda gəlmiş olduğu bizi ilgiləndirən dövrlərə aid ədəbi vəsiqə və anıtların gəlişi gözəl bir incələməsiylə həmən gözə çarpar. Klassik İran ədəbiyyatının ana kitabları bu və ya bu (*digər*) türk xaqan və sultanına ithaf edilmişdir. Bundan başqa, türkə məxsus dəyər və başarılar fars ədəbiyyatının məcazi tədbirlərində pək mühüm bir yer tutmaqdadır. Hətta türk hökmdarlarına aid şəxs və ya soy adları belə şairlərin dilində məcazi birer təbir olaraq qullanılmaqdadır.²

Kəndi aralarında davam edən bitməz-tükənməz rəqabətlər üzündən boyuna (*daim*) çarpışma halında bulunan köçbə sülalələrinin bir-birini dəyişdirən hakimiyyətləri nəticəsində müsəlman Doğusunun həyatı müəyyən tarixi dövrlərdə qanlı olaylar və siyasi böyük devrimlər içərisində keçmişdir. Bu üzdən bizi ilgiləndirən coğrafi bölgə üzərində təsir yaran kəltür mərkəzləri də zaman-zaman dəyişmişdir. Bu dəyişmə ilə ilgili olaraq Doğü İslam mədəniyyəti hər dəfə müəyyən bir mərkəzdən himayə olunmuşdur. Bu rol XII yüzildə Azərbaycana keçmişdir.

¹ Səfəvi sülaləsinin qurucusu Şah İsmayılın “Xətai” (ad farsca da yazılıb - *red.*) mahlasıyla şeirlər yazdığı bəllidir. Türkcə ilahilərdən, qəzəllərdən və başqa ədəbi parçalardan ibarət “Divan”ı vardır. Xətai Azəri türk ədəbiyyatının ərkanından sayılır. Şahın sarayı Azəri türk ədəbiyyatının bir nevi akademisi idi: çevrəsindəki şairlərdən Tüfeyli şeirlərindən birində kəndisinə “Türki tacdar” deyə xitab ediyor. Füzuli “Bəngü badə”sini ona ithaf etmişdir. Sultan Səlim ilə Şah İsmayıl arasındakı notalaşmalar yazıldıkları dil baxımından diqqətə dəyərdir: Osmanlı notaları farsca ikən, İran notaları türkcə yazılmışdır.

² Xaqanidən:

Bər qərxan-e şəb-o-ağsonqor-e ruz əz şərəf,
Dər toğan-şahiş toğra dadi əhsənət ey məlik! (*farsca*)

5. XII yüzildə Azərbaycan

XII yüzil böyük Səlcuq imperatorluğunun çöküş dövrünə rastlar. Məlikşahdan sonrakı vərəsəlik qovğaları üzündən çökən səltənət yerli əmirliklərlə atabəyliklərə parçalanmışdır. Bu sıralardadır ki, İslam Doğusu Batıdan xaçlıların, Doğudan da bütperəst moğolların saldırganlıqlarına uğramış, əsrlik mədəniyyət yıxılmağa üz tutmuşdur.

Bu qarışıqlıq və düzensizlik dövründə, Anadoludakı Konya sultanlığı kimi, Şirvan şahlığı ilə Azərbaycan nisbi bir əmniyyət və asayiş içində bulunmuş, Doğu İslam mədəniyyətinin, bilxassə, klassik İran ədəbiyyatının önəmli sığınaqlarından biri olmuşdur. Gəncə ilə Şamaxı bu dövrdə Yaxın Doğunun birər kültür mərkəzi idilər. Bilxassə, şeirin ən parlaq müməssilləri və İran ədəbiyyatında önəmli birər yer tutan ustadlar burada vücuda gələn okuldan yetişmişlərdir.

Məmləkətin o zamankı ədəbi çöhrəsi haqqında genəl bir fikir verə bilmək üçün Nizami ilə çağdaş Şirvan şahlığı və Azərbaycan Atabəyliyi saraclarına bağlı seçkin şairlərin bir listəsini gözdən keçirəlim:

1. Əbül-Üla Gəncəvi — Şirvanşahlardan Məhəmməd Mənuçehr ilə oğlu Axsitanın saraylarına mənsub böyük bir şairdir. Eyni sarayın parlaq şairlərindən Xaqani ilə Fələki onun şagirdləridir. Xaqanidəki böyük şairlik vergisini kəşf edərək onu Şirvan şahına təqdim ilə kəndisinə “Xaqani” məxləsini verən odur. Şeirdən anlayanlar Əbül-Ülanın böyük bir əhatə və sənətkarlıqla yazılan əsərlərini Xaqaninin əsərlərinə eş tutarlar.

Çağdaşları kəndisinə “şairlər ustası” demişlərdir. Fəxriyələrindən birində “Gəncəlilər mənimlə öyünürlərsə, yeridir” deyir.¹

2. Xaqani Şirvani — dağdağalı (*narahat*) və coşqun bir həyat sahibi olan bu şair klassik İran ədəbiyyatının məşhur simalarındandır. Onun Şirvan şahı

¹ Zəmirəm əbr-o-soxən qouhər-əst-o-del dərya,
Zəban monadi-ye in qouhər-o-zəmane bəha.
Beçune məni ke əz əqrən-e xod səbəq bordəm,
Ke əhl-e Gənce təfaxor konənd həst rəva. (*farısca*)
Mənim təbiətim bulud, sözüm gövhər, ürəyim dəryadır,
Dilim bu gövhərin carçısı, zamana qiymət verəndir.
Öz yaxınlarından üstün olan mənim kimisi ilə,
Gəncə camaatı fəxr edirlərsə, yeri vardır. (*tərcüməsi*)

Axsitanın rus axıncılarına qarşı qazanmış olduğu zəfəri təsvir edən parlaq qəsidəsi məşhurdur. Şirvan şahlarından başqa, Xaqaninin Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslana yazdığı qəsidə də bəllidir. Doğu tənqidçiləri arasında Xaqanini qəsidədə Ünsüri ilə Ənvəridən yüksək tutanlar vardır. Batı tənqidçiləri yanında da Xaqaninin sənəti, üslubu, həssaslıq və yaradıcılıqdakı qüdrəti təqdir olunmaqdadır. 1864-də nəşr etdiyi fransızca ədəbi bir risaləsində Xanikov Xaqanini böyük fransız yazıçısı V.Hüqoya bənzətməkdədir.¹

3. Fələki Şirvani — Şirvan ilçəsində doğulmuş olan şair qeyd etdiyimiz vəchlə, Xaqani kimi həm Əbül-Ülanın şagirdi, həm də yenə onun kimi Şirvan sarayının şairidir. Fələki şairlikdən başqa çağının məşhur heyətsünaslarından (astronom), məxləsini da o münasibətlə “Fələki” deyə almışdır. Şeirələrində yıldızlara və fələkiyyata aid bir çox təşbeh və istiarələr kullanmaqdadır. Kəndisini şairlikdə Xaqaniyə eş tutanlar olmuşdur.

4. Mücir Beyləqani — Arranın əskidə məşhur şəhərlərindən Beyləqanda yaşadığı üçün “Beyləqani” deyə məşhur olan Mücirəddin Azərbaycan Atabəylərinə mənsub şairlərdəndir. Atabəylərin birincisi Eldənizə və oğlu Məhəmməd Pəhlivana yazdığı qəsidələriylə mərufdur. Mücirini şairlikdə və üslubda böyük çağdaşlarından Xaqani və Nizami ölçüsündə görənlər vardır. Şairi təqdir edənlər arasında ədəbiyyatdakı səlahiyyəti qəbul edilən Əmir Xosrov Dəhləvi də bulunmaqdadır ki, kəndisini sənətdə Xaqaniyə belə tərcih edərlər.

5. Qivami Mütərrizi — Nizaminin hal tərcüməsinə aid bölümdə kəndisindən ayrıca bəhs edəcəyimiz bu şair də Gəncəlidir. Onun Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslana yazmış olduğu qəsidəni sənətdən anlayanlar bir xariqə deyər təqdir edərlər.

6. Zəhir Fəriyabi — əslən Türkiyəli olan bu şair Azərbaycan Atabəyləri zamanında saraya mənsub olub, Məhəmməd Pəhlivan ilə Qızıl Arslana qəsidə və mədhiyyələr yazmışdır. Zəhirin qəsidə və qəzəllərindən ibarət olan divanı:

*Divani-Zəhiri Fəriyabi,
Dər Kəbə bedozd əgər beyabi²*

¹ Chanikoff. “Memorie sur L’Chagani”. Paris, 1864

² Zəhir Fəriyabinin divanını Kəbədə tapsan, oğurla! (tərcüməsi)

Bakıda Şirvanşahlar dövründən qalma məşhur Divanxana

- beyitindən anlaşıldığı vəchilə əskilərlə çox bəyənilmiş və məşhur olmuşdur. Qızıl Arslana yazdığı qəsidədən bir beyitini haşiyəyə alıyuruq. Bu beyitdəki buluş və bənzədiş şeirdəki yüksək dəyərinin bir örnəyidir.¹

7. Əsirəddin Əxsikəti – bu da Türkistandan gələrək Atabəylər zamanında Azərbaycanda yaşamış və o zamanın məruf şairlərindən olub hi-mayələrini gördüyü Azərbaycan Atabəylərinə mədhiyələr yazmışdır.²

8. Seyid Zülfüqar Şirvani - Eldənizlərə mənsub şairlərdəndir.

¹ An tork-e sorxcame sərvar-e səmənd şad.
Yaran həzər konid ke atəş bolənd şad. (*farsca*)

² Bu beyitlər onundur:
Anəm ke bər emruz bərəd rəşk diyəm,
Canəm xordəm tənəm nədanəm ke kiyəm.
Çun porsidi, ba to bequyəm ke, kiyəm,
Ostade-soxən, Əsire-Axsikətiyəm. (*farsca*)

9. *Yusif Füzuli*; 10. *Şafur ibn Məhəmməd*; 11. *Cövhəri*; 12. *Fərrux Şirvani*; 13. “*Nizam at-təvarix*” *Əhəbi Qazi Beyzavi*; 14. *Kəmaləddin Naxçıvani*; 15. *Seyid İzzəddin Ələvi* və başqaları o zamankı ədəbiyyat səmasında parlayan şeir mənzuməsinə daxil yıldızlardandırlar.

O dövrlərin parlaq şairlərindən Məhsəti xanımı da bu işıldaqlar arasında müətlə edə biliriz. Gəncə xətibinin oğlu şair Əmir Əhmədi ilə evli bulunan bu qadın Gəncənin yoxsul bir ailəsindən yetişmiş ikən, zəka və istedadı sayəsində zamanının ən yüksək təbəqəsinə qalxmış, saraylara yol bulmuşdur, musiqidəki məharəti və qonuşmadakı hazırcavablığıyla Sultan Səncərin məclislərində bulunmuşdur. Məhsəti Gəncəvi xəyyamvəri rübailəri və yüksək lirizmiylə məşhurdur.

Məmləkətin genəl bayındırlığı (*vəziyyəti*) və mədəni durumu bu fəaliyyətlə ahəngdə idi. Mənuçehr Axsitan zamanındakı Şirvan kiçik ölçüdə, Sultan Mahmud dövründəki Qəznəyi andırıyordu.¹ Önemli bir ticarət mərkəzi olan Şirvan (Şamaxı) memari anıtları, bağ və baxçalarıyla mərufdu.

Gəncəyə gəlincə, Arranın əski paytaxtı Bərdənin² dastanlar konusu olan sərvət və bayındırlığına (*var-dövlətinə*) varis olan bu şəhər zamanının ən məruf yerlərindən biriydi. İstəxrinin məlumatına görə, 1159-da* (texniki yanlışlıqdır, 1139 olmalıdır - *red.*) çıxan bir zəlzələdə 300 000-ə qədər tələfat verdiyinə baxılırsa, əski Gəncənin nə böyük bir mərkəz olduğu anlaşılır. Həmdullah Qəzvininin yazdığına görə, Gəncə Orta Asiyanın ən gözəl şəhərlərindən biri sayılırdı. İbn əl-Əsir isə (XI yüzil müəllifi) buraya “Arran şəhərlərinin anası” demişdir. O sıradakı Gəncənin sadə böyükliyi və bayındırlığı (*abadlığı*) deyil, etnik durumu haqqında dəxi məlumatımız vardır. 1070 sənələrində Gəncənin bir böyük türkmən şəhəri adlandırıldığı İbn Əzraq adındakı müəllif kəndi əsərində qeyd etmişdir.³ Nəsəvi dəxi bu tarixdə Arran ilə Muğanda “türklərin qarınca kimi çox olduqlarını” yazmaqdadır.

¹ Bu bənzətmənin dəyərini haqqıyla ölçə bilmək üçün qeyd etmək gərəkdir ki, M.İ.Darmsteter tərəfindən fransız kralı XIV Lüdoviqə bənzədilən Sultan Mahmudun sarayında zamanımızın belə bilmədiyini bir müəssisə vardı: şeir bəkanlığı (*nazirliyi*). Məlik-üş-şüəra ləqəbini daşıyan baş şairin nəzarəti altında sarayda 400-dən fəzlə adları dəftərə yazılı şair vardı. Baş şairin imtahanından keçərək diplom almadiqca heç bir şair kəndisi də ən böyük şairlərdən sayılan sultanın hüzuruna çıxamazdı. İran ədəbiyyatının məşhur simalarından Ünsürü Sultan Mahmudun məlik-üş-şüərası, yəni şeir bəkanı idi.

² Onuncu yüzil tarixçisi Məsudi Bərdədən bəhs edərəkən ona “Arranın Bağdadı” demişdir: eyni çağın müəllifi İbn Həyqəl də “Rey ilə İsfahandan sonra Bərdədən daha böyük, verimli və gözəl bir məmləkət yoxdur” deyər yazmaqdadır.

³ Bu əsərin Mükrimin Xəlilin xüsusi kitabxanasında olduğunu, Z.V.Təgan “İslam Ensiklopedisi”ndəki “Azərbaycan” məqaləsində qeyd etmişdir.

Azərbaycanın daha XI yüzildə türkləşmiş olması o zamankı ədəbi anıtlarda da sabitdir. Məşhur “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının gəzib dolaşdıqları başlıca sahə Azərbaycandır. Bu dastanlardakı şərtlər Azərbaycan şərtləri, qulları ləhcə də azəri türkcəsidir. Oğuz boylarının X və XI yüzillərdə Azərbaycana gəlmələri ilə ilgili bulunan bu dastanların XII yüzildə Azərbaycan xalqınca bilindiyinə inanıla bilər. Nizami mənzumələrində “Dədə Qorqud” dastanlarındakı motivlərdən bəzilərinə rastlandığı iddiası da bu təxminə uyğundur.¹

Nizaminin farscasına girmiş türkcə sözlərdən təfəsilatla bəhs edəcəyiz. Fəqət yalnız Nizami deyil, Xaqani kimi çağdaşlarının mənzumələrində də türkcə sözlər çoxdur.²

Sadə şairlər deyil, nəsilərini “Kəyanilər”ə bağlayan Şirvanşahların saray və ailələrinə belə türkcənin girdiyini görüyoruz. Xaqani bir mərsiyəsində Alçıçək adındakı Şirvan prinsesinə (*şahzadə*) ağlamışdır. Qızına türkcə ad taxan bir hökmdarın sarayında türkcə qonuşulmadığı nə məlum?!

Gəncə böyüklüyü ilə mütənasib bir sərvətə də malik imiş. 1221-də gəncəlilər verdikləri altunlar bahasına şəhəri moğol talanından qurtarmışlardır.³

Gəncə gözəl sənət əsərləriylə də tanınıyormuş. İndiki halda Gürcüstanın Kutais vilayəti Gelati monastırında bulunan yüksək bir sənət əsəri olan Dəmir qapı XII yüzilin ilk yarısında gürcü kralı Dimitri tərəfindən zəlzələdən xarab olan Gəncədən çalınmış, buraya götürülmüşdür.⁴

Bu qısa qeydlərdən sonra Şirvanşahlarla Pəhləvanlılar dövründəki XII yüzildə Azərbaycanın önəmli bir ədəbiyyat mərkəzi olduğu anlaşılır. Bu, yıxıcı zəlzələlər ilə yaxıcı müharibələrdən az da olsa Təbrizdə, Bakıda, Naxçıvan və sairə kimi yerlərdə hələ baqi (*daimi*) qalan memarlıq anıtların yalanlanmayan şahidlikləriylə də təsdiq olunmaqdadır.

XII yüzildə sadə Azərbaycan deyil, bütün Qafqasya nisbi bir rifah içində bulunmuşdur. Bu sıralarda Gürcüstan krallığı da tarixinin parlaq bir

¹ “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”. Bakı, 1943, cild 1, səh. 39

² Ku şəh-toğane-cud ke mən bəhre-ətməgi,

Pişəş zəbanbe qoftən-e “sən, sən” dər avərəm. (*farsca*)

³ Gəncənin zənginliyi Azərbaycanın ümumi zənginliyi ilə ilgili idi. Z.V.Toganın İslam qaynaqları üzərinə yaptığı tədqiqə görə, ərəblər dövründə 20.000 kq gümüş vergi verən Azərbaycanın Səlcuqluların hakimiyyəti ərəfəsindəki vergisi 27.000 kq, Elxanlılarda isə 59.000 kq gümüş olmuşdur.

⁴ Frahn. “Mem de L’Academie. VI serie, Sciensec. Politiques”. T.III, s. 531-532

çağını, kraliça Tamara ilə şair Rustavelinin dövrünü yaşıyordu. Bu dövrdə Gürcüstan ilə Azərbaycan arasında genəl surətdə bir dostluq və səmimiyyət vardı. Bu eyi (*γαχλι*) münasibət bilxassə Şirvanşahlar ilə gürcü kralları arasındakı əqrəbəliq bağı ilə qüvvətlənmişdi. Şirvanşah Axsitanın anası bir gürcü prinsesi idi. Onun ruslara qarşı qazandığı zəfərində, gürcü vəqanüsvislərinə (*salnaməçilərində*) görə, bir müttəfiq sifətiylə gürcülərin də ortaqlıq hissələri varmış.

İki məmləkət arasında kəltür baxımından dəxi çox böyük ilgilər vardı. Yaxın Doğu kəltürünün təsirində bulunan Gürcüstan sarayında şairlərə yapılan himayə Şirvan sarayı ilə Azərbaycan gələnəyini təqliddən irəli gəliyordu.¹

Tiflisdə kral David tərəfindən müsəlman şair və sufilərə xas bir mədrəsə bina edilmişdi. Bizzat Tamara o zamankı Azərbaycanda bilxassə himayə və inşad olunan ədəbiyyatın təsirində idi.²

Gürcüstanın böyük şairi Şota Rustaveli Yaxın Doğu kəltürü ilə sıx bağlarla bağılı olub azərbaycanlı çağdaşlarından və bizzat Nizamidən ilham almışdır.³

Qafqasya Batı mədəniyyəti ilə Doğu mədəniyyətinin qarşılaşdığı bir keçiddir. XII yüzildə bu keçid kəndisində bulunan iki mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini bilxassə duymuşdur. Əsərini gürcücə yazmış Şota Rustaveli konu ideyalarını demək olar ki, tamamiylə Doğudan almış, xristian ikən müsəlmanlaşmışdır. Hətta kəndisinin müsəlman olduğu belə rəvayət edilməkdədir. Mütəəssib (*fanatik*) papaslar Şotanın əsərlərini /xristianlığa müxalifdir deyə aforoz (*rədd*) etmişlərdir.⁴

Halbuki Şirvanlı Xaqani müsəlman və farsca yazmış bir şair ikən əsərlərində xristianlığın bir çox ideyaları ilə terimlərinə bolca yer vermişdir. Müsəlman Qafqasya ilə xristian Qafqasya arasındakı bu qarşılıqlı ünsiyyəti biz çağının ən böyük mütəəssili Nizamidə də görüyoruz. Hissən türk və müsəlman olan şairin ən gözəl məxluqu - Şirinin qafqasyalı bir erməni (mənbələrdə bu söz “ərmən” kimi qeyd edilir və bunun ermənilərlə bağılılığının olmadığı göstərilir - *red.*) prinsesi oluşu təsadüfi olmasa gərəkdir.

¹ “Şota Rustaveli i yeqo vremya”. Moskva, 1937. K.S.Kokelidzenin məqaləsi. s. 134

² Eyni əsər. Pavel İnkörökvanın məqaləsi.

³ Eyni əsər

⁴ “Şota Rustaveli i yeqo vremya”. Pavel İnkörökvanın məqaləsi.

6. Milliyyət baxımından ədəbiyyatda şəkil və mənə

Nizami indiyə qədər Doğu və Batı araşdırıcıları tərəfindən daha çox İran ədəbiyyatının bir müəssili olaraq incələnmiş və şəxsiyyəti ancaq bu sifətlə tanınmışdır. Bu köklənmiş şöhrətə rəğmən, Nizami bizə görə, bir Azərbaycan şairidir və bu onun sadə “Gəncəvi” olmasından dolayı deyildir. Gəncəli Nizaminin Azərbaycanla olan maddi ilgisi hal-tərcüməsi yazılarkən mümkün olduğu qədər bəlirdiləcəkdir (*aydınlaşdırılacaqdır*).

Mənəvi ilgisinə gəlincə, bunu söyləmək lazımdır: dilinin farsca olmasına rəğmən, şairin daşdığı hissiyat ilə işlədiyi konular kəndisinin Azərbaycan duyularından doğmuş bir zövqə sahib olduğunu göstərməkdədir.

Burada biz, yaşadığımız günlər üçün bilxassə, aktual bir məsələyə toxunmuş oluq:

- Ədəbi bir əsərin milli olması üçün sadə şəkildə milli olması yetişir və ya gərəkdirmi? Yoxsa bir əsəri milli yapan ruh ilə mənəmidir?

- Bizə görə, sadə şəkil yetməz və bu şəkil önəmli olmaqla bərabər, zəruri də deyildir. Bir əsəri milli yapan, şəkillə bərabər, özünün də milli oluşudur. Bu iki amil arasında ahəng olmadığı təqdirdə, bizə görə, əsəri milliləşdirən şey şəkildən ziyadə öz, başqa təbirlə, dildən ziyadə mənədir. Yabancı dildə yazılmış bir əsər daşdığı mənə və ruha görə müəyyən şərtlər içində bir millət üçün milli ola bilər.

Əsrimizin ədəbi olayları arasında bu davanın misallarını istədiyimiz qədər bula biliriz. Hər hanki bir əsəri yazıldığı dilə görə milli deyə almaq lazım gəlsə, iyirmi bu qədər ildən bəri Azərbaycan türkcəsi ilə yazılan kommunist abur-cuburlarını (*anlamsızlığını*) milli Azərbaycan ədəbiyyatı deyə qəbul etməmiz lazım gəlir. Və ya osmanlı klassiklərindən bir çoxu kimi Nəfinin:

*Türkə haq çeşməyi-irfanı haram etmişdir,
Eyləsə hər nə qədər sözlərini sehri həlal.*

Və ya:

*Necə söz söylənür ol yerdə kim şair sanır kəndin,
Qələtpərdazi mənə bir müzəvvir türki layəfhəm.¹*

- beyitlərinə bənzər və bunlardan daha kötü (*pis*) bir türk düşmənliyi ilə tanınmış, “türk” sözünü bayağılığın, qəddarlığın, idraksızlığın və kötülüyün qarşılığı olaraq qullanmaq çirkinlik və küstahlığını (*sayğısız davranış*) göstərən bir çox türkcə yazar şairlərin divan ədəbiyyatına keçmiş bulunan misra və mənzumələrini “milli ədəbiyyat” deyə hesaba qatmaq gərəkdir.

Finlərin məşhur vətənsəvər şairlərini biliyoruz ki, əsərlərini isveçcə yazmışlardır və bunlara qəhrəman Finlandiyanın başkəndində milli şair deyə anıtlar (*abidələr*) tikilmişdir.

Bunun kimi, ingilis hakimiyyətinə qarşı milli istiqlal davasını güdən irlandiyalı ədəbiyyat müəyyən bir zamanda ingiliscə yazılmışdır.²

Bu misala Hindistan şərtləri içində də rastlamaqdayız. Rabindranat Taqorun hind özəllik və mədəniyyətini müdafiə edən ingiliscə yazıları, şübhəsiz, millidir.

Bu şəkildə düşünürkən şəklin önəmini kiçimsəmək (*azaltmaq*) niyyətinə deyiliz. Dilin çox kərə mənə üzərində də millilik baxımından etkisi olduğunu biliyoruz. Fəqət sənəti “sənət üçün” deyil, “qayə üçün” qullanmaq okulunu tutanlar səfində olduğumuzdan ədəbi bir əsərin milliliyini dardıqda şəkildən, yəni dildən ziyadə özə, yəni mənaya önəm verməyi üstün tutuyoruz. Bilxassə, Nizaminin dövründə şəklin çağımızda milli bir önəmi yoxdu. Farsca sadə farsların deyil, müəyyən coğrafi bir bölgədə yaşayan bütün millətlərin oxumuşlarına məxsus bir dildi. Eyni zamanda,

¹ Bax: Ağah Sirri Ləvənd. “Divan ədəbiyyatı”. İstanbul, 1943, 2-ci basım, səh. 591-603. Türklər haqqında bu düşməncə hökmü verən “türk şairi” haqqında çağdaşlarından Tiflinin aşığıdakı beyitini də qeyd edə biliriz:

Nəfiyi ru siyəhin nidüğünü həp bildik,
Kəndi çingənədir, amma babası kürdi pəlid.

Bax: eyni əsər, səh. 511

² “Qayəlik” deyilən ana dillərlə katolik dinləri vaxtiylə ingilislər tərəfindən mən olunan (*qadağan edilən*) irlandlılar uzun illər rəsmən ingiliscə qonuşmuş və rəsmən protestant məzhəbində bulunmuşlar. Fəqət bu rəsmiyyətə qarşı İrlandiya milliyyətçiləri felən mübarizə etmişlərdir. Bu mücadilənin ədəbiyyatı uzun zaman ingiliscə olmuşdur. 1911-də bütün İrlandiyada qayəlikcəyi oxuyub-yazan yalnız 17.000 kişi (*adam*) varmış. İndi isə əhalinin 50%-i bu milli dili öyrənmişdir (Yohauneg sfoye. L’Angleferre dahe le Monde. Paris, 1935, s. 338)

o dövrdəki “milli ruh”lar da bugünkü qədər kəskin fərqlərlə ayrılmış və büllurlanmış deyildi. Xüsusi diqqət və araşdırmalarla yalnız ayırd oluna bilən milli özəlliklərin sivil tərəfləri ortaq din və mədəniyyətin təsiriylə yumşaldılmış bulunuyordu. Buna rəğmən qəbul etmək gərəkdir ki, şüurda olmasa da, şüur altında milli varlıq və özəlliklər o zamanlarda da kəndi təsirini yapmaqdan geri qalmamış və bu, ortaq şəklə rəğmən, əsərlərin ruh və mənaları üzərində dərin izlər buraxmışdır.

7. Nizami - Azərbaycan şairi

Nizaminin yaradıcılığı şəkil baxımından Azərbaycana nisbətdə milli deyilsə də, tezis və duyuş nöqtəsindən şair içindən çıxdığı mühitə dərin-dən bağlıdır və bu bağlılıq onu bizim gözümüzdə azərbaycanlı bir şair olmaqdan başqa bir *Azərbaycan şairi* dəxi yapmaqdadır.

İran ədəbiyyatının bir baxımdan bəlkə də ən böyük simasını təşkil edən Nizaminin əsərlərini ən gözəl bir farsca ilə yazması bizi bu tələqqimizdən alıkoymaz (*müləhizə və mühakimədən imtina etməyə əsas verməz*) və Nizamini xüsusi görüş nöqtəsindən incələmək həvəsindən ayırmazdı. Çünki onun zamanında farscanın Yaxın Doğu ilə Orta Asiya üçün millətlər arasında bir ədəbiyyat dili olduğunu biliyorduk və İran ədəbiyyatının tanınmış ustadları arasında farslar qədər türklərin də mühüm bir yer tutduqlarına vaqıfdıq.

Konuları araşdırılınca Nizaminin fars nasyonalizmindən uzaq, türk sevgisiylə dolğun, Qafqasya mühit və şərtlərinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddərat və geopolitikindən doğan daimi qayğılarla ilgili olduğu görünür ki, bu surətlə o, albəttə, bir Azərbaycan şairidir.

Nizami mühitinin kəndisini anlamadığından bəhs etdiyi bir yerdə “türkcəsinin” (*farsca yazılıb: “torkiyəmra”, yəni “mənim türklüyümü” - red.*) anlaşılmadığından şikayət ediyor. Türkcəyi burada məcaz olaraq yüksək söz mənasına qullanan həkimin qonuşma dilinin həqiqətdə türkcə olmadığını kimsə isbat edəməz. Şairin o zaman Azərbaycanda artıq böyük kütlələr halında bulunan türklər arasında yetişmiş olduğunu biliyoruz.

Bunun izlərini əsərlərində gördüyümüz “türklükdən” də sezməkdəyiz.¹

Təkrar edirik: əsərlərini farsca yazmış olmasına rəğmən Nizaminin, qeyd etdiyimiz kimi, konu və duyğu baxımından azərbaycanlı bir türk zehniyyəti daşdığını okurlarımız (*oxucularımız*) bu səhifələri çevirdikcə bizə göstərəcəklərdir.

8. Nizaminin yaradıcılığı

Nizami sadə klassik İran ədəbiyyatında deyil, bütün cahən ədəbiyyatında müstəsna yer tutan parlaq bir şairdir. Onun şeiri həm kəndi yaratdığı yeni şəkil – eşq əfsanəsi; həm bu şəkil ilə tam bir ahəngdə bulunan mənə – ruhi təhlil; həm kəndisinə məxsus kəskin bir ifadə – rəmzlərin dili; həm heç bir şeyi gözdən qaçırmayan qavrayışlı görüş – qüdrətli təsvir; həm yüksəklərdə uçan geniş fantazi – parlaq təşbeh; həm də təsadüfə yer vermədən, hər şeyi incələyərək anladan və tək bir kökə bağlayan qavrayışlı fəlsəfə – vəhdəniyyətçi görüşlə eni-boyu ölçüləmiyən üstün bir əsərdir.

Bu əsərdə bizi kəndinə çəkən şey şair Nizaminin yanında eyni gözəllik, qüdrət və mətinliklə yürüyən həkim Nizamidir. Şairə böyük Hötenin də təqdir etmiş olduğu dərinlik, hüzür və sakinliyini təmin edən onun bu həkim eşi (*bənzəri*), kəndi təbiriylə, “əkdəşi”dir.

Nizaməddin ləqəbini daşıyan Nizamidə doğunun başqa heç bir şairinə, bəlkə də, nəsb olmayan bir fikir nizamı vardır. Bu nizam, daha qullanıqlı təbirlə, bu mənzumə incəliklərinə varıncaya qədər ahəngli bir ideoloji və dünyayı görüş sistemindən ibarətdir. Öylə bir sistem ki, bundan 800 il əvvəl düşünülmüş olmasına rəğmən, yaşadığımız bu böhranlı günlərdə belə aktual deyəcək qədər təzədir.

Araşdırmamızın sonuncu bölümü bu sistemin ana cizgilərini bəliitməyə ayrılmışdır. Orada xülasə edilmiş bulunan fikir mənzuməsi, okurların

¹ O zamankı Azərbaycanda türkcənin müəyyən bir hökmü olduğunu sadə Nizaminin deyil, çağdaşları digər şairlərin dəxi farsca əsərlərində qullandıqları türkcə sözlərdən anlıyoruz, məsələ, Xaqanın bu beyitləri:

Əvvələ-şəb Aytəkin vuşaq amədim, leyk,
Alparslan şodim be payane sobhrab.
Ku şəh Toğan-e cud ke, mən bəhre ətməgi,
Pişəş zəban beqoftən esənsən dəravərəm. (*farsca*)

görəcəkləri kimi, bugünkü insanlığın susadığı “nizami-aləm” (“*dünya düzəni*”) baxımından belə yeni və hərdaim (əbədi) yaşar ümdələri içinə almaqdadır.

İnsanlığın şərafətini bilgisevərlikdə, təkin (fərdin) səadətini topluluq üçün çalışmaqda görən və parçanın fəidəsini bütünün səlāmətində arayan şair dövləti ictimai ədalət qurmağa borclu bir varlıq deyər tanıır. Millətlər və ya dövlətlərarası nizam və ahəngə gəlincə bu, onun görüşüncə, “millətlərin dillərini vasitəsiz anlamaq surətiylə təmin edilə bilər”.

Hər böyük və həqiqi sənətkar kimi Nizami də millilik və məhəllilik damğasını daşımaqla bərabər, yaratdığı ədəbi şəkilləriylə təlqin etdiyi fikir alanında milli çərçivə dıışına çıxmış, bütün insanlığa şamil duyğularla həyəcanlanmış, millətlərin və məmləkətlərin üstündə olduğu kimi, dövrlərlə əsrlərin dəxi ötəsinə keçən yüksək və dünyaya şamil bir qayğıya cavab olacaq “söz” bulmağa çalışmışdır.

Bizə görə, bu “söz” “İskəndərin möcüzəsi”ndə bulunmuşdur.

Bu möcüzə bugünkü insanlıqla birlikdə bizim də gerçəkləşməsini görmək istədiyimiz idealdır:

- Millətlərə sadə mənəvi avtoritet ilə nüfuz etmək və ruhlarını anlayaraq varlıqlarına qarşı hörmətdə bulunmaq!

9. İhmal edilmiş Nizami

Bir yandan İslam Doğusunun uğradığı genəl gerilikdən hissəsi olan, o biri yandan da çarlıq istilasının vasitəsiz basqısı və etkisi altında kəndi keçmişini və bu keçmişdəki mədəni dəyərləri unudan Azərbaycan Nizamiyi dəxi ihmal etmişdir.

Gəncənin yaxınında yıxıq-tökük bir məzar vardı. Bu məzar qısır qadınlaraın çocuq dilədikləri bir “Şeyx”ə aiddi... Bu “kəramətli türbə”nin bütün Doğunun olduğu qədər, Azərbaycanın da başını ucaldan böyük bir şairin əbədi yatağı olduğunu bilənlərin sayısı pək azdı. *Bu şairin, eyni zamanda, böyük Azərbaycan şairi olduğunu isə bilən, bəlkə də, heç yoxdu.*

Milli oyanış dövrünə girən yeni Azərbaycan da Nizamini haqqiylə mənimləyəcək qədər gəlişməmiş, farsca yazmış olduğunu nəzərə alaraq onu düşünməyi milli görəvləri (*vəzifələri*) dıışında sonrakı işlərdən saymışdır.

(Gərçi, obyektiv olaraq bunu da qeyd etmək gərəkdir ki, Nizami düşünən azərbaycanlılar tərəfindən büsbütün unudulmamışdır: məsələn, 1910-da Gəncə Dram Cəmiyyəti böyük həmsərisini düşünmüş və xarab türbəsini təmir məqsədiylə bir risalə nəşr edərək ianə toplamaq təşəbbüsündə bulunmuşdur. Müstəşriq (şərqsünas) A.Krımskinin də qeyd etdiyi¹ bu vəqaya əlavə olaraq, mötəbər gəncəlilərdən duyduğumuza görə, bu məqsədlə bir neçə min rubləyi bulan bir məbləğ də toplanmışdır.

Milli istiqlal dövründə də Nizaminin düşünüldüyünü və məzarı üstündə əsri bir şəkildə bir anıt projesinin mövcud olduğunu Azərbaycan hökuməti sabiq Xariciyyə nazir müavini Adilxan Ziyadxanın bir xatirəsindən öyrəniyoruz.² Yazıq ki, olaylar bunun yerinə yetirilməsinə imkan verməmişdir).

Halbuki Nizami həm azərbaycanlılıq, həm də türklüyə təsəvvür olunacağından daha ciddi və səmimi ilgilərlə bağlıdır. Azərbaycan yurdçuluğu kimi, türk milliyətçiliyinin də şairlə yaxından ilgilənməsi üçün təbii və həyatı səbəblər vardır.

Azərbaycan hökmdar və padişahlarının sayğı və iltifatlarını görərək kitablarını onların adına yazan bir şairin Azərbaycan yurdsevərliyində oynayacağı mənəvi rolun kiçik görünməyəcəyi aşikardır. Hanki mənəvi varlıq və tarixi öyünmə Azərbaycana Nizami xatirəsindən daha yüksək və dünyaya şamil bir dəyəri təmin edə bilər? Nizami kimi bir kültür dəyərini hanki azərbaycanlı yurdsevərlik gələniyi dışında buraxır? Hanki yurdsevər və şüurlu bir azəri Nizami ilə öyünməz?!³

Nizami azərbaycanlıların sadə məmləkətçilik deyil, milli duyğularını dəxi qabardacaq bir isimdir. Bu isimlə sadə azərbaycanlılar deyil, bütün türklərin öyünləri gərəkdir. Dilinin farsca olmasına rəğmən, heç bir şairdə türklük Nizamidə olduğu qədər ideallaşdırılmış deyildir.

Kitabın müəyyən bölümündə təfsil və təkrar edəcəyimiz vəchilə (kimi) “gözəl ilə böyüyə türk, gözəllik ilə böyüklüyə türklük, gözəl və böyük sözə

¹ A.Krımski. “İstoriya Persii, yeyo literaturı i dervişskoy filosofii”. Axundzadə Mirzə Məhəmməd tərəfindən yazılan bu risaləyi V.Barthold da istifadə etmişdir (Z.V.Ot.R.O.Ob. T.XXI. S.035-036)

² Adil xan Ziyadxan. “Tayeran-i qələm”. Tehran, 1932

³ Nizamidəki bu dəyəri bütün dəyərləri məntiqin qulağından çəkmək surətiylə də olsa, kəndi faydasına qullanmaqla əl çabuqluğu (çevikliyi) göstərən sovet propaqandası da mənimsəməyə çalışmışdır.

türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına Türkiстан”- deyən bir şairə hanki ağız türk deyildir deyə bilir? Onun yaşadığı zaman və şərtlərdə dilin önəmi yoxdu, önəmli olan hissiyyatdı. Hiss baxımından Nizaminin türklüyünü isbat edən dəlil isə bir deyil, mindir!

10. Nizamiyə qarşı borcumuz

Azərbaycanın bu böyük oğlu ilə candan ilgilənmək, ona aid maddi və mənəvi xatirələri vətəni və milli birər müqəddəsət kimi mənimsəmək, əsərlərini diqqət və etina ilə öyrənmək, yaratdığı ədəbi tablo və timsalları çağdaş sənətin texnikiylə yenidən canlandırmaq, möcüzəli sənətindəki bütün incəliklərin zövqünə varmaq, yüksək ruhundakı böyüklük və dərinliyin həqiqi ölçülərini bilməyə çalışmaq, varlıq sırlarını araşdıran dərin hikmət və fəlsəfəsini qavrama, bir sözlə, vaxtında anlaşılmadığından şikayət etdiyi “türkcə”sini anlamaq - iştə yurdsevər Azərbaycan aydınlarının və milliyyətçi türklərin vəzifəsi!

Bu vəzifədən bizə düşən hissəyi başarmaq üzrə tasarladığımız (*hazırladığımız*) və savaşı çağının doğurduğu güclülüklərlə, qaynaqları görmək imkanının darlığı yüzündən istənilən olğunluğu bulduğuna pək qane olmadığımız bu səhifələrin Nizami ildönümünə ərməğan edilməsindən başlıca məqsəd türk gəncliyində Azərbaycanın bu böyük şairinə qarşı bir ilgi oyandırmaqdır.

Kitabımızın bu xüsusda müvəffəq olduğunu öyrənmə bizim üçün həqiqi bir sevinc qaynağı olacaqdır.

*M.Ə.Rəsulzadə
Buxarest. 10.VIII.1941*

Peyğambərin meracı

BİRİNCİ BÖLÜM

NİZAMİ KİMDİR?

*Mənimdir sözə istiqamət verən,
Ona ta qiyamət, qiyamət* verən.*

Nizami

* Ucaldan

I

NİZAMİNİN HAL TƏRCÜMƏSİ

*Çöldən, dərədən bütün ərənlər,
Lütf ilə mənə salam edərlər.
Qalsam eyi gər ilə nəhayət,
Qəbrim qılınır mənim ziyarət.*

Nizami

Nizami Azərbaycanın əski paytaxtlarından Gəncədə doğulmuş, yaşamış və orada gömülmüş olduğundan, Gəncəli Nizami mənasında Nizamiyi Gəncəvi deyə tanınmışdır.¹

Nizami “namımüstər” deyilən taxma (*götürmə*) bir addır: əski təbirlə məxləsdir. Şairin əsl adı İlyasdır. Babası (*atası*) Müəyyəd oğlu Yusifdir. Anası, kəndisinin də “rəiseyi-kürd” deyə qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan kürdlərindən Gəncədə yaşamış bulunan bir ailənin qızıdır. Adı məlum deyildir.² Qaynaqlarda qeyd olunmamışdır. Şairin ləqəbi Nizaməddindir. Künyəsi (*adı, soyadı*) Əbu Məhəmməddir.³

¹ Eyni dövrdə yaşamış bulunan başqa Nizamilərdən ayırmaq üçün təzkirələr kəndisini daima Nizamiyi Gəncəvi (farsca da yazılıb - *red.*) qeydi altında zikr etmişlərdir.

² Bəziləri, o cümlədən V.Dəstgirdi Rəisəyi Nizamının anasının adı olaraq qəbul etmişlərdir, fəqət bizə görə, bu, tərkibdən də görüldüyü kimi, bir ad deyil, sadəcə ünvandır, kürd rəisəsi deməkdir. Zətən qadın adı olaraq “rəisə”nin başqa bir misalı da yoxdur. Buradakı “Rəiseyi-kürd”ün “kürd əşrəfi”ndən mənasına alınması daha məntiqli olacaqdır. Kürd rəis və ya rəisəsi olmaq, eyni zamanda, tarixdə misalları olduğu kimi, bəhs edilən adamın mütləqə kürd irqindən olduğunu da isbat etməz. Çünki kürd əşirətlərinə rəislik etmiş bulunan türklərin varlığı bilginlərcə məlumdur.

³ Künyə ərəb adətidir. Bu adət o çağlarda İslam kultürünün yayılı olduğu bütün məmləkətlərə şamil bulunuyordu. Bu, bir babanın oğluna nisbətlə tanınmasından ibarətdir. Məsələ, Hz.Peyğəmbərin künyəsi Əbül-Qasim idi, “Qasimin babası” deməkdir. Nizami də oğlu Məhəmmədə nisbətlə “Məhəmmədin babası” demək olan bu künyəyi daşıyormuş.

Əski dövrlərə aid bir çox Doğu məşhurları kimi Nizaminin də nə doğulduğu, nə də öldüyü tarix kəsin olaraq bəlli olmadığından yalnız təxminlərlə təsbit olunmaqdadır. Şair 1141-də (h. 535) doğulmuşdur.

Nizami daha çocuq ikən babasını, sonra da anasını qeyb etmişdir (*itirmişdir*). Tarixin o da bir “dürrü yetimi”dir.¹ Bu yetimin tərbiyə və bəslənməsini dayısı Xacə Həsən (ad farsca da yazılıb - *red.*) kəndi üstünə almışdır.

“Leyli və Məcnun” mənzuməsinin müqəddiməsində şair babası ilə anasından sonra dayısını da qeyb etdiyindən üzüntüylə bəhs etməkdədir.

Təzkirələrdən bir qismində qeyd olunduğuna görə, Nizami dayısının himayəsinə yalnız deyil, qardaşı Qivami Mütərrizi (ad farsca da yazılıb - *red.*) ilə bərabər keçmişdir. Bəzi rəvayətlərə görə, bu Mütərrizi Nizaminin qardaşı deyil, teyzəsi (*xalası*) və ya amcasının (*əmisinin*) oğlu imiş. Nə olursa olsun, uğradıqları fəlakətə rəğmən gənclər zamanına görə yüksək təhsil almış, iyi yetişmişlərdir, zira Mütərrizinin də ədəbiyyatda parlaq qəsidələriylə müəyyən bir yeri vardır. Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslana yazdığı qəsidə qəsidə ədəbiyyatında şah əsər sayılmaqdadır.²

Nizaminin yüksək bir təhsil gördüyü əsərlərindən və çağdaşlarıncə “həkim” (*böyük, bilici, müdrik, filosof*) deyə anılmasından anlaşılmaqdadır. XII yüzilin bəlli irfan şübhələrinin həməni həpisindən şeirlərində əsər (*əlamət*) görülən bu əhatəli adamın İslam elmləri ilə bərabər, yunan fəlsəfəsinin bütün qismlərindən bəhrəli olduğu da şübhə götürməz. “İskəndərnamə”sində tanınmış bütün yunan filosoflarını söylədən şair onların “aləmin təqvinə” haqqındakı düşüncə sistemlərini kəndinə məxsus nəzm dili ilə xülasə etməkdədir. Bundan başqa şair tarixə, dinlərə, hikmətə, həndəsəyə, riyaziyyata, fələkiyyata, sehriyat və əsatirə aid də geniş məlumat sahibi olduğunu göstərməkdədir. Əsərlərini təşkil edən canlı səhifələr zamanının adətə (əsl) bir ensiklopedisidir.

¹ Klassik Doğu ədəbiyyatında cahanın məşhur öksüzlərindən (*yetimlərinə*) bəhs olunurkən kullanılan bir təbirdir. Məsələ, Məhəmməd Peyğəmbər bir “dürrü-yetim”dir.

² Dövlətşah. “Təzkirə”. Braun yayını. Bu parlaq qəsidənin eyni Ziya Paşanın “Xərabət”ində da basılmışdır. Bir neçə beyitini buraya alıyoruz:

Çəme-del gər bebəst bazarəm,
Mədhe şəh miqoşayədam bazar.
Şəh Qızıl Ərsəlan ke dəst-o-deləş,
Həst-xəsm şomare şomar.
Həzməş avərdə bad-ra besokun,
Əzməş əfkəndə xak-ra bemədar. (*farsca*)

Musiqidəki bilgisini Barbədin Xosrovi Pərvizə çaldığı otuz lahni (*mahnı*) ustaca birər beytilə anlatdığından, ədəbiyyatdakı qavrayışını “Kəlilə və Dimnə” masallarının (*nağıl, hekayə*) qırxını qırx beytə sıxışdırdığından, islami bilgilərdəki dərinliyini Quran, hədis və siyeri (*həyat hekayələri, ibrətamiz fikirlər*) Nəbidən yaptığı bolca iqtibaslardan, astronomidəki məlumatını da göydəki yıldızlarla həsbühal edən Məcnunundan öyrəniyoruz.

Təbibliyin özünü də şair iki kəlimə ilə anladıyor: “Nə az ye, nə də çox!”¹

Əsərlərinə yazmış olduğu müqəddimələrdən sizən məlumata görə, Nizami əski dillərdən pəhləvicəyi, nəsturicəyi, yəhudicəyi də biliyormuş. Çünki dastanları üçün topladığı materyalları sadə söz qaynaqlardan almış deyil, qeyd olunan əski dillərdəki qaynaqlarda da araşdırdığını bizə anlatmaqdadır.

Nizaminin çağında İslam cəmiyyəti bir yandan ələvilik (şii) və sünilik kimi məzhəb qovğaları, o bir yandan da sufilik və şəriətçilik kimi fikir dartışmaları arasında çalxanıb duruyordu. Nizami Allaha inanmış, peyğəmbərə bağlanmış dindar və sadıq bir müsəlmandı. İslam cəmiyyətini parçalayan məzhəb və parti qovğalarının üstündə daracıq təəssüb (*dar fanatizm*) və təhəmmülsüzlükdən (*dözümsüzlükdən*) uzaq bir məşrəb (*kamil bir xüsusiyyət*) və əxlaqa sahibdi. “Əli sevgisiylə dolğun idiysə də, Ömər eşqindən də boş deyildi”.²

¹ İştə şairin məlumatımızı təyid edən “Xosrov və Şirin”dən bir neçə beyit:

Mənəm daneste dər pərqare aləm,
Be təsrifo-be nəhv əsrar-e aləm.
Həme zice fələk cədvəl be cədvəl,
Be ostorlab-e hekmət kərdəəm həl.
Ke porsid əz mən əsrare fələk-ra,
Ke məluməş nə kərdəm yekbəyekra?!
Ze sər ta paye in dirine qolşən,
Konəm gər quş dari bər to rövşən. (*farsca*)
Aləmin pərgarında bilici mənəm
Aləmin gedişini, gizlinlərini bilən mənəm
Fələyin bütün yazdıqlarını, cədvəl-cədvəl
Düşüncə gücü ilə açmışam.
Kim məndən fələyin gizlinlərini sordu,
Onları bir-bir ona analtmadım?
Bu köhnə gülşəni başdan ayağa
Qulaq assan sənə anladaram. (*tərcüməsi*)

² Be mehre Əli gər ce möhkəm peyəm,
Ze eşqe Ömər niz xali neyəm. (*farsca*)

Din alanında göstərdiyi bu etidalı (*müvazinət*) o, fikir səhnəsində də göstəriyirdi. Bir mütəsəvvif (*sufi*) sifətiylə sufiliyə pək yabançı deyildiyə də, dünyanın tərkinə istəyən dərvişlərə də kəndini qapdırmamışdı. İsrafdən, irtikabdan (*dünya nemətlərindən sui-istifadə*) və hər dürlü düşgünlükdən sakınmaqla bərabər, həyatı sevər və həyatsevərlikdə kəndinə məxsus bir özəllik və gözəllik bulurdu, gözəl yaşamayı candan tərcih edərdi.

Təsəvvüfdəki seyr və süluk (əxlaq tərbiyəsi) ilə təhsil və irşadını kimlərdən aldığı haqqında şair kəndisi sükut etməkdədir. Yalnız bəzi rəvayətlərdə onun Şeyx Əxi Fərrux Reyhani (farsca da yazılıb - *red.*) və ya Əxi Fərəc Zəncanidən (farsca da yazılıb - *red.*) dərs aldığı qeyd olunmaqdadır.¹

Araşdırıcılardan bir qismi Nizaminin tam bir sufi olduğunu qəbul etmiorlarsa da, suficə bir həyat yaşadığında hər kəs müttəfiqdir. O, yalnız şair deyil, eyni zamanda, yüksək nevidən bir hakim və şeyx deyə tanınmışdır.

Nizaminin müəllimləri deyə adları keçən Əxi Fərrux və ya Əxi Fərəc haqqında təzkirələrlə tərcümeyi-hal kitablarında heç bir təfəsilat yoxdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şairin kəndi əsərlərində də bu xüsusda bir qeyd bulmuyuruq. Bu əskiklik üzündən şairin mənəvi şəxsiyyətinin doğrudan-doğruya hanki qaynaqdan ilham almış olduğunu kəsdirmək zordur. Gərçi müəllimləri deyə anılan şeyxlərin adlarındakı “Əxu” və ya “Əxi” qeydlərindən məna çıxaran bəzi müəllimlər Nizaminin ustadı olan şeyxin “əxilik” təriqət və cəmiyyətinə mənsub bir mürşid olacağını təxmin etməkdədirlər. Kəndilərinə “Əhli fütüvvət” (farsca da yazılıb - *red.*) dəxi deyilən bu əxilik mənsublarının nə kimi bir fikir cərəyanını təmsil etmiş olduqlarını incələmək, dolayısıyla, Nizaminin ictimai və fəlsəfi nə kimi bir məktəbə mənsub olduğu haqqında da bizə, qəti olmasa da, bir fikir verə bilər.

Nizaminin zamanındakı əxilər haqqında məlumat yoxdur. Fəqət İbni Bəttutə XIV yüzilə aid əsərində əxilər haqqında epeyi (çox yaxşı) məlumat verməkdədir. Bu məlumata görə: “Əxilik hər yer, şəhər və köydə olmaq üzrə, Rum (yəni Anadolu) türklərinin yaşadıkları bütün məmləkətlərdə varmış. Bunlar evsizlərlə ibnüssəbillərə (yoldan qalanlara) baxarlar, acları yedirirlər, möhtaqlara yardım edərlərmiş. Zülm və haqsızlığa qarşı gəlirlər və qan tökən hakimlərə yardım edənləri öldürürlərmiş. İbni Bəttutə “bu xüsuslarda bütün dünyada, bunlardan daha çox qeyrət və ilgi göstərən başqa bir kimsə yoxdur” deyir. Əxi, onlara görə, öz sinfindən olanları

¹ İbni Bəttutə İsfahan şeyxi və zaviyə rəisi Qütbəddin Hüseyin (farsca da yazılıb - *red.*) kəndisinə geydirdiyi şərəfli təkyənin (*geyim*) gələniyi anladırkən ta həzrəti Əli tərəfindən geyilmiş bulunan bu təkyənin Əxi Fərəc Zəncani tərəfindən dəxi geyilmiş olduğunu və bu Əxi Fərəcin Əbu Abbasi Nəhavəndiylə görüşmüş bulunduğunu da qeyd ediyir.

birləşdirən adama deyirmiş. Bunlar sadə kəndi siniflərindən olanları deyil, başqa əsnaftan olan gənclərlə evsiz və kimsəsizləri də təşkilatlandırırırlarmış, təşkilata üzvə (*üzv*) olanlar təşkilatçıyı kəndilərinə başqan seçərlər. Bu başqanlara əxi (*qardaş*) deyiliyormuş. Bu topluluqlara “əhli fütüvvə” (farsca da yazılıb - *red.*) də deyilirmiş”.

Fütüvvənin kəndinə məxsus, çağdaş terimlə söylərsək, bir növ klubu dəxi varmış. İbni Bəttutə bizə gördüyü əxi zaviyələrini (*klublarını*) anladıyor:

“Bir ev yapılıyor, əşya ilə döşədiliyor. Arkadaşlar gündüz çalışıyor və gündəliklərini qazanıyorlar. Qaranlıq çökuncə həməən evə gəliyor və qazancları ilə satın aldıkları yemək, yemiş və sairəyi kəndiləri ilə bərabər götürüyorlar. Şəhərə yeni səyyah gəlmişsə, onu da yanlarına alırlar və parasız pulsuz yemək verir, kəndisini qonaqlarlar, bu səyyah yoluna çıxınca-ya qədər onların qonağı olur, bunlar qədər eyilik və gözəllik yapan (farsca da yazılıb - *red.*) başqa bir adama dünyada rastlamadım”.

İbni Bəttutə əxilərin qılıq və qiyafələri haqqında da məlumat veriyor:

“Geyimləri qaba qumaşdan və çox sadədir: ayaqlarında çizmə (*çəkmə*), başlarında ağ keçədən bir səllə vardır. Bu səllənin üst tərəfinə uzunluğu bir və enliyi iki qarış bir qumaş (əslində teyləsan; farsca yazılıb - *red.*) bağlanmışdır. Bellərində iki qarış uzunluğunda bir xəncər daşırlar. Bir araya toplandıqları zaman başlarındakı səlləyi çıxarırlar, bir yana qoyarlar, bu halda başlarında təkyə növündən ipək bir sərpuş (*araqçım*) qalır”.

Bu qısa anlaşıdan sezildiyinə görə, əxilik o zamankı şəhər əsnafı arasında yayılı fəal bir fikir cəmiyyəti imiş. İbni Bəttutə hökumətsizliklə keçən anarşi zamanlarında bəzi vilayətlərin əxilər tərəfindən idarə və asayişinin təmin edildiyini də qeyd edər.¹

Böyük Səlcuq imperatorluğunun çöküşü üzərinə, yerli dərəbəylərinin artmaqda olan təhəkküm (*zülüm*) və zorbalıqlarına qarşı şəhərli əsnafın kəndini qorumaq ehtiyacından doğan bu təşkilatlara mənsub olanlar, şübhəsiz, zamanın fikir cərəyanını təşkil edən təsəvvüflə ilgili bulunmuşlardır. Fəqət digər təsəvvüf cərəyanlarından fərqli olaraq, əxilər sadə fikir və riyazət sahəsində çəkingən, passif bir həyat və dərvişliklə qalmamış, aktiv mücadilə məqsədilə təşkilat sahəsinə də atılmışlardır. Əxiləri orta çağdakı Yaxın Doğu şəhərlərinin təhəkkümçü dərəbəylərinə qarşı gələn, bir növ inqilabçıları deyə qəbul edənlər vardır. Məsələ, professor Bertels Nizamının şeirlərində bir növ profesyonel inqilab təşkilatı təsəvvür etdiyi

¹ İbni Bəttutə səyahətnaməsinin birinci cildinə bax: bilxassə, səh. 312-314

əxilik düşüncəsinə uyar fikirlər buluyor. Professor “Leyli və Məcnun”un müqəddiməsindəki “Saqinamə”dən bu sətirləri alıyır:

*Nə vaxtadək buz kimi durmaq donuq,
Suda ölü siçantək olmaq uyuq?
Gəvşəkləmə, gül kimi yumşaq olma,
Mənəkşətək iki yüzlü bulunma.
Yeri vardır tikanlı olmaq yekdir,
Dəliqanlı, çilğın olmaq gərəkdir.
Tikan kimi, sivri bulun, sərt davran,
Başına güldən çələnglər hörsün dövrən!¹*

Bertels bu şeirdəki “tikan”la əxilərin bellərindəki “xəncər” arasında bir münasibət buluyor. Əxiliyin mücadiləçiliyilə Nizami təlimatı arasındakı münasibəti göstərən bir-iki beyti də biz əlavə edəlim:

*Huşsuzlara yataq olan bir qəryə,
Zalımlara verir qolayca cizyə.
Arslan ürəkli olmadan iş aşmaz,
Öküz ürəklilərdə mərdlik olmaz.
Nədən boyun əyirsən hər qəzaya,
Nədən razı qəlirsən hər cəfaya?!
Dağ kimi dur, sırtın olsun qaya daş,
Üzünə qabar daşürəyin, əymə baş!²*

¹ Ta çənd çə yəx foşorde budən
Dər ab çə muş morde budən?
Çon qol begzar ze nərmüxuyi,
Begzər çə bənövşə əz doruyi.
Cayı başəd ke xar bayəd,
Divanəgiyi bekar ayəd.
Mibaş çə xar hərbe bərduş
Ta xermane qol kəşi dər ağıuş. (*farsca*)

² İn deh ke həsare bihoşanəst,
İqta-bedehe zəbunkoşanəst.
Bi şir-deli besər nəyayəd,
Əz qavdelan hönər nəyayəd.
Gərdən çə nəhi be hər qəzai,
Razi çə şəvi be hər cəfai?
Çon guh bolənd poştıyi kon,
Ba səxt delan dorəştıyi kon. (*farsca*)

Nizamidən alınan bu beyitlər onun İbni Bəttutədəki hekayədə anladılan “Əxilər”lə münasibətdə olduğunu elmi surətdə bildirməyə yetməz, sadəcə, ədəbi bir ehtimal doğurur. Çünki İbni Bəttutə zamanında bu qədər gəlişmiş bulunan əxiliyin Nizami çağındakı durumunu bilmiyoruz. Gərçi bu hərəkətin digər təsəvvüf təriqətləri kimi, doğrudan, Xəzər qıyılarından (*sahillərindən*) və Xorasandan gəldiyini düşünə bilirik. Daha Səlcuqlar zamanında “Əsnaf cəmiyyətləri”nin Ön Asiyada yayılı bulunduğu məlumumuzdur. Sadə “Xəmsə”nin ədəbi təşbehləri arasında “Əxi”liyi andıran fikirlər deyil, əsnaf cəmiyyətləri arasında yaşayan və onları təşkil edən “Əxi” ideolojisində də Nizamicə fikirlərə rastlıyoruz.

“Fütüvvətnamə”lərdəki əxlaq düsturlarıyla Nizamidəki əxlaqi beytləri qarşılaşdırırsaq, ibrətli sonuclara varırız.¹

Şairin xüsusi həyatına aid məlumat, yazıq ki, çox qıtdır. Təzkiyəçilərin bu xüsusdakı mühimsəməmzlikləri (*laqeydliyi*) bəllidir.

Təzkiyəçilər şairin üç dəfə evləndiyindən və bir oğulun dünyaya gəlmiş olduğundan bəhs edərlər. “Xəmsə”yi diqqətlə oxurkən şairin xüsusi həyatına aid daha bəzi təfsilat çıxarıla bilir.

Şairin ilk evləndiyi qadın Dərbənd sahibinin kəndisinə göndərmiş olduğu qıpçaqlı bir kənidir.² Bu türk qızını Nizami son dərəcədə sevmiş və

¹ “Fütüvvətnamə”lər əski dövrlərdən qalma əlyazması risalələrdir. Bunlar əsnaf təşkilatı arasında yaşayan əxiliyin bir nevi düzükləri və proqramlarıdır. Bunlardakı əxlaqi düsturlarla Nizaminin zühdə, təqvaya, özgəgüdərliyə, hür düşüncəliyə və eyimsərliyə (*nikbinlik*) dayanan təlimatı arasında böyük bir bənzərlik vardır. “Fütüvvətnamə”lərdəki 1) “kəndi qazancına baxıla”, 2) “kəndiyə yaramazlıq edənə eyilik edə”, 3) “həvayı və həvəsi tərək edə”, 4) “əhdinə vəfa edə”, 5) “daim xalqa eyilik edici ola” kimi özgəgüdərlər və haqsevər aforizmlərin (*təfsilat üçün bax*: Elxan Tarus. Əxilər. Ankara, 1947) “Xəmsə”də şairənə bir çox ifadəsini buluruz:

1) Çün məşələ dəste-e rənc-e xod xor,

Çün şəmğəha ze gənc-e xod xor. (*farsca*)

2) Ze bədquy-e bədqofte penhan konəm,

Be padaş-e nikəş pəşiman konəm. (*farsca*)

3) Ser ze həva taftən əz sərvərist,

Tərək-e həva qovvət-e peyğəmbərist. (*farsca*)

4) Dər qoul çenin kon ostovari,

K-eymən şəvəd əz to zinhari. (*farsca*)

5) Bar-e həmə mikesər təvani,

Behlər ze çe bərkeş rəhani. (*farsca*)

² Həmayun peykəro nəğz-o, xerədmənd,

Ferestade be mən Dəra-ye Dərbənd. (*farsca*)

V.Dəstgirdi bu “Dərbənd sahibi”nin “Məxzənül-əsrar”ın kəndisinə göndərilən Ərzincan hökmdarı Bəhram şah olduğuna qanədir. Bu təxmin doğru deyildir. Dərbəndli sahib Xaqaninin də kəndisinə qəsidə yazmış olduğu Seyfəddin Müzəffər ibni Məhəmməddir. Çox ehtimal ki, şairin həyatında bu qədər önəmli bir rol oynayan gözəl hədiyyə, ədəbi sevgisinin bir könül vergisi olmuşdur.

onunla “bir yastığa baş qoymuş”, yəni evlənmişdir (1173-də). Canı kimi sevdiyi və əsərləri qədər dəyərləndirdiyi biricik oğlu Məhəmməd bu türk gözəлиндən doğulmuşdur. Qıpçaqlı gözəl “Xosrov və Şirin” yazılırkən (1180-də) ölmüşdür. Şair dünya ədəbiyyatında eşsiz (*tayı olmayan*) bir gözəllik örnəyi olaraq xəlq etdiyi Şirinin qocası Xosrovun cənazəsi üstündə fədakarlıqla can verdiyini təsvir edərkən sözü öz sevgili qarisinə gətirərək, “o (Şirin), mənim qıpçaqlı Afaqıma bənzərdi, bəlkə də onun ta kəndisi idi” deyir.¹

Böyləliklə, Şirinlə qarşılaşdırdığı qıpçaqlı qarisinin Afaq adında olduğunu, bəzilərinə görə, zımnən (*yeri gəlmisikən*) bildirmiş bulunuyor. Eyni zamanda, oğlu Məhəmmədin bu qadından doğulduğunu da “türküm köçdü isə də, ilahi, türk yavrusunu sən qoru” deməsiylə anlatmışdır.²

Şairin oğlu Məhəmmədə qarşı bəslədiyi sevgisinin sonu yoxdur. Bu sonsuz sevginin, sevdiyi ilk qarisinə bəslədiyi candan ilgisinin bir davamı olduğuna şübhə ediləməz. “Türk”ə olan bağlılığını şair “türk yavrusuna” keçirmişdir.

Eşqin ilahi şairi evlənmə məsələsində təkevlilik tərəfdarıdır. Həyatında üç dəfə evlənmişdir, fəqət heç bir zaman çox evli olmamışdır. Filosof Sokrata bir öyüd şəklində söylətdiyi beytlərdən birində Nizami təkevlilik fəzilətini kəndinə məxsus bir üslubla bəyan etmiş: “Kəndinə uyan bir eş sənə yetər, çox dostu olan dostsuz qalır. Yeddi baba ilə dörd anaya malik olduğundandır ki, aləmin işləri pərişandır.³ Evladını tamam və ahəngdə görmək istərsən, qəlbini ancaq bir baba ilə bir anaya bağlat” demişdir.⁴

¹ Səbokru çon bote qefçəgə mən bud,
Gəman oftad xod ke Afaqe mən bud. (*farsca*)
Çabuq getməkdə, san qıpçaqlım idi,
Sanardın kim, mənim Afaqım idi. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

Bu beytdəki “Afaq”ı tədqiqçilərdən bir qismi, o cümlədən V.Dəstgirdi qıpçaqlı qadının adı olaraq tələqqi etmişlərdir. Fəqət bizə görə, “Afaq” deyə şəxs ismi yoxdur. Qıpçaqlı türk gözəlinin adı “Afaq” deyil, “Apağ” olsa gərəkdir. Bu ad bu gün belə qırğızlarda vardır. Qıpçaq sözü klassik İran ədəbiyyatında çox kərə “p”-nin “f”-ya çevrilməsiylə “qıfçaq” şəklini alır. “Xəmsə”nin bəzi nüsxələrində belə bu sözün “p” ilə “qıpçaq” şəklində yazılmış olduğu görülməkdədir. Bu halda Nizaminin qıpçaqlı “türk”ünün adı türkcə “Ap ağ” və ya “Apağ”dır. “Ap ağ” mənasında, Azərbaycanda dəxi qadın adı olaraq Ağca isminə çox raslanır.

² Əgər şod torkəm əz xərgəh nəhani,
Xodayə, torkzadəmra to dani! (*farsca*)
Çəkildiyə əgər türküm çadırdan,

İlahi, yavrusun qurtar qadadan! (*tərcüməsi*)

³ Əski kosmoqonidə (kəvaniyat) təsəvvür olunan yeddi təbəqə ilə dörd ünsürə kinayədir.

⁴ Ço yekrəng xahi ke başəd pəsər,
Ço del baş yekmadəro yekpədən. (*farsca*)

Nizami “İqbalnamə”nin sonunda filosof Arximedi başdan çıxaran çinli türk gözəlinin ölümünü anladırkən xüsusi həyatındakı talesizlikdən şikayət ediyor. Bu şikayətindən anlıyoruz ki, Şirini yazarkən sevgili “Apağ”ını, Leyliyi yazarkən ikinci gövhərini, çinli türk gözəlin macərasını anladırkən də üçüncü “arus”unu (*qəlinini*) itirmişdir:

*Nəzmə çəksəm hər zaman bir dastan,
Çox tühəfdir taleyim, verməz aman.
Saçmağa başlamam ətrafa şəkər,
Sevgili bir dilbərim əldən gedər.
Dadlıca Şirini çün xəlq eyelədim,
Çox şəkər bir yarımı dəfn eyelədim.
Leylinin çün köşkünə çəkdim hisar,
Başqa bir gövhərmi mən etdim nisar.
Getdi dünyadan genə bir nazənin,
Oldu cənnətlik bizim tazə qəlin.¹*

Nə qəribə bir tale təcəllisi (*təzahürü*) ki, yaratdığı gözəl qəhrəmanlar sevdidi gözəl qarıları alıb kəndiləriylə bərabər götürüyorlar. Bu, qadın qısqanclığının bir təcəllisimidir? Yoxsa Nizami sevgili qadınlarının xəyalını sənətinin qüdrətiylə yaşatmaqmi istəmiş?! Buna “bunca arusların qüssəsiylə kədərli ikən rumla rusun hekayəsini nasıl anladayım?!.. Daha eyi, dərdlərimi unudaraq bu dastanla könlümü xoş tutayım!” deyən² şair kəndisi cavab vermişdir.

İlk eşqinin yadigarı oğlu Məhəmmədi (Mehmed) şair daima düşünmüş, bu “türk çocuğunu” candan bir ilgi ilə bəsləmişdir. Beş böyük əsərinin

¹ Məra tale-e torfeəst əz soxən,
Ke çon nou kon-əm dastan-e kohən.
Dəran əhd kan şəkkər-əfşan konəm,
Ərus-e şəkər xənde qorban konəm.
Ço həlva-ye şirin həmi saxtəm,
Ze halva bəsi xane pərdaxtəm.
Ço bər gənce Leyli kəşidəm hesar,
Dəgər qouhəri gərdəm inca nesar.
Konun niz çon şod ərusi besər,
Berezvan sepordəm ərus-e dəgər. (*farsca*)

² Nədanəm ke ba dağə çəndim ərus,
Çequne konəm qesse-ye Rum-o Rus.
Beh ər narəm ənduh-e pişinə piş,
Bədin dastan xoş konəm vəqte xiş. (*farsca*)

dördündə, məxsus bir surətdə, şairin kəndi “Mehmedciyi”nə xitab edən beyitləri diqqətə dəyər düşüncə və duyğularla doludur.

Birər baba öyüdü şəklində olan bu xitablar hakim şairin olğun (*kamil*) adam tipinin nasıl yetişə biləcəyi haqqındakı ən səmimi duyğularına tərcüman olmaqdadır. Çox sıcaq bir ilginin məhsulu olan bu duyğuları ilə o, sevgili oğlunun xatirəsini də sevimli əsərləri ilə bərabər əbədiləşdirmişdir.

Zatən o, oğlunu əsərlərindən biri kimi tələqqi (*qəbul*) etməklə, onu kitablarına qardaş saymaqdadır.¹

Öyüdlərində şair oğlunun mənəvi tərbiyəsi və cəmiyyətdə tutacağı mərtəbəsi ilə ilgiləndiyini yetər dərəcədə bəliirtmişdir. Fəqət Nizami oğlunun maddi tərəfini təmin etməyi də düşünmüşdür. “Leyli və Məcnun” mənzuməsini Şirvan sarayına oğlu Məhəmməd vasitəsiylə göndərmiş və kitabın müqəddiməsində Şirvanın gənc vəliəhdinə xitabla yazdığı sətirlərdə “kəndi əziz oğlunu padişahın dəyərlı xələfinə əmanət etmiş” və təlmiş (*eyham*) ilə kəndisinə Divanda bir iş verilməsini istəmişdir. Bu ricanın nə kimi bir nəticəyə bağlandığı məlumumuz deyilsə də, bu qeyd sevən bir babanın sevgili oğlunun müqəddəratıyla sonuna qədər məşğul olduğunu göstərmək baxımından önəmlidir.

Səmərqəndli Dövlətşah, Lütf-Əli bəy Azər və digər təzkiyəçilərin qeydlərinə, Nizaminin yalnız bir oğlu olmuşdur. Fəqət h. 7-ci yüzilin əvvəllərində yazılan “Lübabül-əlbab” (farsca da yazılıb - *red.*) sahibi Məhəmməd Övfi Nizaminin anlaşılan, kiçik ikən ölmüş bir oğluna yazdığı bu mərsiyəyi nəql etməkdədir:

*Cənnət gözəlləriylə bir yastığa baş qoyan,
Yavrum, gözəl üzünlə məzarə oldun rəvan.
Meyvasını həyatın, yavrucuğum, dərmədin,
Vardın cənnətlik oldun, cəhənnəmlik olmadan.
Ömür daha çəkmədi yanağına bir xəstənin,
Kim yazdıydı başına bu qəzayı bi aman?!*

¹ “Şərəfnamə”nin sonunda şair oğluna böylə xitab ediyor:

Qiyətli dörd kitab buraxdım sana,
Məndən qalır onlar birər yadigar.
Dörd qardaşın vardır, beşinci sənənsən,
Dörd rükndə sən əncüm tək bərqərar. (*tərcümə: M.Ə.R.*)
Kitab-e geranməyə dari çəhar,
Codaqane hər yek ze mən yadqar.
Bəradər çəharəst pəncom toi,
Ke ərkan çəharəst əncom toi. (*farsca*)

*Topraq gözümdən axan qanlı yaşla islansa,
Kimsəyə gəlməz qərib, ey mənim canımda can!
Su verməmək tarlaya nasıl mümkün olur ki,
Üzündəki səbzəlik topraqda tutmuş məkan!*¹

Bu qeydə görə, Nizaminin Məhəmməddən başqa bir oğlunun da doğulmuş olduğuna hökm etmək lazım gəlir. Gərçi bu mərsiyənin yabançı bir gəncə yazıldığıını iddia edənlər də vardır.

Qadınları haqqındakı hissiyyatı, oğlu Məhəmmədə göstərdiyi əlaqə və bu mərsiyəsiylə Nizaminin nə içli və şəfqətli ailə babası olduğu göz önündə canlanmaqdadır.

Hal tərcüməsinə aid qeydlərdən görüldüyü üzrə, Nizaminin həyatı doğulduğu Gəncə şəhərində keçmiş, buradan həmə-n-həmə heç bir tərəfə ayrılmamışdır. Yalnız təzkiyələrdə yurddaşı şair Xaqani Şirvani ilə birlikdə bir kərə Həccə getdiyi qeydinə təsadüf olunmaqdadır. Fəqət bundan şübhə edənlər də vardır.

Nizami çəkingən, qənaətçi və zahidcə bir həyat yaşamışdır. Çəkingənlik Nizami həyatının ana vasfı olmuşdur. Məşhur “Şahnamə”sini Firdovsi Qəznə sarayında, kəndinə ayrılmış məxsus dairədə min bir etina (*qayğı*) içində və altun vədi ilə yazmış, sonra da qələm ücrəti (*haqqı*) üstündə lejanlara (*əfsanələrə*) keçən qovğasıylə məşhur ikən, Nizami bütün mənzumələrini Gəncədəki dərvişxanəsinin dörd divarı arasında kimsədən bir şey ummadan yazmışdır. Rızqını (*ruzi*) isə “əl sofrasından” (*süfrəsindən*) deyil, “rızq dağıdan Allah”dan bəkləmişdir.²

Çəkingənliklə eyni qaynaqdan gələn gözütöxlülük da şairə məxsus bir fəzilətdir. Bir adam onun nəzərində gözütöxlülüğü ilə ancaq əsl

¹ Ey şode həmsər-e xuban-e beheşt,
An çenan arezo angəh bər xəşt.
Bərnəx ömr besər bordən xoş,
Duzəxi naşode rəftən be beheşt.
Xət nəyavərdə beto ömr hənuz,
İn qəza bər sərət axer ke neveşt?
Çe əcəb gər şəvəd, ey can-e cəhan,
Xak əz didəye mən xuna-qoşt.
Səbzəzare xətət əndər xəkəst,
Ab key baz təvan daşt ze keşt?! (*farsca*)

² Gərəm nist ruzi ze xan-e kəsan,
Xodaist rəzzaqo ruzirəsan. (*farsca*)
Sofrasından adamların yoxsa əgər nəsibim,
Rızq verən Tanrıyadır mənim bütün ümidim. (*tərcüməsi*)

böyüklüyünü bulur və yalnız xalqa möhtac olmadığıca hürriyyətin həqiqi zövqü dadılır. “Başqası əkməyinin körəyi və ya sofrasının kedisi” (*pişiyi*) deyil, “kəndi əməyinin məhsulunu yeyən” və “ışığı kəndi yağından alan”lara Nizami şəxsi təcrübəsinə dayanaraq (farsca da yazılıb - *red.*) dünya padişahının kəndilərinə qulluq yapacağını vəd ediyor.¹

Nizami çağının başqa məddah şairlərindən fərqli olaraq hökmdar qapularından çəkingən bir həyat tərzini yaşamışdır. Şair bu hərəkətinin hikmətini bizə böylə anlatmaqdadır: “Padişahın verdiyi maaşı burax, bundan gələcək şey fənalıqla avarəlikdir. Padişahla düşüb qalxmaqdan çəkin, çünki bu, pamuqla atəşin münasibətinə bənzər. Atəş nə qədər parlaq olsa da, səlamət ondan uzaq bulunmaqdır. Kələbək (*kəpənək*) mumun işığına can atmaqda, fəqət ona yaxlaşınca yanmaqdadır”.²

Səmərqəndli Dövlətşah şairin bu düşüncəsinə uyan Nizami ilə Sultan Qızıl Arslan arasında keçən çox enterasan (*marəqlı*) bir hekayə anladıyor:

“Azərbaycanın heybətli padişahı Atabəy Qızıl Arslan Nizamiyi görmək və onunla söhbət etmək istəmiş, şairi yanına çağırılmışdır. Göndərdiyi adam şeyxin itiqafda (*ibadətədə*) olub kimsə ilə görüşmək istəmədiyinə dair xəbər gətirmişdir. Sultan bu cəsarətli şeyxi bizzat görmək istəmiş. Padişahın niyyətini xəbər alan şeyx sultanın kəndinə əzəmət satmasını gözə alaraq kərəmət göstərmiş, indiki terimlə söylərsək, padişahı hipnotizə etmişdir. Qızıl Arslan şairin yanına gəldikdə kəndisini şahanə bir taxt üzərində oturmuş, ətrafı qullar, xidmətçilər, məmur və sipahilərlə əzəmətli bir tacdar qarşısında bulmuş. Bu ehtişam önündə kiçilən Sultan hörmətlə əyilərək təzimdə bulunmaq istəyincə görünüş dəyişmiş: padişah kəndisini sadə bir döşək üstündə oturmuş, önündə qələm divit (*mürəkkəb*) yazıyla məşğul bir şeyxin qarşısında bulmuşdur”.

Bu surətlə şairlə şah arasında səmimi bir dostluq peyda olmuşdur. Bu vəqədan (*hadisədən*) sonra “iki hökmdar” arada-sırada görüşməyə davam etmişlərdir.

Bu, şübhəsiz, bir lejandır. Fəqət bu lejan Nizaminin istiqlal və istiqnasını (*asılı olmayan*) göstərən böyük bir simvoldur!

¹ Çün məşələ dəstrənce xod xor,
Çün şəm gəza ze gənce xod xor.
Ta ba to besonnətə Nezami,
Soltane cəhan konəd gəolami. (*farsca*)

² Pərvane beşəm bərforuzəd,
Nəzdik ke çün şəvəd besuzəd. (*farsca*)

Nizami bu əsaslı fəzilətlərinə uyğun yüksək bir əxlaq sahibi olmuşdur. Dünyanın heç bir zaman boş qalmadığı qaba tiplərlə kötü niyyətli adamlarından Nizaminin dəxi çox çəkmiş olduğu həsbi-hallarından (*söhbət, dərd-ləşmə*) görülməkdədir. Fəqət çağdaşları misilli' (*kimi*), şair bu kötülüklərə şiddət və hiddətlə deyil, kəndinə məxsus yumşaq və eyiliklə müqabilə etmişdir (*qarşı durmuşdur*). Təbiət etibarıyla yumşaq və hər kəsin eyiliyini istəyən şair fənalığını istəyənlərə belə fənalıqdan çəkinmişdir. Çünki yaparsa, “bu fənalıqdan kəndisinin mütəəssir olacağına” qane olmuşdur. *Eyi olmaq, eyilik yapmaq və eyilikdə qalmaq* – şairin həyatdakı ana prinsipi olmuşdur. Kötülük, ona görə, qarşılıqlı kötülüklə deyil, biləkis, eyiliklə izalə edilir: Sonuna qədər eyilik yapa bilirsə, şair kəndisinin “eyi adamlar ziyarətگاهی” olacağına inandığını yazmışdır.

Əsərlərində hər kəsə tövsiyə etdiyi həvəs və nəfsinə hakim olmaq əsasına bütün ömründə sadıq qalan bu Allah adamı kəndi “əlinin rənci” (*zəhməti*) sayəsində ömrünü “dərviş ehtişamiylə” keçirmişdir.

Zamanının o biri şairləri kimi Nizami saraylara müdavim və padişahlara mülazim olmamışdır. Hökmdarların hüzuruna çox əndər (*nadir*), yalnız xüsusi surətdə çağırıldığı zaman getmişdir.

Şairin yazmış olduğu qəsidələr zamanın böyükkləri və sultanlarına qarşı yaltaqlıqlarla dolu saray qəsidələrinə bənzəməz. Nizaminin qəsidələri, təzkirəçilərin ittifaqla söylədikləri kimi, sülhədən, təcərrüddən və kamu (*həminin*) mənfəətinə çalışmaya çağırən öyüdlərdən ibarətdir. Özgəgüdərlilik (*altruizm*) “Bacarırsan hər kəsin yükünü çək, yük çəkən birisini qurtarmaqdan daha eyi nə olur?”² deyən Nizaminin ən kəsin özəlliyidir.

Şair “Xosrov və Şirin” ilə “Həft peykər” kimi saray həyatıyla “çalğı” və “içki” məclislərinin incəliklərinə varıncaya qədər ən parlaq təsvirlərini verə bildiyi halda, bu kimi zövq və əyləncə məclislərinə getməmiş və ömründə bir dəfə olsun ağzına “içki” almamış və ya kəndi təbiriylə “dodağıyla ətəyini meyə bulaşdırmamışdır”.

¹ Nizaminin çağdaşlarından Xaqani, Əbül-Üla, Mücir və sairlərinin yazdıqları həcvlərilə yazdıqları şiddətli dartışmalar məşhurdur.

² Bare həmə mikəş ət təvani
Behtər zə çe barkeş rəhani. (*farsca*)
Qatlan bütün yüklülərin yükünə,
Yük çəkəni qurtarmaqdan eyi nə?! (*tərcümə: M.Ə.R.*)

Bunu mənzumələrində kəndisi söylədiyi kimi¹ həyatına aid məlumat verənlər də bir ağızdan təsdiq etməkdədirlər.

“Ağla düşmən olduğu üçün haram” bulduğu meydən iyirənən şairə əsərlərində gördüyümüz saqilərin imrəndirərək (*böyük şövq və həvəslə*) sənəduqları (*süzdükləri*) mey əcəba hankisidir?

- Bu, şairin səmimi anladığına görə, haram olmayan, ağla pozğunluq deyil, ancaq aydınlıq verən ilahi bir meydər. Bir mey ki, onun verdiyi məstlik cəzbəsiylə şair kəndisindən səkkiz yüz il sonra belə okurlarını sənətinin cana sinən nəşəsiylə “məstü bihuş” etməkdədir.

Nizami izzəti-nəfsinin yüksəkliyi ilə tanınmışdır. Özünü bilən bu həqiqi insan, kəndisinin dediyi kimi, sadəcə “vücudunun dışında yaşamaq sirrini” bilməklə qalmamışdır, eyni zamanda, çağdaşlarına kəndinə qarşı böyük bir sayğı hissi təlqin etməsini də bacarmışdır.

“İskəndərnamə”dəki həsbi-halında bilxassə bəliirtiyi üzrə, “Allaha sığınmaqdan başqa bir əndişəsi olmayan” həkim kəndisini məşhur yunan filosofu Sokrata bənzədir. İnzivadə (*inzivada*) bir həyat yaşadığı halda, hörmət və etibar görüşünün səbəbini də genə Sokratın “İnsanlar kəndilərindən qaçanlara daha çox meyil edərlər”² cümləsiylə anlatmaqdadır.

¹ “İskəndərnamə”nin müqəddiməsində ilham qaynağı Xızır peyğəmbərə xitab etdiyi beytlərdə bu misralar vardır:

Ey mübarək Xızırım, sanma ki, mən,
Meyi qəsd etmədəyəm “mey” derkən.
Dediyim meylə özümdən keçərəm,
Bu keçişlə gedər, aləm edərəm.
Tanrının vədi mənim saqimdir,
Qədəhim cəzbə, meyim sevgimdir.
Tutduğum haqq yola and olsun kim,
Dəyməmişdir meyə ağzım, ətəyim.
Meyə vurduysa Nizami bir cam,
Haqq halalı ona olsun da haram. (*mətnə türkcədir - red.*)
Nə pəndar ey Xezr-e pıruzpey,
Ke əz mey məra həst məqsud vey.
Əzin mey həmə bixodi xəstəm,
Vəzan bixodi məcles arastəm.
Məra saqi əz vədehye izədist,
Səbuhi əz xərabı, mey əz bixodist.
Vəgər nə bean rəh ke ta budəəm,
Bemey daməno ləb nəyaludəəm.
Gər əz mey şodəm hərgez aludə cam,
Hələle xoda bər Nezami həram. (*farsca*)

² Kəsi ku ze mərdom qorizəndətər,
Bedu meyl-e mərdom sətizəndətər. (*farsca*)

Beş böyük məsnəvisindən birincisi “Məxzənül-əsrar”ı Nizami h. 559-da (m. 1160) yazmışdır. Bu tarixdə şair 20 yaşlarında bulunuyordu. “Məxzən” onun ilk əsəri deyildir. O tarixdə şair suficə qəsidələri, qəzəlləri və başqa növdən bir çox parçaları ilə zatən tanınmış bulunuyordu. Qəzəlləri kəndi zamanında hər yana yayılmış və hər kəs tərəfindən sevilmişdi. Azərbaycan Atabəylərindən Qızıl Arslanın əyləncələrində xanəndələrin onun qəzəllərini oxuduqları Nizaminin kəndi tərəfindən qeyd olunmuşdur.

Son böyük əsəri “İskəndərnamə”yi Nizami h. 597-də (m. 1201-də) yazmışdır. Bu tarixdən 4 və ya 5 il sonra təsvir etdiyi bütün qəhrəmanları kimi, o da müqəddər (*alin yazısı*) aqibətə uğramışdır. İskəndərin və ətrafındakı yunan filosoflarının öldüklərini birer-birər təsvir edən həkim kəndi ölümünü də təsəvvür etmiş - “onların uyuduqları kimi Nizami də uyudu” demişdir.¹

63 ilə yaxın ömrünün yarım əsrlik mühüm bir qismini sənət, hikmət və irşada sərf etmişdir. Nəhayət, kəndi sözü ilə söylərsək, 1204-də müvəqqət qəlbini tərək ilə əbədiyyə qovuşmuşdur.²

Bu surətlə dünyanın ölməzləri sırasına keçən Nizaminin həyatında, arzu etdiyi kimi, sonuna qədər kəndinə sadıq qalan şəxsiyyəti irfan əhlinin mənəvi ziyarətگاهی olmuşdur.

Şairin daha həyatda ikən vətəndaşları arasında gördüyü eşsiz hörmət və etibarın çox gözəl bir lejan şəklində sonrakı nəsillərə keçmiş olduğunu öyrənmişdik. Nizamiyə bu məzhəriyyəti (*sima*) verən onun sadəcə böyük bir şair deyil, eyni zamanda, xalq üçün çalışan, vətən üçün yanan idealist bir mücahid və cəmiyyət adamı olmasıdır.

¹ Fozun bud şeş məh ze şəsto se sal,
Ke bər əzme rəh bər dohol zəd dəval.
Ço hale həkiman-e pişine qoft,
Həkiman be xoftəndo u niz xoft. (*farısca*)

Nizaminin kəndi ölümündən bəhs edən beytlər, bəzilərinə görə, əsərə sonradan varisləri və ya başqaları tərəfindən əklənmişdir deyə təxmin olunuyorsa da, bunların ölümünü sezən şair tərəfindən bizzat yazılmış olduğunu düşünənlər də vardır. Bəhs edilən beytlərin üslubu bu düşüncə haqq verəcək bir olğunluqdadır (*səviyyədədir*). Şair sadə öldüyünü deyil, ölüb getdikdən sonra keçən uzun illər nəticəsində türbəsinin alacaq şəkli belə təsvir etmişdir (bax: “Əkləmələr” bölümündəki “Nizaminin mənşəyi və məzarı” qisminə).

² Avropalı müəlliflər şairin vəfat ili olaraq 1204 sənəsini göstəriyorlar ki, bu, aşağı-yuxarı Doğu qaynaqlarının təxmininə dayanmaqdadır.

Nizami Səlcuqlu Prins Toğrulla qucaqlaşıyor. "Peintures de manuscrits arabes persans et turcs de la Bibliothèque Nationale"ində E.Blochot bu miniaturü "Nizaminin gənc bir qızla qucaqlaşdığını göstərən" səhnə deyə izah etməkdədir(Planche N 41, fol.120 v.) Halbuki Nizami o zamankı hökmdar bulunan gənc Prins Toğrulla qucaqlaşıyor.

II

ŞAIRİN AZƏRBAYCAN HÖKMDARLARIYLA MÜNASİBƏTLƏRİ

Şairin Qızıl Arslanla görüşmələrindən:

Girib dərqaha qasid ərza gəldi,

Dedi: “Şahım, nəhr dəryaya gəldi”.

Nizami

1

Nizami “Pənc-gənc” (“Beş xəzinə”) deyə adlandırdığı beş məsnəvisi-ni çağdaş hökmdarların adlarına bağlamışdır. Bu münasibətlə kəndiləriylə ya yazışmaq və ya görüşmək surətiylə təmas etmiş, dolayısıyla də bunlardan bəhs etmiş və kəndilərinə mədhiyyələr yazmışdır.

Şairin bilxassə mədh etdiyi sülalə zamanlarında yaşamış olduğu Azərbaycan Atabəyləridir. Əsərlərindən iki böyüyünü (“Xosrov və Şirin” ilə “İskəndərnamə”yi) bunların adına yazmışdır.

Həyatı ilə ilgili olduğu üçün burada şairin əsərlərindəki ithaflar üzərində bir az durmamız gərəkir. Nizami ilk məsnəvisi “*Məxzənül-əsrar*”ı (“*Sirlər xəzinəsi*”ni) şair Sənainin Qəznəlilərdən Bəhram şahın adına yazdığı “Hədiqət-ül-əsrar”a bənzədərək yazmış və eyni adı daşıyan Ərzincan hökmdarı *Fəxrəddin Bəhram şah Mənküçəkə*¹ ithaf etmişdir.

¹ Bəhram şah Alp Arslanın sərdarlarından xəlifə Qaim Biəmrullahın iltifatını qazanmış və Alp Arslan tərəfindən Ərzincan valiliyinə təyin olunan Mənküçək Qazinin torunu (*nəvəsi*) və Davudun oğludur. Mənküçəklilər burada illərcə hökm sürmüşlərdir. Rükəddin Süleymanşahın Gürcüstan səfərinə aid yazdığı dastanında İbn Bibi Ərzincan padişahı Məlik Fəxrəddin Bəhram şahın da Rükəddin ilə bərabər olduğunu yazıyor. Bu zamanda İbn Bibi deyir: “Mübdüül (*ecaz-kar*) qələm” gəncəli Xacə Nizami “*Məxzənül-əsrar*”ını Bəhram şahı göndərmiş, o da qarşısında ona hədiyyələr yollamış və əsəri öyrək demişdir ki: “Bu kitaba qarşılıq olaraq xəzinələr dolusu hədiyyələr göndərsən, yeridir. Bu kitab dolayısıyla adımın dünyada baqi qalacağı təmin edilir”.

Kitabın Bəhram şaha təslimi üçün Nizami bizzat Ərzincana getmək istəmişsə də, o zamankı əskəri hərəkətlər üzündən buna müvəffəq olmamışdır, çünki “yollar qapanmış bulunuyordu”. Bundan ötrü şair kitabın yalnız göndərilməsiylə yetiklənmişdir.

Bu əsərini göndərirkən şair Ərzincan sarayının şaha yaxın şairlərlə çevrilmiş olduğunu biliyordu, fəqət kəndisinin bunlara üstün gələcəyinə də əmindir. “Rumu alan və Abazayı (*Abxaziyanı*) tutan Bəhram şaha xitabla “Onlar, yəni Ərzindəki şairlər Nizaminin hüsurunda hesab verəcək kimsələrdir” deyir və kəndisinin “sözdən yapılmış kəskin qılınç sahibi oluğu” və “qarşısına çıxanların qafalarını uçuracağı” ilə öyünüyor.¹

Şairin ikinci böyük əsəri “*Xosrov və Şirin*”dir. İthaf və mədhiyələri baxımından bunun diqqətə dəyər özəlliyi vardır. Əsər, əslində, zamanın həqiqi sahibi və hökmdarı, Azərbaycan Atabəylərinin ikincisi *Şəmsəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvanın* adına yazılmışdır. Fəqət o sırada İran Səlcuqlarının sonuncusu Toğrul ismən hələ sultan mövqeyində bulunduğundan kitab da rəsmən onun adına ithaf olunmuşdur.

Bu ithaflarda hər nə qədər Toğrula “sultan” və Atabəy Məhəmmədə “nabi-i sultan” deyiliyorsa da, məqsədin ifadəsinə gəlincə, əsl sultanın kim olduğu meydana çıxıyor. “Pənahi-mülk” ilə “xudavənd-i cahan” olan “sultan-i adil”dən, şairin istədiyi yalnız kəndisini “şahənşahlar başı” olub, “dünyayı zülumdən qurtarmış böyük Atabəyə” tövsiyədən ibarətdir. Bir Atabəy ki, “o qüdrətdə birisi daha doğulmamış, Həbəşdən ta Çinə qədər bütün ölkələr həp bu dövlət ərinin üzünə açıqdır, İraqda badə içərkən Rum ilə Şama qorxu salan bu adamın Abaza ilə Dərbənd ovlağıdır, Xarəzm ilə Səmərqəndə axın yapan, Gəncədən Xuzistanı fəth edən və Əmmandan İsfahana at qoşturan (*çapan*) da kəndisidir”.

Nizami “duaçısı olduğu” bu qəhrəmanın düşmənlərini qarğışıyor:

*Bir şey onunca deyilsə məqsud,
Od tutub yansın, olsa da gər ud.
Dünyada hər kəs ona qabarsa,
Suda boğulsun, şəkər də olsa.*

¹ Tiği əz əlmas-e soxən saxtəm,
Hər ke pəs aməd, sərəş əndaxtəm. (*farsca*)

*Hər kəs qəlbini onun daraltsa,
Yerə batsın o, xəzinə olsa.
Toz qondurarsa ona bir könül,
Solub tökülsün, olsa da bir gül!*

Çox canlı və mübaligəli mədhiyyəsinin yuxarıya aldığı bir parlaq parçasından da görüldüyü kimi, Nizaminin gözündə Şəmsəddin Məhəmməd sadə bir atabəy və sultan naibi deyildir, “fəth-i şahı ilə ovni-ilahi”yə məzhər (*layiq*) olan bu adam səltənətin sığınağı, “xilafətin dayanağı”dır. Bu, klassik Doğu ədəbiyyatının məruf bir təşbehi ilə “İkinci Fəridun” ilə “Cəmşid-i sani”dir. Hətta onlardan daha yüksəkdir. Çünki “onların taxt ilə tacları var idisə”, bunun “möhtaclara tac bağışlaması” vardır. “Hər xosrovun (yəni padişahın) yanında bir pəhlivan bulunurkən” bu, “həm pəhlivan, həm də xosrovdur”.

Atabəy Məhəmmədin xatiri bir də “şahlar şahı Atabəy Şəmsəddin Eldənin (Eldəgiz) vəliəhdi” olmaqla əzizdir, çünki Nizami kəndisini bu “bağcanın”, yəni Eldənilər sülaləsinin “ilk quşu”, yəni şairi saymaqdadır.

Nizami eyni əsərində Atabəy Məhəmmədin vəliəhdi bulunan və kəndisindən sonra Azərbaycan taxtına çıxmış olan qardaşı Osman Qızıl Arslanı da mədh etmişdir. Daha doğrusu, başda sultan Təgrül ilə Atabəy Məhəmmədə ithaf olunan əsərinin müqəddiməsində qardaşının vəliəhdi sifətiylə mədh olunmuş bulunan bu adamın adına əsərin sonuna dəxi uzunca bir “xatimə” əklənmişdir. Bu mədhiyyəyə görə, Qızıl Arslan “Doğunun padişahı, Batının da pənahı”dır. “İradə edərsə Çindən xərac, Rumdan da cizyə alır. Fəthinə qalxarsa, Hindistanı qaralıqdan təmizlər”.

Əsərin digər bir yerində şair lütfünü gördüyü bu iqtidarlı sultanın öldürülməsi dolayısıyla duyduğu acıyı anlatmışdır. “Abi-həyatı dadamıyan

¹ Hər an cizi ke ura nist məqsud,
Be atəş suxte behgər həst xod ud.
Hər an kəs cəhan ba u zənəd sər,
Dər ab oftəd əgər xod həst şəkkər.
Hər an şəxsi ke ura həst əz u rənc,
Bezir xak beh gər xod bovəd gənc.
Hər an xater ke u-ra zan göbərəst,
Xəzan bada əgər xod noybəharəst. (*farsca*)

Zülqərneyn kimi, gəncliyinin yemişini yemədən bir düşmən yarasıyla şəhid düşən” bu padişaha ağlamışdır.¹

Fəqət şair bağlı bulunduğu sülalənin iqtidar mövqeyində qalmasıyla təsəlli bulmaqda: “O öldü isə, *Əbu Bəkr Məhəmməd* sağ olsun” demişdir. Nitəkim ən böyük əsəri “İskəndərnamə”yi Eldənizlilərin bu aydın mürəşsilinə ithaf etmişdir.

Üçüncü məsnəvisi “*Leyli və Məcnun*”u şair *Şirvanşah Axsitan Mənuçehrin* ismarlaması üzərinə yazmış və onun adına bağlamışdır. Şirvanşahlar Quzey Azərbaycanda yerli bir sülalə olub hökmdarlıqları bəzən mərkəzi Gəncə olan Arran vilayətiylə, hətta Araz nəhri güneyində, Təbrizlə ətrafına belə şamil olmuş, bəzən də Güney Azərbaycanda yüksələn hökmdarlara, məsələ, Azərbaycan Atabəylərinə tabe bir durumda bulunmuşlardır. Bunlar Doğuda örnəkləri görünmüş olduğu kimi, kəndi nəsillərinin əskiliyini Kəyanilərə bağlarlardı. Nizami də bu ənənəyə uymuş – Şirvanşah Axsitan Məlik Mənuçehrin “Bəhram nəslindən və Adəmdən bəri şahoglu şah olduğundan” bəhs etmişdir. Bundan başqa, şair Axsitanın əbül-müzəffər (*zəfər babası*) olduğunu bəlihtərək elm və irfan adamlarını himayə etdiyini də sitayişlərlə yad etmişdir.² Ümumiyyətlə, Şirvanşahlar sülaləsindən bu adlı Azərbaycan hökmdarının Nizamidə maddi-mənəvi bütün dəyərləri qabarıq, parlaq bir portresi verilmişdir.

Şairin “*Həft peykər*” (“*Yeddi gözəl*”) adındakı dördüncü məsnəvisi Marağa fərman-fərması (*hakimi*) Ağsonqurlulardan *Əlaəddin Körp-Arslanın* (*Körpə Arslan*) istəyiylə yazılmış və ona da ithaf olunmuşdur. Bu zat onun beytlərində iqtidarlı bir hökmdar hüviyyətində “tac verib bac alan” bir “xosrov”dur. “Məmləkətlər alan bu arslan tac və taxt etibariylə, Alp Arslandan daha yeydir (*üstündür*), “Ağsonqur nəslə onunla ayaqdadır”.³

Bəşinci məsnəvi “*İskəndərnamə*”, yuxarıda bir münasibətlə qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan padişahlarından *Atabəy Nüsrətəddin Əbu Bəkrə* ithaf

¹ Bəri naxorde əz bağ-e cəvani,
Ço Zülqərneyn ab-e Zəndəqani.
Şəhadət yaft əz zəxm-e bədəndiş,
Ke bada ən cəhanəş zin cəhan biş. (*farsca*)

² Şirvanşah Axsitan Mənuçehrin ruslara qarşı qazanmış olduğu zəfər saray şairi məşhur Xaqani Şirvani tərəfindən qəsidələrindən birində təsbit olunmuşdur.

³ Ağsonqurluların nəsəbi Atabəy Ağsonqura ərməkdədir (*çatmaqdadır*). O, 1131-də hökumət başına gəlmişdir. Sonralar Ağsonqurluların idarəsi yalnız Marağaya münhəsir (*bağlı*) qalmışdır.

olunmuşdur. Bu hökmdar Atabəylərdən şairin bilxassə sevdiyi Şəmsəddin Məhəmmədin oğludur. Amcası Qızıl Arslanın öldürülməsi üzərinə Azərbaycan taxtına çıxmış və nisbətən uzun sürən hökuməti nisbi bir rahatlıq içində keçmişdir. Rastlanan bir qeydə görə, Əbu-Bəkr kəndisi də şair imiş və “Bişkin” taxma adını (*ləqəb, təxəllüs*) daşıyormuş.¹ Eyni zamanda, bu padişah elm, irfan və ədəbiyyatın da hamisi imiş. Nizaminin Əbu Bəkrə yazdığı sətirlərdə babasıyla amcasına qarşı göstərilən sıcaqlığın əsəri hiss edilməkdədir. Onun ədəbiyyat maraqlısı və hamisi olduğu da ayrıca bəliirtilmişdir. Şairə görə, “başqaları insansa” Atabəy Əbu Bəkr “tam bir insanlıqdır”.²

“İrəm bağından uçmuş bülbül” - Nizami “aramgahını” bu “insanlığ bağında” bulmuş və onun “dövründə tərənnüm etdiyi nəğmələrlə adının ilərcə yaşamasını təmin etmişdir”.

Şairin dördüncü Atabəyə qarşı bəslədiyi sevgi rəsmi ithaf çərçivəsini aşaraq daha səmimi şəkillərdə də görülmüşdür. İskəndərə aid mənqibələrdən bəhs edən bir mətn arasında şair, bəzən yaptığı kimi, aktualiyətə keçərək bir neçə beytlə əsrinin hökmdarlarına xitab ediyor. Bu xitabında kəndisinə qarşı sevgiyə daşaraq “o yıldız batdı isə, sən çıxdın” deyərək “padişahlığının payidar olmasına” dua etdikdən sonra “Şah Axsitandan sonra bu gülüstanda Əbu-Bəkrin yeşərdiyini” (*çiçəkləndiyini*) və kəndini (yəni şairi) ondan (yəni Axsitandan) daha yüksək tutaraq şah bağının heç bir zaman üzünə qapanmadığını” şükranla anladıyor.³

“İskəndərnamə”nin ikinci qismini təşkil edən “İqbalnamə”də əsərin Mosul Atabəylərindən *İzzəddin Məsud* (farsca da yazılıb - *red.*) adına bir

¹ E.Brown. “History Literary of Persia”. London, 1909

² Əgər digəram k-əslişan adəmist,
Həme mərdomənd, u həme adəmist. (*farsca*)

³ Əgər şod səhi-sırv şah Axsətan,
To sər-sıbz başi dərın qolsetan.
Gər u daşt əz nemətəm bəhrəmənd,
Rəsand əz zəminəm be çərx-e bolənd.
To z-an behtər o-bərtərəm daştı,
Dər-e bağra bəste nəqzaştı. (*farsca*)
Sərv qamətli şah Axsitan getdisə də,
Bu gülüstanda sən çiçəklənirsən.
Baxmayaraq ki, o, nemətlərlə məni bəhrələndirib,
Yerdən uca göylərə qaldırmışdı.
Sən mənə ondan daha yaxşı baxıb, daha yüksəklərə qaldırdın,
Bağın qapısını üzümə bağlamadın. (*tərcüməsi*)

ithaf görülməkdədir. Bu xüsusda əlimizdəki qaynaqlarda üç türlü görüşlə qarşılaşmaqdayız.

Birinci görüş “Encyclopedie de L’Islam”da Nizami maddəsini yazan E.Y.Bertelsindir. Buna görə “İskəndərnamə” ilkin bu adamın adına yazılmış, sonra isə tədil edilmiş (*dəyişdirilmiş*) nüsxəsi Atabəy Əbu Bəkrə təqdim olunmuşdur.

İkinci görüş “Xəmsə”nin əlimizdəki h. 1313-də Şirazda basılmış nüsxəsinin ön sözünü yazan adama aiddir. Bu yazar yuxarıdakı təxmini kökündən rədd etməkdədir. Şirazlı tabi (*naşir*) “İzzəddin fəsl”nin əsərə füzul (*artıq*) olaraq sonradan əklənmiş olduğu qənaətindədir və iddiasına mənzumənin həməən əvvəlində “Məlik Nüsrətəddindən bəhs edildiyini” dəlil göstərməkdədir.

Üçüncü mülahizə isə Vəhid Dəstgirdinindir. Buna görə “İskəndərnamə” bir deyil, iki kitabdan ibarətdir – “Şərəfnamə” ilə “İqbalnamə”. Birinci kitab Əbu Bəkrin, ikinci kitab isə İzzəddin Məsudun adlarına yazılmışdır. “İqbalnamə”nin bəzi nüsxələrində Nüsrətəddin adına görülən qeyd “il-haqi” (*sonradan artırma*) imiş.

Şirazlı naşirin görüşünə əlimizdəki nüsxənin tədqiqi nəticəsində biz də iştirak edirik. Bilxassə İzzəddin üçün yazılmış bulunan beyitlərin ifadə tərzini Nizami üslubuna pək uyğun deyildir. Bundan başqa, Əbu Bəkrə ayrılmış bulunan bölümdəki bir çox beyitlər qismən eynilə, qismən də acəmi (*qəribə*) bir tədil (*dəyişiklik*) ilə təkrar olunuyorlar ki, bunu, hər halda, “söz xalığı” bir şairin yapacağını düşünmək qətiyyəən mümkün deyildir. Məsələ, Azərbaycan Atabəyinə xitab edən ilk müqəddimədəki:

*Tərəfdar-ı Məğrib be mərdanəgi
Qıdırxani-Məşriq be fərzanəgi,¹*

- beyiti Mosul Atabəyi İzzəddin üçün yazılan fəsildə bu şəkli alıyor:

*Tərəfdar-ı Müsil be fərzanəgi,
Qıdırxan-i Şahan be mərdanəgi.²*

¹ Məğribin tərəfdarıdır öz mərdliyi ilə,
Məşriqin Qıdırxanıdır öz müdriqliyi ilə. (*tərcüməsi*)

² Mosulun tərəfdarıdır öz müdriqliyi ilə,
Şahların Qıdırxanıdır öz mərdliyi ilə. (*tərcüməsi*)

Yenə:

*Şəhanra zi rəsmi ki ayin buvəd,
Kəlid ahənin, gənc zərrin buvəd¹*

- beyiti

*Zi şokr-e vey ənam əfzum buvəd,
Kəlid ahənin, gufl zər çun buvəd,²*

- şəklini alıyır ki, Nizami sözüənə bənzəmədiyini bir az farsca bilən hər kəs həməən təqdir edər. Yenə:

*Salah-e cəhan aməd an şəb pədid,
Ke əz madər in sūbh-i sadıq dəmid,³*

- beyiti:

*Salah-e sitəm an şəb aməd pədid,
Ke əz moukəb an sūbh-e sadiq dəmid⁴,”*

- kimi, sakat (*anlamsız*) bir şəkil alıyır.

İki başqa-başqa hökmdara xitab edən misralarla təşbehlər və hətta birisinə təxsis (*ithaf*) olunmuş:

*Əgər digərəm k-əslisən adəmist,
Həme mərdomənd, u həme adəmist,
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

- kimi, pək xüsusi bir təqdirin belə təkrarlandığına baxılırsa, şübhə yoxdur ki, şirazlı nəşir haqlıdır. Böylə əcəmi bir yazıyı və ya “tədil”i Nizami kimi böyük bir ustaddan sanmaq, onun xatirəsinə qarşı böyük bir hörmət-sizlik olur.

¹ Şahların kilidi dəmirdən,
Xəzinələri qızıldan olur. (*tərcüməsi*)

² Ona təşəkkür ənamını artırır,
Açar dəmirdən, qıfıl qızıldan. (*tərcüməsi*)

³ Dünyanın işləri o gecə düzəldi ki,
Bu işıqlı sūbh anadan oldu. (*tərcüməsi*)

⁴ Zülmün işləri o vaxt düzəldi ki,
Moukəbdən bu işıqlı sūbh açıldı. (*tərcüməsi*)

Savaş dolayısıyla Avropanın ümumi kitabxanalarında mühafizə olunan əski əlyazmalarını görmək mümkün olmadı, çünki nadir nüsxələr hava bombardmanından qorunmaq üzrə sığınlaqlara qonmuş (*qoyulmuş*) bulunuyordu. Bununla bərabər, Mehmed Məhərrəmin Parisdə satın aldığı XIV yüzillə aid yazma bir “Xəmsə”yi araşdırma bildik. Burada İzzəddin adına yazılmış heç bir ithaf yoxdur. Şiraz nəşirinin görüşü bu surətlə də qüvvətlənmiş oluyor.

V.Dəstgirdinin “Şərəfnamə” ilə “İqbalnamə”lərin müstəqil birər əsər olduqları haqqındakı iddiası da qüvvətli deyildir, çünki Nizami kəndisi “Pənc-gənc”dəki məsnəvilərini sayarkən “İskəndərnamə”dən bir bütün olaraq bəhs etmişdir və “Şərəfnamə”nin müqəddiməsində əsərin fihristini (*içindəkiləri*) verirkən İskəndərin həm idarəçiliyindən, həm də həkimlik və peyğəmbərliyindən bəhs edəcəyini açıqca anlatmışdır, bildiyimiz vəchlə, bütün bu proqram bir “İskəndərnamə” iki bölümündə başarılmışdır.¹

Dahası var: “İskəndərnamə” “Şərəfnamə” bölümündəki qeydə görə, h. 593-də (m. 1199-da) yazılmışdır. Mühəqqəq (*gerçək*) olan bir şey vardır ki, kitab şairin son günlərində tamamlanmışdır. Buna “aynaya baxıb da, acəba əsərimi bitirə biləcəkmiyim?!” deyə zəif və ixtiyarlıqından şikayət edən şair kəndisi belə işarət etmişdir.²

1199-dan sonra tamamladığı bir əsəri Nizami Mosul Atabəylərindən I Məsuda ithaf edəməzdi, çünki bu zat 1193-də artıq padişah deyildi, kitab onun zamanından ən az altı il sonra yazılmışdı. II Məsuda da ithaf olunamazdı, çünki 1204-də ölənlər bir şairlə 1211-də taxta çıxan bir hökmdar arasında hər hansı bir münasibət təsəvvürü imkansızdır. Demək ki, “İskəndərnamə”nin hər iki bölümü ancaq 1191-dən 1210-a qədər iqtidarda bulunan Azərbaycan Atabəyi Nüsrətəddin Əbu Bəkrə ithaf olunmuşdur.³

¹ Bax: “Nizaminin beş kitabı” bölümünə.

² Nəzər çor dər ayine əndaxtəm,
Dəru surət-e xiş nəşnaxtəm.
Herasidəm əz doulət-e tizqam,
Ki beqzarəd ni nəqşra natəmam. (*farsca*)
Güzgüyə nəzər salarkən orada,
Öz surətimi tanımadım.
Tez yeriyən taledən qorxdum ki,

Bu naxışı tamamlamağa o, imkan verməsin. (*tərcüməsi*)

³ Tarixlər H.Ədhəmin “Düvəl-i İslamiyə”sindən alınmışdır.

“İskəndərnamə”nin Mosul Atabəylərindən İzzəddin Məsud deyil, Azərbaycan Atabəylərindən Nüsrətəddin Əbu Bəkr adına yazılmış olduğunu sezdirən bir dəlil dəxi vardır: “Dastanın yenilənməsi haqqındakı” (“Dər tazə kərdən-i indastan”) qismində şair “Qızıl Arslanın ölümündən sonra nasıl söz söylənir, məgər ki sən, şahın lütfü yardım edə də, mənə yenidən söz söyləmək imkanını verə”¹ deyə mədh etdiyinə xitab ediyor.

Bir az aşağıda da eyni zatın “həm comərdlik, həm də söz sahibi” olduğundan bəhs ediyor.²

Kitab İzzəddinə yazılmış olsa da, başqa bir sülalə müməssili (*nümayəndəsi*) olan bu hökmdara qarşı şairin Eldənizlilərdən bir hökmdarın ölümündən təəssüflə bəhsi münasibət almazdı. Halbuki ölənün qardaşı oğluna və taxtın təbii varisi və səltənət vəliəhdinə qarşı böylə xitab etməsi qayət də yerindədir. Nitəkim “Şərəfnamə”nin müqəddiməsində də Qızıl Arslanın ruhu rəhmətlə anılmışdır. Bilxassə ki, “həm comərdlik, həm də söz sahibi” olmaq vəsfına layiq olan zat da, eyni zamanda şair olan Atabəy Əbu Bəkrdir.

İzzəddin adına yazılan ithafiyələrin şübhəli olmasının bir dəlili də bizə V.Dəstgirdi nəşrində görülən təzaddır: “Şərəfnamə”nin bir yerində Nizami ingilis müstəşriqlərindən E.Braunun da qeyd etmiş olduğu vəchlə, *Bişkin* məxləsini daşıyan Əbu Bəkrə xitab ilə bu beyti yazmışdır:

*Moxalef pəsəndiş u pişbin,
Bədəndiş kəmmehr-o u Bişkin. (farsca)*

Türkcəsi:

*Müxalif sonradan, o isə öncədən düşünür,
Düşməni amentsiz, o isə Bişkindir.*

¹ Ço şah Ərsəlan rəft o dər xun xoft,
Soxən çun təvan dər çenin hal qoft?
Məgər doulət-e şah konəd yariyi,
Dər arəd be mən tazə qoftariyi. (*farsca*)
Şah Arslan dünyadan gedib, qan içində uyudu,
Belə bir halda söz yaratmaq mümkün olarmı?
Bu işdə bəlkə təzə şahın bəxti mənə yar ola,
Və mənə təzə sözlər yaratmağa kömək edə. (*tərcüməsi*)

² Nədidəm kəsi dər sərə-ye köhən,
Ke darəd coz-u həm səxa, həm soxən. (*farsca*)
Bu qədim sarayda ondan başqa,
Həm səxavət, həm də söz sahibi görmədim. (*tərcüməsi*)

V.Dəstgirdi bu beyti yorumlarkən “Bişkin” Atabəy Nüsrətəddinin bir ünvanıdır deyir və nitəkim “İqbalnamə”də də deyir” qeydini əlavə ediyor. “İqbalnamə”də isə bu ünvan Atabəy İzzəddin üçün də təkrarlanıyır və “bişkin” “pişkin” şəklini alaraq, əslində “key-peşin” ikən, sonradan “pişkin” olmuşdur deyər izah olunuyor.

İki padişahın eyni ünvanı daşımış olduqlarını təsəvvür etmək zordur. *Bişkin* və ya *pişkin* sözlərinin türkcə olduqları da meydandadır və bu, Nizaminin də bizzat təqdir etdiyi kibi, ədəbiyyatdan nəsibsiz olmayan Əbu Bəkrin “ləqəbi” deyil, məxləsi (*təxəllüsü*) olsa gərəkdir.

“İskəndərnamə”nin iki bölümünün bir kitab olub Nüsrətəddin Əbu Bəkr adına yazıldığını, “Məcalis-ül-üns”dən nəqlən, M.Ə.Tərbiyətdə “Danışməndani-Azərbaycan”ında təyid edər (*qüvvətləndirir*).

2

Nizami mütəvazi həyatını kəndi əməyinin qazancıylə təmin etmişdir. Şübhə yoxdur ki, bu “qazanc” onun zamanındakı şəkilləriylə, hər şeydən əvvəl, şairin ithaf və təqdim etdiyi əsərlərə müqabil aldığı “caizə” (*mükəfat*) və “hədiyyələr”dən ibarət olmuşdur. Bu qəbildən olmaq üzrə, şairə aid məlumat arasında iki fikrə (*yazı*) vardır. Bunlardan birincisi, “Məxzə-nül-əsrar”a müqabil Ərzincan hökmdarı Fəxrəddin Bəhramşah tərəfindən kəndisinə göndərilmiş bulunan 5000 altın dinarla 5-7 seçkin qatıra aid olanıdır ki, bu, bütün qaynaqlarda qeyidlidir.

İkinci vəqayı, anlaşılan, şair kəndisi “Xosrov və Şirin” mənzuməsinin sonuna Qızıl Arslanın qətlindən sonra əlavə etdiyi xatirədə təfsilatiylə bildirməkdədir. Bu təfsilata görə, daha əvvəl Atabəy Məhəmməd tərəfindən əmlaki hissədən iki köyün şairə verilməsi üçün əmr varmış. Atabəyin ölümü üzərinə “hər kəs ziyana uğradığı kimi şair də ziyən etmişdir”.

Qardaşı Məhəmməddən sonra Qızıl Arslan şairi özəl surətdə istəmiş, kəndisinə son dərəcədə hörmət və iltifatdan sonra onun “ziyanına” vaqif olunca, həmən kəndi mülklərindən “Həmdaniyan” köyünün sicillini (*fərmanını*) Nizaminin adına yazdırtmış, ikinci köy üçün isə lətifə edərək “şahzadələrlə bizzat anlaşırsın” demişdir.¹

¹ Səmərqəndli Dövlətşah Nizaminin Qızıl Arslandan “Xosrov və Şirin”ə qarşı aldığı qələm hədiyyəsinin “dörd məmur və məzru (*əkinli-biçinli*) köydən ibarət olduğunu” qeyd ediyor (Eynən: “Səlle-ye an ketab (yəni “Xosrov və Şirin”) çəhar deh-e məmur və məzru be-soyurğal-e şeyx gərd”) (farscası - *red*). Bu surətlə Həmdaniyanın bir deyil, bir neçə kiçik köydən ibarət əkin yeri olduğuna hökm etmək gərəkdir.

Həmdaniyan kəndinin köyünün önəmsiz və gəlir baxımından dəyərsiz bir şey olduğunu zamanımızın bəzi tənqidçiləri irəli sürmüşlərdir. Padişahın bu hədiyyəsinin Nizaminin əsərinə layiq olmadığını söyləyənlər, anlaşılan, o dövrdə də bulunmuşdur. Şair bu kimiləri zikri keçən xatirələrində anaraq, kəndilərini “bəlli hasudlar”dan (*paxillardan*) saymış və “verən məmnun, alan xoşnud ikən füzullara nə qalmış” deyə dedi-qoduya nəhayət vermişdir.

Şirvanşah Axsitanın arzusu üzərinə yazdığı “Leyli və Məcnun”a qarşı Nizamiyə nə verilmiş olduğunu bilmiyorsaq da, şahdan məmnun qaldığını Atabəy Əbu Bəkrə yazdığı müqayisəli beytlərdən anlıyoruz. İş başqa dürlü təsəvvür etmək dəxi qabil deyildir. Kəndisi kimi bir ustadı belə düşündürmüş bulunan bu çətin və yavan konuyu¹ (*işlənməmiş mövzu*) əmsalsız bir müvəffəqiyyətlə bacaran Nizamiyi “yüksək şeirdən anlayan və nəcəbətiylə öyünən” Axsitan nasıl ihmal edərdi? Böylə bir şey vüqu bulmuş olsaydı, bu şah kəndisini şairə yazdığı məktubda təlmihlə işarət etdiyi Qəznəli Sultan Mahmud durumuna düşürmüş olurdu. Böylə bir şeyə isə heç bir işarət yoxdur. Başqa dürlü olsaydı, şairin, yuxarıda qeyd etdiyimiz təşəkkürünü Şirvanşah nasıl qazana bilirdi?! Qapısında Xaqani ilə Fələki kimi sivrilmiş şairlər varkən, konuyu Gəncədəki köşəsinə çəkilməmiş ustada əmanət etməsini bilən diqqətli adamın böylə diqqətsizlik edəcəyinə kim ehtimal verir?!

Hər halda, Tanrıya xitabla “xəyalındakı rızqını Məhəmməd camallı padişahdan” diləyən² şairin xəyal sükutuna uğramamış olduğunu mühəqqəq görmək lazımdır. Bu qənaəti Füzulinin:

*Bulmuşdu səfayi-dil Nizami,
Şirvanşahına düşüb girami,*

- beyiti də qüvvətləndirməkdədir.

Marağa hökmdarı Ağsonqurlu Körp (*Körpə*) Arslana ithaf etdiyi “Həft peykər”in dəxi mükafatsız qalmadığına ehtimal verilə bilər.

¹ “Leyli və Məcnun”un sonuncu fəslinə bax.

² Zan şəh ke Məhəmmədi cəmaləst,

Ruziyəm kon ance dər xəyaləst. (*farsca*)

Məhəmməd camallı o şahdan,

Xəyalımda tutduğum ruzini mənə qismət eylə! (*tərcüməsi*)

Atabəylərin dördüncüsü bulunan Nüsrətəddin Əbu-Bəkrdən də “İskəndərnamə”yə qarşılıq olaraq şairin “qələm hədiyyəsi” alıb-almadığı, ümumiyyətlə, qeyd olunmamışdır. Bununla bərabər, kəndisi də şair olub, irfansevərliyi (*maarifpərvərliyi*) bizzat Nizami tərəfindən təyid olunan dördüncü Atabəyin “sülalə gülüstanının ilk və seçkin bülbülünü ehtimal etmiş olduğunu düşünmək caiz olmaz, buna bizzat şairin eyni hökmdarə xitabla “İskəndərnamə”nin ilk qismində (“Şərəfnamə”) yazdığı beytlər manedir. Bu beytlərdə isə yuxarıda da qeyd olunduğu üzrə, “Şirvanşah Axsitan nemətlər içində bəsləyib yerdən göylərə çıxardı isə, sən məni ondan daha eyi və yüksək tutdun” deməkdədir. Bu beytləriylə şairin Axsitandan olduğu kimi, Nüsrətəddin Əbu Bəkrdən dəxi qələm hədiyyəsi almış olduğuna tərəddüdsüz hökm edə biliriz.

Yurddaşımız Mehmed Məhərrəmin Parisdə satın aldığı XIV yüzilə aid yazma “Xəmsə”yi bu mülahizəyi yazdıqdan çox sonra gördük. Burada “İqbalnamə”nin “Xateme-i kitab” fəslində basma nüsxələrdə görmədiyimiz təfsilata rastlaşdıq. Bu təfsilata görə, əsərdən son dərəcədə məmnun qalan Nüsrətəddin Əbu Bəkr əvvəlcə qərarlaşdırılmış bulunan tam ayarlı 1000 altunu dərhal Nizamiyə təslim etmiş və bundan başqa merkeb (*minik atları*), ipək qumaş və sairədən ibarət on dürlü yüksək qiymətli şeylərlə bərabər şahənə bir xələt dəxi vermiş və əlavə olaraq Divana yazılan bir əmrnamə ilə şairə 400 altun miqdarında illik bir maaş bağlanmışdır.¹

¹ Əz-an nəqd-e Rumi ke başəd dorost,
Hezarəm pəzirofte bud əz nəxost.
Ço mən bəzl dər xord-e u saxtəm,
Bebala-ye u dər bərəfraxtəm.
Hezar-e pəziroftera dad zud,
Bəsi zicha niz bər vey fozud.
Ze mərkuba dibavo dəh qune ciz,
Həman xələt-e padişahane niz.
Do səd nəqd-e digər be divan-e tər,
Nebeştəm be ourad-e douran-e dəhr.
Bedan ta rəsanəndə-qan cou-be-cou,
Rəsanənd hər salı əz nou-be-nou. (*farsca*)
O, təmiz Rum qızılından,
Əvvəlcədən 1000 dənə mənə verməyi qəbul etmişdi.
Mən öz hədiyyəmi ona layiq şəkildə yaradıb
Onun hüzuruna təqdim edərkən,
Boynuna götürdüyü min qızılı tez mənə verdi,
Və ona çoxlu başqa şeylər də əlavə etdi.
Minik heyvanları, ipək və on cür başqa şeylər,
Bir dəst də padişahanə xələt.

3

Yuxarıdakı ehtimallarla bərabər, şübhəsizdir ki, şair olduqca mütəvazi bir həyat yaşamışdır. Bu həyat tərzini bir yandan onun kəndi içindən gələn “az yemək, çox bağışlamaq” düsturundan doğan zühdü (*asketizm*) ilə anladada bilirsə də, o bir yandan o zamankı həyat şərtləriylə ilgilidir.

Şairin yaşayışına aid bu gün üçün alışqan olduğumuz “reportaj” qıtlığı kimi, şübhəsiz, o zamanın “qələm hədiyyəsi” də bugünkü Avropa və Amerika sənətkarlarının qazandıqları milyonlarla qiya (*müqayisə*) edilə bilməz.

Nizaminin maddətən təmin və dağdağsız (*şəhərsiz-küylü*) bir həyat yaşadığı münaqişə konusu olsa da, çağdaşları arasında mənəvi böyük etibar və nüfuz sahibi olduğunda şübhə yoxdur. Daha həyatda və nisbətən gənc ikən istinsah olunan (*üzü köçürülən*) əsərləri əldən-ələ keçərək Gəncdən İslam dünyasının hər tərəfinə yayılmış bulunan bu böyük adam qapılarına çox əndər uğradığı zamanə hökmdarlarının, bilxassə, Atabəylər sülaləsinin pək böyük hörmətlərini görmüşdür. Kəndisinin bir müqayisəsinə görə, Sokrat kimi çəkingən olan həkim onun qədər sevilmiş və aranmışdır.

Bu ehtiram və etibarın nə dərəcədə olduğunu şairin yuxarıda bəhsi keçən xatirəsindən anlıyoruz: Atabəylərdən Azərbaycanın sətəvətli (*güclü, əzici*) padişahı Sultan Qızıl Arslan yanına çağırılmış olduğu şairin gəldiyini xəbər alan zaman eyşü işrətlə məşğul bulunuyormuş. “Tarəb bəzmi” (*kef məclisi*) varmış. Saqilər şərab sunuyor, xanəndələr oxuyor, sazəndələr çalıyor, rəqqasələr də oynuyorlarmış. Şairin hər kəsə bəlli zühdünə hörmətlə bütün bunlar bir anda durdurulmuşdur. Nizami içəri girərkən padişah ayağa qalxmış və kəndisini həyəcanla qarşılarmışdır. Qucaqlarmışlardır. Qızıl Arslan Nizamiyi min bir rica ilə oturtmuş, saqilərlə mütriblərə müsaidə vermiş, “bu gün ancaq Nizami ilə görüşəcəyim” demişdir, çünki “onun söhbəti meydən daha nəşəli, neydən daha ahənglidir”.

Şair kəndisinə göstərilən bu iltifatdan son dərəcədə məmnun qaldığını anladıyor. Bundan sonra “hər yanda padişahın yanında olduğu kimi hər kəs ayaqda ikən kəndisi oturmuşdur”. Nizami padişah hüzurundan,

---

Bundan başqa iki yüz qızıl da Divanda,
Dəhrin rəftarını nəzərə alaraq adıma yazdırdı.
Ki, hesabdarlar həmin qızılı axırını misqalına qədən,
Hər il yenidən mənə çatdırsınlar. (*tərcüməsi*)

“meracdan dönən Əhməd kimi” mütəhəssis (*hiss edən*) olaraq döndüyünü məzkur (*yuxarıda adı çəkilmiş*) xatıratında ayrıca bəliirtmişdir.¹

Kəndisiylə çağdaş bulunan digər məsləkdaşlarına az və ya heç nəşib olmayan bir etinayı Nizami kəndisinə xas vakarı (*vüqarı*) və çəkingənliyi ilə əldə etmişdir.

Qapılara çox əndər uğradığının bir dəlili ni də şairin ikinci Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvana yazdığı mədhiyyədə buluyoruz: kəndisinə “Xosrov və Şirin” əsərini gətirən şair “Gec gəldimsə də, arslan kimi gəldim”² deyir və “evdə otursam da, duaçıyam” deyə mazərtədə (*duada*) bulunuyor.

Yüksək izzəti-nəfs sahibi olan şair həyatda kəndisini tarixi mövqeyində tutmasını bilmiş, heç bir zaman kiçilməmişdir. Hökmdarlara müraciət edərkən onları mədh etdiyi və kəndilərindən bir diləkdə bulduğu zamanlarda belə kəndisini onlarla müsəvi (*bərabər*) bir dərəcədə görmüş, hətta ruhunun verdiyi içdən bir qüvvətlə mədh etdiyi tac daşıyanlara bəbaca öyüdlərdə belə bulunmuşdur.

“Leyli və Məcnun” mənzuməsinin müqəddiməsində, məsələ, Şirvanşah Axsitana verdiyi öyüdlər bu iddianın bir dəlili didir. Bu “Hirədnəmə”sində (*nəsihətnəmə*) şair padişaha xitəbla “kəndisindən bir neçə öyüd dinləməsini” rica müqəddiməsiylə “Qüdrətli ol, fəqət təkkinini əldən buraxma! Mey iç, fəqət sərxoş olma! İkiüzlüləri yanına soxma! Xalqın etimədini qazanmaq üçün sözünü tut! Qəlbində yeri olmayanlara inanma! Düşməni ni kiçik görmə! Vuracağı ni kökündən vur, tutacağı ni düşürmə!” kimi öyüdlərdə bulunuyor.

Titiz (*tələbkar, diqqətli*) bir izzəti nəfsilə dərin bir təvəzöyü həkimənə bir surətdə birləşdirməsini bilən ustad mədhinə yapıdığı təşbeh və müqəyisələrdə belə kəndi üsuluna sədiqdır. Məsələ, padişahı dənizə bənzə dərkən ona varən kəndisini nəhrə eş tutmaqdadır.³

¹ Çənən rəftəm ke suy-e kəbə möhtac,
Çənən baz amədəm k-Əhməd ze merac. (*farsca*)
Onun yanına möhtaclar kəbəyə gedən kimi getdim,

Onun yanından isə Əhməd (Məhəmməd) meracdan qayıtdığı kimi qayıtdım. (*tərcüməsi*)
² Şairin bu münasibətlə yazmış olduğu “Əgər dir amədəm, şir amədəm” (“Gec gəldimsə də, şir kimi gəldim”) (*farsca* da yazılıb - *red.*) misrası dərbiməsəl olaraq çağdaş *farsca*da dəxi qullanılmaqdadır.

³ Dərun şod qasedo şəhra xəbər kərd
Ke çeşmə bər ləbe dərya qozər kənd. (*farsca*)
Kəndisinin gəldiyini Qızıl Arslana ərz edildiyini Nizami bu beytlə ifadə etmişdir: mənası “Qasid içəriyə girərək, nəhrin dəryaya yanaşdığını xəbər verdi” deməkdir.

Padişahın bağı “cənnət” isə, o da bir “cənnət quşu”dur. Padişah “ay” isə, kəndisi də “ütarid” yıldızıdır.¹ Ötəki cahanın isə, bəriki də sözün sultanıdır. O, savaş meydanının pəhləvanı isə, bu da məna və sözün qəhrəmanıdır. Bir “söz”ki “yaradılış pərdəsi açılırkən səhnəyə ilk çıxan o olmuşdur”.²

Allahın hüzuruna çıxmaq haqqı, Nizaminin görüşüncə, əvvəla peyğəmbərlərdə, sonra da şairlərdədir.³

Asiman qədər yüksək olan şair bəzən bu haqqından keçər kimi görünürsə, bu, “başımızın üstündəki üfün eyni zamanda yerə qapanmasına” bənzər.⁴

¹ Nütəkim Q.Arslanın hüzuruna girdiyini təsvir edərkən deyir:

Məra dər bəzmqah-e şah bordənd,
Otaredra be borc-e mah bordənd. (*farsca*)
Məni şahın məclisinə apardılar,
Ütaridi Ayın bürcünə apardılar. (*tərcüməsi*)

² Pərdeyə xəlvət çö bərəndaxtənd,
Cele-ye əvvəl ze soxən saxtənd. (*farsca*)
Allah yoxluq pərdəsini qaldırarkən,
İlk təzahür kimi sözü yaratdı. (*tərcüməsi*)

³ Piş-o pəsi bəst səfe kebriya,
Pəs şoəra aməd-o piş ənbiyə. (*farsca*)
Böyüklər səf çəkib düzüləndə,
Arxada şairlər durdu, qabaqda isə peyğəmbərlər. (*tərcüməsi*)

⁴ Fələkvar dur əzəfsus-e həmə,
Sər aməd vəli pay bus-e həmə. (*farsca*)
Fələk kimi üstündəydim hər şeyin,
Başım uca, ayağında hər kəsin. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

III

KƏNDİ GÖZÜYLƏ NİZAMİ

*Hər kəs üçün birər inci işlədim,
Kəndimə də bir qəsidə dəylədim.*

Nizami

“Kəndisi”ndən məqsəd şairin ədəbi və mənəvi “mənliyi”dir. “İskəndərnamə”sindəki bir yakarışında şair “can” dediyi bu bənliyini böyük bir hikmətlə ifadə etmişdir. Vücudunun çürüyüb torpağa dönəcəyini bilən həkim kəndini əbədiləşdirmək ümidiylə “can”ını nəzmindən bir qəlibə qoymuşdur və “Ey Tanrı, sənin əbədi varlığını cana sənən bunca parlaq dəlillərlə isbat edib durdum, nə olurdu sən də mənim mənliyimin əbədiliyini bildirəydin!” demişdir.¹

Bu mənlikdən şair klassik ədəbiyyatda caiz və qullanmaqda olan “öyünmə üslubu” ilə mənzumələrinin həsbihalə aid dürlü qisimlərində bəhs etmişdir.

Başqalarının mənlik və şəxsiyyətlərindən bəhs edərkən qullandığı üslubu Nizami kəndi “fəxriyyə”lərində dəxi eyniyə qullanmaqdadır. Klassik ədəbiyyatın “dür dəlmək” deyə məcazi bir təbiri vardır. “Dür dəlmək” incə

¹ Ço bər həsti-ye to mən-e sostray,
Bəsi hoccət əngixtəm delqoşay.
To niz ər şəvəd məhd-e mən dər nehof, t,
Xəbər dəh ke, can mand əgər xək xoft. (*farsca*)
Sənin varlığın sübutu üçün mən aciz,
Ürək açan saysız dəlillər gətirdim.
Mənim yatağım gizlinə (*yərin altına*) keçərkən,
Sən də mənə xəbər ver: “torpaqdan (*olan bəndənin*)
uyudusa da, canın qaldı”. (*tərcüməsi*)

nüktəli mənzumələrlə şeir yazmaq deməkdir. Dastanlarındakı qəhrəmanları ilə qəsidə və ithaflarında mədh etdiyi adamlar üçün birər “inci işliyə” Nizami kəndisini də unutmamışdır.¹

Gözəl misra, mənalı söz və nüktəli təşbehlərdən mürəkkəb mücövvhər (*daş-qaş*) mağazasından ibarət “Pənc-gənc”-inin baha biçilməz məsnəvilərində səpilməmiş bulunan bu “dür”lərdən seçkinlərini sətirlərdən bir şəriddə düzərsək, dünyanın ən məşhur pırlanta (*brilyant*) gərdanlıqlarından daha dəyərli bir təşbeh hasil oluyur.

“Məxzənül-əsrar”ı yazdığı zaman şair daha gənc idi, yaşı iyirmiye ancaq buluyordu. Bir şair olaraq, kəndi təbirincə, hənuz “qonça bir gül” halında idi. Fəqət bu “qonça” açmasını tamamlayacaq “rüzgar”ını bəkləyir və açacağı zaman yapacağı təsiri biliyordu. Biliyordu ki, “düşündüyü yeniliyi göstərinəcə qiyamətin borusu çalacaq”, çünki “əskidən-yenidən nə varsa” hamısı bu “cadu sözlü” adamda mövcuddur. Çünki “sənəti caduyu kölgədə buraxmış, sehr ilə əfsunu mələkləri belə şaşirtmişdir”.²

¹ Ço əz bəhr-e hər kəs dori softəəm,
Sorudi həm əz bəhr-e xod qoftəm. (*farsca*)
Hərəyə bir dür deşdiyim kimi,
Özümə də bir (*dürlü*) nəğmə qoşmuşam. (*tərcüməsi*)

² Sorx qol-e qonçe mesaləm hənuz,
Montəzer-e bad-e şemaləm hənuz.
Gər benmayəm soxən-e tazera,
Sur qiyamət konəm avazera.
Həp ce vücudəst ze nou ta kohən,
Fetnə şavəd dər mən-e cadu soxən.
Sənət-e mən borde ze cadu şəkib,
Sehr-e mən əfsun-e məlayek-fərib. (*farsca*)
Qonça qızıl gül kimiyim, gözlərim!
Açmaq üçün quzey yelini özlərim!
Göstəririm yeni sözdə sehrimi!
Suri qiyamət yaparam şeirimi.
Əski-yeni nə varsa həp cahanda,
Əks yapar bu ecazlı bəyanda.
Caduları kölgələdim şeirimlə,
Mələkləri əfsunladım sehrimlə. (*tərcüməsi*)

Məlum olduğu üzrə, rüzgar qonça halında bulunan bir gülün açmasını çəbuqlaşdırır (*tezlaşdır*), hətta qonça bir güllü üfürüklə belə açdırmaq qabildir. Şair açmaq üçün “Quzey yeli”ni bəklədiyindən bəhs etməsiylə yurdunda çox əsən bir yeldən ilham almışdır. Təşbehdə, şübhə yoxdur ki, “xəzri yeli”ni qəsd etmişdir. (Xəzri yeli Azərbaycanca quzeydən əsən yelə derlər. İstanbulun poyrazı kimi). Ucuz reklamlara düşgün bolşeviklər isə Nizaminin “quzey yeli” ilə kəndisindən yüzillərcə sonra gələcək sovet inqilabını qəsd etdiyini düşünərək öyünürlər.

“Şeirin kəndisi sayəsində tüfeylilikdən çıxaraq müstəqil təkkə (farsca da yazılıb - *red.*) sahibi olduğunu və xirqə və zinnarlarını atan zahidlərlə rahiblərin kəndisinə qoşduqlarını” Nizami müzəffəranə bir ədə ilə ifadə etməkdədir.¹

“Məxzənül-əsrar”ı Anadoluya (Ərzincan) göndərincəyə qədər Nizami “şəhrbənd” (“*məhbub, bağlı*”) olduğu Gəncə ilə Arran həvalisində (*bölgə-sində*) qəsidə və qəzəl kimi ufaq parçalarıyla məruf, məhəlli qalmış bir şair idi. İndi içindən bir ruh kəndisinə xitab ediyor: “Gəncə nərdə, sən nərdə!” Bu ruh onu “geniş dünya sahəsinə atılmaya” təşviq ediyor və “zamanında sənin kimi bakir söz söyləyən birisi yoxdur” deyər şairi “hüma (*humay*) quşu kimi” üfüqlərə kölgə salmaya çağırıyor. Çünki “Sən, - deyir, - Doğu ilə Batıya günəş kimi bəlli bir ruhsun!”²

Bulunduğu dar mühitindən o zamankı Doğu İslam kultürünün yayılı bulunduğu geniş dünyaya çıxan şair qazandığı müvəffəqiyyətin verdiyi haqlı bir cəsarətlə kəndi önəmini daha dərindən duymağa başlayor.

“Barmağım toxunursa, kimsədə yazarlıq cəsarəti qalmaz”³ deyən Nizaminin kəndi böyüklüyünə və hər kəsdən, hətta Firdovsidən də üstün bir şair olduğuna təlmihi vardır:

“Söz kimyasına hakim iki ustad əski dəyərləri yenilədilər, biri bakırdan (*misdən*) xalis gümüş, o biri də gümüşdən tam altun yaratdı. Bakırın gümüş olduğunu gördünsə, gümüşün altun olmasına şaşma!”⁴

“Xosrov və Şirin”i yaratmaqla təmin etdiyi böyük şöhrəti “Leyli və Məcnun” konusunun işlənməsini, Şirvanşahın arzusuyla, kəndisinə verdirincə şair “söz meydanının kəndisinə qaldığını” duyuyor. Nitəkim dünyaya meydan oxuduğunu görüyoruz:

¹ Şer be-mən soumæ bonyad şod,
Şairi əz məstəba azad şod.
Şaero raheb su-ye mən taxtənd,
Xirqə-vo-zonnar dər əndaxtənd. (*farsca*)

Şeiri mənəm minbərə sahib qılan,
Şairliyi tabelikdən qurtaran.
Xirqə və zunnarlarını atdılar,
Zahidü rahib mənə qoşuldular. (*tərcüməsi*)

² To an xorşid-e ruhani-qiyasi,
Ze məşreq ta be məğreb ruşenasi. (*farsca*)
Sən günəşlə müqayisə edilə bilən ruhsan,
Məşriqdən məğribə qədər tanınmış simasan. (*tərcüməsi*)

³ Gər ənqoşt-e mən dərgiri konəd,
Nədanəm kəsi ku dəbiri konəd. (*farsca*)

⁴ Do motətərrez be kimiya-ye soxən,
Taze kərdənd nəqhda-ye kohən.
An ze mes gərd noğre-ye xas,
Vin konəd noğre-ra bezərr-e xelas. (*farsca*)

*Meydan-e soxən mərast emruz,
Beh zin soxən kerast emruz?!
(Ərəb əlifbası ilə farsca da verilib - red.)*

Mənası:

*Söz meydanı bu gün tamam mənimdir,
Mənimkindən yüksək şeir kimindir?!*

Eşq əfsanəsiylə qaramı (*ehtiraslı*) dastan növünün yaradıcısı olan şair kəndi yaradıcılığının orijinallığını biliyor. Kimsəyə möhtac olmadan “ehtişamını kəndi xəzinəsindən bulduğuna” qanedir. Təbinin bülbülü ancaq kəndi şeirinin açdığı gülə ötmüşdür.¹

Kəndisindən daha eyi bir gül ağacı bulamayan şair “güllərini ancaq kəndi ağacından” dərməşdir.²

Kimsədən ödünc bir şey almamış, könlü nəyi istəmişsə, ancaq onu söyləmişdir.³ “Zəmiri (*təbi*) Məryəm ana kimi bakir ikən gəbə (*hamilə*) qalmışdır”.⁴ “Aşiq də, məşuq da kəndisidir”.⁵

Söz söyləmək seyrində tamam olduğundan, Nizami kəndisinə “qeybin aynası” deyilməsiylə öyünməkdədir. “Lisanının fasihliyiylə İsa möcüzəsinin seyrinə malikdir”. “Şeirin suyu onun arxından axmış və avazəsi də kəndi zamanında yüksəlmişdir”.⁶

¹ Coz an k-əz soxən beşkofanəm qoli,
Bər an qol zənəm nale con bolboli. (*farsca*)
Öz sözlərindən gül yaradaraq,
Həmin gülün üzərində bülbül kimi ötürəm. (*tərcüməsi*)

² Əgər beh ze xod qolboni didəmi,
Qol-e sorx yazərdəz u çidəmi. (*farsca*)
Özümdən yaxşı gül ağacı görsəydim,
Qızıl və ya sarı gülü ondan dərdədim. (*tərcüməsi*)

³ Ariyət-e kəs nəpəzir oftəəm,
Hər çe deləm qoft bequ, qoftəəm. (*farsca*)
Heç kəsdən bir borc almamışam,
Ürəyim mənə deyib ki, “de” onu da demişəm. (*tərcüməsi*)

⁴ Zəmirəm nə zən, bəlke atəş-zən-əst,
Ke Məryəm-sefət bəkr-o-abəstan-əst! (*farsca*)
Mənim qəlbim qadın deyil, od odlayandır,
Məryəm kimi həm bakirə, həm də hamilədir. (*tərcüməsi*)

⁵ Bər-e aşeqan gər mocərrəd şəvəm,
Həman beh ke məşuq-e xod xod şəvəm. (*farsca*)
Aşiqlər içində yeganə olduğum üçün,
Yaxşısı budur ki, özüm özümün məşuqu olum. (*tərcüməsi*)

⁶ Şe’r ab ze cuybar-e mən yaft,
V-avaze beruzeqar-e mən yaft. (*farsca*)
Şeir suyunu mənim bulağımda tapdı,
O, şöhrəti də mənim zamanımda tapdı. (*tərcüməsi*)

“Beşlik” dı­şın­da­kı par­ça­ların­dan birin­də Nizami kəndisi haqqında yazmış oldu­ğu bir “fəxriyyə”də kəndisini “fəzilətin məlikül-mülkü” və “sözün xaliqui” deyə vəsifləndirməkdə və:

*Soxən əz mən afəride, çə fotovvət əz morəvvət,
Honər əz mən aşekərə, çə tərəvət əz cəvani!*

- deyir.¹

Çox sevdiyi oğlu Məhəmmədə verdiyi öyüdlərdə Nizami kəndisinə təbiblik ilə fiqih (*hüquq*) elmlərini öyrənməsini tövsiyə ediyor. Şairliyə isə təşviq etmiyor. Gərçi, - deyir, - biliyorum, söz söyləmək iqtidarındasan, şeir yaza bilirsən, amma daha eyisi budur:

*Sən şəirdən bəkləmə şöhrət və nam,
Çünki Nizamidə o olmuş tamam.²*

Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərlərin sonuncusu olduğu kimi, həzrəti Nizami də şairlərin sonuncusudur? İslam dini qiyamətə qədər qalacağı kimi, şeir də qiyamətə dək Nizami üslubunu aşmıyacaqmıdır?

Qaliba öylə!

Son əsəri bulunan “İskəndərnamə”də Nizami eynilə bunları yazmaqdadır: “İstiqamətini məndən alan söz qiyamətə qədər də mənimlə qaim olacaqdır!”

*Bemən çən kereft esteqamət soxən,
Qiyamət konəd ta qiyamət bemən!
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

¹ Comərdlik alicənablıqdan yarandığı kimi söz də məndən yaranıb. Tərəvət cavanlıqdan aşkar olduğu kimi, söz hünəri də məndən aşkar olub. (*tərcüməsi*)

“Məlikülül-Mülk” başlığı verilən bu qəsidə Ziya Paşanın “Xərabat”ında və H.Danişin “Səramədani-süxən”ində vardır. V.Dəstgirdi bu qəsidəyi “Gəncine-i Nizami”sinə almış və haşiyədə beytlərin şərh və yorumunu dəxi vermişdir. Professor N.Tərən “Gəncinə”dəki Nizami şeirlərini nəşrlə türkcəyə çevirmiş və Ə.Xalid kitabxanası vasitəsilə İstanbulda yayınlamışdır. Fəqət yazıq ki, bu çətin işi başarırkən, qələmi “mətn”dən ziyadə “şərh”ə uymuşdur.

² Z-in fən mətləb bolənd nami,
K-in xətm şodəst bər Nezami. (*farsca*)

Sultan Səncər və ixtiyar qadın

IV

NİZAMİNİN CAHAN ƏDƏBİYYATINDAKI YERİ

*Söz meydanı iştə bu gün mənimdir,
Mənimkindən yüksək şeir kimindir?!
Nizami*

İslamiyyətdən sonra yenidən doğan İran ədəbiyyatının X yüzildə ən böyük siması, məlum olduğu üzrə, “Şahnamə” məsnəvisinin dünyaca tanınmış şairi *Əbülqasim Məhəmməd Firdovsidir*. Nizami Firdovsidən sonra məsnəvi yazmaqda ən böyük ustad sayılıyor, hətta Firdovsinin hamasiyyətçiliyinə (*iqidlikdən bəhs etməsinə*) müqabil, dastana verdiyi lirik ədasiyla o, kəndisinə xas bir əfsanə üslubu yaratmışdır ki, bu etibarla Firdovsini belə keçmişdir.

Yaratdığı ədəbi şəkillərlə İran ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklər haqqında ustadın şeir və sənətdəki orijinallığından bəhs edərkən təfəsilat verəcəyimiz təbiidir. İndilik bu qədərini qeyd edəlim: şairin romantik kisvəyə (*qiyafəyə*) bürünmüş mistik ruhu əmsalsız sənətinin sehri ilə az zamanda yalnız İran ədəbiyyatının şamil olduğu sahəyə yayılmaqla qalmamış, eyni zamanda, yaratmış olduğu sənət növü bütün Doğuda fars və türk ədəbiyyatının ən ünlü mürəssilləri tərəfindən təqlid olunmuş, gərək “Xəmsə”sinə, gərəkə bu külliyyatı təşkil edən beş kitabından hər birinə ayrı-ayrı, mübaliğəsiz yüzlərcə bənzətmələr yazılmışdır.

Yalnız bənzətmələr deyil, Nizamiyə yazılan yorumların (şərh və təfsir) sayıları dəxi az deyildir. Klassik Doğru kitablarından, ən ustad xəttatlar tərəfindən ən çox kopya edilən və ən mahir miniatürçülər tərəfindən ən çox təzhib (*bəzəmə*) və təsvir olunan əsər də Nizaminin “Xəmsə”sidir.

Nizaminin kəndisindən sonra genəl (ümum) ədəbiyyat üzərindəki etkisini anlamaq üçün əsərlərinə yazılmış bulunan bənzətmələrin sayılarıyla dəyərləri göz önünə gətirilməlidir. Kəndisinə bənzətmə yazanlar arasında Doğu ədəbiyyatının məruf simalarından Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, Səlmən Savəci, Katibi, Cami, Hatifi və sufilərin böyük ustadlarından Fəridəddin Əttar kimi farsca yazmış böyük şair və mistiklər vardır.

Klassik fars ədəbiyyatından daha sonra vücuda gələn klassik türk ədəbiyyatı üzərinə də Nizami müəssir (*təsir edən*) olmuşdur. Cığatay şeirinin və ədəbi türkçülüynün böyük ustadı Mir Əlişir Nəvai də daxil olmaq üzrə, bir çox türk şairi dəxi Nizamiyi ya tərcümə etmiş və ya ona bənzətmə yazmışlardır. Bunların arasında orijinallığı və bəlkə də üstünlüyü bir qisim tənqidçilərcə qəbul edilən “Leyli və Məcnun”u ilə məşhur Azəri türk şeirinin və bütün türk ədəbiyyatının böyük müməssili Füzuli də vardır.¹

Nizaminin qonşu Gürcüstan ədəbiyyatı üzərinə də təsir yapmış olduğu XII yüzilin sonlarında yaşamış bulunan “Qaplan dərindəki pəhlivan” (*“Pələng dərində qeymiş pəhləvan”*) şairi məşhur **Şota Rustaveliyi** tədqiq edənlər tərəfindən təyid olunmaqdadır. “Rustaveli dövrünün anıtları”nı incələyən akademik İ.Orbeliyə görə, “Rustaveliyi anlamaq, həm də haqqıyla anlamaq XII və XIII yüzillərdəki Doğu kultürünü anlamaq deməkdir. Rustaveliyi haqqıyla və bütün dəriniylə anlamayan bir insan Doğuyu da anlamıyor deməkdir”.²

Gürcü professorlarından rustaveliçi Pavel İnkörökva Nizaminin “Leyli və Məcnun”u ilə “Xosrov və Şirin”inin vaxtiylə gürcücəyə tərcümə edildiyini təsbit etməkdədir.³ Professora görə, “Qaplan dərindəki pəhlivan” əsərinin tədqiqinə nəzərən, Ş.Rustaveli üçün “Doğu kultürü gürcü kultürü qədər yaxın və özdür (*doğmadır*)”.⁴

Şotanın bu əsərində eyni yazarın qeydinə görə, “Leyli və Məcnun”dan bəhislər varmış, hətta Tariyel Qeysin eşidir (*bərabəridir*), onun kimi dəli olub çöllərə düşər, vəhşilərlə arkadaş olur. Kəndisini himayə edən Aftandil də Nofəlin eşidir (*varisidir*).⁵

¹ Nizamiyə yazılmış bənzətmələrin listəsi kitabımızın sonunda veriliyor (“Bibliografiya” qisminə bax).

² İ.Orbeli. “Pamyatniki epoxi Rustaveli”. Leninqrاد, 1938, s. 20

³ “Şota Rustaveli i yeqo vremya” (rusca). Moskva. 1939, s. 24

⁴ Eyni əsər, s. 35

⁵ İnkörökvanın bu xüsusdakı qeydlərini eyni məcmuədə məqaləsi bulunan digər professor Geronti Kixodze dəxi təyid etməkdədir.

“Qaplan dərindəki pəhlivan”ın gürcücədən ruscaya eyi bir tərcüməsinə verən Şalva Nutsubidzenin qeydinə görə, XII yüzil gürcü ədəbiyyatında Rustavelinin yaşlı çağdaşlarından Çaxruxadzenin əsərlərində belə Nizamiyə işarətlər vardır. Rustaveli Nizaminin açdığı Doğu Renessansının cığırında getmişdir.¹

Farsca yazmış olduğundan, millətlərarası sahədə İran ədəbiyyatına və dolayısıyla İrana mal edilən Nizamiyə Avropada da önəm verilmişdir. Doğu və bilxassə İran ədəbiyyat tarixi ilə məşğul olanlar, kəndisinə aid incələmələrdə bulduqları kimi, haqqında kitablar da yazmışlardır, əsərləri də, qismən olsun, Avropa dillərinə çevrilmişdir.

XIX yüzilin ta başlarından bəri İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya və Rusiyada Nizamiyə dair nəşr olunan əsərlərin sayısı onlarcayı bulmuşdur. Nizaminin əsərlərinə yazılan bənzətmələr ilə bu əsərlərə aid nəşriyyat haqqında kitabımızın sonunda bibliografik məlumat verilməkdədir.

Şairin cahan ədəbiyyatındakı yeri haqqında oxucularımıza tam bir fikir verə bilmək üçün ədəbiyyatçılarla tənqidçilərin Nizami haqqındakı görüş və təqdirələrini, doğulu və batılı müəlliflərə aid olmaq üzrə, aşağıda iki bölümdə ayrı-ayrı xülasə edirik.

1

Doğu ədibləri Nizamiyi, əsərlərinə yazılan hədsiz-hesabsız bənzətmələrdən də görülcəyi kimi, şairlikdə “yeni İran ədəbiyyatının mürşidi” deyə tanımış, kəndisini “məsnəviçilərin imamı və Doğu əfsanəsi yazanların şeyxi” saymışlardır. Bu baxımdan, onların nəzərində Nizami eni-boyu ölçüləməyən bir yaradıcıdır, klassik istilahlə muctirdir (*ixtiraçıdır*). Bunun ən böyük bəlgəsi (*sübutu*) olmaq üzrə, kəndisindən sonra heç bir şairə onun qullandığı konu, vəzn və şəkil dısında bir dastan yazmanın nəsbil olmadığı irəli sürülməkdədir.

Nizamidən əvvəl “Xosrov və Şirin”, “Həft peykər” və “Leyli və Məcnun” konuları əski kitablarda qismən ərəbcə nəzm, qismən də farsca, pəhləvicə və ərəbcə nəsr halında mövcud bulunuyordu. Nizami ilk dəfə olaraq onları kəndinə xas sənətlə nəzm etmiş və rəngli şeiriylə canlandırmışdır.

¹ Şota Rustaveli. “Vityaz v tiqrovoy şkure”. (Gürcücədən ruscaya çevirəni Şalva Nutsubidze). Moskva, 1941

Yalnız təbinin sehrli təsiriylə deyil, Nizami zamanının bütün bilgilərinə sahib geniş qavrayışıyla də eşləri (*qələm yoldaşları*) arasında bəliqli bir yer tutmuşdur. Sadə Xaqani, Ənvəri, Kəmaləddin və Cəmaləddin İsfahani kimi yüksək dəyərdəki çağdaşlarına deyil, kəndisindən sonrakı yüzilləri bulan dövrlərdə belə ədəbiyyat üfüqlərində bəliirən (*meydana çıxan*) bütün şeir yıldızlarının üstündə parlayan bir işıldağ (*nur*) olaraq qalmış, daha doğrusu, parlaq bir günəş kimi əsrlərcə sürüb gələn nəsillərə kəndi feyzinin sıcaqlığını vermişdir.

Nizaminin ölümündən təqribən 50 il sonra “əl-Mücəm” adındakı əsərində Şəmsi Qeysi adındakı bir yazar ədəbiyyata aid xatirəsini anladırkən nəzm ilə nəsrdən anlayan, kəndisi də şair və ədib olan bir dostunun ədiblərə məxsus məhrəm bir toplantıda Nizaminin “Xosrov ilə Şirin”indən seçilmiş parçalarını xoş bir səslə oxuduğunu və bir-neçə “zərif”in də ahəngə uyduraraq əllərindəki dəfə xəfif-xəfif vurduqlarını anladıyor. Bu hekayə bizə daha o zamanlarda Nizami sənətinin şöhrəti və məqbuliyəti (*sevildiyi*) haqqında bir fikir veriyor.¹

H. 7-ci (m. XIII) yüzilin başında yazılan “Lübabül-əlbab”ında (farsca da yazılıb - *red.*) dövrünün məruf hal tərcümələrindən ədəbiyyat maraqlısı və gözəl söz mütəxəssisi *Məhəmməd Övfi* (farsca da yazılıb - *red.*) Nizami haqqında bunları yazmışdır: “Gəncəli Nizami ifadəsindəki məharətiylə bilginliyin sərvətini sovurmuş (*mənimsəmiş*) və incəliklər xəzinəsini dünyadakıların başlarına saçmışdır. “Məxzənül-əsrar”ında saxlı (*qizli*) bulunan eşidilməmiş sözlər meydana çıxarılsa, aşıqların ürəkləri ovlanır. “Leyli-Məcnun” nəzminin Türkiistanındakı badəm gözlülər üzlərindəki yaşmağı atarlarsa, zəmanə ukalasının (*ağıllı adamlarının*) ağıllarını alırlar. Şirindillikdə bilgi taxtının xosrovu olduğundan “Xosrov ilə Şirin” hekayəsini Ünsürünün keyfini qaçıracaq bir şəkildə nəzm etmiş və bəlağət mülkünün sultanı olduğu üçün İskəndərin hekayəsini bir ayna aydınlığıyla dinləyənlərin gözləri önünə tutmuşdur. Bilginliyinin xütbəsini İskəndərin namına oxumuş, sikkəsini də onun adına basmışdır”.

H. 8-ci (m. XIV) yüzildə *Qəzvinli Zəkəriyyə* ilə *Bakılı Əbdül-Rəşid* Nizamidən kəndi əsərlərində bəhs etmişlərdir. İslam dünyasının bu iki tanınmış coğrafiyaçısı və haltərcüməsi yazanları daha o zaman şairin önəmini

¹ V.Dəstgirdidən alınmışdır.

qeyd edərək, əsərləriylə seçilmiş “ürfan və hikmət sahibi nadir bir sənətkar” olduğunu bəlirtmişlərdir.

H. 9-cu (m. XV) yüzil müəlliflərindən *Səmərqəndli Dövlətşah* məşhur təzkiyəsində Nizamidən bəhs edərkən “Şeyxin dəyər və olğunluğunu (*əzəmətini*) ifadə edən söz də, yazı da acizdir” deyir və “onun sözündə, şairliyin ötəsində öylə bir gözəllik vardır ki, mərifət sahibi bütün olğunlar (*zəkali adamlar*) onu aramaqdadırlar” cümləsini əlavə ediyor.

Nizaminin “Xəmsə”sinə ilk bənzətməni yazan *Əmir Xosrov Dəhləvi* “Leyli-Məcnun” müqəddiməsində söylədiklərinin hamısı Nizamidəndir” deyənlərə cavab olaraq yazdığı sətirlərdə Nizaminin yaradıcılıqdakı üstünlük və birinciliyini bəlirtərək deyir ki:

*An gənc feşan-e, gəncpərvərd,
Budəst bədin məta dər xərd.
Bari nə bədəl, məğər həmin bar,
Kari nə degər, məğər həmin kar.*

(“Xəzinəni saçan da, bəsliyən də odur, bu iş onun boyuna biçilmişdir. Bədəlini deyil, eynini veriyor; başqa iş deyil, eyni işi yapıyorum”); (şeyr ərəb əlifbası ilə verilib - *red.*).

İran klassiklərindən ən məşhuru *Şirazlı Sədi* tanınmış “Bustan”ında Nizamidən çox mülhəmdir (*ilhama gəlir*). Onun bir çox misal, beyt və misralarını iqtibas edər:

*Xerədməndən-e pişin rast qoftənd,
Məra xod kaşki madər nə-zadi!
(Ərəb əlifbası ilə verilib - *red.*)*

- beytindəki “Xerədmənd”dən (*müdrüklər*) məqsəd Nizamidir, çünki ikinci misra ondan alınmışdır.

Klassik İran şeirinin ən parlaq örnəyi sayılan qəzəlləriylə məşhur Şirazlı Hafiz “Müğənninamə”sində Nizamidən bu şəkildə bəhs etmişdir:

*Ze nəzm-e Nizami ke çərx-e köhən,
Nədarəd coz u hiç ziba soxən!*

Yəni: “Əski dünya Nizaminin nəzmi kimi gözəl bir sözə malik deyildir”. Nizamiyə bənzətmə yazan farslar arasında ən müvəffəqiyyətli *Məktəbi Şirazidir*. O, Nizamiyi mədh üçün bunları yazmışdır:

*An xoş soxəni ke vəqt-i təhvil,
Peyğəmbər-i əqlrast cəbril.
Çunu ney-i xameo por nəva kərd,
Noh daire-ra por əz nəva kərd.
Mən k-an honər-i homay didəm,
Çun saye bebal-i pəridəm.
(Ərəb əlifbası ilə verilib - red.)*

(“O gözəl sözlü adam məram anladırkən ağıl peyğəmbərinə Cəbraildir; qələmin neyini nəva ilə doldurunca doqquz təbəqəli göyləri sədasiylə doldurdu; mən o Hümay misilli hünəri (sənəti) görüncə bir kölgə kimi onun qanadına qondum”).

Hafizdən sonra İran klassiklərinin son ən böyük ustadlarından *Əbdür-rəhmani Cami* də Nizamiyi öymüşdür. “Baharistan”da yazdığı Nizami mədəsində “açıq olan fəzilət və kəmalının şərh və ya izaha ehtiyacı yoxdur. “Pənc-gənc” adlı əsərinə o qədər gözəlliklər və incəliklər doldurmuşdur ki, bu şərəf heç bir kimsəyə nəsib olmamışdır. Böylə bir əsər, bəlkə də, bəşər qüdrətinin yetişməyəcəyi bir xariqədir” deyir. “Həft ourəng”indəki “Leyli-Məcnun” mənzuməsinə yazdığı müqəddiməsində bu konunun əvvəlcə Gəncəli Nizami ilə Dəhləvi Xosrov tərəflərindən yazıldığına işarət edən şair bu iki ustadın sənətdəki məharət və qüdrətlərini qüvvətli misralarla bəlirtdikdən və yürüyüşlərini at koşusuna bənzətdikdən sonra deyir ki:

*Mən niz be faqe naqə randəm,
Xorda be ğobareşan rəsandəm.
Gər mandəəm əz şomareşan pəs,
Bər çe hre-ye mən ğobareşan pəs!
(Farscası ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

(“Mən də bu zəifliyimlə arxalarından dəvə qoşdurdum və kəndimi tozlarına qovuşdurdum; kəndilərinə ulaşmadımsa da, üzümə qonan tozları mənə yetər”).

Bir fəxriyyəsidə də Cami təbinin hərhanki konuyu yeddi beytdə qafiyələməyə qadir olduğunu, Gəncəlinin “Yeddi gözəl”indəki mənalardan örnək və ilham alməsiylə izah etməkdədir:

*Be bustane soxən morğə təb-e mən əksər,
Be həft beyt şavəd nəğməsəz-o-qafiyəsənc.
Ço Həft Peykər-e gəncur-e Gənce, hər qəzəli,
Nomuneist ze mənə, nəhan dər-u səd gənc!*

“Atəşkədə” sahibi *Lütf Əli bəy* (XVIII yüzil) görə, Nizami “sözün ərkan-eərbəəsindən, yəni dörd dirəyindən biridir”.

Səfəvi dövrünün “Xəmsə” yazanlarından *Ruh-ül-Əmin* Nizamiyi öyən bir parçasında “Gəncəlinin məsnəviçilikdəki biricik ustadlığından” canlı bir surətdə bəhs etdikdən sonra sözlərini bu beytlərlə bitiriyor:

*Dər xane nehofte meşk-e tatar,
Şaqerd-e kəmineiş Əttar.
Məhr əz nəfəsəş ço tab girəd,
Ferdosi əz-u hesab girəd.
Dər piş-e soxənvəriş bican,
Xaqani-ye can-e molk-e Şirvan.
Şəərə-ye Məlik beust dəmsəz,
Xosrov ze qolamiyəş sərəfraz.
(Farscası ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

(“Evində tatar müşkünü saxlamış Əttar onun ən kiçik çırağıdır. Eşq onun üfürüyü ilə tutuşuyor. Firdovsi onun hüzurunda hesaba duruyor. Onun şairliyi qarşısında Şirvan ölkəsinin canı olan Xaqani cansız qalıyor. Padişahın şairləri onunla canlanıyorlar. Onun köləsi olduğundandır ki, Xosrovun (Dəhləvi) başı ucalmışdır”).

Hilali Cığatayi Nizami haqqında bu beytləri yazmışdır:

¹ Söz gülüstanında təbimin quşu əksər hallarda, Yeddi beyt çərçivəsində nəğmə yaradır və qafiyə qurur. Gəncə xəzinədarının “Yeddi gözəl”i kimi hər qəzəlim, İçərisində yüz xəzinə gizlənən mənə nümunəsidir. (*tərcüməsi*)

*An gənc-e qohər ze kan-e Gənce,
Şəmşirzəban-o şirpənce.
Yəni şəh-e molk-e niknami,
Şahənşəh-e arefan Nizami.
Qoft an soxəni ke qoftəni bud,
Soft an qohəri ki softəni bud.
Hər quş ze nəzm-e ust por dor,
Hər pənce ze Pənc-gənc-e u por.
Gənc-e do cəhan nesar-e u bad,
Gəncur-e do koun yar-e u bad!*

“O, Gəncə mədənindən bir cövhər xəzinəsidir, qılnc dilli, arslan pəncəli bir adamdır. Eyilik mülkünün sultanı, ərənlərin şahənşahı - Nizami odur. Söylənəcək sözü söyləmiş, dəlinəcək cövhərləri dəlmişdir. Hər qulaq onun nəzmiylə küpələnmiş, hər ovuc onun “Beş xəzinə”sindən mücövhərlərilə dolmuşdur. İki dünyanın xəzinəsi ona nisar, iki dünya xəzinədarı ona yar olsun”); (burada farscası da ərəb əlifbası ilə ayrıca verilib - *red.*).

“Məcmə-ül-füsəha” (farsca da yazılıb - *red.*) sahibi **Rza Quluxana** görə, “kəndisinə məxsus bu üslubda (farsca da yazılıb - *red.*), yəni eşq məsnəvi-si yazmaqda ikinci bir Nizami yoxdur və bu hər kəscə qəbul edilmişdir, bu xüsusda kəndisiylə rəqabətə qalxmaq, kafirlikdən başqa bir şey deyildir”.

H. 1313 ilə 1318 arasında Nizami külliyyatının düzəldilmiş nüsxələrini böyük sevgi və diqqətlə nəşr edən tehranlı “Ərməğan” dərgisinin müdiri **Vəhid Dəstgirdi** bu külliyyatın 7-ci cildini təşkil edən “Gəncine-yi Nizami”yə yazdığı incələməsində Nizamiyi İran klassik ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyətləriylə qarşılaşdıraraq bu nəticələrə varmışdır: Bir dəfə əxlaq, təmizlik və təqvada həkim Nizami bütün dünya şairləri arasında eşsizdir. Nizaminin bütün əsərlərində kötü tək bir sözə və çirkin tək bir təbirə rastlanamaz. Eşqin nəzihliyini (*paklığını*) tərifdə o, Firdovsiyə belə üstündür. Çünki Nizamidə erkəklərin sevişmələrindən və gənc oğlanların işvəkarlıqlarından bəhs edən tək bir misra yoxkən, Firdovsidə vardır.¹

¹ Ey del, əgərət yar sepahit, mətərs,
Vər ba to sərəş bekinəxahist, mətərs.
Əz ləşkər-e u həmin do çeşməş cəngist,
Baqi xəto xaləst, siyahist, mətərs. (*farsca*)

V.Dəstgirdi Nizamiyi İran şeirinin bütün ustadlarından yalnız Firdovsi və Sədi ilə qarşılaşdırıyor. Çünki bunlar eyni bəhr üzərində məsnəvilər yazmışlardır. Nizami əsərlərində yalnız Firdovsidən bəhs etmişdir. Çünki işlədiyi konular, qismən, Firdovsi tərəfindən əvvəlcə təmas edilmiş konulardır. Bütün təvazöhünə rəğmən, Nizaminin Firdovsiyə üstün bir şair olduğu haqqındakı təlmihinə Dəstgirdi də işarət ediyər. Yuxarıda söylənmiş olduğu vəchlə, bu təlmihində Nizami Firdovsinin şeirinə gümüş, kəndisininkinə altun, geri qalanlarınkinə də bakır (*mis*) deyir. Dəstgirdi bu iddianın tamamiylə doğru olduğuna qanədir. O deyir ki, Nizaminin əsərlərini yüzlərcə dəfə oxudum və hər oxuyuşumda Daranın, Xosrov Pərvizin və Leylinin ölümlərini təsvir edən tabloları ağlamadan oxuyamadım. Şeirindəki bu böyüklük və təsirə şair kəndisi də vaqifdir, nitəkim böylə deyir:

*Kəsira ke dər gerye arəm ço ab,
Bexəndanəməş baz çon afetab!*

(“Yağmur kimi ağlatdığım birini təkrar günəş kimi güldürürəm”); (ərəb əlifbası ilə də veriib - *red.*).

Sədi ilə qarşılaşdırılmaya gəlincə də, Dəstgirdi məsnəvidə Nizamiyi Sədinin üstündə görüyor. “Sədi deyir: “Bustan”ında “Şərəfnamə” ilə “İqbalnamə”dən son dərəcə faydalanmışdır. “Bustan” konularının çoxu Nizaminin adları keçən bu iki əsərində mövcuddur. Bu bənzər konuların qarşılaşdırılmasından və incələnməsindən sonra sağduyulu hər tənqidçi Nizamidəki söyləyiş qüdrətinin, tərkib sağlamlığının, sözlərindəki bağlanma ahənginin və mənələrdəki yaradıcılıq qüvvətinin Sədiyə nisbətə qat-qat yüksək olduğuna hökm edərlər. Fəqət Sədi qəzəldə Nizamiyə üstündür”. Dəstgirdi Sədinin Nizamidən mülhəm olduğu və iqtibas etdiyi beytlərin bir çox misallarını da verməkdədir.

Nizami ilə farsca yazmış digər böyük türk şairi Cəlaləddin Rumi arasındakı mənəvi münasibətlərə də təmas edən Dəstgirdi böylə deyir: “Ürfan və şeir

Yəni:

Ey könül, bir əskərsə qorxma!

Əgər sənənlə dava etmək niyyətindədirsə, heç qorxma!

Hücum edən yalnız iki gözü var,

Üst tərəfi isə xətt ilə bənəkdir (*xaldır*), aldırma (*qorxma, çəkinmə*)! (tərcüməsi mətndədir - *red.*)

mülkünün ən böyük sultanı (yəni Mövlana - *red.*) həkim Nizaminin şeirlərindən bir çox iqtibaslar yapmışdır. Mövlananın məsnəvi və qəzəllərini incələyən fəzilətli bilgin Ağa Hadi Xairi “Mövlana Nizami divanını daima gözü önündə tutar və ondan mənaca böyük ölçüdə iqtibaslar yapardı”, - deyir, “halbuki Qəznəli həkim Sənaiyə qarşı bağlılığı müsəlləm ikən, Mövlana ondan iqtibaslar yapmamışdır. Bu iqtibaslar, şübhəsiz, Nizami şeirinin bir fenomen olduğunu isbat edər, yoxsa Mövlana kimi bir ustadı kəndinə nasıl cəlb edərdi!”

Mövlana Nizaminin bir qəzəlindən bu şəkildə istifadə etmişdir:

*Cəvab anke Nezami be nəzm miquyəd:
“Cəfa məkon ke cəfa şive-ye vəfa-ye to nist”.*

“Cəvab bu ki Nizami kəndi nəzmində demişdir: “Cəfa etmə, çünki cəfa sənənin vəfakarlığına yakışmaz”¹ (ərəb əlifbası ilə də verilib - *red.*).

XIV yüzil Altun Orda şairi **Qütb** xana təqdim etdiyi “Xosrov və Şirin”ini “Nizami balından bişirilmiş bir sevda halvası”na bənzədir:

*Nizami nəzmi yanlıq² tüz sözünni,
Anın bilgüt Xanıqa bu özünni.
Qazan tək qaynab uş sevda bişirdum,
Nizami balıdın həlva bişirdum.*

¹ İştə Nizami ilə Mövlana beytlərindən qarşılaşdırılmış bir neçə örnək:
Nizamidən:

Məra pərsi ke çuni, çunəm ey dust,
Cəgər pər dərd, del pər xunəm, ey dust! (*farsca*)
Məndən soruşursan: necəsən, necə olacam, dostum!
Ciyərim dərdlə dolu, ürəyim isə qanla doludur, dostum. (*tərcüməsi*)
Mövlanadan:

Məra pərsi çuni bin ke çunəm
Xərabəm bixodəm məsto conunəm. (*farsca*)
Məndən soruşursan: necəsən, bax, gör necəyəm?
Xarabam, özümdə deyiləm, dəlilikdən sərxoşam. (*tərcüməsi*)
Nizaminin “düşmənin öhdəsindən gələn şir deyiləm”ini mətlə olaraq alan Mövlana bir qəzəlinə böylə başlayır:

Nə an şirəm ke ba doşmən bərayəm
Məra an beh ke ba mən bərayəm. (*farsca*)
Mən düşməne qalib gələ bilən şir deyiləm,
Mənim üçün ən yaxşısı odur ki, mən özümə qalib gəlim. (*tərcüməsi*)

² Yanlıq - kimi, sayaq.

XV yüzil Xarəzm şairi *Heydər* də “Məxzənül-əsrar”ını Nizami ruhundan aldığı can və fərmanla yazdığını söylər:

*Mən ki bişurdum bu ləziz aşni,
Şeyx Nizamidən alıb çaşni.
Şeyx Nizami dəmidən can tapıb,
Mənasidən yarlıq-ü bürhan tapıb.*

Türkistanın böyük şairi *Mir Əlişir Nəvai* türkcənin farsca ilə boy ölçüləcək dərəcədə yüksək bir ədəbiyyat dili olduğunu isbat üçün yazdığı məsnəvilərinə:

*Xeyl-i fəsaḥət başının əfsəri,
Gənc-i yaqin əfsərinin qovhəri,*

- deyə heyranı olduğu Nizaminin əsərlərini örnək almışdır.

Nizamiyə qarşı bəslədiyi bu dərin təqdir və heyranlıq hissini Nəvainin bütün əsərlərində görməkdəyiz. Məsələ, “Məxzənül-əsrar”a bənzətədiyi “Heyrətül-əbrar”dan:

*Gəncə vətən, könqlü anın gəncxiz,
Xatiri gəncür, tili gəncriz.
Fikrət-i mizani bulub Xəmsəşənc,
“Xəmsə” demə, bəlkə deyil, “Pənc-gənc”.
Kəffeyi mizan ana əflak olub,
Batman-i taşı küreyi- xak olub.
Dartsa yüz qərn xirəd xazini,
Çəkməqay anin qöbidin azini.
Xan-i lətayifgə sözü münqəsəm,
Dürr-i məaniqə dili müntəzəm.
Nazim olub söz düri sirabıqə,
Çərx Nizami yazıb əlqabıqə.
Qəddəşə sirrəh-i məanıdır ol,
Ruh-i qüdüş feyzi nişanıdır ol.*

“Leyla-Məcnun”dan:

*Bu tilbilə kimsə tapmadı kam,
Cüz gənc-fişan-i Gəncəram.
Məna dirəmiyə sikkəpərdaz,
İzlət hərəmidə məhrəmi-raz.
Gəncine-yi fikri göhərayin,
Andin bəri haq olub göhərçin.
Vəhdət göhərin əliyə alqan,
Üzlət kəmərin beliyə çalqan.
Məna hərəmin müsəxxər etgən,
Söz bikerini qərqi zivər etgən.
Həm Tür-i fəzilət üzrə Musa,
Həm Kaf-i qənaət üzrə Ənqa.
Musa imas erdi kilki-naqu,
Cəvfi ara müzmər etdi cadu.
Ənqa gər imas nədən həmişə,
Söz qafidə üzlət etdi pişə?!
Nəzm əhlinin əfsəhülkəlamı,
Söz dürigə müntəzim Nizami!*

“Fərhad və Şirin”dən:

*Əgərçi Gəncədə aramı anın,
Vəli gənc üzrə daim damı anın.
Tutub göhərləri yeksər cahanı,
Nə çük kim xeyli-əxtər asımanı.
Nə ol zinət ki asılqay qulaqdan,
Və gər açılsa ayrılqay qulaqdan.
Düri kim çun qulaqı qıldı məskən,
Girib qılğay köngül dərcini məxzən.
Köngül dərcin demay qılğay ləbaləb,
Kim ol dəryaya salğay dürnü ta ləb.
Kim ol göhərdən alsə xalq hər dəm,
Yüz ildə bulmağay mindən biri kəm.*

*İmas asan bu meydan içrə durmaq,
Nizami pəncəsiqə pəncə urmaq.*

“Həft peykər” bənzəri “Səbəyi səyyar”dan:

*Nüktəsi diqqət içrə riştəyi-can,
Riştəgə çaşni səriştəyi-can.
Nəzmi övrağı pərde-yi candin,
Həm siyahisi ab-ı heyvandan.
Elgə can bergili dəvati anın,
Gəlibən çəsmeyi həyatı anın.
Kilk-i Xızrı atəş qilib bitab,
Hər kəs ol çəsmədən bulub sirab.
Əhl-i nəzm əfsəhülkəlamı ol,
“Xəmsə”nin nazimi Nizami ol.
Xəmsə yox, pənc-gənc-i Qaruni,
Pəşban ilgə gənc-i mədfuni.
Leyk hər kim bulub cəvahirsənc,
Tapıb ol gənclərdə yüz min gənc.
Hər səmin dürri məmləkətqə xərəc,
Anqa layiq ki, bulqay ustidə tac.
Söz yolın öylə qət edib çalak,
Kim ipəkdə yürürsə gövhəri pak.*

“İskəndərnamə” bənzəri “Sədd-i İskəndər”dən:

*Tutub gənci bu çərx-i nöh taqni,
Neçuk kim kuyas (günəş) nuri afaqni.
Bu yanqlıq ki gənc-i məani təküb,
Cəhan əhliqə cavidani təküb.
Bu beş gəncdin kim cahandır mələ,
Ki gök cofida dağı yoxdur xəla.
Bu gərdun ara təbi xurşid olub,
Anın nuri aləmdə cavid olub.
Şəhab-i qələm çünki eyləb tərəş,
Tapıb səhfeyi mehrə andan xərəş.*

Nəvai özünü Nizaminin şagirdi saymaqda və ustadından mənəvi olğunluq diploması almış olmaqla öyünməkdədir.

Bir əlindən Xosrov Dəhləvi, bir əlindən də Əbdürrəhman Cami tutaraq Nəvaiyi xəyal aləmində Nizaminin hüzuruna götürürlər. Bu təqdim əs-nasında Nizaminin ruhu kəndinə bu şəkildə iltifat ediyor:

*Ki qıldın söz içrə tətəbbü manqa,
Nəy istərdə etdin təzərrü manqa.
Ki mən “Xəmsə”də eyləb erdim vəid,
Ki hər kim ki ayturğa tutsa ümid.
Qılay tiği bürəran sözüm dasıdın,
Uray başın ol tiği almasdın¹
Köb il açdı dəvəgə söz başını,
Bu dəvə ara qoydı öz başını.
Məgər sən² ki, bu yolğa qoyğac qədəm,
Vucudnün xəyalini qıldın adəm!*

Nəhayət, türk ədəbiyyatında yaddığı ədəbi inqilabın tarixdəki əzəməti-ni sezmiş bulunan bu dahi adam şəxsiyyətinə dəyər verən bir öyünməsin-də kəndi böyüklüyünü Nizamiylə ölçməkdə və böylə deməkdədir:

*Fələk görmədi mən kimi nadiri,
Nizami kimi nəzm ara qadiri.*

Klassik türk şeirinin böyük dahisi **Füzuli** dəxi kəndini Nizaminin şa-girdi saymaqdadır.³

¹ Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nin müqəddiməsindəki beytə işarədir - *red.*

Tiğ ze əlmas-e soxən saxtəm,
Hər ke piş aməd sərəş andaxtəm. (*farsca*)
Sözün almazından bir qılnc qayırb
qabağıma çıxanın başını vurdum. (*tərcüməsi*)

² Yəni Nəvai.

³ Əlişir Nəvai kimi, Füzuli də ədəbi türkçülüyn böyük mürşidlərindəndir və bu onun yalnız “Dıvan” müqəddiməsiylə “Leyli-Məcnun”dakı məşhur beytiylə bəlgələnməz (*is-bat edilməz*). “Hədiqət-üs-süəda” müqəddiməsinin bu xüsusdakı açıqlaması daha canlı və ədəbiyyat tarixi baxımından daha mənalıdır. Şair bu müqəddimədə “cüz’i əzəm-i-tərkibi-ələm və sinif-i növ’i bəni Adəm”ə olan “əizze-yi ətrak-i” də “vəqayeyi Kərbəla və

“Beşlik” şairini düşündürmüş olan “Leyli və Məcnun” konusunun çətinliyi qarşısında “təvəkkülə rücu edən” Füzuli eyni güclük qarşısında eyni tərəddüdü göstərmiş olan Nizamidən bu surətlə bəhs etmişdir:

*Bir iş ki qılır şikayət ustad,
Şagirdə olur rücuü bidad!*

Eyni Füzuli eyni əsərində dövründəki “söz mülkünün nizamsızlığından” bəhs etdiyi “Saqınamə”sində keçmiş dövrlərdəki böyük şairlərin sözdən anlayın birər (*bütün*) hökmdarların himayəsini gördüklərini həsrətlə yad ediyör. Diqqətə dəyərdir ki, bu xüsusda misal göstərirkən ustad farsca yazanlar arasında Nizamiyi qeyd etməkdədir. Nitəkim böylə deyir:

*Türkü, ərəbü, əcəmdə əyyam,
Hər şairə vermiş idi bir kam.
Şad etmiş idi Əbu Nəvası,
Harun xəlifənin atası.
Bulmuşdu səfa-yi dil Nizami,
Şirvan şahına düşüb girami.
Olmuşdu Nəvai-yi süxəndan,
Mənzur-i şəhənşahi Xorasan.*

Osmanlı türk klassiklərindən *Nabi* də Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si ilə Xosrov Dəhləvinin “Xəmsə”sini qəsd edərək (*nəzərdə tutaraq*) “hər birinin cəlvədə bir mənai növ” ifadə etdiklərini qeyd ediyör.

Ətai eşq tələqqisində (*məsələsində*) “Həft peykər” şairini tənqid etməklə bərabər, Nizamiyi məsnəvi yazanlardan seçdiyi üçlər arasında sayar:

*Bexüsus içlərində üç ustad,
Şəst-i pürzurinə verincə qüşad.*

keyfiyəti əhvai-i şühədə ilə” aşına etmək üzrə, “füsəha-yi türkbəbanda” fəidələnsinlər, - deyə “Məqtəli-türki” yazdığını anladıyor və aşağıdakı qitə ilə tanrıdan kəndinə bəşarı diliyör:

Ey feyzəsan-i ərəbi, türki, əcəm,
Qıldın ərəbi əfsəhi əhlil-ələm.
Etdin füsəhayi əcəmi-İsadəm,
Mən türkbəbandan iltifat eyləmə kəm!

Nizaminin heyranı Əlişir Nəvai

*Tirvəş qeyri kodu padərgil,
Həddi ecazi eylədi mənzil.
Biri Xosrov, biri Nizamidir,
Biri sərməst-i eşq Camidir.*

Mərhum **Ziya Paşa** “Xərabət” adındakı tanınmış əsərində klassik İran şairlərini xarakterizə edərkən Nizami haqqındakı görüşünü böylə anlatmışdır:

*Təkidi buraxsa gər Nizami,
Ecazə yetər idi kəlami.
Bihudə deyilmi təb'i iza,
Söz yerinə söyləmək müəmma.
Vermiş ona şöhrətü səlabət,
Təksir-i tənəfirü qərabət.
Birdir yenə leyk o pir-i fani,
Yox “Xəmsə”sinə nəzir-i sani.
Tənzirə anı Əmir-i Xosrov,
Etmiş idi gərçi himməti-nov.
Təbinə bihudə verdi rəncə,
Qanda Dehli və qanda Gəncə.
Aləmdə durur ikən Nizami,
Aqıl edəmər bu iltizami.*

Bəhsi keçən iki “Xəmsə”nin qarşılaşdırılması nəticəsində Paşanın verdiyi hökmü qəbul etməklə bərabər, H.Daniş Dəhləvinin farsca yazan şairlərin böyüklərindən olduğunu da qeyd ediyor ki, bu, Nizaminin növində (söz sənətində) tək olduğunu bir daha bəliirtməkdədir. Nizaminin nəzmi:

*Xosrova quş et, Muhibbi şeirinə eylə nəzər,
Nəzm tərzində Nizami, mənada-Xacu imiş!*

- deyən Süleyman-i Qanuninin (Muhibbi onun məxləsidir) də örnəyidir.

İstanbul Darülfünununda illərcə İran ədəbiyyatı xocalığı yapmış bulunan Hüseyn Daniş doğulu-batılı bütün tənqidçilərin Nizaminin “nəcib, müstəqil və vüqarlı dühaya malik bir şair olduğunda birləşdiklərini” işarət

etdikdən sonra diyor ki: “Nizami yüksək bir dühayı qayət təmiz bir vicdanla məzc etmiş (yoğurmuş) və fars ədəbiyyat aləmində nevində münfərid (*təkbaşına*) və mümtaz (seçkin) bir mövqe ixraz etmişdir (*tutmuşdur*)”.

Ustad *M.F.Köprülü* Bartoldun “İslam mədəniyyəti tarixi”nə yazdığı notlar arasında Nizami üçün “İran və türk məsnəviçilərinin ən böyük ustası İranın ən böyük şairlərindən biridir və şeirlərində olduqca məbzul (*təravətli*) türkcə kəlimələrə də təsadüf ediliyor” deməkdədir.

Bundan bir neçə il əvvəl nəşr etmiş olduğu “Dənışməndani-Azərbaycan” adlı təzkirəsində İran saylavı (*alimi*) *Məhəmməd Əlixan Tərbiyət* Nizamiyi “əşəri-şüərayi İran və əfşəhi-füsəhayi Azərbaycan”, yəni “İran şairlərinin ən şairi və Azərbaycan fəsihlərinin ən fəsihi” deyə qeyd etmişdir.

“Xəmsə”nin h. 1313-də Şirazda basılmış bulunan əlimizdəki nüsxəsinin başlangıcında şairə aid aşağıdakı mütaliəyi buluyoruz:

“Farsca olaraq Nizaminin ifadəsindən daha dadlı və səlis bir üslubda kimsə söz söyləməmişdir. Bu axışda (*rəvanlıqda*) söz olsa-olsa, Tus bilginini Firdovsidə ancaq bulunur, onda da Nizami sözündən daha eyisinin bulunmasına imkan yoxdur. Halbuki aşiqanə məsnəvilər yazmaq və kəndisinə xas bir sənət olan masalçılıqda əvvəlkilərdən (mütəqəddimin) kimsə şeyx həzrətlərinin dərəcəsinə yüksəlməmişdir. Nitəkim Tus bilgininin (yəni Firdovsinin - *red.*) “Yusif və Züleyxa”sı bu iddianın bir bəlgəsidir. Bundan başqa, ortadakılarla (*mütəvəssitin*) sonrakılar (*mütəəhhirin*) dəxi o dərəcəyə yüksəlməmişlərdir. Küstahlıq (*sırtıqlıq*) və boy ölçüşmək üçün deyil, yalnız həkimin izindən getmək və xırmanından qalan başaqları toplamaq məqsədiylə, Əmir Xosrov Dəhləvi kimi bir qisim şairlər onu təqlid edərək “Xəmsə”lər yazmışlarsa da, əsərlərini ustadınkına sadəcə ismən bənzədə bilmişlərdir”.

Vəhşi Bafqi Kirmaninin “Fərhad ilə Şirin”də və Məktəbi Şirazinin “Leyli və Məcnun”unda yüksək bir ilham əsəri göstərdiklərini təqdir etməklə bərabər, yuxarıya aldığımız mütaliənin sahibi sözlərini böylə bitiriyor: “Şübhəsiz olan biricik həqiqət budur: fars ədəbiyyatının təsis edildiyi gündən bəri “Xosrov və Şirin” ilə “Həft peykər” dəyərində bir eşq hekayəsi kimsə tərəfindən hənz yazılmamış və “İskəndərnamə”siylə də o cənab (yəni Nizami - *red.*) Firdovsidən sonra kəndi nevində (*Şahəsində*) tək qalmışdır”.

Nizamiyə bənzətmə yazanlardan, yuxarıda adı keçən *Vəhşi Bafqi Kirmani* “Xold-e bərin” adındakı əsərində şeyxin “Məxzənül-əsrar”ından

bəhs edərkən “bu əsası qoyan mucidin qiyas ediləməz bir sərmayəyə malik olduğunu” etirafla: “Nizami “Məxzən”indəki əsrarın bitməz və tükənməz” olduğunu söyləməkdədir.

Yuxarıda sayılan isimlərdən başqa, digər Doğu tənqidçi və şairlərinin Nizami haqqındakı bitməz-tükənməz təqdirələrini birər-birər qeydə qalxırısaq, ustadın sənət və yaradıcılığı qarşısında heyranlıq ifadə edən bir-birinə bənzər cümlələri təkrarlamaqdan başqa bir şey yapmış olmayız. Bu etibarla ustad üçün söylənmiş farsca bir beyti də aşağıya almaqla yetinəcəyiz:

*Nezami ke dər nəzm oula kəlam,
Cəhan-e soxənrast nəzm-o nezam.
Qələm rand bər səfhəye rüzgar,
Be tərif-e Əşqəndər-e namdar.
Bedanəş cəhan-e soxənra gereft,
Bedansan ke aməd xerədra şəgeft.
Kohən dastanha ə-zu taze şod,
Sekəndər əzu sahebavaze şod.
Peyqəmbər təvan goft bər an cənab,
Ke çun “Xəmsə”i həst ura ketab.
Be ezhar-e ecaz-e u “Xəmsə” bəş,
Ço u nöktəsənci nədidəst kəs!
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

Mənası:

*Əşi yoxdur şəirdə, ustaddır Nizami,
Söz mülkünün sultanı, ona verən nizamı.
Çaldı qələm, aləmin anladı əhvalını,
Tanıtırdı eyicə İskəndərin namını.
Sözündəki sənətlə tutdu bütün cahanı,
Şeirdəki səhrinin oldu ağıl heyranı.
Nəzmində təzələndi tarixin dastanı,
İskəndəri o yaptı dünyanın qəhrəmanı.
Peyğəmbərdir deyilsə, yerindədir o cənab,
“Xəmsə” kimi gətirmiş vücuda çün bir kitab.
Möcüzə istənilsə, iştə kitabı “Xəmsə”,
Onun kimi nüqtəçi görmüş deyildir kimsə.*

Şairin peyğəmbərliyini təsbit edən bu dəyərləndirmənin yanında dünyanın sonuncu (axəruz-zəman; bu söz farsca yazılıb - *red.*) şairi olduğunu təyid etmək üzrə, külliyyatının İran basmasını süsləyən bu qitəyi də buraya alalım:

*Nezam-e əkd-e lo-lo-e soxən-ra,
Be ayin-e Nezami kəs nə bəste.
Hezaran rəhmet-e həq bər rəvanəş,
Ke əlhəq şeir bər vey xətm qəştə.
(Farsca, ərəb əlifbası ilə də verilib - *red.*)*

Mənası:

*Kimə sözün nəzmini
Nizamitək verməmiş.
Haqdan ona min rəhmət,
Şeir onda xətmə yetmiş.*

2

Batı tənqidçiləri İran ədəbiyyatı tarixində Nizaminin önəmini nəzəri etibara alaraq “İran epik ədəbiyyatının onun əsərlərində ilk dəfə olaraq ən yüksək nöqtəyə yüksəlmiş olduğunu” təsbit etmişlərdir, çünki “qarami lisan (lirik dil) ilə əski dastan dili arasındakı uymazlıq Nizaminin şeirlərində ortadan qalxmış və dastan dili bu dövrdə saray ədəbiyyatında aranan “zövq”ə uymuşdur. Bundan başqa, epopeya kəndi dastanlıq xarakterini dəxi itirərək get-gedə daha ziyadə ruhi təhlil sahəsinə girmişdir, bunda da Nizami eşi görünməmiş bir ustaddır”.¹

Eyni konuya, yəni Nizami üslubuna təmas edən alman araşdırıcılarından **Georq Yakob** “Nöldke və Şaks kimi² bir yorumcusu yoxsa da, Nizamiyi şairlikdə Firdovsidən yüksək” bulmaqdadır.³ İran ədəbiyyatının heyranı böyük alman şairi **Höte** külliyyatının “Das West-Ostlicher Diwan” adını

¹ “Encyclopedie de L’islam”. “İran ədəbiyyatı” maddəsi.

² Bu iki adamın Firdovsi haqqında almanca tərcümə, təfsir və təqdirərdən ibarət əsərləri vardır.

³ Georg Jacob. “İskenders Waregerfeldzug”. Gluchstadt, 1934

daşıyan cildində İran ədəbiyyatının ustadlarını birər-birər incələyərək kəndinə xas qavrayış və bilgi qüvvətiylə anladırkən Nizami haqqında bunları yazmışdır:

“Nizami yüksək düha (genie) sahibi, incə bir zəkadır. Firdovsi qəhrəmanlıq dastanlarına aid bütün konuları tamamiylə qullanmış olduğundan, o, (yəni Nizami - *red.*) sevişən incə ruhların qarşılıqlı duyğularını kəndi şeirinə konu olaraq almaqda və sevişən Xosrov ilə Şirin və Leyli ilə Məcnunu oxuyuculara tanıtmıqdadır. Bunlar - öncədən seziş, qəza və qədər, təbiət (xarakter), görünək, alışqanlıq, istək və ehtiras sürgüsü (saiqiylə) ilə gerçəkdən yaxlaşmaq istərlər, fəqət bir böhran keçirərək inad, təsadüf, tühafliq (*qaribəlik*), əksilik və zorlama üzündən biri-birlərindən uzaqlaşırırlar, daha sonra əcaib bir bir təcəlli ilə buluşmuş ikən bu və ya bu surətlə yenidən ayrı düşürlər.

Bu konu və materialların işlənməsindən ideal bir içlənmənin yüksək həyəcanı doğmuş oluyor. Fəqət heç bir yerdə biz bunun tətmin olunduğunu (*qane olduğunu*) görmüyoruz. Gözəllik böyük, çeşidlər isə sonsuzdur.

Şairin, doğrudan-doğruya, əxlaqi konulara toxunan başqa parçaları dəxi eyni dadlı və aydın bir deyiş özəlliyi daşıyırlar. Hərhanki bir adama aid iki yönlü nə qədər qarışıq durumda bulunursa-bulunsun, bütün məsələləri şair çıxar yola qoyaraq daima əxlaqa uyğun bir şəkildə çözməkdədir. Sakin məsləkinin özəllikləriylə tam ahəngdə olaraq Nizami Səlcuqlular dövründə baba yurdu Gəncədə sakin bir həyat yaşamış və orada gömülmüşdür. Kəndi çevrəsində bulduğu bütün eşq mənqibələri (lejanları) ilə yarı möcüzəli əfsanələri Nizami coşqun bir şövqlə toplamışdır”.¹

Dr. Wilhelm Bacher (Vilhelm Baxer) 1871-də nəşr etdiyi əsərində² İran klassiklərinin önəmlilərini saydıqdan və bunların Avropada da qismən tanınmış olduqlarını qeyd etdikdən sonra Nizaminin İran ədəbiyyatının böyük ustadları arasındakı müstəsna mövqeyi və Hötenin kəndisi üçün “yüksək dühaya malik incə bir zəka” deməsinə rəğmə, “Almaniyada və bütün Avropada pək tanınmadığını” əsəflə (*təəssüflə*) zikr edər.

Fəqət Baxerin şikayət etdiyi bu durum sonralar dəyişmişdir. İran ədəbiyyatı tarixinin elmi əsasını qurmaqla tanınan **H.Ete** 1887-də nəşr etdiyi

¹ “Göthes Samitliche Werke”. Stuttgart. Verlagder S.G.Gottaschen Buchhandiung. 1881. cild II, s. 322 və 226

² W.Bacher. “Nizamis Lebens und Werke”. Leipzig, 1871

əsərində¹ Nizami şeirinin “əxlaqi yüksək möhtəvasından, mətinlik və ciddiliyindən, ifadəsindəki asillklə təbiət təsvirlərindəki tablolarının əzəmətindən” bəhs edir. H.Ete əski Doğu hekayəsindən istifadə olunan Şiller “Turandot”unun Nizaminin “Həft peykər”indəki rus prinsesinə bənzədiyini də qeyd edir.²

Nizami haqqında son zamanlarda dürlü Avropa dillərində bir taqım monoqrafiyalar və tərcümələr yayımlanmışdır. Bunların arasında *P.Horn* 1925-də Berlində bastırılmış olduğu əsərində³ Nizami şeirinin eşsiz içliliyini (*misilsiz dolğunluğunu*) bu surətlə anlamaqdadır: “Qraf Schacks (Şaks) “Leyli və Məcnun” şairinin eşsiz içliliyini, yapdığı nəfis almanca tərcümələrinə əks etdirə bilmişdir. Bu beytlərdə tərənnüm olunan sevişmənin Batı Avropadakı Orta çağ eşq hekayələrinə bənzədiyi, bilxassə, gözə çarpmaqdadır. Bu, yəni Batı Avropa Orta çağ eşq hekayələri, mühəqqəq, Doğudan gəlmiş və çox mühtəməl olaraq, Batı Avropaya ərəb İspaniyası yolu ilə keçmişdir”.

P.Horn dəxi üslub baxımından Nizamiyi Firdovsidən üstün görməklə aralarındakı fərqi “yerdən-göyə qədər” təbiri ilə bəliirtməkdədir. Müəllif Nizaminin iranlılarca “mənzum roman sahəsində sevilən biricik ustad” olduğunu da ayrıca qeyd etməkdədir.

H.Ritter Praqa Doğubəlim İnstitutu (Şərqsünəsləq İnstitutu) hesabına yayımlanan “Həft peykər” mətninə yazdığı müqəddimədə daha əvvəlcə yayımlamış olduğu “Bildersprache des Nizamis” əsərində yazdığı kimi, Nizami sənətkarlığına təmas edərək deyir ki: “Nizami sadəcə zamanındakı şeir dilinə məxsus ifadə tərzinə hakim olmaqla qalmamış, eyni zamanda o, - ki, bu daha dəyərlidir, - bu sənəti əsərlərinin özünü (*mahiyyətini*) təşkil edən fikirlərinə xizmət etdirməyi dəxi başarmışdır. “Həft peykər” sənətkarlıq baxımından şairin ən dolğun bir əsəri olduğu halda, burada sənət üçün sənət yapılmamış və şairlik məharətiylə, sadəcə, şeirdən anlayan zövq əhillərini qandırmaq üçün göz qamaşdırmaq da istənməmişdir. Yalnız əsərin içi bu ecazlı parlaq dışını (*formasını*) zəruri qılmışdır. Bu

¹ Pr. Dr. Hermann Ete. “Die höfische und romantische Poesie der Perser”. Hamburg. Verlag von F.F.Richter. 1887

² İbid (həmin əsər - *red.*), səh. 42

³ P.Horn. “Die Mittelpersische Literatur”. (Die Kultur der Gegenwart von Paul Hinnerberg). Berlin, 1925

dış o içə uyğun gəlidiyi üçün kəndiliyindən doğmuşdur. Böylə ki, içlik pozulmadan, yayınlanmaq istənən fikri qüvvətləndirmək görövini üstün bir surətdə yapmışdır”.

İngiliscədə Nizami haqqında dürlü tədqiqlər və əsərlərindən bir çox tərcümələr vardır. Bütün bunları burada qeyd etmək cızdığımız plan çərcivəsinə sığmaz, bunun üçün yalnız bəlli başlı müəlliflərdən bir çoxunun şair haqqındakı görüş və benefişlərini (*fikirlərini*) nəql edəcəyiz.

Məşhur müstəşriq, professor **E.Braun** “İran ədəbiyyatı”¹ adlı əsərində Nizami haqqında bunları yazmaqdadır:

“Nizaminin orijinal və verimli bir şair, yüksək və əndər (*nadir*) bir düha sahibi olduğu Övfi, Qəzvini, Dövlətşah və Lütfuli bəy kimi hal tərcüməçiləri (*bioqrafları*) və Sədi, Hafiz, Cami və İsmət kimi şairlər daxil olmaq üzrə, iranlı olan və olmayan bütün tənqidçilər tərəfindən qəbul edilməkdədir. İran şairləri arasında bu ölçüdə bir dühaya sahib olanlar azdır. O xarakterdə və əxlaqda olanlar isə daha azdır. Səmimi bir mömin və Allah adamı olmaqla bərabər, qeydə dəyər ki, o, qoyu (*qati*) təəssüb və müsəməhəsizlikdən (*biganəlikdən*) tamamilə uzaqdır. Kəndinə hörmət edər və fikirlərində istiqlal göstərirsə də, tövirlərində sadə və alçaq könüllüdür (*təvazökardır*). O, sevən bir baba (*ata*) və qoca (*ər*) idi. Şəriətə haram da olsa, bir çox İran şairlərinə, bilxassə sufi şairlərə ilham qaynağı olan şərəbdən rəhmətlik kəsin surətdə sakınırdı. Bir kəliməylə, onu böyük düha ilə hər dürlü etirazdan uzaq, yüksək bir əxlaqı kəndində birləşdirmiş müstəsna bir şəxsiyyət deyər tərif etmək mümkündür. Bu baxımdan hər hansı bir İran şairi onunla qarşılaşdırılmaz”.

1924-də “Həft peykər”i ingiliscəyə tərcümə və təfsir edən iki cildlik önəmli əsərinə yazdığı ön sözdə Londra Universitəsində İran dili və ədəbiyyatı professoru bulunan **S.E.Vilson** “həyəcan, ehtiras və təhəssürünü ifadə”də Nizamiyi Shakespear (Şekspir) və Petrarcla (Petrark) eşit görməkdədir.² Fransızlardan Kollec de Fransın professoru **C.Barbyer de Meynard** (Barbiye dö Meynar) Nizamiyi böylə incələməkdədir:

“Nizamidə biz tarixi romanın yeni bir çeşidini buluyoruz. Ünlü yazar bu alanda babalıq haqqına malikdir. Hicrətən altıncı yüzildə epope

¹ E.Brown. “A Literary history of Persia”. London, 1906

² S.E.Vilson. “Həft peykər”. İki cild. London, 1924

(dastan) kəndinə gərəkli yeyim və şərtləri bulamadığından ölməyə üz tutuyor. Fəqət bu, zamanın şairlərindəki fantazi və zəka əksikliyi göstərməz, onlar artıq Firdovsi məktəbindən həyəcanlanacaq qədər bəsit deyilərdi. Qəhrəman dastanlarının xatirəsi gərçi hələ mühafizə olunuyordu. Fəqət bu, bəzilərinə xəstəlikli bir gündəkiçilik, bəzilərinə də hırs (*qəzəb, kin*) və düşkünlük təsvirinə yarar, şərtə bağlı bir konu şəklini alıyordu. Nizami ilk dəfə olaraq bu gələcək halındakı alışqanlıqın kökləşmiş şəklini dəyişdirmişdir. Saflıqları və boyalarının mühafizəsi xüsusunda həssaslıq göstərmədən o, ərəb vəqeynamələrinin (*dastanlarının*) az çox mənqibəli (əfsanəli) hekayələrini “İskəndəriyyə məktəbi” romançılığının uydurmaçılığı ilə qolayca birləşdirərək bir əkdəş (amalgam-sintez) yoğurmuşdur.

“Xosrov və Şirin” ilə “Həft peykər” mənzumələrində lirik şəkil (qaramiyat) üstün gəlməkdədir. Qəhrəmanı İskəndər olan “İskəndərnamə” romanı isə bilxassə ikinci qismində öyrədici (didaktik) mahiyyətdə, xəyallanmış uydurmalarla əxlaqi təlimatı (hikəmiyatı) hər addımda təkrarlayan bir əsər olub, lirik mənzumə mahiyyətini qeyb etmişdir.

Tərcümeyi-hal mübaliğələrindən göz çevirərək söyləməliyim ki, Nizami mənqibəsi bir-birindən fərqli iki şəxsiyyət göstərməkdədir: bir yandan məddahlıq yapan, izaz və ikram (*mükafat*) düşkünü bir divan şairi¹, o biri yandan da sufiliyin qərib görüşlərini daşıyan qoyu bir mistik. Bunu da qeyd edəlim ki, o çağdakı İran cəmiyyətini sürükləyən düşüncə axıntısını gerçəkdən ikiyə bölən və biri-birinə bu qədər ayqırı (*müxalif, zidd*) olan bu iki duyğu arasındakı ittifaqın önəmi son çağlarda iki misli artmışdır. Eyni xarakteri biz Camidə, Əlişir Nəvoidə və çökmə (*inhitad*) dövrünün bəlli başlı bütün müməssillərində dəxi buluyoruz. Bununla bərabər, Nizami kəndini təqlid edənlərin üstündə eşi bulunmayan bir yüksəkliyi mühafizə edərək, gərək şəkil, gərəksə vəzn baxımından daha olğun bir tipdir. Nə istədiyinin bəlihsizliyi ilə ifadəsindəki düyümlülükdən (*affectation*) (*dolaşılıq*) xoşlanmamaqla bərabər, insan onun hekayəçiliyindəki vergiyə, təsvirçiliyindəki qüdrətə və ifadəsindəki dürlü imkanlara gerçəkdən heyran olmaqdadır”.²

¹ Yazarın Nizami haqqındakı bu anladışı mübaliğəlidir. Şairin izaz və ikram (*iltifat, mükafat*) düşkünü bir məddah olduğunu iddia etmək tərcümeyi-halını xarakterizə edən vəqalara (*hadisələrə*) ayqırı (*zidd*) gəlməkdədir.

² C.Barbie de Meinard. “La Poesie en Perse”. Paris, 1877

Turin Universitəsi professoru *İtalo Pittsi* 1894-də “Storia della poesia Persiana” (“Fars poeziyasının tarixi” - *red.*) adında əsaslı bir əsər nəşr etmişdir. İran ədəbiyyatını konular və dövrlər üzərinə sinifləyib incələyən müəllif kitabını bütün şairlərin əsərlərindən tərcümə edilmiş örnəklərlə süsləmişdir. Bu arada fikir, sənət və həyatı üzərində ciddiyyət və təfsilatla durduğu Nizamidən önəmli parçalar vermişdir. O vaxta qədər Avropada İran ədəbiyyatı üzərinə yazılmış bütün əsərləri tənqiddən keçirərək incələyən Pittsi italyan ədəbiyyatı ilə İran ədəbiyyatı arasında dəyərli qarşılaşdırmalar dəxi yapmışdır. Bu çeşiddən olaraq, müəllif Nizami ilə yeni italyan klassiklərindən *Bokkaççonun* (Bokaçço) əsərləri üzərində durmuşdur. Pittsi Nizaminin “Bəhram Gur”u ilə Bokkaççonun “Ameto”su arasında dərin bir bənzərlik buluyor. “Həft peykər” qəhrəmanı kimi, “Dekameron” qəhrəmanı da yaman (*yaxşı*) bir ovcudur. Bəhramın Ərəbistan çöllərindəki ovculuğuna müqabil, Ametonun da ormanlıqlarda, vəhşilər arasında qoşuşması (*gəzib dolması*) vardır. Nizamidə olduğu kimi, Bokkaççoda da yeddi köşkdə (*sarayda*) yerləşən, yeddi gözəl, Ametoya, hər gecə birer eşq masalı söylüyorlar... Gəncəli şair kimi italyan şairi də hekayə söyləyən dilbərlərin oturduqları köşkləri yeddi rəngə boyamış və bunları oturduqları köşklərin rənglərinə uyur bir şəkildə geyindirmişdir. Pittsi bu rənglərlə süslərin Bokkaççoda şaşılacaq dərəcədə Nizamidəki rənglərlə süslərin eyni olduğunu önəmlə qeyd etməkdədir.

Fəqət italyan hekayəsində bu yeddi rəngin gizli və rəmzli heç bir mənası yoxdur. Bokkaçço olayları nərədən gəldiklərini və nə kimi önəmdə olduqlarını fərq etmədən gəlişi gözəl nəql etmişdir. Halbuki “İran” hekayəsində bunun bəlli bir mənası vardır. Yeddi yıldız (səyyarə) əqidəsi gərəyincə, bu yeddi rəngli köşklər əski münəccimlik və dini bir sistemlə ilgilidirlər. Yeddi səyyarəyi (*planeti*) təmsil etmək üzrə, yeddi qübbəli bir saray yapmayı, memar Simnarın kral Nemana təklif etdiyini Nizami “Həft peykər”ində hekayə edər.

Pittsi Bokkaççonun kəndinə məxsus ədəbi bir okul sahibi olduğunu əlavə etməklə bərabər, hər iki əsərin biri-birinə bu qədər bənzəməsinə də şaşıyor.

“İran hekayəsində hər şeyin kəndi yerində bulunduğuna” baxılırsa, italyan hekayəsinin bir təqliddən ibarət olduğuna hökm etmək gərəkdir.

Fəqət Pittsi Bokkaççonun, doğrudan-doğruya, “Nizaminin varisi olduğunu” pək də söyliyəmiyor. Ancaq “gərçi Nizami 1204-də, kəndisindən (yəni Bokkaççodan) bir bucuq əsir əvvəl ölmüşdür” deyir.

Müəllifə görə, Nizaminin əski Pəhləvi qaynağından aldığı eyni hekayənin hərhanki bir yoldan Batıya keçmiş bulunan başqa bir surətini Bokkaçço da qullanmış ola bilir. Bilxassə, Bəhram Gur hekayəsi Batıya çabuc yayıla bilirdi, çünki XII yüzildə Siciliyada bulunan *İbni Zəfər* kəndi kitabının dördüncü bölümünə bu hekayəyi almışdır.

Nizami ilə Bokkaçço arasındakı bənzərliyi digər avropalı tədqiqçilər də bəliirtmişlərdir. Alman müstəşriqi *Yosef von Hammer* bunu daha 1818-də işarət etmişdir. Hammerə görə, sadə, “Həft peykər” ilə “Dekameron” hekayələri arasındakı bənzərlik baxımından deyil, qadınları ideallaşdırma baxımından dəxi, Nizami ilə Bokkaçço biri-birini andırırlar.²

Ukraynalı tanınmış müstəşriq *A.Krımski* “Brokhauz Efron” tərəfindən nəşr olunan “Rus ensiklopedisi”nə yazdığı “İran ədəbiyyatı” məqaləsində XII yüzilə şeir baxımından çox dəfə romantik epope dövrü deyilir, çünki bu dövrdə Firdovsidən sonra İranın ikinci böyük epope şairi Gəncəli Nizami yaşamışdır...” deməkdədir.

1906 və 1912-də nəşr etmiş olduğu rusca “İranın, İran ədəbiyyatının və dərviş sufizminin tarixi”³ adlı əsərində isə eyni yazar Nizamiyi böylə anlatmaqdadır:

“Nizami İranın ən eyi romantik, daha doğru bir deyimlə, sufi və romantik şairidir, kəndisindən sonra İran romantikləri üçün daimi təqlid, bənzətmə qaynağı və örnəyi olmuşdur. O, sadə İran deyil, türk ədəbiyyatının da son dərəcə sevilən bir tipini təşkil etmişdir”.⁴

¹ İbni Zəfər (ad farsca da yazılıb - red.) 1169-da ölmüş ərəb ədiblərindəndir. Sicilyada dünyaya gəlmiş, Məkkədə təhsil etmiş və XII yüzil başlarında Sicilyada yaşamış və məşhur əsərini Sicilya əmiri Məhəmməd İbni Əbulqasimə ithaf etmişdir. Bu əsər türkcəyə Qara Xəlil tərəfindən tərcümə edilmiş və İstanbulda (h. 1285) basılmışdır. İngiliscəyə dəxi tərcümə edilmişdir (1852). “Sələvan əl-mətafi ədəvan əttəba” (ad farsca da yazılıb - red.) adını daşıyan bu əsər Təbrizli Nizam tərəfindən h. 768-də “Riyaz əl-müluk fi riyazat əs-sülük” (ad farsca da yazılıb - red.) adıyla Sultan Üveys adına farscaya çevrilmişdir.

² İ.Von Hammer. “Geschichte der Schönen Rederkünste Persines”. Wien, 1818

³ A.E.Krımski. “İstoriya İrana, yeyo literaturı i dərvişskoy filosofii sufizma”. 2 c, 1906-1912

⁴ Nizamiyə türkcə bənzətmə yazanlar arasında Krımski Füzuliyi bilxassə bəliirtməkdədir. XVI yüzildə yazdığı “Leyli və Məcnun”la Füzuli sadə Nizamiyə bənzətməklə qalmamış, eyni zamanda, bu konuyu işləyərək, yaradıcılığın bir şah əsərini vücuda gətirmişdir.

Krımiski XII yüzil ədəbiyyatının xarakterini anladırkən Böyük Səlcuq imperatorluğunun çöküşünə rastlaşdığından dərəbəylik şəklini alan bu dövrdə ədəbiyyatın bir yandan məddahlıq, bir yandan da sufilik ilə dərvişliyə düşdüyünü qeyd ediyor. Bunlar arasında Nizami müstəsna bir yer tutuyor. Sufilik və tərkidünyalığa verilmiş olmaqla bərabər o, romantizm yapıyor və eşq əfsanələri yaradıyor. Aşiq tiplərini suficə fikirlərinin birər rəmzləri kimi qullanmaqla bərabər, şairin yaratmış olduğu tiplər birər gerçək varlıqlardır. Bu hal məsələyə vaqif olmayan oxuyucuları şaşırda bilir, çünki “Məxzənül-əsrar” sahibinin sonradan qalxıb da “Xosrov və Şirin” yazacağını təxmin etmək belə gücdür (çətindir)”.

Şairin yaradıcılığını son dərəcə yüksək tutan akademik *S.F.Oldenburq* Nizaminin incələnməsini gənc müstəşriqlərə tövsiyə edərkən onun “ruhşünas” bir şair olduğu heç bir zaman ihmal ediləməz deyirmiş.¹

“Bir Sasani tacdarı Xosrov, alçaq könüllü bir işçi - Fərhad, bir ərəb dəliqanlısı Məcnun, kim olursa-olsun, şair onu ələ alınca ruhunun bütün incəliklərinə nüfuz ediyor və yaşadığı sosial şərtlərlə bulunduğuy yaşa görə bu ruh bütün vüzuhiylə (*aydınlığı ilə*) təsvir olunuyor”.

1941-də Nizaminin ildönümü münasibətiylə, Bakıda *Y.E.Bertels* tərəfindən rusca “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” başladığı (“başlığı” olmalıdır, texniki xətdir - *red.*) altında bir monoqrafiya yayımlanmışdır (bu kitab 1940-cı ildə nəşr edilib, texniki xətdir - *red.*). Kitabımızın başqa bir bölümündə tənqiddən keçirəcəyimiz bu əsər sovet şərtlərinə verdiyi “həqq-təlif” vergiləri ilə müəllifin müəyyən bəzi meylləri müstəsna, ümumiyyətlə, Nizaminin həqiqi dəyər və böyüklüyünə layiq bir diqqət və sevgiyə yazıldığını etiraf etmək gərəkdir.

Bertelsə görə, Nizami Səlcuq imperatorluğunun çöküşü üzərinə yer-yer bəlirən aristokrat dərəbəy zorakılıqları ilə şəhərlilər arasında çıxan mücadilə şərtləri içində meydana gəlmişdir. Marksist və materyalist təsnifinə və tarixi anlama metoduna uyduraraq Bertels Nizamiyi o zaman üçün inqilabçı bir topluluq olan şəhərin və şəhərlilərin ideoloqu və fikirlərinin tərçümanı deyə tələqqi ediyor (*dəyərləndirir*). Eyni zamanda, Nizami, ona görə, ancaq Qafqasyada bulunan Gəncə kimi bir şəhərdə yetişə bilirdi. Çünki “Səlcuqlular dövründəki memarlıq kimi müsəlman gələnləriylə

¹ “Bulletin de L’Academie des Sciences de L’URSS”. No. 2, səh. 25. Mosc. 1941

xristian Qafqasyanın bədii dəyərlərini birləşdirən bu müstəsna zəka ancaq o zamankı şəhərin, bilxassə Güney Qafqasya şəhərinin şərtləri içində çiçəklənə bilirdi”.

Nizaminin ictimai şəxsiyyəti üzərində duran müəllif deyir ki:

“Bir insan və cəmiyyət adamı olaraq Nizami XII yüzildəki eyi vəsiflərini həmən hamısını kəndində daşıyır. Onun təlimatı ciddi və haşındır (*kəskindir*). O, insanı oxşamaz (*pisləməz*), kəndi tutduğu yoldan sapmaz, eyi bir gələcəyə inanır, ölüm qorxusu qarşısında Sədinin köləlik yoluna girməyə razı olmaz”.

Şairin sənətkarlığından bəhs edərəkən Bertels “Xosrov və Şirin”ə təmas edərək bunları söyləyir:

“...Nizaminin ikinci mənzuməsi “Xosrov və Şirin” cahan ədəbiyyatında eşi bulunmayan heyrat verəcək dərəcədə olqun bir əsərdir. Yaxın Doğu ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq insanın şəxsiyyəti bütün dəyərləriylə bərabər bizə göstərilmişdir. Həm də şairi epeyi (*xeyli*) bağlayan gələnlərlə yerləşmiş bir konuyu işləmək surətiylə”... (s. 72).

“Həft peykər”dən bəhs edərəkən müəllif bu görüşdə bulunuyor:

“Yazılışlarındakı ustalığa görə, bu hekayələr romançılığın ağılları şaşırtdan əsərlərindən Hoffmanın¹ məşhur masallarına bənzətməkdədirlər, bilxassə bunlardakı inandırıcılıq eyni üsulla, yəni xəyal ilə həqiqətin qarışması, daha doğrusu, ən ufaq incəliklərinə varıncaya qədər bunların biri-biriylə hörülməsiylə əldə ediliyor”. (s. 91).

Şairin ədəbi tərəkəsi (*irsli*) məsələsinə gəlincə, Bertels, hər şeydən əvvəl, Doğu ilə Batı kultür gələnlərinin Nizamidə qarşılaşdığına və biri-birinə qarışdığına işarət ediyir. Nizamidən əvvəl Yaxın Doğu ədəbiyyatında Batı təsir və ya intibalarının (*izlərinin*) bulunduğu inkar ediləməz. Məsələ, Bertels deyir: “X-XI yüzil şairi Ünsüridə əski yunan dastanları-

¹ Hoffman alman romantizminin ən bəlli başlı mütəəssillərindəndir (*nümayəndələrindəndir*). 1776-da doğulmuşdur, 46 yaşında ikən 1822-də vəfat etmişdir. Əvvəlcə memarlıqla məşğul olmuşsa da, sonradan ədəbiyyatla uğraşmışdır. 1814-də “Fantasiestücke in Collats manier” əsərini yazmışdır. Bu Kolats XVII yüzil fransız rəssamıdır. Kolatsın xüsusiyyəti realitə ilə fantaziyi biri-birinə qarışdırmaqdadır. Hoffman şöhrətini “Die Goldene Top” və “Die Elixiers des Tenfels”də bulmuşdur. Onun göz qamaşdıran fantazisi ən kəskin realitə ilə ahəngdədir. Görülməmiş əcibələrin (*möcüzələrin*) yanında kəndi devrinin ən həqiqi gerçəkləri təsvir edilməkdədir. Hoffmanın Viktor Hüqo, Henrix Heyne və başqa romantiklər üzərindəki təsiri məlumdur.

nın bir taqım izləri bulunmaqdadır. Fəqət kimsə, bu konu baxımından, Nizami qədər əlverişli şərtlər içində bulunmamışdır. O, iki kultürün tam qarşılaşdığı coğrafi bir mövqedə yaşamışdır. Bu kimi əlverişli şərtlər isə başqalarına pək nəsib olmamışdır.

Firdovsidəki şövalye (*cəngavərlik*, *qəhrəmanlıq*) romanının özəlliyi Nizamidə yoxdur. Nizami sadə olayları hekayə etməklə qalmamış, qəhrəmanlıq dastanının dar çərçivəsi dıxına çıxmış, eyni zamanda, tiplərinin ruhi hallarını dəxi dərindən-dərinə incələmişdir, bu surətlə də romantik bir dastan yaratmışdır. Kəndisindən əvvəl bu işi “Veys və Ramin”də Fəxrəddin Qorqani yapmaq istəmişsə də, başaramamışdır. Bu surətlə, Nizami epik dastanın örnəyini meydana qoymuşdur. Nizamidən sonra əski gələnlərə bir daha dönmək mümkün olmamışdır. Sonradan “Şahnamə”yə bənzədilərək “Teymurnamə” və “Şahənşahnamə”lər yazılmışsa da, bütün bunlar epiqonik (mübtəzəl) (*təqlidçilik*) bir mahiyət almışlardır”.

Bu yoldakı görüşlərinə davam ilə Bertels deyir ki:

“İnsan ruhunu gərəyincə anlamaq nəticəsində yapılan dərin incələmə Nizamiyə cahan ədəbiyyatının ölməz əsərləri arasında daimi yer almış klassik qəhrəman tipləri yaratmaq imkanını vermişdir. Şirin, Fərhad, Leyli, Məcnun, Bəhram və İskəndər üzlərinin tam cizgilərini Nizamidə bulmuşlardır. Türkiyədən ta müsəlman Hindistana qədər onlar bu biçimləriylə Yaxın Doğunun bütün ədəbiyyatına keçmişlər və bu hallariylə bizim günlərimizə qədər yaşamışlardır, irəlidə dəxi yaşayacaqları təbiidir. Nizamidən sonra gələn yazarlar bu qəhrəmanların xarakterlərini kəndilərinə görə dəyişdirmək istəmişlərsə də, bu xüsusda önəmli bir şey yapmağı başaramamışlardır”. (s. 141).

Bertelsə görə, mənzumələrin yazılışında Nizaminin qoyduğu yeni əsas eşq dastanının müəyyən tiplərini, adətə, qanunlaşdırmışdır. Nizami üç türlü eşq bəlidir: a) qəhrəmanca eşq; b) faciəli və ya fəlakətli eşq; c) keyf üçün yapılan səthi və ya oyuncaq eşq. Bu üç türlü eşq hekayəsinin hər növünü Nizami müəyyən bir vəznə yazmışdır. Bunlar ərəb-İran vəznini, yəni ərəzu qullanan bütün millətlər üçün eyni növdən eşq mənzumələrinin dəyişməz birər (*yeganə*) vəzni olaraq qalmışlardır. “Leyli və Məcnun” konusu, məsələ, 800 ilin içində bir dəfə də olsun “Xosrov və Şirin” vəzniylə

yazılmamışdır.¹ Bertelsin dediyi kimi, bu, Nizami tərzinin kəndindən sonra gələnlər üzərində nə qədər böyük bir təsiri olduğunu göstərir.

Nizaminin yaratdığı qəhrəmanlar, sadəcə, kəndisindən sonrakı ədəbiyyat üzərinə təsir etməklə qalmamışdır. “Xəmsə”dəki qəhrəmanlar xalq kütləsi tərəfindən dəxi Nizamidən gələn təsir ilə doğrudan-doğruya tanınmışlardır; bu kütlənin oxuma və yazma bilmədiklərini göz önünə alırsaq, - Bertels deyir, - “bu işin ancaq Nizami sənətinin dahiliyi və insana qarşı bəslədiyi sevginin böyüklüyü sayəsində vücuda gələ biləcəyi aşkar olur”.

Nizami tipləri, Bertelsin təsnifinə görə, türk, gürcü, erməni, özbək, türkmən, tacik, fars və başqa xalq ədəbiyyatlarına da əslində olduqları kimi keçmişlərdir. “Homeros” (Homer) herolarının (*qəhrəmanlarının*) Avropadakı şöhrətlərindən Nizami qəhrəmanlarının Doğudakı müvəffəqiyyətləri daha qətidir.

Nizami türklü xalq ədəbiyyatları üzərinə təsir etdiyi kimi, kəndisi dəxi xalq ədəbiyyatından (folklor) faydalanmışdır. Müəllifə görə, bu onun əsərlərinə ayrı bir önəm və canlılıq vermişdir.

Türklü cəbhəsindən incələdiyi Nizaminin böyüklüyünü təyin üçün müəllif bir ölçü bulamıyor, çünki: “*Nizami için ölçü yoxdur, onu ancaq kəndisiylə ölçmək mümkün olur!*” (s. 125).

Nizami haqqındakı özəl görüşünü bildiyimiz *Hötenin* klassik İran şairlərinin topu (*hamısı*) haqqında *Şansölye fon Müllərə* söylədiyi məşhur bir sözü vardır: “İranlıların beş yüz il içində yetişən şairlərindən ancaq yeddisini yeddi yıldıza bənzədərək bəyəndikləri söylənir. Halbuki onların bəyənmədikləri arasında bir çoxları məndən daha parlaqdır”.

Mədəniyyət dünyasının ən böyük şairi tərəfindən kəndisindən üstün olduğu etiraf edilən bu yeddilərdən biri, yuxarıdan bəri anladığımız görüşlərdən də bəlli olduğu kimi, bəlkə də, birincisi Nizamidir!

¹ Yazarın bu yoldakı kəsdirmə söyləyişini hər nə qədər şərh edə biləcək bir nüsxə varsa da, bu istisna, şübhəsiz, onun əsas fikri və hökmünü dəyərdən düşürəməz. “Leyli-Məcnun” konusu yalnız bir dəfə Nasiru-Hindu tərəfindən “Xosrov və Şirin” vəznisiylə yazılmışdır (M.Ə.Tərbiyə. “Danışməndani-Azərbaycan”).

İKİNCİ BÖLÜM

NİZAMİNİN BEŞ KİTABI

BEŞLİK

*Tasarladım mən əvvəlcə "Məxzən"i
Tutmadı gevşəklik bu işdə məni.*

*Bu sürətlə yağlı, dadlı topladım,
XOSROV-ŞİRİN dastanına başladım.*

*Bundan sonra bir başqa pərdə açdım,
LEYLİ-MƏCNUN sevdasına ulaşdım.*

*Bu qissəyi bitirmiş oldum həmə,ən,
YEDDİ GÖZƏL sarayına çəkdim yüyən.*

*İndi şeirin mən girdim meydanına,
Davul vurdum İSKƏNDƏRİN NAMINA.*

Nizami

“PƏNC-GƏNC” VƏ YAXUD “XƏMSƏ”

Nizamidən qalan ədəbi miras, Doğu ədəbiyyatında bulunan bütün şəkilləri qavramaq üzrə, 48 min beyiti bulmaqdadır. Bundan 19 mini şairin nisbətən az məşhur olan “Divani əşar”ını təşkil etməkdədir, ötəki 29 min beyit isə bu bölümün konusu olan beş kitabı daxildir.

Bizim “Beş kitab” dediyimiz bu konular məsnəvi tərzində yazılmış beş müstəqil mənzumədən ibarətdir. Şair kəndisi bu beş kitabına “Pənc-gənc” (“*Beş xəzinə*”) adını vermişdir. Təzkiyəçilər ilə kitabçılar isə beşi bir arada toplu bulunan bu məsnəvilərə, qısaca, ərəbcə terminlə “Xəmsə” demişlərdir ki, türkcəyə çevirincə “Beşlik” deyə bilirik.

Nizami bilxassə bu “Beşlik”i ilə tanınmışdır. “Nizami Gəncəvi” ilə “Xəmsə-ye Nizami” təbirləri ədəbiyyatın biri-birini tamamlayan iki məşhur tərkibidir.

“Xəmsə”nin dışındakı “Divan”ı dəxi yüksək bir dəyərdə isə də Nizamiyi Nizami olaraq bütün şairlərdən ayıran və ona kəndi özəlliyini təmin edən şey əsl bu beş kitabdır. Ustad kəndisi də sonuncu əsəri “İskəndərnamə”nin müqəddiməsində buna işarət etmişdir.¹

¹ Su-ye “Məxzən” avərdəm əvvəl bəsiç,
Ke sosti nəkərdəm dərin kar hiç.
Və-zu çərbo şirini əngixtəm,
Be Şirino Xosrov dəramixtəm.
Və-z-anca sərəpərdə birun zədəm,
Dər-e eşq-e Leyli-vo Məcnun zədəm.
Və-zin qesse çun baz pərdaxtəm,
Su-ye “həft peykər” fərəs taxtəm.

Bunun üçün biz də okurlarımıza bu kitabları, genəl surətdə olsun, tanıtmaq istəriz. “Beşlik” tanınmadan Nizamiliyi təşkil edən fikirlərlə sənətə aid özəllik və yaradıcılıq haqqında bəlli bir fikir edinmək (*aşılmaq*) mümkün olamaz.

“Beşlik” içindəki mənzumələrin yazılmış olduqları tarix sırasınca düzənlənmişdir. Biz də bu beş kitabı eyni sıra ilə xülasə ediyoruz.¹

Konun bər bosat-e soxənpərvəri,
 Zənəm kus-e eqbal-e İskəndəri. (*farsca*)
 Lap əvvəl “Məxzən” tərəfə səfərbər oldum,
 Bu işdə heç bir süstlük göstərmədim.
 Ondan yağ ilə şirini yığıb,
 “Şirin və Xosrov” a qarışdırdım.
 Onlardan (uzaqlaşarkən) öz şah çadırımı dışarıda qurdum,
 “Leyli və Məcnun” un məhəbbət qarısını döydüm.
 Bu dastanı bitirdikdən sonra,
 Atımı “Yeddi ulduz” (gözəl) tərəfə çapdım.
 İndi isə sözyaratma büsətində əyləşib,
 İskəndər “İqbal” ın şəninə təbil vururam. (*tərcüməsi*)

¹ Bu beş kitab şairin vəfatından çox sonra bir cild içində, “Xəmsə” ünvanı altında toplu bir hala gətirilmişdir.

I

“MƏXZƏNÜL-ƏSRAR”

*Bismillah ər-Rəhman ər-Rəhim
Həst qəlid-e dər-e gənc-e həkim.*

(Bu beyt farsca, ərəb əlifbası ilə yazılıb. Tərcüməsi belədir: Bismillah - ər-Rəhman ər-Rəhim həkimin xəzinəsinin qapısının açarıdır. *Qeyd:* Bu beytlər Nizamiyə məxsusdur - *red.*).

2263 beytdən ibarət olan bu məsnəvi h. 559-da (m. 1163/4) yazılmışdır.¹ Bu zamanda şair daha gənc idi. “Məxzənül-əsrar”ı tamamladığı sırada Nizaminin 20 yaşlarında olduğu təxmin edilməkdədir.

“Pənc-gənc”in ilk “xəzinəsinə” təşkil edən “*Məxzənül-əsrar*” kəndisindən sonra gələn dörd “xəzinə” əsərdən şəkil etibariylə bambaşqadır. Bu, nə bir eşqin macərəsini, nə də bir hökmdarın dünyayı tutmasını anladamaz. Bu, nə bir hekayə, nə masal, nə də dastan deyildir. Bu baxımdan, onun “Beşlik”dəki o biri arkadaşlarına bənzərliyi yoxdur. Onlarla ortaqlığı sadəcə yazıldığı “məsnəvi” tərzilə təlqin etdiyi Nizamicə fikirlərdir. Bu kitab “Beşlik”in ötəki dörd kitabı kimi şəkil baxımından bir bütünlük göstərməz, fəqət bu onun mənaca da bir bütünlükdən uzaq qaldığını ifadə etməz, biləkis, “Məxzənül-əsrar”ın yazılışındakı əsl məqsəd şairdən ziyadə, həkim və şeyx Nizaminin əxlaqçı fikirlərini içdən bir bağlılıqla oxuyuculara təlqin etməkdir. Bu nöqtədəndir ki, kəndisinə bir kitab deyə bilərik: din yayan müqəddəs bir kitab.

¹M.Ə.Tərbiyə. “Dənışməndani-Azərbaycan”ında “Məxzənül-əsrar”ın rəbi-əl-əvvəlin 24-də tamamlanmış olduğunu yazar ki, bu, 20 şubat (fevral) 1164-ə təsadüf edər.

“Məxzənül-əsrar” təlqinçi bir əsərdir. Burada şair nəzm dili ilə, suficə fikir, əqidə, əxlaq və dünyagörüşünü başqalarına təlqin və təlim etməkdədir. O, ilahi hikmətlərin sirrini ərmiş (*vaqif olmuş*) və bunları bir “xəzinə” halında “ərənlərə” əmanət etmişdir.¹

1

“Beşlik”in bu əsərində biz fikirlərini rəmzlər, rəmzli hekayələr, misallar və şairanə təşbihlərlə təlqin edən və hər şeyi tək bir varlıqdan görən bir mürşidlə qarşılaşıyoruz.

Bu mürşid kitabına, adət üzrə, cənabi həqqə xitab edən bir həmd və mü-nacat ilə başlayır. Nizamiyə görə, - ki, müsəlmanlığın Allah haqqındakı ana əqidəsi də budur, - “bütün varlıqlar ondandır: zəif topraq onun bayra-ğı altına sığınmışdır. Biz onunla durur ikən o, kəndi kəndinə durmuşdur. Varlığının bəlli bir şəkil və surəti yoxdur. Kimsəyə bənzəməz. Dəyişməz. Ölməz. Hamımız fani ikən yalnız o, baqidir. Yüksəkliklə qütsiliyə sahib olan odur!”.

Bundan sonra, Həzrəti Peyğəmbərin mədhi gəliyor. Nizami bu əsərin-də “nəti Nəbi”yi (*Peyğəmbərin tərifini*) dörd dəfə təkrarlıyır. Nizamiyə görə, hökmü qiyamətə qədər sürəcək ən böyük bilgi və hidayət sahibi olan rəis Məhəmməddir. Böyük bir peyğəmbər sifətiylə o, allahlıqla daimi və səmimi bir münasibətdədir. Merac bu ruhi münasibətin bir rəmzidir. Sufilikdəki allahlıqla ruhi təmas əqidəsinin şairanə bir rəm-zini gördüyü bulunan merac mənqibəsinə (*dastanına*) Nizami həzrəti Məhəmmədi mədh edərkən xüsusi bir etina ilə daima ovdət etməkdədir (*qayıtmaqdadır*).

Peyğəmbərin mədhindən sonra, klassik üsula görə, sıra kitabın ithaf olunduğu padişah Ərzincan hökmdarı Bəhram şahın mədhinə gəliyor. Bu xüsusda keçənkə bölümdə məlumat verilmişdir.

Daha sonra şair bizə sözün şərəf və fəzilətini anlatmağa qalxıyor. Şairə görə, “yaradılış pərdəsinin açılmasıyla varlıq səhnəsinə ilk gələn söz olmuşdur”. “Söz (yəni şeir) söyləməkdəki sirr pərdəsi, peyğəmbərliyin bir kölgəsidir”. Məxluqlar arasında qidəm (iyerarxiya) - (*qədimliyi-təzəliyi*)

¹ Məxzən'i Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sinə bənzədirlər.

fərqi gözlədilirkən “Tanrı hüzurunda ilk səftdə (*sırada*) peyğəmbərlər, ikinci səftdə də şairlər durmuşlardır”¹

Şairlə şairin paye (*rütbə*) və şərəfi təyin edildikdən sonra bir-iki fırça ilə Nizami bizə ilahi eşqlə coşan sehrlı bir şair olaraq kəndi portresini çiziyor.

Məsələnin eyi anlaşılması üçün əlavə etməliyiz ki, Nizaminin peyğəmbərlər dərəcəsinə çıxardığı şair həvəslərinə deyil, qəlbinə bağlı olan şairdir. “Həvəs yol kəsicilərindən qorxmayı” və “həyatda ancaq qəlb rəhbərliylə yürüməyi” o, bilxassə tövsiyə edir. Nizamiyə görə, “qəlbləri qüvvətli olanlar hər iki dünyada müvəffəqdirlər”.

2

Böylə bir müqəddimədən sonra şair son dərəcə nəfis və olağanüstü gözəl bənzətmələr, incələmələr və təsvirlərlə süslü bir-iki fəsildə kəndisi ilə həsbihal edə-edə cəzbəyə (*vəcdə*) gəliyor. Bu hal ilə Allaha qovuşuyor. Onunla baş-başa qalıyor, özəl deyimlə “xəlvət” yapıyor. Maddi ilgilərdən sıyrıldığı bu təcərrüd (*yalnızlaşma*) hallarında mistik bir təxəssüs (*hissiyat*) ilə o, Allahın hüzurunda olduğunu anlıyor, həqiqi aydınlığa ərişiyor (*qovuşur*). Məsuddur. Bu səadətinə o, istəyinə ərmiş bir adam sevinciylə anladıyor. Bu “ərənlik”, “gündüz qədər aydın bir dərəcədə”, bir “merac gecəsində” vüqu bulmuşdur. “Öylə bir gecə ki, düşməni bulunan gündüz belə onun kimi bir gecə olmaq istər!”

Kəndi kəndinə yüksələrək ruhunun peyğəmbər kimi merac edərək həqlə təmasa gəldiyini böyləcə anlatdıqdan sonra şair vəhy deyilsə də, kəndinə ilham olunan hikmətləri yaymağa qoyuluyor ki, kitabın əsl təlqinçi məqalələri də burada başlar.

Topu 20-yi bulan bu məqalələri aşağıda xülasə ediyoruz:

Birinci məqalə “insan-i kamil və təriqi dünyalıq” (*tərkidünyalıq*) haqqındadır. Adəm baba Allahın buyruğundan kayaraq (*çıxaraq*) günah işlədiyi üçün cəzaya uğramış, yer üzünə qovulmuşdur. Fəqət günahını anlıyaraq tövbə etdiyi üçün yerdə Allahın xəlifəsi təyin olunmuşdur. Nizami

¹ Pişo pəsi bəst səfe kibriya,
Pəs şoəra amədo piş ənbiya. (*farsca*)

bu qissədən bu hissəyi alıyır: “Allahdan qorxmaq və ona mütləq surətdə təslim olmaq. Bunda ona görə, heç bir təhlükə yoxdur, çünki “Allahdan yaxşılıqdan başqa bir şey bəklənəməz”. “Fəna olan biziz. Allah isə yaxşılığın ta kəndisidir”. “Qüsürümüzü anlıyaraq Allaha sığınırısaq, şairə görə, daima rəhmətdə və ehsanda oluruz”.

İkinci məqalə “ədalət və insaf” haqqındadır. “Ədalət ağılı məmnun edən bir rəhbərdir. Məmləkət işləri yalnız ədalət sayəsində görülür. Yurd ancaq onunla məmur (*abad*) olur”.

Üçüncü məqalə “dünyanın da dəyişən bir varlıq olduğu” haqqındadır. Dönən fələk çarxının altında hər şey inqilaba və zavala məhkumdur. Boyuna keçməkdə olan (*yaşa dolan*) zaman bizimlə daima müxalifətdədir, o bizimlə oynar: “gah canlılara əmir, gah da saxsıçılara (*kuzə düzəldənlərə*) çamur yapar”.

Dördüncü məqalə “padişahın təbəəyə qarşı vəzifəsi” haqqındadır. Dünyanın əsası ədalətsizlik üzərinə qurulmuşsa da, dünyayı idarə etmənin şərti ədalətdir. Kim bu “evdə” bir gecə ədalət işliyə bildi isə, kəndinin yarıncı evini yapdı, deməkdir.

Beşinci məqalə “kəndinə güvənmək və kimsəyə əl açmamaq” haqqındadır. Nizami “bir ovuc buğdaya bənzər arpa” üçün “ürək dənəsini arpa ilə buğda kimi üyütmənin” əleyhinədir. Ona görə, “cimrilərin (*xəsislərin*) əkməyini yeməkdən isə topraq yemək daha yaxşıdır”. “Əlini, - deyir, - buna ona uzatmaqdan, bir işə uzatı ver!”

Altıncı məqalə “təhəmmül və riyazət” (*təcrid*) haqqındadır. Burada şair mütəhəmmil olmanın insana ruhi istiqlal və mətinlik verəcəyi fikrini dəstəkləyir. Ona görə, “özgüdərlik illəti (*xudpəsəndlik xəstəliyi*) fəlakət dərbələriylə (*zərbələriylə*) eyiləşir bir xəstəlikdir”. “Eyiliyi haqq etmək üçün kötülüyə qatlanmaq gərəkdir”. Çünki “hürriyyətə götürən hər yolculuqda sevinc günlərini önləyən üzüntü günləri vardır”.

Yeddinci məqalə “insanlıq şəərəfi” haqqındadır. Bu şəərəf insana keyfinə və həvəslərinə qapılmaqla deyil, onlara hakim olmaqla təmin olunur. Əsl insan nəfsinə hakim olandır. “Havalanmaq zorbalıqdan, kəndini tutmaq peyğəmbərlikdəndir”. “Çalışmaq və xidmət etmək - işlə insanlığın şəərəfi!”

Səkkizinci məqalə “yaradılışın əskiliyi” haqqındadır. Şair insandahayox ikən kainatın mövcud olduğunu, günəşin, ayın, yıldızların, mövsümlərin,

gecələrin, gündüzlərin eyni nizam daxilində hərəkət etdiklərini kəndinə xas bir bəlağətlə təsvir etdikdən sonra bu əski yuvarlaqda yaxşılıqdan-kötülükdən nə varsa, hamısının “biri-birindən rəng alıb rəng verməkdə olduğunu” (bu ifadə ərəb əlifbası ilə də verilib - *red.*) bəyan ediyor. Varlıqdakı “təarüz”ün (*dialektikin*) əskiliyinə bu surətlə işarət etdikdən sonra həkim insan oğlunu bu əndişəli yolda qəflətə dalmaqdan qorxudaraq, “burada uyuyanın ya başı gedər, ya da külahı (*papağı*) deyir:

*Hər ke dərin rah konəd xabqah,
Ya səərəş əz dəst rəvəd, ya kolah.
(Farsca da verilib - red.)*

Doqquzuncu məqalə “kəndini bilmək” haqqındadır. Burada hakim Nizami oxuyucuların diqqətini insandakı ruhun əbədiyyəsinə çəkiyor. Biz, - deyir, - su ilə çamurdan yoğrulmuşsaq da, bir cövherə malikiz. Bizim torpaqdan yoğurulmuş “xəmirimizi” bişirdikləri zaman içinə ürək deyər bir “məcun” qoymuşlardır. “Toprağımız” əzablarla əzilməkdə isə də, bu “toprağın qəlbi” xəzinələrlə doludur. Böylə bir “toprağın” qədrini bilməmizi və yaradanına şükr etməmizi şair tövsiyə ediyor. “Burası bizə təyin edilməmiş bulunduğu bir çağda, yəni “fani vücud örtüsünə bürünmədiyimiz zaman ruhumuz əbədiyyəsinə yüksəkliyinə uçmaq əzmində idi”. Ruhumuzun müvəqqət olaraq bağlandığı vücudumuzu tərk etdikdən sonra əsl hədəfi olan yüksəkliyə uçmasını və kəndisinə layiq məqama qonmasını həyatdakı sonu düşünməklə təmin etməliyiz. “Sonu düşünməklədir ki, arının kovanı (*pətəyi*) balla dolmuşdur”. “Mərdcə sıraya girən qarınca (*qarışqa*) yarının (*qələcəyinin*) yiyəcəyini daşımaktadır”. “Bir adam kor deyilsə, bu bəcəklə bu qurtdan nasıl geri qalır”. “İnsanın getməyə borclu olduğu yolun səhralardan keçən çətin bir yol” olduğunu Nizami biliyor. Fəqət “yolun çətinliyini görüb də gevşəməməyi” (*süstləşməməyi*) və məqsədə ərmək üçün oxuyucularına “din atına minməyi”, yəni bir iman sahibi olmayı tövsiyə ediyor.

Onuncu məqalə “hünər sahibi olmaq” haqqındadır. Hünər sahibi olmayı tövsiyə etmədən əvvəl bizə həzrətdə bulunan kainatın təsəvvür olunan bir zamanda sona ərəcəyini, yuvarlağımızın çökərək, fələyin bizə

hizmətdən qalaraq qiyamətin qopacağını şair qorxunc bir tablo halında təsvir ediyor. Dəhşət verən bu “Axirüzzəman” təsəvvürü qarşısında insan nə yapmalı, nəyə əl atmalıdır? Bu sorğuya Nizami “bir hünər sahibi olub, kəmələ ərməli” deyər cavab veriyor. “Ayıb və qüsurla dolu olan dünyada” başqalarında ayıb ilə qüsurları aramayı işdən saymayan (*mənasız sayan*) həkim “bunları kəndində ara və pak olmaya çalış” deyir.

On birinci məqalə “əzəmət satmaq (*təkəbbür*) və qürurlanmaq” haqqındadır. Burada şair insan oğlunu mənasız qürur ilə əzəmət satmaqdan vaz keçməyə və idealistliyə təşviq ediyor. “Candan bulduğun yoldan yürü ki, iki cahana da sahib olasan”. Fəqət nəsil yürüməli?.. İştə: “Payəndən (*rüt-bəndən*) qorxmayasın deyər aşağıya, kölgəndən qorxmayasın deyər arxaya baxmadan yürü!”¹

On ikinci məqalə “maddiyatdan sıyrılmaq” (*uzaqlaşmaq*) haqqındadır. Bunu Həkimin bir aforizmiylə ifadə edəlim: “Üzərində məqsəd sikkəsi olmayan zər ilə zərnix (*arsenik, önəmsiz bir hissə*) eyni dəyərdədirlər”.²

On üçüncü məqalə “dünyanın faniliyi” haqqındadır. “Fani bir mənzildir, qərarı yox, xəzan rüzgarıdır, baharı yox!”

On dördüncü məqalə “ədalətsevərlik və doğrusözlük” haqqındadır. Burada Nizami bir insani ədalətsevərliyə təşviq ediyor. Yurddaşlığın vəzifəsi zülmə və haqsızlığa qarşı gəlmək və doğruyu cəsarətlə söyləməkdir. Ağıl sahibi həqiqi insan böylə yapar, çünki “ağıl Məsihdir, ondan ayrılma”. “Şərab ağıla düşmanlığı üçün haram olmuşdur”, yoxsa “keyfli və nəşəli bir şeydir”. Kişinin əsl silahı doğruluqdur. “Əyrilikdən xusran (*ziyan*), doğruluqdan isə səlamət və ehsan” gəlir.

On beşinci məqalə “insanın önəmi və dəyəri” haqqındadır. Bu məqalədə şair zamanımızda dəxi aktual olan nəsillər arasındakı ahəngə və gənclik ilə şəxsiyyət məsələsinə təmas ediyor: “Daş əskiyincə (*qocalınca*) ləl olurmuş”. Şair bunun münafiqlik olduğunu qanədir, çünki təcrübə ilə “bu gürhün əskidikcə bətar olduğunu” görmüşdür. “Əskilərdə, şairin tədqiqinə görə, gəncləri tutan insafli ixtiyarlar az olur”. Öylə ya, “kənül fərəhliyi yeni çiçəklərdən, cərahatlar (*yaralar*) isə əski tikanlardan gəliyor”. Daha münasib bir

¹ Zir məbinta nə şəvi payətərs,
Pəs mənəgər ta nəşəvi sayətərs. (*farsca*)

² Zər ke dər-u sekke-ye məqsud nist,
An zəro zərnix beqeymət yekisit. (*farsca*)

təşbihlə “kafatası ağıla ayrılmış bir qab ikən əski beyin onu qəbula pək də müsaid deyildir”. Fəqət “səhhət və sağlamlıqdan ibarət olan gəncliyin dəlilik¹ tərəfləri də az deyildir”. Bu halda nə yapmalı? Nizamidən örnək almalı: O, “çiçək kimi gənclik saçıyorsa da, bu gəncliyində bir ixtiyarlılıq davası vardır”. “Yeni çıxan ayı “hilal” halində görüyorsunuz, fəqət bunun kəmalə ərib, “bədr” olacağını unutmayınız!”. “Dəyəri davalara deyil, hünərlərə vermək lazımdır!”; “Su da, sədəf də çoxdur, fəqət, inci olacaq damlalar azdır!”; “Nə qədər qan, nə qədər can gərəkdir ki, bir cövhər bir taca qonsun!”

On altıncı məqalə “sonudüşünürlük” (aqlıbəndişlik) (*qələcəyi düşünmə*) haqqındadır. Burada şair ziyanlarımızdan bizzat kəndimizin sorumlu olduğumuz fikrini təlqin ilə “şərabı içən sən, dünyanın qəbahəti nə?” – diyə soruyor. Hərəkətlərinin sonunu düşünməyənlər, şairə görə, daima ziyandadırlar. Sonu düşünənlər isə əndərdir. “Dünyanın hər tərəfi daşlarla dolu isə də, ləl olan daş çox azdır”.

On yeddinci məqalə “xəlvət və riyazət” haqqındadır. Sufiliyə xas olan bu iki kəlimə ilə bir insanın mənən kəndi qabına çəkilməsi, həvəslərindən ayrılması, ölkü yolunda hər türlü yoxsulluq və çətinliklərə dayanması ifadə olunur. Şair bizdən qüvvətli olan həyat şərtlərinə qarşı nə küstah (*sırtıq*), nə də məyus olmamızı bizə tövsiyə etməkdədir. Nə yersiz aqlamaqla kor olmayı, nə də arsızca boyna (*daima*) gülməyi tövsiyə ediyor. İkisi də ölçüsüzlükdür. Həyatın sirri isə ölçülü olmaqdadır. İnsanları bədbəxt edən içlərindəki təzaddır. Bunun şairanə misalı isə mumdur. “Yandıqları halda mum kimi gülənlərin ömürləri qığılcım kimi qısa olur”.

On səkkizinci məqalə “zəmanə adamlarının vəfasızlıqları” haqqındadır. Şair çiy süd əmmiş insan oğlunun vəfasızlığını biliyor. Bunun üçün irşad etdiyi insanları dost seçməkdə ehtiyatlı olmağa dəvət ediyor. Bu aramada şair vücudumuzun (ərəb əlifbası ilə də verilib – *red.*) aciz olduğu qənaətindədir, vəzifəyi qəlbimizə vermək gərəkdir:

*Tən çe şenasəd ke tora yar kist,
Del bovəd aqəh ke vəfadar kist!²
(Ərəb əlifbası ilə də verilib – *red.*)*

¹ Türkcə “dəliqanlı” təbiri bu yer üçün nə qədər uyğundur.

² Bədən necə bilə bilər ki, sənə dost kimdir, Yalnız qəlb aqah ola bilər ki, vəfalı dost kimdir? (*tərcüməsi*)

On doqquzuncu məqalə “düşmandan sakınma” (çəkinmə) haqqındadır. Şairin bu xüsusdakı tövsiyəsi bəsitdir: düşmanın böyüyü-küçüyü olmaz, hətta kiçik düşman daha təhlükəlidir. Əqrəb kiçik olduğu halda, əjdəhadan daha qorxuludur, bəriki açıqda ikən, ötəki gizlidir. “Ən böyük qəflət ən kiçik düşmandan qafil olmaqdır”.

İyirminci məqalə “mütəəssiblərdən (*təəssübkeşlərdən*) şikayət” haqqındadır. Hər yenilik müməssili və hər böyük sənətkar kimi Nizami də kəndi devrinin kor mütəəssiblərindən çox çəkmişdir. Fəqət böyüklüklərinə heyran olduğu cahanda istixfafla (*xor görmə*) gördüyü üç-beş “adı batmış”ın kəndisini qırmalarından mütəəssir deyildir, “çünki bədr (*on dörd gecəlik ay*) halında bulunan şəxsiyyətinin qırıldıqca artdığına” qanedir.

3

Nizami bütün bu məqalələrdə yürütdüyü fikirləri birər hekayə və ya təmsil ilə təyid və təsvir etmişdir. Bütün bunları, xülasə halında olsun, qeyd etmək sözün həddindən fəzlə uzanmasına səbəb olur. Bununla bərabər, çox mənalı, bəzən də çox enteresan örnəklik bir neçə misal nəql etmək zövqindən də kəndimizi alamadıq:

Ədalət və insafdan bəhs edən məqaləsini şair Ənuşirəvan ilə vəzirinə aid bir hekayə ilə təyid etmişdir.

Şah vəziri ilə bərabər çıxdığı bir gəzintidə iki xarabənin divarları üstünə qonmuş iki bayquşun qarşılıqlı olaraq ulamaqda olduqlarını görmüşdür. Şah vəzirə dönərək: “Sən quşların dilindən anlarmışsın, bunlar nə qonuşuyorlar?” - deyər sormuş. Vəzir “konu bir düyün məsələsidir” demiş. Bayquşun biri o birindən qızının nikahı müqabilində yüz xarabə istiyor. Bəriki də: “Günlər böylə gedər və padişah ta eyni adam qalırsa, mən sənə yüz deyil, yüz min xarabə verirəm” cavabını veriyor.

*Gər mələk inəst, çenin rüzəgar,
Zin deh-e viran dehəmət səd hezar!
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

Türkcəsi:

*Şah bu isə, böylə getsə ruzigar,
Yüz min xarabəliq dilərsən də, var!*

Padişahın təbəyə qarşı vəzifəsinə aid məqaləyə bu hekayə əklənmişdir:

Böyük Səlcuqlulardan Sultan Səncərin önünə zülm və qədrə (işgəncəyə) uğramış ixtiyar bir qadın çıxaraq demişdir ki:

*Doulət-e torkan ke boləndi gereft,
Məmləkət əz dad pəsəndi gereft.
Çon ke to bidad gəri pərvəri,
Tork nəyi, henduy-e qarətgəri.
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

Türkcəsi:

*Türklərin çün yüksəlmiş dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki sən zülmə əmil olursun,
Bir türk deyil, çapulcu (oğrusan) bir hindusun.*

Kəndinə güvənmək və kiməyə əl açmamaq haqqındakı məqalə bu hekayə ilə tamamlanmışdır:

Gəncdən birisi tuğla (kərpic) çamurunu çiyənəməklə (ayaqlamaqla) məşğul yaşlı keçkin bir ixtiyara rastlaşmış:

- Baba, nədən yoruluyorsun? Kəndinə nədən əziyyət veriyorsun? Tuğla kəsmək sənə deyil, gənclərin işidir. Müraciət etsən, kim sənə yardım etməz, hanki gənc səndən bir dilim əkməyi əsirgər?! - demişdir.

İxtiyar: "İştə günün birində sənə əl açmamaq içindir ki, çalışıyor, çamur yapıyorum", - deyə verdiyi cavabla gənci utandırmışdır.

Ədalət və doğruluq haqqındakı fikrini təyid üçün doğru sözlü bir zahidin cəsarətini anlatmışdır:

Cabbar (zülmkar) və qəddar bir padişah varmış. Xalqa zülm ediyor, əhalinin malına və mülkünə əl atıyormuş. İxtiyar bir zahid bu halı tənqid edərək padişahın zülmkar olduğundan bəhs etmişdir. Casuslar hökmdara rapor vermişlər, padişah kəndisini çağırılmış. İxtiyar bunu öyrəncə qüslünü yapmış, kəfənini geymiş və hüzura o qiyafətiylə çıxmışdır. Zalim padişah ağzını açıdırmadan ixtiyarı öldürmək üçün cəlladlarını hazır

bulundurmuş və ixtiyara çıxışaraq: “Sənmisin mənim üçün zalim deyən!” - deyə bağırmışdır. İxtiyar: “Əvət, mən sənin için duyduğundan daha betərini söyləmişimdir. Fəqət unutma ki, mən səni olduğu kimi göstərən bir aynayım. Surətini kötü görüyorsan, aynayı deyil, kəndini qır” demişdir.¹ Doğru sözlülük və cəsarətindən mütəəssir olan padişah həməən ixtiyarın üzərindəki kəfəni çıxartdırmış və onu verdiyi xələtlərə geyindirmiş və bu cəsarətli irşaddan dərs alaraq zülmü tərki ilə ədalətə sarılmışdır.

Kötülüyə deyil, eyiliyə baxmaq hikmətinin təsviri üçün İsağa aid bir misal zikr edilmişdir:

Çürümüş bir köpək leşinin başına toplananlardan biri leşin pis qoxuduğundan, digəri çirkinliyindən, üçüncüsü çürümüş, dördüncüsü qurtlamış olduğundan bəhs ediyörlərmiş... Bu arada hazır bulunan İsa: “Baxınız, nə ağ, nə gözəl, nə sağlam dişləri vardır!” - demişdir.²

“Məxzənül-əsrar” əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, şairdən ziyadə həkim və şeyx Nizaminin əsəridir. Təlqinçi bir əsər olduğundan, digər bəddii əsərlərinə nisbətə, sənət baxımından bir az soyuqcadır. Buna rəğmən, Nizamiyə xas gözəl ifadə və mistik ruh ilə yazılan bu əsər şeir baxımından da, yüksək və canlı parçalara malik, seçkin bir “əsrar” xəzinəsidir. Gərək şairin sağlığında, gərək kəndisindən sonra, Doğu ədəbiyyatının çox məşhur simaları “Məxzənül-əsrar”ı təqlid ilə ona bənzətmələr yazmışlarsa da, münəqqidlərin (*tənqidçilərin*) ittifaqla söylədiklərinə görə, heç biri onun qədər müvəffəq olamamışdır.

¹ Ayine çon nəğ-ş-e to nəbövəd rast

Xod şəkən ayine şəkəstən xəstəst. (*farsca*)

² Bu fikrə Höte tərəfindən almancaya çevrilmişdir.

II

“XOSROV VƏ ŞİRİN”

*Xodavənda dər-e toufiq beqoşay,
Nezami-ra dər-e təhqiq benomay.*

(Burada farsca, ərəb əlifbası ilə verilib - *red.*)
İlahi, uğur qapısını aç,
Nizamiyə axtarış qapısını göstər! (*tərcüməsi*)

6966 beyitdən ibarət olan bu məsnəvi h. 576 (m. 1180) da tamamlanmışdır.¹ Əsər Azərbaycan padşahlarından Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhlivana ithaf olunmuşdur.

“Xosrov və Şirin” Sasanilərdən 23-cü padşah Xosrov Pərviz ilə sevgilisi Şirinə aid əski bir hekayə üzərinə işlənmiş mənzum bir romandır. Bu hekayə parça-parça olaraq əski kitablardan Cahizin “Kitab-əl-məhasin vəl-əz-dad” (ad farsca yazılıb - *red.*), Əbu Mənsur Səalibinin “Gürər-əl əxbar” (ad farsca yazılıb - *red.*), Əbu Əli Miskəveyhin “Nədim əl-fərid” (ad farsca yazılıb - *red.*), İbni Nəbatenin “Sərh əl-üyun”unda (ad farsca yazılıb - *red.*) nəsr ilə və məşhur İran şairi Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”sində (yalnız bir qisim) nəzm ilə biri-birinə bənzər şəkillərdə qeyd olunmuşdur.²

Nizami bu hekayəyi tamamiylə nəzmə çəkən ilk şairdir; kəndinə xas ruhi təhlil və yaradıcılıq sənəti sayəsində cahən ədəbiyyatının ölməz konusunu təşkil edən eşq üzərinə yazılmış dastanlar arasında ona seçkin bir yer təmin etmişdir.

¹ Qozəşt əz pansəd həftad-o-şəş sal,
Nəzəd bir xətt-e xuban kəs çenin xal. (*farsca*)
Hicrətdən beş yüz yetmiş altı il keçdi -
(hələ) heç kəs gözəllərin xəttinə belə xal qoymadı! (*tərcüməsi*)
² M.Ə.Tərbiyə. “Danişməndani-Azərbaycan”. Tehran, h. 1314

1

Hekayənin müəyyən bir çərçivə üçün sığan xülasəsi budur:

Sasani padişahı Hörmüzə canı qədər sevdiyi biricik oğlu və vəliəhdi Xosrov Pərvizdən şikayət etmişlər.

- Günahı nədir? - deyə sormuş.

- Atı bir köylünün əkinini yemiş. Qulları başqalarının bağından salxımlarla qoruk (*üzüm*) dərmişlər. Kəndisi köy ağasının rızası olmadan evinə girmiş və yatağında gecələmişdir. Çalğıcısı kamanının fəğaniylə bütün gecə xalqın rahatını pozmuşdur, - demişlər.

Əmr edilmiş: Şahzadənin atı peylənmiş (*kəndliyə bağışlanmış*), qulları qoruğu dərilmiş bağın sahibinə verilmiş, taxtı yatağı alınan köy ağasına götürülmüş, çalğıcısının da dırnaqları sökdürülərək kamanının telləri kəsdirilmişdir.

Ağıllı şahzadə babasının bu şiddətli cəzasını mərdliklə qarşılımış və hüzur çıxaraq yapıdığından nədamətlə (*pəşmanlıqla*) əfv edilmişdir.

Bu olaydan sonra daima düşüncəli görünən şahzadə günlərdən bir gün nədimi, məruf nəqqaş Şapurdan gördüyü bir rəyanın təbirini (*yozumunu*) istəmişdir.

Nazənin bir pəri rəyada Xosrova görünmüş və demişdir ki: “Dörd sevgilindən edildinsə də, dörd şey üçün səni müjdələrim: birincisi, qoruk yediyin halda üzünü əkşitmədiyən (*turşutmadığın*) üçün öylə gözəl bir yar bulacaqsan ki, ondan daha şirin bir vücud dünyada bulunmaz. İkincisi, atını peylədilsə də, Şəbdiz adında qara bir ata malik olacaqsan ki, sürətdə yel belə ona ərəməz (*çatmaz*). Üçüncüsü, taxtın köylüyə verilsə də, baxtın dönmədi - altundan şahanə bir taxta çıxacaqsın. Dördüncüsü, dırnaqları sökülmiş sazəndənin yerinə Baribəd adında bir çalğıcı bulacaqsın ki, ahəngi ilə bülülləri belə bayıldacaqdır”.

Şapur şahzadənin uyqusuna girən gözəlin prinses Şirindən başqası olmayacağını söylüyür:

Bu, “Dərbənd dənizi” həvalisində (*ətrafında*) “Gülüstan”ın bəri tərəfində¹ hökümət sürən kraliçə Şemiraminin² qardaşı qızı və vəliəhdidir. Şəbdiz adındakı qara at da bu saraya aid axurdadır.

¹ Orta çağ ədəbi qaynaqlarında “Gülüstan” Şirvan ilə Aran tərəflərinə deyilməkdədir. Bakılı Abbasqulu ağanın məşhur tarixi əsərinə verdiyi “Gülüstan-i İrəm” adı da bu gələndən irəli gəlmiş bir ilham əsəri olsa gərəkdir.

² Nizaminin Məhin Banu (ad farsca da yazılıb - *red.*) deyə tərcümə etdiyi bu Şemirami Avropa ədəbiyyatında Semiramis adıyla mərufdur.

Nəqqaş Şapur Şirini anlatdıqca röyasında gördüyü gözəl şahzadənin gözü önündə canlanıyor. Nəhayət, içini gəmirən həyəcanı tutamayan Xosrov sədaqətli nədiminə Şirinə vurulduğunu etirafla kəndisindən bir çarə istiyor. Şapur Şirini bulmaq və könlünü ələ gətirmək üzrə şahzadədən bir üzük alaraq yola çıxıyor.

2

Gecəyi gündüzə qataraq yol alan Şapur bir yaz mövsimində Ermənistan dağlarına gəliyor. Bu mövsimdə Şirin qızlardan mütəşəkkil maliyyəti ilə dağ yamaclarında, çəmənliklər və çiçəkliliklər arasında gün keçirmək adətində imiş.

Qərib bir yolçu sifətiylə dağda bir monastıra sığınan Şapur çox keçmədən, gözəllərin bulduqları yeri bəlliyor, aralarında prinses Şirini də kəşf ediyor, fəqət kəndisini arayan gözlərdən saxlıyor, məqsədə ərişmək üçün tədbirlər düşünüyor, qızlığın kəndilərinə verdiyi şənliklə, zövq və səfaya dalaraq əylənən pəriləri, hər hanki bir yabançının varlığı ürkdə bilirdi, tədbirli davranmaq lazımdı. Şapur bir kağızda şahzadə Xosrovun təsvirini çizərək gecə qaranlığında gözəllərin bulduğu mövqedə bir ağaca ilişdiriyor. Sabah aydınlığında təkrar gəzintiyə çıxan qızlar eyş-nüşun ən dadlı bir anında ağacdakı kağıza rastlıyorlar. Təsviri Şirinə götürüyorlar. Müstəsna bir erkək gözəlinin portresini daşıyan bu kağızı dağın başında hanki bir əlin ağaca asdığı kəndisini düşündürüyor. Bir pəri sehri olmasın deyə qorxuyorlar - prinsesi onunla fəzlə məşğul olmaya buraxmıyorlar.

Vəqayı əlaltından seyr edən Şapur portrenin ikinci bir surətini bu dəfə də digər bir ağaca asıyor. Eyni surətlə qızların əlinə keçən rəsm bu dəfə Şirini bilxassə ilgiləndiriyor. Yanındakılar təkrar kağızı prinsesin əlindən alıyor, yırtıyorlar. Bulduqları yerin pərilə olduquna mütləqa hökm ediliyor. Başqa bir gəzinti yerinə köçüyorlar.

Şapur qızların köçdükləri yeni çimənliyi də öyrəniyor. Üçüncü dəfə təkrar Xosrovun təsvirini bir ağaca asıyor. Bu dəfə bizzat Şirin tərəfindən qaldırılan portrenin bir pəri deyil, bir insan işi olduğu fikri quvvət buluyor. Gözəl prinses rəsmi təmsil etdiyi gənc adama candan vurulduğunu yanındakı qızlara açıyor. Məchul gözəlin şərəfinə biri-birinin arxasından qədəh qaldıraraq hər içdikcə rəsmi doymadan öpüyor. Daldığı dərin bir

düşüncədən sonra əmr ediyor: qızlar həmən təpələrlə dərələrə dağılacaq, buralara bir yabançının gəlib gəlmədiyini və bu rəsmdən xəbəri olub-olmadığını öyrənəcəklərdir.

Bu arama əsnasında şair Şirinin kəndisini Şapurla rastladıyor. Görüşdüyü gözəlin, aradığı Şirinin kəndisi olduğunu bilən qoca nəqqaş Nizamini qullandığı şətrənc (şahmat) istilahiylə söylərsək, “naxşının tutduğunu” görünə tədbirli davranıyor: sirrini açmadan əvvəl prinseslə başbaşa qalmayı təmin ediyor. Söhbət əsnasında Şirini təsvirini gördüyü gənc adama aşiq olduğunu etiraf etdirdikdən sonra olan-bitəni söylərsək, kim olduğunu açıyor və rəsmi cızdığı adam tərəfindən elçiliyə gəldiyini anladaraq Xosrovdan gətirdiyi üzüyü Şirinin parmağına taxıyor.

Aralarında görüşülən plan üzrə, Şirinin İran paytaxtı Mədayinə getməsi qərarlaşdırılıyor. Şirin teyzəsindən (*xalası*) məyyətdəki qızlarla bərabər ova çıxmaq üçün izin alacaq və bir vəsilə ilə bu əsnada Şəbdiz atına minmiş olacaqdır. Bu sürətlə çölə çıxdıqdan sonra altındakı atın eşsiz (*misilsiz*) sürətindən istifadə ilə məyyətinə buraxaraq prenses Şirin İran yolunu tutacaq və doğru Mədayinə gedərək vəliəhd Xosrovun xüsusi dairəsinə uğrayacaq, Şapurun verdiyi üzüyü göstərərək qəbul olunacaqdır.

Şapur Xosrovun daima ləl rəngində bir əlbisə geydiyini və ləldən bir sərpuş daşdığı da hər ehtimala qarşı məlumat olsun deyə Şirinə söyləmişdir.

Mədayinə gəldikdə, fərəza (*tutalm*), şahzadəyə təsadüf edəməz və kəndisini məqamında bulamazsa, arzusu üzərinə prensesin rahatına baxılacaq, şahzadəyi bəkləmək gərəklərinin yapılacağını da Şapur Şirinə ayrıca təmin etmişdir.

Şirinin hərəkətini xəbər alır-almaz, Şapur dəxi, kəndisinə yetişmək üzrə arxasından həmən hərəkət edəcəkdir.

3

Zamanın adəti üzrə oğlan kimi geyinmiş olan Şirin məşhur Şəbdiz atına minmiş, kəndisi kimi oğlan qılığında məyyətdəki qızları ilə bərabər ova çıxmış bulunuyor. Derkən, qara atını mahmuzlayan Şirin İran yolunu tutuyor. Yanındakılar atlarını prinsesin arxasından qoşturuyorlarsa da, yel kimi uçan Şəbdiz həmən gözlərdən uzaqlaşıyor və prinsesin

izindən bir kümə tozdan başqa bir şey qalmıyor. Məyus surətdə qızlar geri dönürlər.

Üzüntülü xəbəri alan kraliça Şemirami son dərəcə mütəəssir oluyorsa da, Şəbdizin arxasından getməklə fayda görmüyor.

Şirin yol ala dursun (*yol getməkdə olsun*), biz isə Şəbdizin sürətlə biricik rəqibi olan xəyal ilə bu sırada Mədayindəki olan-bitəni öyrənəlim:

Xosrov rəqibləri tərəfindən tərtib edilən bir intriqa üzündən babasının şübhəsini cəlb ediyor. Kəndisinin eyiliyi istiyən əski tərbiyəçisi vəzir Büzürgümmidin tövsiyəsi üzərinə o, müəyyən bir zaman üçün Mədayində bulunmaq üzrə geyimini dəyişdirərək gizlicə səyahətə çıxıyor.¹

Niyəti Şapuru bulmaq və bəlkə də Şirin ilə buluşmaqdır. Yola çıxarkən hər ehtimala qarşı kəndisini bir qadın soracaq olursa, onun türlü istirahətini təmin ilə iki-üç həftə sonra kəndisinin də dönəcəyini söyləmələrini saray adamlarına əmr etmişdir.

Mədayinə yaxın bir mənzildə ortalığın tənhalığında istifadə ilə yol yorğunluğunu çıxarmak üzrə bir çeşmə başında Şirin yıxanmağa qalxıyor. Paytaxtdan uzaqlaşan Xosrov hər nə qədər kəndisinə raslıyor və hər ikisində qarşılıqlı qəribə bir meyil və eşq hissi coşuyorsa da, biri-birinə açılmaq üçün yetər vəsilə olmaması və üstəlik şahzadənin üzərində Şirinə söylənmiş bulunan mutad (*adət olunmuş*) geyim ilə əlamətlərin bulunmaması istəklilərin qarşı-qarşıya gəlmiş ikən danışımadan başqa birər səmtə doğru ayrılmaqlarına səbəb oluyor.

Şirin Mədayinə Xosrovun sarayına gəliyor. Kəndisini qəbul ediyorlar. Şahzadənin gedərkən gələn olursa, bəkləməsini dediyini söylüyorlar. Şəbdizi axura bağliyor, Şirinə də cariyələrə məxsus dairədə bir yer veriyorlar. Şirin burada yeni gəlmiş bir cariyə rolunu oynamaq zorundadır. Bəkləmə günləri üzüyor. Kəndisinin bir dağ qızı olub, şəhir hava və həyatına alışıq olmadığı üçün xəstəliyindən bəhsilə, Şirin qəbulsa, kəndisinə dağda bir yer hazırlanması üçün ricada bulunuyor. Sarayın qısqanc cariyələri bu ricayı vəsilə edərək mənzərəli və havadar (*xoş havalı*) bir şato (*saray*) olacaqmış deyə, kəndisinə Kirmanşah həvalisində, havası sıcaq, yaşıllıqlardan

¹ Xosrovun Mədayindən qaçışı tarixlərdə görüldüyü vəchlə, üsyan halında bulunan Bəhram Çubinin bir intriqası nəticəsində vəqə olmuşdur. Bəhram vəliəhd Xosrov adına sikkə vurduraraq bunları Mədayinə göndərtmiş və bu sürətlə babayı oğlundan şübhələndirmişdir (Təbəri. Zotenberq. II, ss. 298-269).

məhrum bir dağın daşlıqları arasında, həbs odasından fərqli olmayan bir qəsr yapıyorlar. Gözəl Şirin bu köşmə köçüyor.

Digər tərəfdən yol alan Xosrov Ermənistan hüduduna gəlir. Burada bir az durduqdan sonra Muğana, oradan da Xuzistana keçir. Şemirami şahzadənin bu tərəflərə gəldiyini duyunca qarşılaşmağa çıxır. Kəndisini qışı nəşə və eşqbazlıqla keçirmək üzrə Bərdəyə dəvət edir.

Kraliça Şemiraminin müsafiri olaraq eysü-nüş içində bulunan Xosrov içdən əzəbdadır. Şirini düşünür. Fəqət sirrini kimsəyə açmır. Derkən, Şapurun gəldiyini xəbər verir. Min bir maraq içində Şapur ilə baş-baş qalan Xosrov olan-bitəni öyrənir (Şapurun Şirinə verdiyi sözə rəğmən, hələ buralarda bulunması xəstələnmiş olduğundan irəli gəlmiş bir təsadüfün əsəridir).

Vəqayı Şemiramiyə açır. Xosrovun əmriylə Şapur Şirini alıb gətirmək üzrə Mədəyinə gedir.

Şapur Şirini “Qəsri-Şirin”dən alaraq min bir sevinc içində Bərdəyə dönməyə, Xosrovu bulamır. Fələk yenə işini işlətməmişdir: Şapur getdikdən sonra, Hindistandan Xosrova bir qasid gəlmiş, şah babasının orada öldüyü xəbərini kəndisinə gətirmiş və taxt ilə tacına sahib olmaq üzrə dərhal məmləkətə dönməsini bütün dövlət adamlarının bəkləməkdə olduqlarını söyləmişdir. Bu həvadis üzərinə Xosrov Şirini bəkləmədən getmişdir.

4

Xosrov İran taxtına çıxıb səltənət işlərini yoluna qoyduqdan sonra könlünün səsinə uyaraq Şirini aratdırır. Şapur kəndisini götürdü diyorlar. Gənc padişah təkrar uğradığı ayrılıq acısını Şirinin buraxdığı Şəbdiz atıyla təskin edir.

Fəqət müqəddəratın daha acı cilvəsi (*oyunu*) varmış: **Bəhram Çubin** adında dəmir iradəli ərlərdən biri könlünü qızlara qapdıran eşqbaz bir çocuğun məmləkət işlərini idarəyə müqtədir olmayıb vəsayət (*himayə*) altına alınması lazım gəldiyi fikrini yayaraq bir yandan dövlət ərlərini, ota yandan da əhaliyi Xosrova qarşı ayaqlandırır.

Şəbdizin eşsiz koşusu (*sürəti*) sayəsində ancaq yaxayı düşmən əlinə vermədən Xosrov təhlükə xaricinə çıxaraq Azərbaycana - Muğana gəlir.

Burada məiyətilə bərabər gəzintidə bulunan gözəl Şirinlə buluşur və tanışılır.

Sevgilisinə qovuşunca fəlakətini unudan Xosrov əyləncələrə dalıyor. Eyş-nuş içində keçən bu zövqi səfa günlərini Nizami kəndinə xas bir qüdrətlə, bütün təfərrüatıyla təsvir ediyor. Dininin və ismətinin gərəklərini qorumaq və xalq hüzurunda olmaq şərtiylə, Xosrova qarşı hər türlü müsahidəkarlıq üçün kraliça teyzəsindən izinli bulunan Şirin sevgilisiylə öpüşüyorsa da, eşqdən sərməst olan gəncin daha fəzlə irəliləyən arzularına yol vermiyor. Bu zəmin üzərinə aşiq ilə məşuq arasında keçən qonuşma dartışma halını alaraq kritik bir raddəyə (*həddə*) gəliyor. Şahzadənin israrından kəndini qurtaramayan Şirin Xosrova “Hər şeydən əvvəl qaçırıldığı taxtını geri al! Qorxarım ki, mənə edinəsən (*mənə qovuşub*) də taxtsiz qalasan. Halbuki mən taxt və tacını geri alıncaya qədər səni bəklərim” deyir.

Sevgilisinin bu ihtarına (*xəbərdarlığına*) öfkələnən Xosrov həməən qara atın sırtına (*belinə*) atılıyor. “Mən sənin üzündən taxtımdan və tacımdan oldum, bir də sən mənə gah kamsız (*nakam*) buraxmaqla əzər, gah da comərdlik öyrətməklə kiçildirsən, öyləmi!?” deyə altındakı Şəbdizin başını çəkərək gözlərdən qeyb oluyor.

5

Xosrov Rum paytaxtı Kostantaniyyəyə (*Konstantinopol*) gəliyor. Bizans imperatoru kəndisini gözəlcə qəbul ediyor. Qızı Məryəmi kəndisinə veriyor.¹ Eyni zamanda, Rum imperatoru bir ordu hazırlayaraq tac və taxtını geri almaq üçün güvəyinin (*kürəkəninin*) əmrinə veriyor. Bağlanan şərtə görə, Xosrov Məryəmə öluncəyə qədər sadıq qalacağını və üstünə heç bir zaman evlənməyəcəyini, sevgisini ondan başqa kimsəyə vermiyəcəyini qətiyyətlə vəd və təmin etmişdir.

Xosrov Pərviz taxtını qəsb edən Bəhrama qarşı açdığı hərbi qazanıyor. Müzəffər olaraq Mədayinə gəliyor, padişahlıq taxtına çıxıyor.

Bu sırada kraliça Şemirami ölmüşdür. Şirin kraliça olmuşdur. Bütün əməyini məmləkətin eyiliyinə vermiş, kəndisini xalqa sevdirmişdir. Fəqət könlü xoş deyildir. Öfkələnib getdiyi gündən bəri Xosrovdan ayrıldığına yanmaqdadır. Sevgilisini darıltdığına (*incitdiyinə*) peşmandır. İçini iztirablar gəmiriyor.

¹ Xosrov Pərviz ilə Bizans imperatoru arasında yapılan siyasi müahidənin təfəsilatı Firdovsidə vardır. Nizami isə hadisənin, bilxassə, lirik səfhəsi üzərində durmuşdur.

Şirin, nəhayət, qərarını veriyor: yerinə bir naib buraxaraq məmləkətini tərک ilə İrana gəliyor və bildiyimiz “Qəsri-Şirin”ə yerləşiyor.

Xosrov yenidən sahib olduğu səltənətini sağlamaşdırmaqla məşğuldur. Hər şey könlünün istədiyi kimi gediyor: müxalifi Bəhram ölmüşdür. Məmləkət rəisləri kəndisini tanıyırlardır.

Yapdığı eyş-nuş ilə əyləncə gecələrinin ahəng və nəvası Mədayini bürümüşdür. Nəşəli gecələrdən birində Barbəd adındakı çalğıçısının çalib oxuduğu bir qəzəlin təsiriylə Xosrovdə Şirinlə bərabər keçirilən dadlı günlərin xatirəsi canlanıyor. Bir tərəfdən şərabin, bir tərəfdən də alovlanmış sevginin qızgınlığı içində qarısı Məryəmin dairəsinə çəkilərək səmimi bir dillə “xatun”un ağzını araşdırıyor: “Şirin, - deyir, - mənim üçün taxtından-tacından keçmişdir. Mənə çox eyilikləri toxunmuş bulunan bu qadına sənəin də mənəim kimi hörmət etmən münasib olurdu. Müsəidə edərsən, gəlsin, sarayda bir dairədə otursun”.

Qısqanc bir qadın hissiylə qızan Məryəm Xosrova Kostantaniyyədəki əhdini xatırladaraq “Şirin, - deyir, - saraya gəlirsə, mən həmən İrani tərک edər, Ruma dönərim...”

Bu tərکi qarşısında geriləyən padişah məsələyi dadlıya bağlayaraq (*təxirə salaraq*) qarısını yatışdırmaq üçün əski təəhhüdünü bir daha təyid ediyor.

Xosrov bir dəfə də sevgilisini dənəməyə baş vuruyor. Şapuru “Qəsri”ə göndərərək Şirini gizli bir surətdə saraya gətirməsi üçün məmur ediyor.

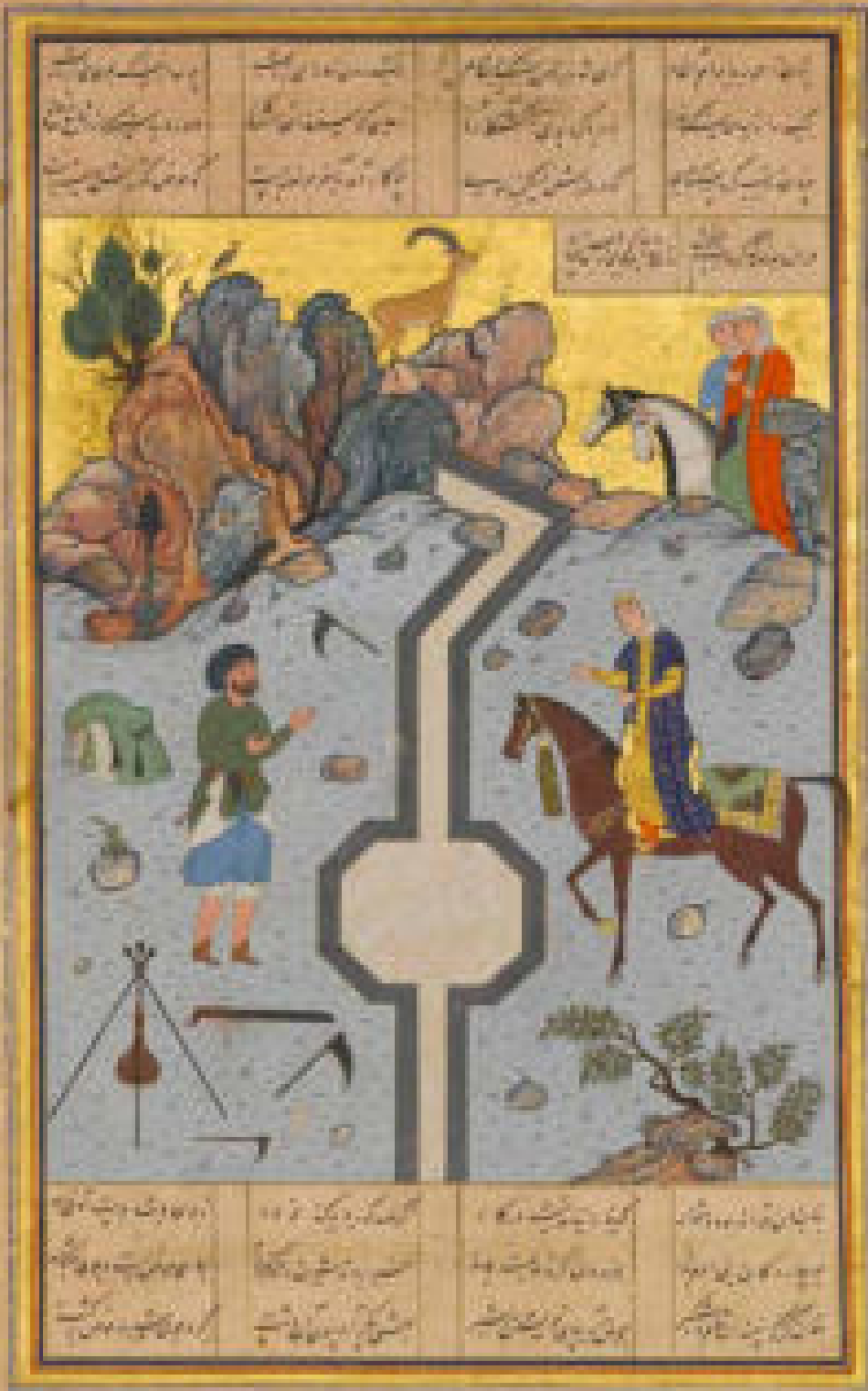
Şapurun misyonu, ruhi təhlil baxımından, dastanın ən qüvvətli parçalarından birini təşkil edər, qızmış və darılmış Şirinin vəfasız aşiq namına söylədiyi sitəmli və hiddətli bir monoloqla qarşılanıyor. “Onun uğruna tacımı və taxtımı fəda etdimsə də, qadınlıq şərəfi ilə mənliyimi dəxi fəda edəməm” deyər Şirin saraya gizli qapıdan girmə təklifini şiddətlə rədd ediyor.

6

Şirin Şapura dərd töküyor. “Qəsrimiz, - deyir, - dağlıq, dikərlik (*hündür*), tənha bir yerdədir. Sürümüz buralardan iki ağaclıq (*fərsxlilik*) bir otlaqda bulunmaq ehtiyacındadır. Başlıca yeyəcəyimiz süddür. Bu sıcaqda bu qədər uzaqdan süd gətirmək müşküldür. Bir usta bulunsa da, sürülərin bulunduğu yerdən buraya çobanların sağacaqları südü təzə-təzə axıtmasını bacarsa”.

Şirin rəsmi üzərinə Xosrova aşiq oluyor

Fərhad ilə Şirin. Süd hovuzu

Şapur bir mühəndis, memar və heykəltəraş bulunan Fərhadı Şirinə götürüyor. Şirinin dadlı diliylə gül üzünə vurulan sənətkar istənilən işi çox keçmədən yapıveriyor (*yerinə yetirir*). Qoyunların bulunduğu yerdən “Qəsri-Şirin”ə qədər daşdan bir boruyu mərmərdən bir hovuzda bitişdiriyor. Qəsrdekilər heç bir zəhmət çəkmədən çobanların “iki ağaclıq”da südü təzə-təzə hovuzdan alacaqlardır.

Şirinin təşəkkür və iltifatlarından məmnun qalan Fərhad kəndisinə ücret (*mükafat*) olaraq hədiyyə edilən mücövhərləri gözəlin ayaqları altına ataraq eşqin kəndisinə verdiyi məhviyyətlə (*təvazökarlıqla*) “Qəsri-Şirin”dən ayrılıyor. Bu andan etibarən vurğun düşən Fərhadın arada-sırada bu tərəflərə uğrayaraq “Qəsri” uzaqdan seyrə daldığını görürlər.

Şirinə vurulan Fərhadın Məcnun kimi avara olub səhralara düşdüyünün xəbəri saraya əks ediyor. Qısqançlığı qabaran Xosrov Fərhadı bulub kəndisinə gətirmək üzrə ətrafa adamlar göndəriyor. Aşiqi bulub gətiriyorlar.

Xosrov ilə Fərhad arasında keçən deyişməyi Nizami həkimanə (*fəlsəfi*) bir tərzdə vermişdir. Eşqinin fanisi olan Fərhadın tac sahibi rəqibinin şaşdırıcı sorularına verdiyi hazır cavablar padişahı susduruyor. Altun vədinə uymayan mənəvi isticvabdan (*sorudan*) yılmıyan (*təslim olmayan*) rəqibini padişah bu dəfə başarmaz bir tərəcə ilə yenməyə qalxıyor.

- Deyirlər ki, - Xosrov deyir, - sən məharətli bir ustasan. Şəhərimizin yolunu kəsən bir dağ var, onu ortadan qaldıra bilirmisin?..

- Əvət, padişah. Fəqət bir şərtlə!

- Nədir o şərt?

- Mən dağı qaldıracağım (*yaracağam*), sən də Şirindən vaz keçəcəksin! Vurğunun (*aşiqin*) bu cəsaretinə qızan Xosrov hiddətlə bağırıyor:

- Söz veriyorum!

Fərhad padişah hüzurundan çıxaraq həməən sonradan “Bisütun” deyə tanınan dağı yarmağa girişiyor.

Günlər, aylar keçiyor. Durumu Şirinə xəbər veriyorlar. Fərhadı görməyə gəliyor. Bu “təzahür” (*gəliş*) aşiqə yeni bir can və ümid veriyor. Dağyarma işi daha böyük bir ruh və həyəcanla iləriyor (*irəliləyir*).

Xosrova xəbər gəliyor: Durum çatallaşdı (*mürəkkəbləşdi*), - deyirlər. - Çox keçməz dağ yarılacaq, rəqib qalib gələcəkdir.

Nə yapmalı?!

Hiyləyə baş vuruluyor. Fərhadada adam göndəriliyor. Surəti haqdan görünən bu xain adam Bisütuna gəliyor və Fərhadada:

- Ey qafil, yaptığın nədir? Kimin üçündür bu cəhd? - deyə soruyor.

- Şirin için!

- Hanki Şirin?.. O ölmüşdür!..

Derkən aşiq həməən düşüveriyor (*canını tapşırır*). “Can canana təslim olunmuşdur”.¹

Şirin faciəyi xəbər alıyor. Cənazə üstünə gəliyor. Fərhadı mərasimlə dəfn etdiriyor. (Bu qisim mənzumənin ən müəssir parçasını təşkil etməkdədir).

7

Fərhadın matəmini tutan Şirinə Xosrov bir təziyyət (*başsağlığı*) məktubu göndəriyor. Kinayələrlə dolu olan bu məktubunda “öldürdüyü aşiqinin matəmini tutan” Şirini təsəlli edərək: “Kələbək yandıysa da, mum qaldı” deyir.

Bir az sonra Məryəm xəstələnərək ölüyor. Dedi-qoduçular onun Şirin tərəfindən zəhərləndiyini söyləyirlər. Bu ölümə içindən sevinən Xosrov görünüşdə adət üzrə bir il yas tutuyor. Şirin dəxi səadətini yolundakı əngəlin aradan qalxmış olduğuna içindən sevincli ikən, bəsirətli davranıyor: “Qəsri-Şirin”də matəm tutduruyor. İl keçdikdən sonra o da Xosrova bir başsağlığı məktubu göndəriyor: “Məryəm öldü isə də, İsa qaldı” deyir.

Şirinin məktubundakı “kinayə”ləri kəndi kinayələrinin bir cavabı olaraq alan Xosrov Şirinə dadlı dilli elçilər göndəriyor. Fəqət Şirin nazlanıyor. “Hər şeydən əvvəl nikah və rəsmiyət” - deyir. Şahın ricası artdıqca Şirinin də nazı artıyor.

Xosrov qarşısındakının çətinliyini görüncə işi eşq hiyləsinə töküyor. İstiğna (*laqeydlik*) üsuluna baş vuruyor.

Aylar keçiyor. Xosrov İsfahanda Şəkər adında bir gözəlin xəbərini alıyor. Ona gediyor. Rəsmən bir kurtizan həyatı keçirən bu qadının yaşadığı bu açıq-saçıqlıq içində ismətinə mühafizə etmiş bir qız olduğunu kəşf edərək sarayına alıyor. Qarısı yapıyor.

¹ Bəbəyəd eşq-ra Fərhad budən,
Pəs anqahi bemordən şad budən! (*farsca*)
Eşqdə Fərhad olmaq lazımdır ki,
Sonra ölümə şad olmağı bacarasan! (*tərcüməsi*)

Bütün bunları duyan Şirin kəndi qəsridə əzablar içində mütəvəkkil bir surətdə səbir ediyor. Həyatı ahü-zar içində keçiyor. Allaha xitabla “Ədalət müzəffər olmayacaqmıdır?” deyə yaxarıyor (*yanıb-yaxılır*).

8

Şəkər Şirinin yerini tutmuyor. Könlün deyil, sadəcə vücudun təmayülündən doğan rabitə Xosrovu təmin etmiyor. Bir müddət sonra Xosrov təkrar Şirindən almadığı arzusunun atəşiyə tutuşuyor. Budəfəki həsrət daha çox qatlanılmaz və daha amansız oluyor.

Ova getmək bəhanəsiylə padişah çölə çıxıyor, bir aralıq məiyətindən ayrılıyor, atını “Qəsri-Şirin”ə doğru sürüyor. Fəqət Şirin əmr etmiş, qapı Xosrova açılmıyor. Qışın tipili (*çovğunlu*) bir axşam vaxtında qapının eşiyində qalan aşıqlə qəsrinin pəncərəsindən baxan məşuq arasında keçən deyişmələr, izzəti-nəfsinin hincını (*intişamını*) almaq istəyən qadınlıq ilə istədiyinə ərmək istəyən erkəklik israr və inadlarının şahəsər birər ifadəsini təşkil edərlər.

Padişahın heç bir etirafı, izahı, etirazı və ricası fayda etmiyor. Şirin heç bir vəchlə tutduğu durumdan vaz keçmiyor.

- Məni istiyorsan, rəsmən istə, nikah qıydır da evinə al, yoxsa get Şəkərinin yanına.

Xosrov təkrar qara atının gəmini (*cilovunu*) çəkərək, Şirinin qapısından küskünlüklə ayrılıyor.

Təəssür içində bulunan Xosrov olayı Şapura açaraq Şirindən şikayət ediyor.

Şirin də yapıdığına peşiman oluyor, Şapuru aramağa çıxıyor.

Qoca nəqqaş aşıqləri barışdırmaq və qovuşdurmaq üçün tədbirlər aliyor: şaha “Rəsmi olaraq evlənəcəyini Şirinə söz verəcəksən”, - deyir. Şirinə də nikah qıyılmadan saraya gəlməyə razı olmasını tövsiyə ediyor.

Nəhayət, sevgililər buluşuyorlar. Görüşmə səhnəsi sarayda vüqu buluyor. Bu səhnəyi XII yüzilin şairi modern hər hanki kompozitörlə səhnəçinin qısqanacaqları bir ustalıqla təsvir etməkdədir:

Məşhur çalğıcı Barbədin də daxil bulduğu çalğıcılar taqımı (*dəstəsi*) hissələri coşduran minbir hava ilə çalib-oxumaqdadırlar. Artistlərdən biri Xosrovun, o biri də Şirinin dilində kəndi aralarında aşiqanə bir deyişmə

yapmaqdadırlar. Bu qarşılıqlı şeir söyləmənin ən canlı bir zamanında, yan odada Şirinin dadlı səsi eşidiliyor. Hər şey bir anda susuyor. Şirinə eyni ahəng üzərinə Xosrov cavab veriyor. Başda, iki oda arasında alınıb-verilən bu qarşılıqlı “təğəzzül” (*deyişmə, gözəl söyləmə*) Şirinin derkən (*qəfildən*) səhnəyə atılmasıyla taclanıyor (*güclənir*). Sevgililər ağız-ağıza veriyor, eyni bəstə üzərinə oxumağa davam ediyorlar.

Bu “duet” səhnəsi əsərin ən həyəcanlı qismini təşkil etməkdədir.

Bu surətlə qovuşan “gəncləri” şair rəsmi surətdə düyün yapdıraraq evləndiriyor.

9

Burada hekayənin məcusi (*ataşpərəstlik*) dövrünə aid rəvayəti bitiyor. Sənət baxımından dəxi əsər burada bitməli idi.

Fəqət Nizami dindar bir müsəlmandır. Onun üçün “Xosrov və Şirin” əfsanəsini burada kəsb islami rəvayətdən mütəəssir olan qismini qeyd etməməsi mümkün deyildir. Bunun üçündür ki, şair mənzuməsini Xosrov Pərvizin Həzrəti Məhəmmədin məktubuna qarşı göstərmiş olduğu hörmətsizliyin cəzasını kəndisinə çəkdirmədən hekayəyi qapatamamışdır.

Xosrov Şirinə evləndikdən və bərabər bir neçə il səltənət sürdükdən sonra taxtı bizanslı Məryəmdən doğmuş bulunan oğlu Şiruyəyə tərək ilə istirahətə çəkiliyor. Fəqət aradığı istirahəti bulamıyor: analığı Şirinə aşıq olan Şiruyə babasını gecələyən uyquda ikən yatağında xəncərlətdiriyor.

10

Şirin ud ağacından bir beşik yadadır: altunla qaplatdırdığı bu beşiyi bahalı daşlarla bəzətdiriyor. Əski Kəsra adəti üzərinə padişahın nəşini bu beşiyə qoyaraq çocuq kimi sallıyor (*yelləyir*). Sonra bu tabutu “padişahların” omuzları üstündə Xosrov üçün hazırlanan türbəyə götürüyorlar.

Padişahın çalğıcısı Barbəd mizrabını qırıyor, xanəndəsi Nəkisa dəf və qavalını parçalıyor, vəzirü Büzürgümmidi söyüd kimi titrəmə tutuyor. Cənazə mərasimi böyük bir ahü-zar içində hərəkətə gəliyor. Başı açıq cariyələr və xidmətçilər arasında Şirin nazlı-nazlı yürüyor. Gözlərindəki sürməsi, yanaqlarındakı ənliyi, dodaqlarındakı allığı və gərdəninə sarkmış

(*uzanmış*) büküm saçları ilə o, gözəlliyinin cazibəsini kəskinləşdirmiş yürüyor. Başındakı sarı örtüsü və üstündəki ipəkdən al geyimi ilə baxanları bayıldıyor. Hər kəs qocası (əri) Xosrovun ölümündən Şirinin bu hal ilə məmnun qaldığına hökm ediyor. Bu görünüş bilxassə Şirinin yeni vurğunu, baba qatili Şiruyəyə ümidlər veriyor.

Cənazə alayı türbə önündə duruyor. Təzə bir gəlin kimi süslü bulunan Şirin cənazə ilə bərabər türbənin içinə dalıyor, arxasından qapıyı qapatdıyor. Padişahın nəşi üzərinə gəliyor və qopardığı bir fəryadla bərabər əlindəki xəncəri kəndi köksünə saplıyor, tökülən sıcaq qanıylə sevgili qocasının soyuq cəsədini isidiyor.

Dışarıdakılar duyduqları çığlıq üzərinə türbəyə giriyor və “vücutun vücuda, ruhun da ruha” qovuşduğunu görüyorlar.

Aşiq ilə məşuq bir məzara gömülüyor.

Şairə görə, Şirinin bu yaddığı əmsalsız bir fədakarlıq və bulunmaz və fakarlığın yüksək bir ifadəsidir. Nitəkim deyir:

*Ke coz Şirin ke dər xak-e dorəšt əst,
Kəsi əz behr-e kəs xodra nə koştəst!*
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)

Türkcəsi:

*Bu dünyada Şirindən başqa heç bir
Şəxis bir başqası için ölməmişdir!*

Məcnun ilə Leyli məktəbdə

III

“LEYLİ VƏ MƏCNUN”

*Ey nam-e to behtərin sərağaz,
Bi nam-e to name key konəm baz?!*

(Mətnə bu yazı farsca və ərəb əlifbası ilə verilib - red.)

Ey adı ən yaxşı başlanğıc olan,
Sənin adın olmadan naməni
necə açə bilərəm?! (*tərcüməsi*)

Əslində bir ərəb lejanı ikən, işləndiyi ədəbi şəkil etibariylə, bu konunun Azərbaycanla sıxı və gələnəkli bir bağlılığı vardır.

Azərbaycanın əski padişahlarından Şirvan şahı Axsitan bu konunun nəzm edilməsini arzu etmiş, Azərbaycanın böyük şairi *Gəncəli Nizami* bu arzuya görə onu ilk dəfə farsca işləyərək nəzm etmişdir. Daha sonra Nizaminin bu əsərinə yazılan farsca və türkcə bənzətmələr arasında özəllik və dəyəri etibariylə türk ədəbiyyatının böyük mürəssili, Azəri şeirinin də dahi ustadı *Füzulinin* türkcə yazdığı “Leyli və Məcnun” mənzuməsi müstəsna bir yer tutmaqdadır.

Nəhayət, Azərbaycan kompozitoru *Hacıbəyli Üzeyirin* himmətiylə (*sayəsində*) bu konu bəstələnərək opera halına qonmuş və Azərbaycan səhnəsinin repertuarı arasında “həmişəbaharlığını” qeyb etməyən əsərlər arasına keçərək bu klassik konunun geniş xalq təbəqəsi tərəfindən dəxi mənimsəməsinə və böyük bir şöhrət qazanmasına səbəb olmuşdur.

“Leyli və Məcnun” operası sadə Azərbaycan səhnəsində qalmayaraq başqa dillərə, bu arada, rusçaya dəxi tərcümə edilmişdir.

A

H. 584-də rəcəb ayının sonunda¹ (m. 1188, eylül (*şentyabr*) ayının sonu) 4613 beyti üzərinə Nizami tərəfindən yazılan bu eşq hekayəsi qısaca bundan ibarətdir.

1

Ərəbistanda Amiri qəbiləsi şeyxinin çocuğu olmazmış. Bir çox yalvarış və yaxarışdan sonra Tanrı kəndisinə bir oğul bağışlamışdır.

Gözəlliyilə qonşu qəbilələr arasında tanınan bu çocuğa *Qeys* adı veriliyor. Qeysi böyük bir baxımla bəsliyorlar. Kəndisinə maddi-mənəvi hər cəhətcə mükəmməl bir tərbiyə verməyi əsirgəmiyorlar. Yaşı onu bulunca kəndisini bir məktəbə veriyorlar.

Məktəbdə türlü qəbilələrdən oğlan-qız, bir çox öyrənci vardır. Bunlar arasında Amirilərə qonşu bir qəbiləyə mənsub gözəl bir qız var - *Leyli*. Qeys ilə Leylidə qarşılıqlı bir ilgi bəliriyor. Getdikcə artan bu ilgi səmimi bir dostluğa, sonra da şiddətli bir sevgiyə varıyor. Gündən-günə artan bu sevgi çox keçmədən dayanılmaz bir eşq vurğunluğu şəklini alıyor.

Çocuqların bu qarşılıqlı vurğunluqları arkadaşların diqqətini çəkərək nüktə (*şöz-şöhbət*) və dastan konusu oluyor: nəticədə gənclərin adları dilərə düşüyor.

Arkadaşları Qeysin Leyliyə vurğunluq etkisiylə göstərdiyi tuhaflıqlar (*qəribəliklər*) üçün kəndisinə “Məcnun” deyə taxılıyorlar (*müraciət edirlər*). Bu ləqəb ağızdan-ağıza təkrarlanaraq Qeys adını tamamiylə unutduroyor. Artıq bəhs konusu olan Qeys ilə Leyli deyil, Məcnun ilə Leylidir.

¹ K-araste şod be behtərin fal,
Dər səlx-e rəcəb ve si-vo-fi dal.
Tarix-e əyan ke daşt ba xəđ,
Həştad-o-çəhar bud pənsəd. (*farsca*)
Rəcəb ayının sonunda, “si” “fi” “dal” ilində,
Ən yaxşı fal ilə bəzədildi.
Özü ilə tarixi də əyan idi -
Beş yüz səksən dördüncü il idi. (*tərcüməsi*)
“Si”, “fi”, “dal” əbcəd hesabı ilə 584-cü ili göstərir.

2

Leylinin ailəsi durumu öyrəninəcə qızlarını məktəbə getməkdən mən ediyor (*qadağan edir*). Leyli evə qapadılmış, artıq Məcnunla görüşəmiyör. Fəqət Məcnun sevgilisinin ayrılığına dayanamıyör. Hər gün Leylinin məhəlləsinə gedərək uzaqdan da olsa, onu görməyə və “küy-i yardan buy” almağa çalışıyör.

Çocuğun bu halini görən Amiri şeyxi qəbilənin böyüklərindən bir neçə aksakalı (*ağsaqqalı*) yanına alaraq Leylinin babasına gedişör, qızını oğlu üçün istiyör. Fəqət “xeyr” cavabını alıyör. Kəndisinə “Oğlun məcnundur, biz biricik qızımızı dəli deyə tanınmış birisinə nasıl rəva görür də, verimiz?!” - deyirlər. Məcnunun babası Leylinin qapısından ümitsiz dönüyör.

3

Bu mənfı cavab Qeysin “məcnunluğunu” daha da artırıyör. Məcnun xəstələnıyör. Babası kəndisini Həccə götürüyör. Kəbətüllaha əl atıyör: oğlu üçün şəfa və səadət dilıyör. Fəqət əməyi boşə getmişdir. Eşq dərdi əlac qəbul etməmişdir.

4

Məcnun kəndisindən keçmiş bir durumda, hər gün Leylinin məhəlləsinə gedişör; saatlarla bəklıyör; sevgilisini görmək fürsətini verəcə təsadüfləri avlıyör. Leylinin adına qəzəllər yaradaraq təsirli bir ağızla oxuyör. Bu qəzəllər ağızdan-ağıza dolaşaraq qəbilələr arasında yayılıyör.

Leylinin məhəlləsi Məcnunun bu halından usanıyör. Məhəlləlilər heysiyyətlərinin zədələndiyinə qane oluyörlər: dəlinin birisi qəbilə qızının məsum adını ağızlara düşürmüş, şərqilərə konu yapmışdır. Qəbilə qabadaşılarından (*cavanlarından*) bir neçəsi bu “dəlinin şərrini dəfə” qərar verıyörlər. Amiri şeyxinə xəbər göndəriyörlər. “Məcnununun ayağını məhəlləmizdən kəsdir, yoxsa kəndisini öldürürüz” deyə təhdiddə bulunuyörlər.

Şeyx oğluna öyüd verıyör. Fəqət durum öyüdlə doğrulacaq kimi deyildir. Nə də olsa, fəlakətin önünü almaq üçün Məcnunun Leylinin bulunduğu səmtə uğramması üçün tədbirlər alınıyör.

5

Bu dəfə Leyli Qeysi görməyə və aramağa qalxıyor. Məhəllə qızları ilə bərabər bir xurmaliğa çıxıyor. Burada uzaqdan-uzağa olsa da, Leyli də Məcnun kimi ayrılıq dərdiylə ahü-fəğana başlıyor.

6

Bu sırada İbni Salam adında bağdadlı bir tacir Leyliyi istiyor. Ailəsi “əvət” deyirsə də, düyün üçün möhlət istiyor. Qızlarının səhhəti bunu gərəkdiriyor. Bu xəbər Məcnunun dərdini daha fəzlə qabardıyor.

7

Nofəl adında igid bir rəis (*sərkərdə*) Məcnunla dostlaşıyor. Kəndisinə təsəlli veriyor. “Leyliyi nə olursa-olsun, sənə alacağım” deyir. Əskər toplanıyor, Leylinin qəbiləsi üzərinə yürüyor. Leyliyi Məcnun üçün istiyor. Rədd cavabı alınca hər bə girişiyor. Savaş çətin bir səfhəyə (*nöqtəyə*) girişiyor. Leyli tərəfi qüvvət və müqavimət göstəriyor. Durumu böylə görüncə Nofəl işi barışa tökərək “Biz sizdən qızı könül xoşluğu ilə istəməyə gəldik, yoxsa qan tökməklə deyil” deyər barış təklifində bulunuyor. “Bal vermeyorsunuz, bari sirkə də verməyiniz” deyir. Nofəl əskərlərini alıb çəkiliyor.

Məcnun bu durum üzərinə Nofəli azarlıyor (*tənələyir*): “Sən mənə Leyliyi alacaqdın, onun məhəlləsinə bir daha uğramaq ehtimalını da ortadan qaldırdın. Əhdini böyləmi tutacaqdın?” - deyər sitəm ediyor.

Nofəl dostuna təsəlli veriyor: “Bu vaxt qazanmaq üçün bir təbiyə (*fənd*) idi” deyir. “Sözümü tutacaq, qızı sənə mütləqə alacağam”, - deyər Məcnuna yenidən ümid veriyor. Bu dəfə “Mədinədən Bağdad” a qədər adamlar gəndəriyor, daha böyük bir qüvvət topluyor. Yenidən Leylinin qəbiləsi üstünə gəliyor. Qanlı bir savaş başlıyor.

Vuruşmalar əsnasında Məcnunun aldığı tövr qəribədir. Kəndisi üçün vuruşanların deyil, qarşıdakıların zəfəri üçün dua ediyor. Qarşı tərəfdən ölənlərin başlarını dizlərinə alaraq oxşuyor. “Nədir bu hal?” - deyər soranlara:

“Dost tərəfin məğlub olmasını nasıl istərim?” - deyə cavab veriyor.¹

Savaşın ən şiddətli və kəsin bir anında Leylinin babası Nofələ gəliyor. “Nə istərsin yapayım”, - deyir. “Qızımı kimə istərsən ver, razıyam. Fəqət övladımı dəlinin birinə vermək üçün israr etmə. İsrar edərsən, gedər başını kəsər, vücudunu köpəklərə verirəm. Dərbədər (*şərsəri*) bir dəliyə nəsib olacağına, burax onu köpəklər yesin”, - deyir.

Babanın bu kəsin qərarı ilə Məcnunun savaş əsnasında göstərmiş olduğu, gerçəkdən də, dəlicə ədaləri zehində qarşılaşdıran Nofəl düşünüyor: təklifi eyi bir fürsət sayaraq həməən hərbin kəsilməsini əmr ediyor. Zira savaşın məqsədsiz olduğuna içindən inanmış oluyor.

8

Bu olay üzərinə insanlardan artıq büsbütün küsən Məcnun, qəbiləyi tərək ilə çöllərə düşüyor. Kəndi başına avara-avara gəzərkən Məcnun Leylinin İbni Salamla evləndiyini xəbər aliyor. Bu xəbərlə can evindən vurulan Məcnun Leylinin vəfasızlığına aid yanıqlı qəzəllər söylüyor.

Bu durumda babası oğlunu buluyor, bir daha öyüdlər veriyor, evə çağırıyor. Bu onun oğlu ilə son görüşməsidir.

Məcnun babasının ölüm xəbərini aliyor. Məzarı üstünə gəliyor, mərsiyələr söylüyor. Təkrar çöllərə düşüyor.

9

Məcnunun artıq insanlarla heç bir ilgisi qalmamışdır. Düşdü-yü-qalxdığı (*oturub-durduğu*) həp heyvanlardır. Çölün vəhşi heyvanları kəndisinə alışmış, arxasından yürüyor və onu hər türlü saldırmalardan qoruyurlar. Quşlar kəndisindən ürkmüyor, üstünə kölgə salıyor, başına, omuzlarına

¹ Ma əz pey-e to be canseparan,
Ba xəsm-e xodət çerast yari?
Qofta ke ço xəsm yar boşəd,
Ba tiğ məra çe kar başəd? (*farsca*)
Biz səndən ötrü can qoyuruq,
Sən nə üçün düşməne dostluq edirsən?
Dedi ki, düşməni yar olsuğu halda,
Mənim qılıncla nə işim ola bilər?! (*tərcüməsi*)

qonuyorlar. İlanlar-çayanlar belə ona əziyyət etməyib, kəndisinə diqqət ediyorlar. Sadəcə heyvanlar deyil, ağaclar belə onunla qonuşuyor, həsbihaldə bulunuyorlar. Bütün kainat onunla dost və aşınadır. Göyün yıldırları kəndisini anlayan birər “müsahib”lərdir.

Böylə, insanlardan və insani ilgilərdən tamamiylə uzaqlaşaraq kəndini təbiətə vermiş, tam bir yalnızlaşma halində ikən Leyli tərəfindən xəbərçi gəluyor, bir məktub veriyor. Bu məktubda Leyli sözdə evlənmişsə də, gerçəkdə hələ Məcnuna sadıq qaldığını, könlünün daima onunla bərabər olduğunu bildiriyor.

10

Dayısı annəsi ilə bərabər Məcnunu görməyə gəluyorlar. Kəndisini evə çağırıyorlar. Annəsi: “Oğlum, gəl başsız qalmış ailənə böyüklük et”, - deyir. Fayda vermiyor. Dönüşdə dayısı ölüyor. Annəsi bir dəfə daha oğluna gəluyor, təkrar öyüdlər veriyor, təkrar evə dönməsi üçün yalvarıyor. Beyhudə. Məyusluq içində dönüyor. O da ölüyor. Məcnun annəsinin məzarı üstünə gəluyor: ağladıqdan və mərsiyələr söylədikdən sonra təkrar arxasındakı heyvanlarla birlikdə çölə dönüyor.

11

Leyli fürsət buluyor, Məcnunu arıyor, bir ormanlıqda buluşmaq üzrə kəndisinə xəbər göndərıyor. Görüşüyorlar. Platonik bir görüşmədən ibarət olan bu səhnədə Məcnun Leyliyə şeir oxuyor. Qərarlaşdırılan vaxt gəluyor, təkrar ayrılıyorlar. Leyli qocasına qəlbən bağlı deyilsə də, örf (*şəriət*) baxımından bir qəbahət işləməyi dəxi kəndisinə rəva görmüyor. Məcnun isə həqiqi aşiqdir, bu eşqdə qərəzə yer yoxdur.

12

Burada şair Məcnunu könlüdən anlayan iki hal əhliylə danışdırıyor. Bunlardan biri bağdadlı Salamdır ki, başından keçən macərə ilə eşqin nə olduğundan xəbəri vardır. Bu adam Məcnunun halını duymuş, kəndisini

ziyarət etmiş, söylədiyi şeirləri zəbt edərək (*yazıya alaraq*) Bağdada götürmüş və ədiblər arasında yaymışdır. İkincisi də, amcasının qızı Zeynəbə aşiq ikən arzusuna ərməmiş Zeyddir ki, Məcnuna yaxlaşmış, onu anlamış və kəndisinə candan xidmət etmişdir.

13

İbni Salam Leylidən arzusunu alamadan xəstələnmiş, ölmüşdür. Ərəb adətinə görə, dul qalan Leyli hər kəsdən ayrılıb kəndi kəndinə qalmaq fürsətini bulmuşdur. Sözdə ölən qocasına, gerçəkdə isə sevdiyi yarından ayrı qalmasına istədiyi qədər ağlamışdır.

14

Nəhayət, Zeyd gəlmiş, İbni Salamın öldüyünü Məcnuna xəbər vermiş və indi fürsət bulan Leylinin kəndisini visalə çağırıldığını müjdələmişdir.

Zeydin kılavuzluğu (*bələdçiliyi*) və arxasındakı heyvanlardan ibarət məiyətiylə birlikdə Məcnun Leylinin çadırına gəlmiş, yar tərəfindən qarşılanmış və iki sevgili şairin misilsiz bir təsviri ilə sarmaş-dolaş olmuş, kəndilərindən keçərək məst və bihuş düşmüşlərdir.

15

Məcnun getdikdən sonra Leyli xəstələnmişdir. Ölüm halında ikən anəsinə “Məzarıma gələcək olan ona, Leyli ölürkən səni özlədi deyərsin”, - demişdir. Son sözü də bu olmuşdur.

16

Məcnun vəfalı dostu Zeydin yol göstərməsiylə Leylinin məzarı başına gəlir, günlərcə ağlıyor, topraqları öpüyor, başına savuruyor, kəndi kəndinə döyünüb duruyor. Nəhayət, sevgilisinə qovuşmaq üzrə ruhunu təslim ediyor.

Bu həzin mənzərə Nizami tərəfindən pək təsirli bir tablo halında təsvir edilmişdir.

17

Bu həzin hekayə böylə həzin bir ehtişamla sona ərmişdir. Aşiq kəndindən ayrı təsəvvür edəmədiyi məşuquna qovuşmaq üzrə o biri dünya yolunu tutmuş, həyatı tərək etmişdir.

Bu gediş üzərinə Məcnunun yanındakı heyvanlar dəxi dağılmış, təbiətlərinin gərəktirdiyi birər səmtə getmişlərdir.

18

Zeydin təşəbbüsü və qəbilə əhlinin iştirakiylə Məcnunu Leylinin yanında bir məzara gömmüşlərdir.

Bu iki təmiz sevgilinin yan-yana duran məzarları ərəblər arasında ziyarətəgah halinə qonmuşdur (*qəlmışdir*).

19

Bir az sonra Zeyd röyasında Məcnun ilə Leylini cənnətdə, gözəl bir köşkdə qol-qola, nəşə, sevinc və səadət içində görmüşdür.

B

Nizaminin təsvir etdiyi Məcnun kəndini idealına tamamiylə vəqf etmiş səmimi və fədakar bir idealist simvoludur. Aşiq - mömin və ya mücahidin, məşuq - Allah və ya idealın timsalıdır. Qeys ələladə (*adi*) insanların hərəkətlərinə ağıl ərdirəmədiklərindən “məcnun” dedikləri, kəndindən keçən bir mömin, bir mücahiddir. Fəna - fillahlığın və ya ideal vurğunluğunun bir timsalıdır. Bu tip Doğu ədəbiyyatının Əzraya vurulmuş Vamiq kimi müxtəlif adda və şəkillərdə təkrar etdiyi bir aşiq tipidir. Eyni Nizaminin digər əsərində Sasani imperatoru Xosrovun rəqibi Fərhadın Şirinə qarşı olan bağlılığı da bu növəndir.

Məcnunun böylə həqiqi bir timsal olduğu fərağət, təcərrüd və qənaətdən ibarət “dəlicə” həyatında görülən bir çox hərəkət və ifadələriylə dəxi

sabitdir. Bunlardan önəmli bir danəsi yuxarıdakı xülasədə də qeyd olunmuşdur. Nofəllilər kəndisi üçün savaşıqları halda, Məcnun Leyli qəbiləsinin zəfəri üçün dua ediyor.

Mahiyət və fədakarlığın dəlicə bir ifadəsi olan bu kimi rumuzlu (*sirlı*) hallar Məcnun tərəfindən türlü şəkillərdə göstərilir.

Məsələ, bir kağızda Leyli ilə Məcnun rəsmlərinin bərabər çizildiyini görəncə Məcnun həmən Leylini siliveriyor (*əksini pozur*). Səbəbini soruyorlar. “Biz iki deyil, biriz”, – deyir. “O halda nədən kəndini deyil də, onu siliyorsun?.. “Çünki o, ruhdur, mən qəlb: ruh qəlbə örtülü olur”.

Zeyd kəndisinə rəqibi İbni Salamın öldüyünü xəbər verirkən “Ömrünü sənə bağışladı” deyir. Məcnun həmən “Olmadı, Zeyd, xəta etdin, mənə deyil, Leyliyə bağışladı, deyəcəkdin” deyə düzəldiyor. Zeyd kəndisinə “Leyli ilə Məcnunun başqa-başqa, iki vücud deyil, iki qəlbə bir can olduğunu bizzat səndən duyduğum üçün “İbni Salam ömrünü Məcnuna bağışladı” deməklə “Leyliyə bağışladı” demək arasında fərq görmüyorum”, – deyər anlatmağa qalxınca Məcnun Zeydə haqq veriyor və onun kəndisini haqqıyla anlamış bir dost olduğuna qane oluyor.

Böyük və qüdsi eşqin verdiyi qüvvət və ilhamdan məhrum ələlədə adamların ərəmədikləri dərəcələrə varan Məcnunun vəhşi və yırtıcıları kəndisinə ram etdiyi, şübhəsiz, dastanı süsləyən bir əfsanə bəzəyidir. Fəqət bu “bəzəyin” belə Nizami kəndinə məxsus təmsil diliylə bizə “doğruya” bənzədiyini təlqin etməkdədir.

Məcnun kəndisinə gətirilən yeməkləri başına toplanan heyvanlara yedirtmək və amansız ovcuların tuzağına (*toruna*) düşmüş heyvanları bulduqca salı vermək (*azad etmək*) surətiylə onların etimad və sevgilərini qazanmış, kəndiləriylə dost olmuşdur.

Böylə bir dostluq, Nizamiyə görə, mümkündür. İştə, bu iddianın təmsili bir bəlgəsi:

Bir padişahın yırtıcı köpəkləri varmış. Cəzalandırmaq istədiyi qəbahət-liləri bunlara atdırır, parçalatdırırmış.

Gənc və ağıllı nədim günün birində bu padişahın kəndisini dəxi köpəklərə atdırması ehtimalını düşünərək tədbirli davranmış, köpəklərə baxan

məmurla dostluq yapmış və onun müsaidəsiylə hər gün köpəklərə yal verməyi adət edinmişdir.

Günün birində, əksi (*nəhs*) bir saatda heçdən bir səbəblə padişahın qızğınlığı tutmuş, nədimə hiddətlənmiş və həmən köpəklərə atılmasını əmr etmişdir.

Qızğınlığı keçincə yapıdığına peşiman olan padişah köpəklərin məmurunu çağıraraq zavallı nədimin halini sormuşdur. Məmur padişahı köpəklərin bulunduğu yerə gətirmiş, nə görsə bəyənirsiniz: nədim yırtıcı köpəklərin arasında tam bir əmniyyət içində sap-sağlam oturmuş, heyvanlarla şakalaşır (*oynayır*).

Padişah həmən nədimi hüzuruna gətiriyor.

- Bu nə möcüzə?! - deyir.

- Padişahım, nədən möcüzə olsun?! Bunda heyrət ediləcək bir cəhət yoxdur. Heyvanlar insanlardan daha həssas və daha haqşünasdırlar (*qədirbiləndirlər*). Sənələrdir sənə sədaqətlə qulluq etdim. Heçdən bir şey üçün hər şeyi unudun və həmən qətlimə fərman verdin. Halbuki bu vəhşi köpəklər arada-sırada kəndilərinə etmiş olduğum eyiliyi unutmadılar, gördüyün kimi, canıma qıymadılar.

Mecnun vəhşilər arasında (rəssamı Ağa Mirək).

“HƏFT PEYKƏR” (“YEDDİ GÖZƏL”)

*Ey cəhan dide xiş əz to,
Hiç budi nəbud piş əz to!*

(Farsca verilib - red.)

Ey dünyanın özünü sənidlə gördüyü,
Səndən əvvəl heç bir varlıq yox idi! (*tərcüməsi*)

Hicri 593 ramazanın 14-də¹ (m. 1197, 31 təmmuz yazılmış bulunan bu mənzumə Marağa² Fərmanfərması (*hökmdarı*) *Ağsonqurlulardan Əlaəddin Körp* (*Körpə*) *Arslanın* adına 4968 beyt üzərinə yazılmışdır.

Sasani padişahlarından *Bəhram Gura* aid şairənə bir əfsanədən ibarət olduğu üçün bəzi naşir və münəqqidlər bu əsərə “Bəhramnamə” dəxi demişlərdir. Fəqət şair kəndisi əsərinə “*Həft peykər*” adını verməkdədir. Verəcəyimiz xülasədən görülcəyi üzrə, bu ünvan daha təbii və daha uyğundur. Konu budur:

¹ Əz pəs-e pansəd-o-nəvəd-se qeran,
Qoftəm in name-ra ço namvəran.
Ruz bər çardəh ze mah-e siyam,
Çar saət ze ruz rəfte təmam. (*farsca*)
Beş yüz doxsan üç il keçdikdən sonra,
Şöhrətlilər təki bu dastanı dedim.

Ramazan ayının on dördü idi,
Günortadan dörd saat keçmişdi. (*tərcüməsi*)

² İran Azərbaycanının önəmli mərkəzlərindəndir. Vaxtilə Ağsonqurluların başkəndi olmuşdur.

1

Sasani padişahı Yəzdgürdün Bəhram adında bir oğlu oluyor. Münəccimlərin tövsiyələri üzərinə Ərəbistanda tərbiyə edilməsini istəyən babası Bəhramı Yəmən kralı Münzərin yanına göndərir.

Münzər müsafir şahzadənin rahatını təmin üçün hər baxımdan diqqət göstərir. İran şahzadəsinə məxsus olmaq üzrə, məşhur Rum memarı Simnarın əliylə məruf Xəvərnəq (mətnədə ərəb əlifbası ilə verilib - *red.*) köşkününə yapıdır. Bu köşk şairin təsvirində sənətin əcaib (*misilsiz*) bir əsəridir. Onun cahanca bəlli bir ayrılığı varmış: gündüzün türlü saatlarında, günəş şölələrinin dəyişən təsiri altında köşk türlü rənglərdə görünüyormuş. Bu köşkün dünyada eşi yoxmuş və yapılamazmış: çünki Yəmənli kral bir eşini yapmasın deyə Xəvərnəqi yapan yunanlı ustayı öldürmüşdür.

İran şahzadəsi Yəməndə eyicə gəlişiyor. Ova çıxıyor, “gur”¹ ovlamaqla məşhur oluyor. Bunun üçün kəndisinə Bəhram Gur deyiliyor. Bəhram Gurun qəhrəmanlığı sadəcə gur ovlamaqla qalmıyor, ən yırtıcı canavarları da yeniyor (*məğlub edir*). Qorxunc mağaraya dalıyor, əsatiri əjdəhayı öldürüyor, buradakı əfsanəvi xəzinələri əldə ediyor.

Günün birində şahzadə Xəvərnəq köşkünün qapalı odalarından birini açıyor. Bu əsrarlı odada sənətkar bir əl tərəfindən çizilmiş bir tablo önündə heyran qalıyor. Burada kəndini yeddi iqlimin prinsesləri arasında görüyor. Odanın anaxdarını (*açarını*) özündə saxlayır. Arada-sırada dinlənmək üzrə, Bəhram Gur bu odaya gəlməyi adət ediniyor.

2

Yəzdgürdün ölüm xəbəri gəliyor. Bəhram Gur İran taxtına çıxmaq üzrə yola hazırlanıyor. Derkən xəbər alınıyor: İran dövlət adamları yabançı məmləkətdə tərbiyə edilmiş, yurdundan uzaqda böyümüş bir gəncin İrana eyi bir padişah olamayacağı üçün içlərindən bir “piri-dana”yi (*bilici qoca*) taxta oturtmuşlardır.

Bəhram ərəb dostlarından önəmli bir ordu toplayaraq kəndi haqqını geri almaq məqsədiylə hüduda yaxlaşıyor. Burada kəndisini İrandan gələn

¹ Gur - vəhşi eşşək deməkdir.

bir heyət qarşılıyor. Heyət şahzadəyə səfərdən vaz keçməsinə və məmləkəti qardaş savaşına cəlb etməməsinə təklif ediyor.

- Babanın qəbahətidir ki, səni yabançı tərbiyəsinə verdi, - deyirlər.

Bəhram təklifi rədd ediyor. Tənha kəndisinin varis olduğunu irəli sürüyor. Qorxduqları qan tökülməsinin önünə keçmək üçün isə orijinal bir şərt qoyuyor:

- İran tacı iki azğın arslanın arasına qonacaq (*qoyulacaq*), kəndisi ilə rəqibi bulunan adamdan hankisi bunu arslanların pəncəsindən alırsa, taxta o çıxacaqdır.

Heyət tərəfindən makul (*ağıllı*) bu təklifin icrası nəticəsində Bəhramı Gur İran taxtına sahib oluyor.

3

Bəhramın səltənəti zövq və səfa içində, eşq oyunlarıyla keçiyor. Həftənin altı gününü eşq və səfaya veriyor, yalnız bir günündə məmləkət işləriylə məşğul oluyor.

Məmləkətdə quraqlıq çıxıyor, fəlakət dörd il sürüyor. Bu ağır illərdə Bəhram xalqın yardımına gəliyor. Möhtaclara dövlət anbarından ərzaq dağıdıyor. Böyləcə, xalq tərəfindən sevilmiş oluyor.

Bu aralıq Çin xaqanı İrana hücum ediyor. İçki, keyf və əyləncəyə alışmış bulan iranlılar əskərliyi yadırgıyolar. Çin xaqanını İrana qarşı cəsarətləndirən amil də zətən budur. Fəqət Bəhram şəxsi cəsarəti, qeyrəti və əhalini savaşa təşviqi sayəsində məmləkətin müdafiəsini təmin ediyor. Müzəffər oluyor.

Bu olay üzərinə Bəhram İran böyükləriylə bərabər Xəvərnəq köşkünə yenidən görməyə gediyor. “Yeddi gözəl” tablosunu seyr ediyolar.

Tablodakı gözəlliyi Bəhram həyata tətbiq etmək istiyor. Dövlət adamlarının rizasiylə şah yeddi iqlimdən birər gözəl gətirməyə başlayor. Hər iqlimdən bir prinses alıyor. Bunları özəl surətdə yadırdığı yeddi qübbəli sarayda oturduyor. Hər iqlimin gözəlini sarayın ayrı-ayrı yapılmış birər dairəsinə yerləşdiriyor. Bütün qışı bu gözəllərin dizində masal (*nağıl*) dinləmək və keyfinə baxmaqla keçiriyor.

Şairin bu ayrı yeddi rəngdəki qübbələr¹ altında hər iqlimin kəndi tipindəki bir gözəlin dadlı ağzından Bəhrama daddırdığı masalların zövqü tərifi qəbul olmayan bir zəriflik və sehrli bir sənətlə təsvir edilmişdir. Həftənin yeddi günü, qitənin yeddi iqlimi, gözəl tipinin yeddi özəlliyi, yeddi səyyarənin yeddi rumuz (*rəmz*) və təsiriylə, yeddi rəngə uyğun ayrı özəlliklərlə canlandırılan bu masallarda şair sənətkarlığın orijinallığını təşkil edən eşq əfsanəsinin ən parlaq tablosunu cızmış, fantazisinə geniş bir uçuş imkanı buraxmışdır.

4

Sənətin bütün incəliklərini gözdən qaçırmayan şair, eyni zamanda, kəndi mistik və öyrətmən ruhuna sadıq qalaraq bu oynaq əsərində dəxi, hakimliyindən gələn irşad vəzifəsini unutmamışdır.

Bəhram daldığı “Həft peykər” zövqündən fürsət bularaq ova çıxdığı sırada bir çobanın zavallı bir köpəyi bir ağaca sararaq döyməkdə olduğunu görüyor və çobana:

- Bu nədir? - deyə soruyor.

Çoban anladıyor:

- Padişahım, - deyir, - mən indi göründüyüm kimi bir çoban deyil, əvvəldən bir qoyun sürüsünün sahibi idim. Sürüyü bu köpəyə əmanət etmiş bulunuyordum. Köpək vəzifəsinə eyi baxar, qoyunları qurdlardan qorurdu. Günlərdən bir gün qoyunların azaldığı gözümə ilişir kimi oldu, mühümsəmədim (*əhəmiyyət vermədim*). Biraz sonra, baxtım, qoyunların çox azalmış olduğunu gördüm. Nəhayət, işi mühümsədim. Nə oluyor deyə məsələyi araşdırmağa başladım... Padişahım, nə görürsəm bəyənirsiniz? Dişi bir qurd müntəzəm sürüyə gəlir. Qorucu köpək bu qancıq qurdla birləşir və arzusunu alınca qoyunlardan bir neçəsini alıb götürməsinə səs çıxartmıyır. Köpəyin bu ihanət (*xəyanət*) və qəfləti üzündəndir ki, mən qoyun sahibi mötəbər bir adam ikən indi böylə səfil bir çoban vəziyyətinə düşdüm. Bunun üçün keyfinə dalaraq vəzifəsini unudan bu xainə cəzasını veriyorum...

¹ Zühəl yıldızının qarşılığı olan qübbənin boyası qara, Müştərininki sarı, Zöhrəninki ağ, Ütaridinki göy, Ayınki da yaşıl imiş.

Çobanın hekayəsi padişahın gözlərini açıyor. Durumu ciddiyyət və şüurla tədqiqə qoyuluyor. Anlaşılıyor ki, kəndisi masal dinləyib həftənin yeddi gecəsini yeddi gözəlin qucağında keçirdiyi əsnada məmləkət idarəsinə təyin etmiş olduğu vəzir göstərdiyi zülmə əhaliyə dara gətirmişdir.

Durumu böylə bulunca padişah həməən ədalət qapısını açıyor, “Kimin idarədən şikayəti varsa, gəlsin söyləsin” deyir.

Şair yeddi pərinin söylədikləri yeddi masalla ahəngli olaraq yeddi şikayətçiyi zalim vəzirdən şaha şikayətə gətidiyor. Padişah şikayətləri tam bir diqqətlə dinliyor, kəndilərini həməən tətmin ediyor (*razı salır*) və nəticədə zalim xalqın gözü önündə haqq etdiyi bir şəkillə cəzalandırılıyor.

Padişahın keyfə daldığı qəflət günlərindən faydalanaraq Çin xaqanı yəni-dən İrana qarşı topladığı ordu ilə hüduda qədər gəlmiş idi. Fəqət Bəhramın qəflətdən oyanaraq zalim vəzirin büştüğü (*cəzalandırılması*) xəbərini alınca xaqan səfərdən vaz keçiyor, biləkis, İrana qarşı dostluğunu elan ediyor.

Bu olaydan sonra Bəhram yeddi gözəlin qucağını tərki ilə kəndisini ədalət gözəlinə verir:

*Peykər-e adl çun be dide-ye şah,
Ebrət əngixt əz səpid-o-siyah.
Şah kərd əz cəmal-e mənzer-e u,
Həft peykər fəda-ye peykər-e u!
(Ərəb əlifbası ilə də verilib – red.)*

5

Lejan “qissədən hissə alan” Bəhramın dünyadan getməsinə bir əsrar pərdəsinə bürümüşdür. Məiyətiylə bərabər ova çıxan Bəhram yanındakılardan ayrılaraq bir mağaraya girmiş və burada qeyb olmuşdur.

Nə qədər aramışlarsa da, bir daha bulunamamışdır.

“Həft peykər” hekayəsinin təsəvvüfdəki yeddi “sülük” anlamaıyla ilgili olduğunu qəbul edənlər vardır. Bu qənaətdə bulunanlar üçün Bəhramın qeyiblərə qarışmasında, şübhəsiz, suficə bir rəmz görülmə bilər. Böylə

olmasa belə, Bəhram Gur mənqibəsindəki (*dastanındakı*) “Yeddi gözəl” masallarının, təsəvvüf sisteminin də mütəəssir olduğu, Assur-Babil mədəniyyətindən gələn əski saibi (yıldıza tapınanlar) dini və nücum bilgisiylə münasibətdə olduğu inkar ediləməz. Bu sistemdə həftənin yeddi günü yeddi səyyarənin adı ilə adlanıyordu. Assurlular bu yıldızlara taparlardı (*sitayış edərdi*). Onların adına birər (*ayrı-ayrı*) məbəd yapmışlardı. Bu allah-yıldızlar bunlardı: 1. Zühəl (Keyvan) = Saturn; 2. Müştəri = Yupiter; 3. Mərrix = Mars; 4. Şəms (Günəş) = Sonn (Solei); 5. Zöhrə = Venera; 6. Ütarid = Merkuri; 7. Qəmər (Ay) = Mond (Lune).¹

Avropa dillərindəki gün adlarında bu əski Assur ilahələrinin izləri görülməkdədir. Məsələ, almanca “monntaq” ilə fransızca “lundi” (bazar ertəsi) Ayı; fransızca “mardi” (salı) (*çərşənbə axşamı*) Marsı, yəni Mərrixi; “merkredi” (*çərşənbə*) Merkuri, yəni Ütaridi; “jeudi” (pərşənbə) (*cümə axşamı*) Yupiter, yəni Müştəriyi; “vendredi” (cümə) Venera, yəni Zöhrəyi; ingiliscə “sətidi” (cümərtəsi) (*şənbə*) Saturn, yəni Zühəli; almanca “sonntaq” (bazar) da Günəşi xatırlatmaqdadır.

Bəhramın yeddi iqlimdən aldığı gözəlləri Nizami bu iqlimlər üzərində əski nücum elmində təsirləri təsəvvür olunan səyyarələrin mizac (*təbiət*) və xüsusiyyətlərinə uyur bir şəkildə təsvir etmişdir. O dərəcədə ki, yeddi gözələ ayrılan qübbələrin (*günbəzlərin*) rəngləri həftənin yeddi gününə müqabil, əskilərin təsəvvürüncə, göyün yeddi təbəqəsində yerləşmiş bulunan yeddi səyyarədə fərz edilən rənglərin eynidir. Eyni zamanda, bu qübbələrdə oturan gözəllər dəxi, yuxarıda da işarət olunduğu kimi, yeddi rəng ilə ilgili səyyarələrin təsirləri altında bulunan iqlimlərin qızlarıdır.²

¹ Əskilər yalnız yeddi səyyarəyi biliyorlardı. “Planet” deyilən bunlara, yenilər, Uran ilə Neptunu dəxi əlavə etmişlərdir.

² “Həftə peykər” mənzuməsinin qəhrəmanı Sasani pədişahlarından Bəhram Guru Nizamiyə bənzətmə yazan fars və türk klassikləri kəndilərinə xas bəzi özəlliklərlə işlətmışlərdir. Bu xüsusda mücməl (*icmal*) bir fikir edinmək üçün “İslam ensiklopedisi”nin “Bəhram Gur” maddəsinə bax.

Bəhrəm Gür məşuqələrindən biriylə

“İSKƏNDƏRNAMƏ”

*Xodaya, cahan-padişahi torast,
Ze ma xedmət ayəd, xodayi torast!*

(Farsca ərəb əlifbası ilə verilib - red.):
İlahi, dünya şahlığı sənə mənsubdur,
Biz xidmət etməliyik, sahiblik sənə mənsubdur!
(*tərcüməsi*)

“İskəndərnəmə” hicri 597-də (m. 1200)¹ Azərbaycan Atabəylərindən Nüsrətəddin Əbubəkr Məhəmməd adına yazılmışdır.

Bu dastan yunanca əsli qeyb olmuş ikən, Doğu dillərində tərcüməsi mühafizə edilmiş yunanlı Klastinesin uydurma kitabından alınmışdır.²

Kəndisinin qeydinə görə, Nizami əski yeni türlü qaynaqlardan toplaya-raq işlədiyi bu konuyu 10540 beytlik bir məsnəvi halına qoymuşdur.

“İskəndərnəmə” iki bölümdən ibarətdir: 6896 beyit tutan birinci bölümünə “Şərəfname-yi İskəndəri”, 3644 beyitdən ibarət olan ikinci bölümünə də “İqbalname-yi İskəndəri” deyilməkdədir. Hər iki bölüm bir-biri arxasından, fasilə verilmədən yazılmış olsa gərəkdir.

¹ Be tarix-e pənsəd-e nəvəd-e həft sal,
Ke xanənde-ra z-u nəgirəd məlal.
Neveştəm mən in name-ra dər cəhan,
Ke ta doru-e axer bovəd cavedan! (*farsca*)
Beş yüz doxsan yeddinci il tarixdə,
- Oxucu ondan əzab görməsin, -
Mən bu dastanı yazdım ki, dünyada
Qiyamətə qədər əbədi qalsın! (*tərcüməsi*)

² M.Ə.Tərbiyə. “Dənışməndani-Azərbaycan”. Tehran, h. 1314

Nizamidən əvvəl bu konu məşhur İran şairi Firdovsi tərəfindən yazılmışdır. Nizami bizzat bu cəhətə işaaət etməkdədir (*aqahdır*). Yalnız bu var ki, Firdovsi İskəndərdən əski İran şahlarının tarixini təşkil edən “Şahnamə”sində qismən bəhs etmişdir. Nizami isə əsərini başdan-başa idealizə etdiyi bu qəhrəmana həsr etmişdir. Və bilxassə bəliirtiyi kimi, konuyu tamamiylə yeni cəbhədən ələ almışdır.

“İskəndərnamə”nin tamamını xülasə etmək üçün bizzat şairin yardımına müraciət edəcəyiz. O, bunu əsərinin müqəddiməsində mükəmməl bir surətdə yapmışdır. On min bu qədər beyiti aşan bu qoca (*nəhəng*) əsəri üçün Nizami deyir ki, nəzm bəzəyindən ayırd edilsə, “İskəndərnamə”dəki həqiqətləri bir səhifəyə sığışdırmaq qabildir (*mümkündür*). Bunu da şair kəndisi yapmışdır. Kitabının bütün xülasəsini öncə bir səhifə içində vermişdir.

Biz, ustadın ruhuna min rəhmət və təşəkkürlə, iştə bu muciz (*ecazkar*) səhifəyi oxuyucularımıza nəql etməklə yetinəcəyiz. Bu surətlə, həm kəndilərini yormadan böyük mənzumənin ruhiylə aşına edəcək, həm də Nizami şeirinin parlaq diliylə təsvir olunan böyük İskəndərin dünya qədər əngin və xəyal qədər zəngin həyatını topluca vermiş olacağımızı sanıyoruz.

1

“İskəndər dünyanı dörd gəzmiş bir padişahdır. Zərdüşt dinindən başqa heç bir adət və mərasimə toxunmadan Kəyanilərin taxtına çıxmışdır. Yunanıstanda altuna ilk sikkə vuran odur. Dəri (əski farsca) dilindəki hikmət kitablarını yunan dilinə o tərcümə etdirmişdir. Aynayı icad edən odur. Misirliləri zəngibarlılardan qurtarmışdır. Daranın taxt və tacını almışdır. Yer üzünü “hindu qaralığı” ilə “rus sarılığı”ndan təmizləyərək “gəlin odası” kimi süsləmişdir. Çinlilərə aynalıq etmiş (*gəmiçilik öyrətmiş*), Keyxosrova nayib olmuşdur. İyirmi yaşında ikən şahənşahlıq davulu onun adına çalınmış, iyirmi yeddi yaşında ikən kəndisinə peyğəmbərlik verilmişdir. Onun peyğəmbər olduğu gün tarix başı sayılmışdır. Haqq din sayəsində insanlara bilgi, ədalətli dövlət sayəsində məmləkətlərə əmniyyət və səadət vermişdir. Dinin bir çox hikmətləri, dünyanın saysız binaları kəndisindən qalmış əsərlərdir. Hər dolaşdıqca dünyaya nizam vermiş, bir çox dəyərli şəhərlər qurmuşdur. Hindistandan Ruma qədər bir çox məmurələr

(*imarətlər*), mənzillər və binalar yapdırmışdır. Dərbəndi ilk dəfə “dərbənd” yapan odur. Bulqar¹ deyib də keçməyiniz: o da yapılışını İskəndərə borcludur. Yəcuc-Məcuc səddi də onun əsəridir. Bunlardan başqa, kəndisindən qalma daha nə yapılar vardır ki, söyləməklə bitməz!”

Yuvarlağımızı (*kürəmizi*) məchulluqdan qurtarmaq əzmiylə bu mübarək adam dünyaya çəlipayi (*xaç kimi*) bir cizgi çizmiş, çəlipa əlaməti bizə ondan qalmışdır. Bu dörd köşəli atlas cizgilərinə o, bir ölçü vermişdir. Quzey qütbünə bir, Güney qütbünə də digər bir çivi (*mismar*) çaxmış; Doğudan bir, Batıdan digər bir ip çəkərək bu boylam (*uzunluq*) tul və enləm (ərz) içində kimsənin düşünmədiyi bir əsas qurmuşdur.

“Dünyayı seyrə başlayınca keçdiyi yolları ölçməyə qalxmışdır: fərsəx, mil, mərhələ qavramları peyda olmuşdur. Özəl surətdə təyin etdiyi ölçmənlər, yüzlərcə katıblar ip çəkərək, ölçü almışlar və quruda hər yerə uğrayaraq mənzillər təsbit etmişlərdir. Dənizlərə də gəlincə ölçü almaq çərəsi düşünölmüşdür: hazırlanan iki gəmi biri-birindən aralıqlı və bir çatı ilə yekdigərinə bağlanmış olduğu haldə, bütün qıyıları (*sahilləri*) dolaşaraq dəniz yollarını ölçmüş və mənzillərini bəliirtmişlərdir. Bu çalışma sayəsində yuvarlağımız tamamiylə ölçölmüş, yer üzündəki yollar onun aldığı tədbirlər nəticəsində kəşf edilmişdir. İndiki halda oturduğumuz “rüb-i məskun”u² açan odur”.

“Onun at qoşturduğu hər ölkə mamur olmuş, hər tərəfə ədalət yaymış; dağların, dərələrin ehtiyaclarına baxmış, çarələrini bulmuşdur”.

Fəqət... “Fəqət ölüm gəlincə o da digər fanilər kimi aciz qalmışdır!..”

“İskəndərnamə”nin xülasəsini Nizami bu sözlərlə tamamlayır:

“O tac sahibinin tarixindən işə yarayanı budur. Bunun xaricində qələm nə yazarsa, ya artıqlıq, ya da əskiklikdən qurtulamaz!”

2

“İskəndərnamə”nin əsl “öz”ü (*özəyi*) gerçəkdən bundan ibarətdir. Fəqət şair bu özü ballandırmış, telləndirmiş, kəndi zövqüncə “süsləmişdir”. Bunu yaparkən Nizami sənət baxımından olduğu kimi, hikmət nöqtəsindən də

¹ Qəsd olunan İtil (*Volqa*) nehri üzərindəki əski Bulqardır.

² “Rüb-i məskun” islami coğrafiya təbiridir, dünyanın insanlar tərəfindən oturulan dörd-də bir qismi deməkdir - iskan (*məskun*) edilmiş dördü bir.

“İskəndərliyi” idealizə etmişdir. Bu qeyrətlə o, bəzən, anoxronizmə də düşmüşdür. Məsələ, İskəndəri bir müslüman kimi “Kəbətullah”ı ziyarətə götürmüş və bir türk və ya qafqasyalı kimi onu ruslarla çarpıdırmış və Bərdə kraliçası gözəl Nüşabəyi “rus vəhşilərinin əsarətindən” onun əliylə qurtarmışdır.

Şair kəndisi dəxi bu anoxronizminin fərqiyyədir: nitəkim deyir: “Həkayəmdə irəlilik-gerilik görürsəniz, eyibləməyiniz: bundan qaçınmaq mümkün deyildir”.¹

XII yüzil həkimi Nizami qaliba XIX yüzil filosofu Spenser (*Spenser*) kimi, sənət gərəyilə söylənən “yalan”ı doğruya ləzzət verən “duz” kimi qullanmaqda məhzur (*eyib*) görmüyor, çünki “yalana bənzər doğrudan isə, doğruya bənzər yalan eyidir”.²

Nizami fantazisinin ölçüsü iştə budur. Bu ölçüyə (əndazə; bu söz farsca yazılıb - *red.*) sadıq qalan şair “İskəndərname”yi “Məxzənül-əsrar”ındakı hikmətləri və “Xosrov-Şirin” ilə “Həft peykər”indəki sənəti “Leyli-Məcnun”undakı ruhi təhlil ilə yoğuraraq həm sənət, həm də fikir baxımından yüksək olan bu olğun əsərini vücudə gətirmişdir. Öylə bir anıt (*nəhəng*) əsər ki, onu “nə zaman unutturur, nə yağmurlar yıxar, nə də rüzgarlar uçurur!”³

Böylə ki, vaxtiylə “zülümət”də aramış olduğu dirilik çeşməsinə, şairin söyləyişincə, İskəndər “Beşlik”in sonuncu xəzinəsini təşkil edən bu anıt əsərdə, yəni “İskəndərnamə”də bulmuşdur.⁴

¹ Be təqdim-o təxir bər mən məgir -
Ke nəbovəd qozarənde-ra z-an qozir. (*farsca*)

² Doruği ke manənd başəd be rast,
Beh əz rasti k-əz dorosti codast. (*farsca*)
Oskar Uayldın bu sözü ilə qarşılaşdır: “İnsanlarda yalan söyləmək qüdrəti azaldıqca sənətkarlıq qüdrəti də azalır”.

³ Nə hərfi ke aləm ze yadəş bərəd,
Nə baran beşuyəd, nə badəş bərəd. (*farsca*)

⁴ Sekəndər ke rah məani gereft,
Pey-e çeşmə-ye zendeqani gereft.
Bəğərdid k-əz rah-e fərxondegi,
Şəvəd zende əz çeşmi-ye zendeği.
Su-ye çeşmi-ye zendeği rah çost,
Konun yaft an çeşmi k-anqah çost. (*farsca*)
Bulmaq istərdi İskəndər dirilik çeşməsinə,
Ta ki dəf eyliyə qorxunc ölümün gəlməsini.
Bu niyyətlə o, bütün aləmi gəzdi, taradı,

Nizaminin “İskəndərnamə”sindəki ədəbi özəllik, konunun tarixi və hal tərcüməsi mahiyətində olmasına rəğmən, şairin orijinallığını təşkil edən qaramiləkdir (*liriklikdir*). Fütuhətçi və islahətçi bir qəhrəmana aid tarixi dastan olmasına rəğmən, “İskəndərnamə”də də şairin lirik cəbhəsi epik cəbhəsinə hakimdir. İskəndərin hər hanki əskəri və siyasi zəfəri belə müt-ləqa könülə aid bir eşqin zəfəri - bir düyünlə tamamlanıyor.

İskəndər bir imperator, bir peyğəmbər, bir həkim olduğu qədər də bir aşiqdir.

Beş kitabının xülasəsini bitirirkən Nizaminin oxuyucularından rəh-mət bəkləyən bir diləyini dəxi aşağıya qeyd edəlim:

*Varaq-varaq yazıb burda bitirdim,
Qutluluqla sözü sona yetirdim.
Şad ola ruhu o kəsin, kim deyər:
Nizamiyə Tanrı rəhmət eyliyə!*

Yapdı zülmətə səfər gərçi, fəqət boş aradı.
Ölməzlik suyunu bulmadı keçdi, getdi,
Könlünün arzusuna indi o, ancaq yetdi! (*tərcümə: M.Ə.R.*)
¹ Soxən-ra bər sədət xətm kərdəm,
Vərəq k-anca rəsəndəm dər nəvərdəm.
Rəvanəş bad coft-e şadkəmi,
Ke quyəd: rəhmət-e həqq bər Nezami! (*farsca*)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KONULARI
BAXIMINDAN
NİZAMİ

Kəndini anlamayanlardan şikayət edərkən:

*Türkçəmi bu həbəzlikdə alan yox,
Dovğayı bir yemək deyə sayan yox.*

Nizami

Şirin və Xosrov (rəssamı Sultan Məhəmməd)

NİZAMİNİN KONULARI

Klassik İran ədəbiyyatı anladılmış olduğu üzrə, yalnız farsların əsəri deyildir. Bu, qonuşma dilləri heç də farsca olmayan türlü millətlərin də əlbirliyi ilə yapılmış ortaq bir ədəbiyyatdır.¹ Bu iddiayı konuları baxımından dəyərləndirilən Nizami dəxi təyid etməkdədir.

İslamiyətdən sonrakı İran ədəbiyyatı sadə, türk hökmdar və sülalələrin himayəsində vücuda gəlmiş deyildir, bu ədəbiyyatı vücuda gətirən tanınmış ustadlar arasında türk irqindən bir çox şeir və fikir ərləri də vardır.

Nizami doğulduğu yer (Gəncə) və “bülüllüyünü yaptığı bağ” (Azərbaycan Atabəylər sülaləsi) baxımından azərbaycanlıdır. Azərbaycan daha o dövrdə türklərlə məskundu. Türkmənlərin Azərbaycanda yerləşmələri XI yüzildə qətiləşmişdir.

Azərbaycanlı Nizaminin qonuşma dilinin türkcə olduğu haqqında, adət üzrə, qaynaqlarda bir aydınlıq yoxsa da, əsərlərinin diqqətlə araşdırılması bu Gəncəlinin fars olmadığını meydana qoymaqladır.

Diğər araşdırmalara başvurmada, Nizaminin İran ədəbiyyatına “qonuşma dili farsca olmayan bir mühitdən gəldiyini” konularının araşdırılma və incələnməsindən dəxi anlamaqdayız.

Nizaminin konuları...

Diqqətli oxuyucunun şübhəli tövrünü sezmiyər deyiliz. Həmən xəbər verəlim ki, bu əngin dəryaya atılacaq bir dalğıc tövrünü almaq niyyətində

¹ Bax: səh. 17 (müəllif burada öz kitabının 17-ci səhifəsini nəzərdə tutur - red.).

deyiliz. Bir türk və bir qafqasyalı olmaq dolayısıyla, məqsədimiz, sadəcə, bizi ilgiləndirən məhdud bir neçə konu üzərində durmaqdır.

Avropalı bir tənqidçinin deyimiylə, əsrinin bir növ ensiklopedisini təşkil edən “Beşlik”dəki konulardan yalnız beşi üzərində duracağıız. Bunların incələnməsi, bizə görə, Nizaminin mənəvi mənliyi ilə yetişdiyi mühit arasındakı bağlılıqları göstərmək baxımından bilxassə önəmlidir.

İncələyəcəyimiz konular isə bunlardır: *1) Nizamidə farslıq; 2) Nizamidə türklük; 3) Nizamidə Qafqasya; 4) Nizaminin görüşü ilə rus; 5) Nizamiyə görə qadınlıq.*

I

NİZAMİDƏ FARSLIQ

*Peyğəmbərin məktubunu yırtan
Xosrov Pərviz için:
Aydınladan adı görüncə ünvan
Su gördü san köpək ısırılmış (tutmuş) insan!
Nizami*

İran ədəbiyyatında Firdovsidən sonra ən böyük yeri Nizami tutmaqdadır. Hətta hamasiyata (*epik əsərə*) verdiyi qarami çeşni (*ovqat*) və kəndisinə xas eşq əfsanəsindəki yenilik və ruhi təhlillərdəki özəlliklə, Firdovsi də daxil olduğu halda, Nizami İran ədəbiyyatının heç kimsə tərəfindən çıxılmayan yüksəkliyinə varmışdır. Bununla bərabər, ona Firdovsiyə verdiyi kimi bir fars şairi sifətini verə bilirmiyiz?

- Həm əvət, həm də hayır!..

Əvət, çünki əsərlərini farsca yazmışdır və bu yazısı ilə fars dilini zənginləşdirmiş, gözəlləşdirmiş, onun olğunlaşmasına xidmət etmişdir.

Hayır, çünki kəndisində Firdovsidə bulduğumuz fars qeyrətkeşliyindən heç bir əsər yoxdur.

Firdovsi əski fars tarixini yaşadan 60.000 beytdən ibarət “Şahnamə”sini yazarkən bu “parsı” ilə “əcəm”i diriltiyinə qanedir.¹ Halbuki Nizamidə böylə bir məqsəd və öyünməyə təsadüf ediləməz.

Firdovsi türlü dastan, əfsanə və hekayələri İran tarixini və fars gələniyi canlandırmaq və yaşatmaq üçün kullanmışdır. Nizami isə tarixi

¹ Bəsi rənc bordəm dər in sal-e si,
Əcəm zende kərdəm bedin parsi. (*farsca, ərəb əlifbası ilə - red.*)
Otuz il içində epəyi çalışdım;
Bu parsi ilə əcəmi diriltidim. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

olaylardan kəndisi üçün əsl məqsəd olan haqq fikriylə gözəllik sənəti namına faydalanmışdır.

Firdovsidə qoyu (*qatı*) bir irq təəssübü bulunduğu halda, Nizami bu təəssübün yabançısıdır. Onun üçün önəmli olan qan deyil, imandır. Nizamiyi ilgiləndirən İran və ya fars qanı deyil, təkallahlıq əqidəsiylə ədalət anlamıdır. Nizamidə Firdovsinin bilxassə şəxsiyyətini təşkil edən ərəb və türk düşmanlığından zərrə qədər əsər yoxdur.

Firdovsi, bilindi ki, İran-Turan mücadiləsinin dastanını vermişdir. Fars nasyonalizminin bu şair ideoloqu nəzərində İran eyilik məbdəyi (*başlanğıcı*) Hörmüzdü, Turan da kötülük məbdəyi Əhriməni təmsil edir. Halbuki müsəlman Nizami bu ikilik şirkinə (*dualist çoxallahlıq*) qətiyən yanaşmamışdır. İran-Turan istilahını bir və ya iki yerdə ancaq qullanmış və bu deyimlə iki düşmən dünyayı deyil, sadəcə, coğrafi iki bölgəyi qəsd etmişdir. Turan qəhrəmanı Əfrasiyab Nizamının nəzərində İran qəhrəmanı Keyxosrov dəyərindədir. “Xosrov və Şirin” əfsanəsində kraliça Şemirami qardaşı qızı və vəliəhdi prinses Şirinə aşiqi Xosrova qarşı ehtiyatlı davranması üçün öyüd verirkən, “o, Keyxosrov isə, biz də Əfrasiyabız” deyir. Bir erməni kraliçanın ağziylə yapılan bu qarşılaşdırmanın bizzat şairə aid bir ölçü və təqdir olduğu meyandadır (*aşkardır*).

Sasani padişahı Xosrov Pərvizin Həzrəti Peyğəmbərin məktubuna qarşı göstərdiyi kötü müamilənin (*münasibətin*) macərası məlumdur: Pərviz kəndisini islamiyyətə çağıran Məhəmmədin məktubunu yırtmış, elçisini təhqir etmişdir. Daha sonra İranın milli qəhrəmanı Zaloğlu Rüstəmin ərəb orduları komandanı Səd İbni Vəqqasa yazdığı məktuba İran nasyonalizmi və farslıq təəssübü ilə yanan Firdovsi “Tfu sənə, ey fələk ki, kərtənkələ yeyən və dəvə südü içən ərəb qalxıb ta Kəyan tacına göz qoyuyor!” mənasına gələn bu beyitləri qoyuyor:

*Ze şir-e şotor xordən-o-susmar,
Ərəb-ra be cayi rəsidedəst kar.
Ke tac-e Keyanra konəd arizuy,
Tfu bər to ey çərx-e qərdan, tfu!..¹*

¹ Türkcəsi: (ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)

Yediyi kərtənkələ, dəvənin südünü içər,

Ərəbin halına bax, keylərin tacını dilər.

Tfu sənə, dönən fələk, tfu, üzün böylə dönər. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

Eyni olayı anladan müslüman Nizami məcus padişahı Pərvizi Həzrəti Peyğəmbərin mübarək hidayətnaməsinə qarşı göstərdiyi küstahlığı (*hormətsizliyi*) təqdir ilə imperatorun məktubu yırtmasını “quduzluq”la təvəsis edərək bu beyti yazıyor:

*Ço onvanqah-e aləmtab-ra did,
To qofti səggəzide ab-ra did.¹*

Nizaminin fars təəssübü mənasındakı iranlılıqdan uzaqlığı, aşağıda qeyd edəcəyimiz digər xüsurlardan başqa, Xosrov Pərvizin peyğəmbərə qarşı göstərdiyi küstahlıq üzündən uğradığı üqubat (*aqibat*) üzərində fəzləcə durmasıyla dəxi sabitdir.

Xosrov Nizamiyi İran tarixinin bir şəxsiyyəti olaraq deyil, sadəcə eşq əfsanəsinin bir tipi olaraq ilgiləndirmişdir. Hal böylə ikən, “Xosrov və Şirin” hekayəsini aşıqla məşuqun qovuşmalarıyla bitirməklə yetinməyib, şair hekayənin “islami rəngini” dəxi verməkdən kəndini alamamışdır. Sənətkar və şair Nizamiyə Xosrov və Şirinin min bir macərə və iztirabdan sonra qarı-qoca olub istirahətə çəkilmələri yetər ikən, sənətini fikirlərini yürütməyə qullanan həkim Nizamiyə yetməmişdir. Bunun üçün şair müslüman peyğəmbərinə qafa tutan məcus padişahının sadə maddi fəlakət və yıxılışını bəliktməklə qalmayıb, İran imperatorluğunun mənəvi çöküşünün hekayəsini də əsərinə əkləmişdir. Peyğəmbərin Xosrovun rəyasına girməsi, əlindəki qırbaqla (*qırmancla*) kəndisini vürması, vəziri Büzürgümmidin kəndisinə ərəb peyğəmbəri haqqındakı bəyanatı, Məhəmmədin doğulduğu gün Kəsra tacının çökməsiylə atəşgədələrin sönməsi kimi mənqibələr (*əhvalatlar*) də özəl surətdə “Xosrov və Şirin” hekayəsinə əlavə edilmişdir.

Firdovsidəki iranlılıq və ya daha doğru bir deyimlə, farsçılıq təəssübündən şairdə zərrə qədər əsər olsaydı, şübhəsiz, sənət baxımından əfsanəvi pək də dəyərləndirməyən bu əlavələrə qətiyyən lüzum görülməzdi.

Firdovsi ilə Nizami arasındakı hiss başqalığını, biz Böyük İskəndərin mənşəyi haqqındakı görüş fərqiində də buluyoruz: İran qanının

¹ Türkcəsi: (ərəb əlifbası ilə də verilib - *red.*)
Elə ki ələmi işıqlandıran ünvanı gördü,
Sanki it tutmuş adam suyu gördü. (*tərcüməsi*)

üstünlüyünə və yenilməzliyinə qane olan Firdovsi Kəyan taxtına çıxan bir rumun yabançılığına dayanamıyor. İranın yenilgisini İskəndərin damarlarında axan qana bağlıyor. Ona görə, İskəndər Kəyanilərdən Darabın oğlu imiş. Darab ilə Filəqus (*Filip*) arasında yapılan bir savaşa Rum ordusu məğlub olmuş, Darabın istəyi üzərinə Filəqus qızı Nahidi kəndisinə göndərmişdir. İran padişahı Rum prinsesinin qoynuna girmiş, fəqət ağzının fəna qoxuduğunu sezincə yatağı tərək etmişdir. Həkimlər Nahidin dodağına “iskəndər”¹ deyilən yaxıcı (*yandırıcı*) bir ot sürtmüşlər və bu surətlə qoxuyu dəf etmişlərsə də, bir kərrə diksinmiş olan padişah artıq qızdan soyumuş və onu babasının yanına geri göndərmişdir. Bu təmasdan gəbə (*hamilə*) qalan Nahid babasının evində bir oğlan çocuğu doğurmuş, ağız qoxusunu gidərən (*yox edən*) otun xatirəsiylə ona İskəndər adını vermişdir. Filəqus isə qızının başına gələnə örtmək məqsədiylə İskəndərin kəndi oğlu olduğunu xalqa elan ilə onu vəliəhd yapmışdır. Bu surətlə, Firdovsinin gözündə İskəndər bir yabançı və istilaçı deyil, Kəyan tacının həqiqi varisi və İranın məşru (*qanuni*) hökmdarıdır. Kəyan taxtına çıxma bilməsinin hikməti də budur.

İskəndərin mənşəyinə aid olan bu İran rəvayətini Nizami də görmüş, fəqət buna önəm verməmiş, inanılmayacaq bir uydurma deyər atmışdır. Ona görə, İskəndər Filəqusun kəndi oğludur və sevdiyi yerli bir qadından doğulmuşdur. Sadə Kəyan taxtına deyil, bütün dünyaya sahib olmasının sirrini Nizami İskəndərin qanında deyil, imanında, fikirləriylə idarə sistemində görmüşdür.

Nizaminin farslıqla ilgisizliyini bildirən kəskin dəlillərdən biri də atəşpərəstliyə qarşı göstərdiyi düşmanlıqdır. Məcusilik, zərdüştilik və atəşpərəstlik Nizamidə daima kötü və aşağı görülməkdədir. Sadə, peyğəmbər və müslümanlıq deyil, İskəndər belə atəşpərəstliyin düşmanıdır. Kəyanilərin bütün müəssəsələrindən İskəndər sadəcə atəşgədələri yıxmışdır. Hər hanki bir vilayətin əleyhində bulunmaq istəyənlər İskəndəri bu vilayətə qarşı ayaqlandırmaq üçün orada atəşpərəstliyin hələ yaşamaqda olduğundan bəhs etmişlərdir. Nizami İskəndərdən canlı bir

¹ Giyahi ke suzənde-ye kam bud,
Və bər Rum İskəndərəş nam bud. (*farsca*)
Elə bir ot ki, ağzı yandırırdı
Və Rumda adı İskəndər idi. (*tərcüməsi*)

öymə diliylə bəhs edərkən “dünyayı məcusilikdən təmizlədiyini” özəl bir zövq ilə bəlirtir.

Farslığın ən böyük və ən parlaq ənənəsi zərdüştlük ilə atəşpərəstlikidir. Böylə ikən fars şeirinin Firdovsidən sonra ikinci böyük dirəyi Nizami bu müəssəsəyə nədən bu qədər düşmandır? Onun üçün ki, sözün gerçək mənasıyla, Nizamidə farslıq duyğusu yoxdur. O bütün duyğu və şüuriylə bir müslümandır. Tək Allaha inanır. Allahlıq anlamında o, hər növ ikiliyi və çoxluğu rədd edən bir “vəhdaniyyətçi”dir. Zərdüştlüyün eyiliyin ayrı, kötülüyün də ayrı kəndi aralarında vuruşan ikiallahlıq sisteminə onun nə sufiliklə vardığı allahlıq anlamı, nə də daşdığı xalis müslüman əqidəsi müsaidsə deyildir.

Nizami hər şeydən öncə, xalis bir müvəhhiddir. Allahın təkliyinə inanır. Yazısı farsca isə də, duyğu və şüuru farslıqdan uzaqdır. Bu uzaqlıq, onun zamanında olduqca və qüvvətli bulunan ismailiyə məzhəbinə qarşı gizlətmədiyi düşmanlıq ilə nifrəti dəxi göstərə bilir. Vaqif olanlar bilirlər ki, içlərindən Həsən Səbbah kimi qorxunc terroristlər yetişərək xilafətə qarşı şiddətlə mücadilə edən bu hərəkət əski farslığın islamlığa qarşı gəlişinin bir ifadəsi idi. Nizaminin mədh etdiyi Azərbaycan Atabəyi Sultan Qızıl Arslanın bunlar tərəfindən öldürüldüyü rəvayət edilməkdədir. Ərəb xilafəti ilə türk səltənətinə şiddətlə düşmanlıq edən bu “iranlı” məzhəbin ünvanı Nizaminin lüğətində bir söyüşdür. “Dediyim kimi deyilsə, ismaili olayım”¹ növidən beyitləri bir-iki deyildir.

Ərəbliyə qarşı bəslənən “Firdovsi kini”ndən kəndisində əsər bulunmayan azərbaycanlı Nizaminin bir də eyni “firdovsilik” baxımından türklüklə olan münasibətlərini araşdırmaq gərəkdir.

¹ Gər tiğ rəvan koni bər in sər,
Qorban-e xodəm koni bər in dər.
Esmaili be xod besencəm,
Esmailiyəm gər əz to rəncəm. (*farsca*)
Qılıncla vursan boynumu gər sən,
Səsimi çıxarmam, qurbanınam mən.
Sənə sevgilim, mən İsmailəm,
Söylərsəm yalan - ismailiyəm! (*tərcümə: M.Ə.R.*)

II

NİZAMİDƏ TÜRKLÜK

İxtiyar bir qadının Sultan Səncərə xitabından:

*Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki sən zülmə amil olursun,
Bir türk deyil, çapulcu bir hindusun!*
Nizami

Klassik İran ədəbiyyatında “türk” sözünün gözəl mənasına qullanıldığı vaqedir. Şirazlı Hafizin bir qəzəlində “tork-e Şirazi”dən bəhs etməsi məşhurdur:

*Əgər an tork-e Şirazi be dəst arəd del-e ma-ra,
Be xal-e henduyəş bəxşəm Səmərqənd-u Buxara-ra.¹*
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)

Türkcəsi:

*Şirazlı türk edərsə könlümüzü şadman,
Səmərqəndlə Buxara bənli (çilli) yanağına qurban.*

¹ Hafizin bu beyiti üzərinə şair ilə Türkiстан fətehi Əmir Timur arasında keçmiş bulunan bir qonuşma mərufdur: Timur şairə bu qədər qanlar və qurbanlar bahasına aldığı və dünyanın hər tərəfindən gətirdiyim nadir şeylərlə süslədiyim gözəl və şəhərləri sən hanki haqq və cəsarətlə bir sevdiniyə bağlıyorsun?! - deyə çıxışmış (*qəzəblənmiş*). Şair bu hiddət qarşısında tövrini pozmadan: Padişahım, hesabsız bir müsrif olmasaydım, heç gördüyün bu durumda bulunarmıydım? - deyə cavab vermişdir. Əmir şairin hazırcavablılığından xoşlanmış, kəndisini mükafatlandırmışdır.

Buradakı “Şiraz türkü”ndən məqsəd Şiraz vilayətində, əndam tənəsübü və üzlərinin gözəllikləriylə məşhur Qaşqay türklərindən, sözün həqiqi mənasıyla, bir türkmüdür, yoxsa “türk” sözü burada məcaz olaraq gözəl mənasını qullanılmışdır? Bu xüsusda türlü təfsirlərdə bulunanlar vardır.

Hafizin “İnsanlar mey qədirini bilsələrdi, gecələri uyumaz, üzüm əkərlərdi. Asmaları (*tənəkləri*) ud ağacından yapar, arxlardan gülab axıdılardı və hər salxımın altında bir türk qızı oturdub sinək (*milçək*) qovdururlardı”¹ demək olan bir qitəsindəki “kəvizək-e türk” (farsca da yazılıb - *red.*), - ki, türk cariyəsi deməkdir və biz “türk qızı” deyər tərcümə edirik, - için də həqiqimi, məcazimi deyər dartışmaq mümkündür.

Gözəllik qarşılığı olaraq qullanılan “türk” sözünün həqiqi və ya məcazi mənalarında başqa şair və yazarlarda dəxi misallarını bulmaq qabildir.²

Fəqət heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir şeirdə türk anlamı Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqli bir silsilə ilə ifadə edilməmiş olsa gərəkdir. Şairin incələməkdə olduğumuz “Beş kitab”ında bu iddianın 80-ni keçən türlü dəlil və dayanaqlarını təsbit etmişizdir.

¹ Gər kəsan qədr-e mey bedanəndi,
Şəb nəxoftənd-o-rəz neşanəndi.
Tak-ha-ra ze çube ud konənd,
Çubha-ra qolab ranəndi.

Pa-ye hər xuşeyi kəvizək-e tork,
Beneşande məgəs pəranəndi. (*farsca*)

² Nizaminin çağdaşlarından Şirvanşah Axsitan Mənuçehrin məddahı Şirvanlı Xaqani dəxi “türk” sözünü gözəllik qarşılığı olaraq qullanmaqdadır. Məsələ:

Xosrova, Xaqani-ye əzra soxən hindu-ye tost,
Henduyi-ra tork-e əzra dadi, əhsənt, ey məlek!

Xane çun xold əst-o-mən çun Adəməm, zira mərə
Hur-e gəndomqun-e həsna dadi, əhsənt, ey məlek!

Nayeb-e yəzdan toyi emruz, çun yəzdan mərə,
Xold bəxşidi-yo-hura dadi, əhsənt, məlek. (*farsca*)

Ey şah, gözəl sözlü Xaqani sənin qulundur,
Sən hinduya gözəl türk bağışladın, əhsən sənə, ey hökmdar!

Evin cənnət kimidir, mənə Adəməm, çünki mənə
Gözəl, qarabuğdayı bir huri verdin, əhsən sənə, ey hökmdar!

Bu gün Tanrının nayibi sənsən və Tanrı kimi

Mənə behişt bəxş etdin və huri verdin, əhsən sənə, ey hökmdar! (*tərcüməsi*)

Padişahın kəndisinə bağışladığı gözəl cariyəyi, - ki, onu cənnətdəki hurilərə bənzədir,
- “tork-e əzra”, yəni “gözəl türk” deyir. İsmail Hami Danişmənd 1935-də İstanbulda nəşr

etdiyi “Türklərlə hind-avropalıların mənşə birliyi” adındakı əsərinin “Tarix və ədəbiyyata görə türk tipi” bəhsində bu konuya aid misallar verməkdə isə də, məsələ ilə ilgili ən zəngin misallara malik olan Nizamiyi zikr etməməkdir.

Bizə böylə gəliyor ki, “tork” sözü Nizamidən əvvəl gerçək mənada əndər olaraq ağılıq və gözəllik mənasında qullanmışsa da,¹ məcazi mənada bu söz yalnız onun zamanında yüksəklik, paklıq və gözəllik mənasına gəlmişdir. Bu söz Hafizin məruf beytindəki məcazi şəkli ilə sonrakı çağlarda varlığını, bizə görə, Nizamiyə borclu olsa gərəkdir.

Gerçək və məcazi mənada türlü anlamlar və türlü münasibətlər dolaşısıyla, şairin bolca qullandığı “türk” isim və sifətlərini genəl bir tərifi təbətutarsaq görürüz ki: Nizami, türk deyir - gözəl, mərd, qəhrəman, əskər, komandan, bilgin, ər, rəhbər və şef anlıyor; türklük deyir - gözəllik, eyilik, təmizlik, doğruluq, mərdlik, qəhrəmanlıq, komandanlıq, şeflik anlıyor, *Türkistan* deyir - vəfa, doğruluq və aranılan yer ilə ərməşlik (*vüsal*) anlıyor.

Türk gözəldir. “Dilbər” deyəcəyi yerdə şair çox kərə, sadəcə, “türk” deyir. “Tork-e delsetan”, “tork-e tənnaz”, “tork-e nazənin əndam” kimi tərkiblərə Nizamidə sıx-sıx rastlanıyor. Gözəl gözdən bəhs etmək istərkən “türk gözü” (farsca da yazılıb - *red.*) deyir, onu “ahu” gözüylə qarşılaşdırır. Bir gülüşün dadlılığını anlatmaq istərsə, buna “türk gülüşü” deyir. Bu gülüş Nizamının təsəvvüründə o qədər dadlıdır ki, “şəkər belə onu qısqanırmiş” (“Xəste del əz xənde-ye torkan şəkər”); (ərəb əlifbası ilə veriləlib - *red.*).

“Həft peykər” əfsanəsində yeddi iqlimin yeddi prinsesini Bəhram-Gurun yeddi köşkündə oturdub həftənin yeddi gecəsində kəndilərinə ayrı-ayrı birər eşq masalı söylədən şair masal söyləyən gözəlləri də, masaldakı dilbərləri də “türk”deyə təsvif etməkdədir. Rum prinsesi, ona görə, “Rum cinsindən bir türk”dür (“tork-e rumi nəsəb”); (ərəb əlifbası ilə də veriləlib - *red.*). Bir kürd qızının gözəlliyini anladırkən “gözləri bir türk gözü qədər gözəldi” deyir.² Ərəb gözəllərini anladıyor, yenə türklə müqayisə yapıyor.

¹ Çəhre-ye henduy ruy-e tork çera şod -
Həmçü del-e duzəxi-yo can-e behişt. (*farsca*)
Nasir Xosrov (beyt ona məxsusdur - *red.*):
Hindu çöhrəsi niyə türk üzü oldu
Cəhənnəm ürəyi və cənnət canı kimi. (*tərcüməsi*)
² Kord-ra bud doxtəri becəmal,
Lobəti torkçeşm-o-henduxal. (*farsca*)
Kürdün çox gözəl bir qızı vardı,
Türk gözlü və hindu xallı bir büt idi. (*tərcüməsi*)

Məcnunun sevgilisi Leylinin ətrafındakı ərəb qızlarına “Ərəbistanda oturan türklər” deyir, sonra da “ərəb əndamlı türklərə” baylıyır.¹

Çin gözəlimi, Hind gözəlimi, nə gözəli olursa-olsun, Nizamidə onun bir türkə bənzədildiyini görürsünüz.²

Şair gözəllərin bulunduğu saraya “Türkistan” deyir. “Xosrov ilə Şirin”-də Şapur Şirinin “şahın Türkistanı”na nasıl göndərildiyini anladıyor. Burada “Türkistan” sözü “hərəm” mənasına qullanılmışdır.³

Hətta “Həft peykər” mənzuməsinin fantazi baxımından ən parlağı bulunan “Qara köşk” prinsesinin hekayəsindəki “narin vücudlu türk kraliça”nın adı belə “Türknaz”dır.⁴

Məcəzlarla işlənmiş Nizami üslubunda türklük qüvvət və qəhrəmanlıq simvoludur. Məsələ: Xosrov ilə düşmanı Bəhram cəng ediyolar, ikisi də iranlıdır. Birinin ordusu rumlardan, ötəsininki iranlılardan toplanmış ikən, şair bu iki qüvvət arasındakı çarpışmayı təsvir edərkən “bu türklər arasında qızışan savaşa türk borusunun (*neyinin*) bağirtisindən türklərin qırtlağı qısılıyordur” deyir.⁵ Burada “türk” “cəngavər”, “əskər” və “muharib” (*döyüşçü*) qarşılığı olaraq qullanılmışdır.

Xosrovun Şirini aramağa getdiyini anladırkən şair “türklüyü” əzmkarlıq mənasında qullanıyor. Məsələ, “atını Şirinin səmtinə qoşturaraq türkdən türklüklə qarət almaq istədi” deyir.⁶ Bir savaşı təsvir edərkən

¹ Torkan-e ərəbnəşineşan nam,
Xoş başəd-otork-e taziəndam. (*farsca*)
Adları Ərəbistanda yaşayan türklər,
Ərəb bədənli türk xoş olar. (*tərcüməsi*)

² Bedan tork-e çini çenan del sepor,
Ke hendu-ye ğəm rəxtəş əz xane bord. (*farsca*)
O, Çin türkünə (*gözəlinə*) elə ürək bağladı ki,
Qəm hindusu evindən əşyasını apardı. (*tərcüməsi*)

³ Və-z-an çun hendovan rəftən bərahəş,
Ferestadən be torkestan-e şahəş. (*farsca*)
Və hindu kimi yolunu kəsməyindən,
Şahın Türkistanına göndərməyindən danışdı. (*tərcüməsi*)

⁴ Qoft mən tork-e nazənin əndam,
Əz pedər Torknaz darəm nam. (*farsca*)
Dedi: Mən zərif əndamlı türkəm,
Adımı atam Türknaz qoyub. (*tərcüməsi*)

⁵ Fəru bəste dərən ğouğa-ye torkan,
Ze bank-e nay-e torki nay-e torkan. (*farsca*)

⁶ Fərəs mixast bər Şirin dəvanəd,
Be torki ğarət əz torki setanəd. (*farsca*)

igidlərdən birinin savaşı meydanına atılışını “ordunun qəlbighından (*mərkəzindən*) fırlayan (*sıçrayan*) dəmir geyimli birisi türk kimi (torkvar; bu söz farsca yazılıb - *red.*) meydana atılıverdi” deyir.¹ Dara ilə İskəndər orduları qarşılaşıyorlar, şair yenə “türk yürüyüşündən” və “türklərin coşqunluqlarından” bəhs ediyir.²

Türklərin qəhrəmanlıq və cəngavərliklərinin bənzəri yoxdur. Dara İskəndərə xitab edərkən qarşısındakını “türkləri” ilə qorxuduyor: “Türklərimin oxunu yemədinmi ki, mənə çıxışıyorsun?!..” deyər soruyor.³

İskəndər dəxi, hind xaqanı ilə yapıdığı deyişmədə “Türklərim əl qaldırırlarsa, atdıqları bir tək oxla bir orduyu yıxarlar” deyər öyünüyör.⁴

Sözün qıyası “türk” maddi-mənəvi bütün yüksəkliklərin simvoludur. O, günəşin ta kəndisidir: sabahın açılıb günəşin doğduğunu anlatmaq istərkən, Nizami “sultan şükühdü (*əzəmətli*) türkün Çin dərvasından yüksələrək dağlara nur saçdığından” bəhs edər.⁵

“*Türk*” demək Nizaminin lüğətində bir *rəhbər*, bir *şef* deməkdir. Ən böyük şefi, ən böyük peyğəmbəri, ən böyük imperatoru bir təşbih ilə anlatmaq istərkən, Nizami “türk” sifətini qullanıyör. Bu qədər idealizə etdiyi İskəndəri Nizami “İskəndərnamə”nin ikinci qismində İskəndərin ağılnı, tədbirini, işləri iş bilənlərə vermək əsasına dayanan idarə sistemini anladırkən “Əgər böylə olmasaydı, Rum külahlı (*papaqlı*) bir türk Hind ilə Çinə nasıl sahib olurdu?” demək olan bu beyti yazıyör:

*Be tedbir-e kar-aqəhan dəm goşad,
Ze karəqəhi kar-e aləm goşad.
Ve gər nə, yeki tork-e rumikolah,
Be hindu, be çin key zədi barqah!
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

¹ Ze-qəlb-e sepəh piş-e an tonmar,

Förü rəft coşəndəri torkvar. (*farsca*)

² Çenan aməd əz pay-e torki xoruş,

Ke əz nay-e torkan bər avərd cuş. (*farsca*)

Türklərin ayaq səslərindən elə gurultu qopdu ki,

Türklərin şeypuru cuş gəldi. (*tərcüməsi*)

³ Məgər tir-e torkan-e yəğma-ye mən,

Nəxordi ke tondi be yəğma-ye mən. (*farsca*)

⁴ Çolaman-e torkəm ço girənd şəst,

Ze tiri pəsəd ləşgəri-ra şəkəst. (*farsca*)

⁵ Degər ruz k-in torke soltan-şokuh,

Ze dərva-ye Çin kuhe bər zəd be kuh. (*farsca*)

Türkcəsi:

*Bilqinlərə daim qulaq asardı,
İşlərini bilqinliklə yapardı.
Yoxsa bu Rum qalpağı geymiş bir türk,
Hində, Çinə nə surətlə qonardı?!*

Həzrəti Peyğəmbəri mədh edərkən şair yenə “türk” sifətini qullanıyor. Nizaminin bu beyitləri eynilə nəql edilməyə dəyər bir şah əsərdir:

*Zehi Peyğəmbəri kəz bim-o-ommid,
Qələm ranəd be Əfridun-o-Cəmşid.
Zehi sərxeyl-e sərxeylan-e əsrar,
Soxə-nra ta qiyamət noubətidar.
Zehi gərdun zəni k-əz bim-e tacəş,
Keşəd hər gərdəni touq-e xərəcəş.
Zehi torki ke mir-e həft xeyl-əst,
Ze mahi be mah u-ra tofeyl-est!
("Xosrov və Şirin"dən, ərəb əlifbası ilə
də verilib - red.)*

Türkcəsi:

*Öylə peyğəmbər ki, Əfridun ilə Cəmşid anın,
Hökmü altında duyar qorxu-güvən.
Bir ərənlər heylinin sərheyli kim,
Ta qiyamət tək odur söz söyləyən.
Öylə bir əmir ki əmriylə anın,
Uslanır hər kəs, görür dünya düzən.
Yerdə, göydə həp odur yol göstərən!*

“Sultan-i Kəbə” başlığını daşıyan qəsidəsində də şair Məhəmməd Peyğəmbərə ərəb vücudlu türk (ərəb əlifbası ilə də verilib - red.) deyir.

Ədalət üzərində qurulmuş dövləti idealizə edən Nizami bu idealini türk dövləti tipində buluyor. Nitəkim, didaktik əsəri olan “Məxzənül-əsrar”da zülmə uğramış ixtiyar bir qadının ağziylə Böyük Səlcuqlulardan Sultan Səncərə xitabla: “Madam ki ədalətsizliyə təhəmmül ediyorsun, demək ki, türk deyilsən!” - deyir.¹

¹ Bax: səh. 127

Türkdən Nizamidə yalnız iki dəfə xəfifliklə (*mənfi çalarda*) bəhs edilmişdir. Bunlardan biri “Leyli və Məcnun”un müqəddiməsində Şirvan şahı Axsitanın şairə göndərdiyi məktubdadır. Aristokrat nəslinin ta Kəyanilərə dayanmasıyla öyünən Axsitan Qəznəli Sultan Mahmud ilə şair Firdovsi arasında keçən məşhur macərəyə kinayə edərək “türk vəfası”ndan qapalı bir eyhamla bəhs etmişdir.

İkinci xəfiflik vəqası İskəndərin Çin xaqanına yapdığı bir xitabındadır. Nizami, münasibət gəlmişkən qeyd edəlim ki, Çinin bir türk sülaləsi tərəfindən idarə olunduğunu biliyor, Çin xaqanına türk padişahı deyir. Çin xaqanı ordusunu səfərbər etmək istərkən, Fərqanə, Qırqız (farsca da yazılıb, “Xırxız” kimi oxunur - *red.*), Çaç və Kaşqara buyruq göndərüb “altun kəmərlili türk pəhlivanları”nı topladı. Nizami simpati ilə bəhs etdiyi bu “türklərini” sevdiyi İskəndərlə vuruşdurmuyor, bir qorxutma qarşısında kiçildərək təslimə dəxi götürmüyor. “Türk saları ilə cahan saları” arasında anlaşma əsası üzərinə bir “barış” yapıyor. Barışa təşəbbüs edən “türk padişahıdır”. Xaqan qılığını dəyişdirərək İskəndərin yanına xüsusi surətdə və gizlicə gələrək barış təklif etmişdir. Anlaşmış və barışmışlardır. Barışın tətbiq olunduğu sırada xaqan ordusunun səfərbər edildiyini İskəndərə xəbər veriyorlar. Aldandığına hökm edən imperator qızıyor, cəbhəyə gəliyor, xaqanı adıyla çağırıyor, türkləri dönəkliliklə töhmətləndiriyor. Xaqan gəliyor:

- İskəndər, sənə nə oldu?
- Hanı, barış istəmişdin, anlaşmışdıq!..
- İstədiyimdən dönmədim, sözüm sözdür!..
- O halda nədir bu səfərbərlik?!
- Barışı zəfimdən (*zəifliyimdən*) deyil, könlümdən istədiyimi göstərmək üçün...

Bu hekayəsiylə şair İskəndərin türklər haqqındakı töhmətlərini vəqa ilə yalanlamış deməkdir.

Çin türklərindən başqa şair qıpçaq türkləriylə xarəzmlilərdən dəxi simpati ilə bəhs etməkdədir.

Ağ vücutlu qıpçaq gözəllərinin erkəklərdən qaçmayan sərbəst həyatlarını görənlər İskəndərlə qıpçaq ağsaqqalları arasında keçən çox enteresan deyişmənin təfəsilatını, daha münasib olduğu üçün bu bölümün “Nizamiyə görə qadınlıq” qisminə buraxıyoruz. *Xarəzmlilərə gəlincə*, şair bunları

gözəlliyn yüksək bir tipi olaraq göstərməkdədir. Hindistan padişahının məktubuna yazdığı cavabda İskəndərə “Mənə hind gözəllərindən bəhs ediyorsun, Xarəzmdə daha gözəlləri var” demək olan bu beyti yazdırmışdır:

*Gərəm həst bər xubruyan şətab,
Be Xorəzm rouşəntər-əst aftar!
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

“Türk”, sadəcə, insan gözəlliynin və insani gözəlliklərin simvolu deyildir.

Nizami təbiəti təsvir edərkən dəxi təşbəhlərində “türk” isimi və sifətini kullanmaqdadır. Çiçəklər və yaşıllıqlarla süslü bir çölün görünüşünü anladırkən, məsələ, şair “yasəmənün türkü çöldə çadır qurmuşdur” deyir.¹

Bunun kimi mücərrədlərdən olan mənəvi anlamları dəxi şairin “türk” sözü ilə rəmzləndirdiyi vəqedir: Sədinin bir şeirində yanlış yolda bulunan bir günahkara xitabla “Ey ərəb, qorxarım Kəbəyə varamıyasın, getdiyın bu yol Türkistana götürür” deyilməkdədir.² Halbuki Nizamidə Türkistan əksliyin (*tərslik*) və yolsuzluğun (*yanlışılıq*) deyil, doğruluğun və əsl məqsədin hədəfidir, visalı istənilən bir şeydir, hətta visalın ta kəndisidir. Nitəkim, bir neçə yerdə şair “Torkestan-e vəsl” (“*vüsəl Türkistanı*”) (farsca da yazılıb - red.) təbirini təkrarlamakdadır.³

Bu qismi sona gətirmədən əvvəl bunu da qeyd edəlim ki, Nizami gözəllik, ucalıq və aydınlıq məbdəinin simvolu olaraq “türk” sözünü, sadəcə, ədəbi bir termin şəklində kullanmaqla qalmamış, eyni zamanda, İran ədəbiyyatına türk mifolojisindən alınma təşbihlərlə türkcə lüğətlər dəxi soxmışdır: Ayxan, Qaraxan kimi isimləri Nizami, bir sifət olaraq, şeirində kullanıyor. “Ayxan-e xuban (“gözəllər Ayxanı”) (farsca da yazılıb - red.) deyir; “Toğanşah-e soxən (“söz Tuğanşahı) (farsca da yazılıb - red.) yanında “Qaraxan-e qələm” (farsca da yazılıb - red.) yazıyor. “Banu” (farsca da yazılıb - red.) sözü ilə bərabər “xatun” (farsca da yazılıb - red.) kəliməsini kullanıyor. Və bunu kraliça mənasına gətiriyor.⁴

¹ Tork-e səmən xeyme be səhra zəde. (farsca)

² Tərsəm nəərəsi be Kəbe, ye ərəbi

İn rəh ke to mirəvi be Torkestan-əst! (farsca)

³ Be torkestan-e vəsləş hendu-ye rah. (farsca)

Vüsəl Türküstanında yol hindusu. (tərcüməsi)

⁴ Təmənna-ye şəhan-xatun-e Turan,

Delaşub-e cəhan-banu-ye İran. (farsca)

Turan şah xatınlarının istəyi,

İran xanımlarının həyəcanlandırıcısı. (tərcüməsi)

Bizim bayraq dediyimiz şeyi Nizami iki parçaya ayırıyor: dirəyinə “sancaq”, qumaşına da “bayraq” deyir.¹

Nizaminin qullandığı türkcə sözlərin toplaya bildiyimiz qədər bir sözlüyünü kitabımızın sonuna əklıyoruz. Yalnız burada onun qullandığı çox xoş bir sözü qeyd edəlim: əkdəş (farsca da yazılıb - *red.*). Bu sözü şair “amalqam” (*xəlitə*) mənasında kullanıyor. Nizami “yarısı sirkə, yarısı da bal - xəlvətdə bir əkdəşdir”² deyir. Kəlimənin bünyə baxımından farsca olmadığı aşikardır. “Əkləmək” məstərindən “ək” kökü ilə əşlik adətə olan “dəş”dən yapılan türkcə bir sözdür. Bilxassə qəsd etdiyi “amalqam” mənasını da gözəlcə verməkdədir. Bu mənada eyni sözü şair başqa yerdə də kullanaraq “anası türk, babası hindu olan bu naxış nə əkdəş şeydir” deməkdədir.³

Əski Türkistan şəhərlərinin həməən hamısı Nizamidə gözəlliyin, sənətin və məharətin birər simvoludur: yuxarıda adı keçən “sözlük”də bunlar da qeyd edilmişdir. “Türkistan” tərkibinin “gözəllik yeri” mənasında qullanıldığını isə yuxarıda zikr etdik.

Fəqət bizi daha çox elmi bir ixtisas sahəsinə çəkən bu qismi fəzlə dərinləşdirmədən burada buraxalım və üçüncü bölümün bu qismini tamamlayalım.

Azərbaycan padişahlarından şairin, bilxassə, yüksəltdiyi Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhlivana yazdığı mədhiyədə Nizami Məhəmməddəki iki “mim” üzərində oynayaraq “tarac hökmü olmaqsızın *qələm türklərinə* “mim”inin biri kəmər, digəri də tac bağışlar” mənasındakı beyti yazmışdır.⁴ “*Türk*” sözü burada “*şahib*” mənasına qullanılmışdır.

Bütün dünya münəqqidlərinin (*araşdırıcılarının*) bildiyimiz genəl təqdirlərinə görə, Nizami ən böyük bir *qələm türküdür*.

¹ Pərvin ze hərİR-e zərd-o-əzrəq,
Bər sənəcəq-e zər keşide beyrəq. (*farsca*)
Ülkər sarı və yaşıl İpəkdən,
Qızıl sancağa bayraq taxmışdı. (*tərcüməsi*)

² NeZami əkdəş-e xəlvətnəşin-əst,
Ke nİmİ serke, nİmİ əngəbİN əst. (*farsca*)

³ Gerami əkdəş-əst İn nəqş-e dəmsaz,
Pedər hendu-vo-madər tork-e tənnaz. (*farsca*)

⁴ Bə torkan-e qələm bİ hökme-e tarac,
Yekİ mİməş kəmər bəxşəd, yekİ tac! (*farsca*)

Bu böyük türk çağdaşlarından şikayət edən bir yazısında “bu həbəşlikdə *türkcəmi* anlayan yox” deyə oxuyucularına dərd yanmaqda və eynən bunları yazmaqdadır:

*Əql danəd ke mən çe miquyəm,
Z-in eşarət ke rəft çe micuyəm.
Nist z-in bəddelan şəkəst mərə,
Ke ze ankəs ke nist həst mərə.
Torkiyəmra dər in həbəş nə xərənd,
Lacərəm, duğba-ye xoş nə xorənd!¹
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

Türkcəsi:

*Ağıl bilir ki, mən nələr söylərim,
İşarətimlə həp nələr istərim.
Heç qıramaz məni soyu pozuqlar,
Arxamda çün yoxluq kimi varlıq var.
Türkcəmi bu həbəşlikdə alan yox,
Doğayı² bir yemək deyə sayan yox!*

“Həbəşlik”dən məqsəd mütəəssiblərin (*təəssübkeşlərin*) qara cəhaləti, “türkcəsi”ndən məqsəd də dühasının məhsulu bulunan yüksək düşüncələridir. Siz istərsəniz, bu şikayəti şairin yaşadığı devirdə türkcə yazmanın daha adət olmayışı üzündən duyduğu təəssür (*təəssüf*) deyə yorunuz.

Hər halda türk anlamına sezişlərində, duyuşlarında, düşünüş və buluşlarında bu qədər yüksək yer verən bir Azərbaycan övladına *gözəl ilə böyüyə - türk, gözəllik ilə böyüklüyə - türklük, gözəl və böyük ifadəyə - türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına - Türkiстан* deyən bir şairə sırf farsca yazmışdır deyə türk deməmək qabilmidir?..

¹ Nizami bu beyitləriylə yalnız çağındakı farsca qonuşanların, daha doğrusu, yazanların “türkcə”yi və “doğa”yı bəyənmədiklərindən deyil, kəndisindən əsrlərcə sonra gələrək:

*Mədrəbincə hərəkət qıldı fələk ətrakin,
Gətsə də mülkət-i İrana da ayrıni budur*

- deyən Fəzil kimi (*Osmanlı klassiklərindəndir*) türkcə yazdıqları halda “türkcə və doğa”ya xor baxanlardan dəxi şikayət etmiş oluyor.

² Doğa (*dovğa*) yoğurtla yapılan bir növü şorbadır ki, indiki halda belə Gəncənin bəlli özəlliklərindən sayılır.

Əsla!!

Əsərlərini ərəbcə yazmışlar ikən türklük haqqındakı duyğularıyla Türk kültür və milliyətçiliyi tarixində müstəsna yer tutan Kaşğarlı Mahmudlar, Qurlu Fəxrəddin Mübarəkşahlar, Zəməxşərli Mahmudlar nə qədər türklərsə, Nizami də onlar qədər türkdür!

Nizaminin türklüyünü inkar etmək onun 800 il sonra dəxi təzəliyini mühafizə edən “türkcə”sini anlamayan fəci bir “həbəşilik” olur.

III

NİZAMİDƏ QAFQASYA

Qafqasya hərbində rus komandanı Qıntalın əskərlərinə xitabından:

*Qazanırsaq bu rəsmigahı əgər,
Bu səfərki zəfər cahana dəgər.
Alırız ərzi iqtidarımıza,
Qoyarız tacı şahı başımıza.*

Nizami

1

Azərbaycanlı Nizami əsərlərini farsca yazmış olduğu halda, kəndisindən yarım əsr sonra doğulmuş bulunan “Qaplan dərisindəki pəhlivan” dastanının şairi gürcü Şota Rustavelidən daha artıq qafqasyalıdır.

Doğu İslam kultürü ilə İran ədəbiyyatının və bizzat, Nizaminin təsirində qaldığı bilginlər tərəfindən qeyd olunan¹ bu böyük gürcü şairinin ölməz əsərində dildən başqa hər şey yabançıdır: konusu bir hind dastanından alınmışdır, şəxs adları ilə vəqaların keçdiyi yerlər dəxi yabançıdır. Sadə Gürcüstan deyil, mənsumənin bütün Qafqasya şərtləriylə də açıq bir münasibəti yoxdur. Halbuki dil baxımından millilikdə Rustavelidən geri qalan Nizami konularına baxılırsa, ondan daha milli, daha yerlidir. Bu baxımdan, Qafqasya Nizaminin sənətində pək önəmli bir yer tutmaqdadır.

¹ N.Marr “Müslüman dünyasıyla təmasa gəlmədən Şota Rustavelinin romantik əsərinin vücut bulmasına imkan yoxdu” deyir. “İzvestiya”, №66. 17 Mart, 1937, Moskva. Bu konu üçün “Şota Rustaveli i yeqo vremya” məqalələr dərgisinə bax: Moskva, 1937. Bu kitabdan əsərimizin 82-ci səhifəsində iqtibaslar vardır.

Qafqasyanın Nizamidə sadə coğrafi bir anlam deyil, geopolitik baxımdan - qövmi, ictimai və siyasi bütün ünsürləriylə bir məsələ olaraq dəxi əkisləri vardır.

Şairin lirik ilk əsəri olan və Nizami adını dünyaya tanıdan “Xosrov və Şirin” mənzuməsindəki vəqaların önəmli bir qismi Ermənistanda, Azərbaycanda və Muğanda keçiyor. Şirin bir erməni prinsesidir, qışlıq sarayı Arranın mərkəzi Bərdədə bulunan kraliça Şemiraminin vəliəhdidir. Könlünü Şirinlə qapdıran Sasani prinsisi gənc və gözəl Xosrov “eşq həyatının ilk baharını” Muğanın ilıq havasında və Bərdənin mülayim qış gecələrində keçiriyor. Burada insanlar gözəl, hür və məsuddurlar. Qadınlar, qızlar erkəklər kimi sərbəstdirlər: ata minər, ova çıxar, müsabiqədə iştirak edirlər. Kraliça Şemiraminin və kəndisindən sonra bizzat Şirinin idarələri Nizaminin şair mühəyyələsində (*təxəyyülündə*) ən adil və şəfqətli bir idarə olaraq təsvir olunmaqdadır.

Azərbaycan şairinin yaradıcılığında Qafqasyanın tutduğu özəl yeri bilxassə bəlihtən əsər “İskəndərnamə”dir. Tarixdə vəqə (*həqiqət*) deyilsə də, Nizami idealizə etdiyi Makedoniyalı İskəndəri iki dəfə Qafqasyaya gətirmişdir. Birinci gəlişinin hekayəsi budur:

Daranın yenilməsi üzərinə İran taxtına çıxmış bulunan İskəndərə Azərbaycan komandanlığından bir adam gəliyor. Bu adam Ermənistanda atəşpərəstliyin hələ davam etdiyi xəbərini gətiriyor və təfsilat verərək deyir ki: “Atəşpərəstlikdə qalmış bulunan ermənilər başqa bir padişaha tabe oluyorlar. Ermənilərin rəisləri Abaza (Nizamidə Abxaz) kralı Duvalinin tərəfindədir: qədəhlərini onun sağlığına qaldırıyor, məmləkət xəracını ona göndəriyorlar”. Bu təfsilatı verdikdən sonra azərbaycanlılar İskəndəri oyanıq tutmaq üçün bunu da əlavə ediyorlar: “Önü alınmazsa, təhlükə Azərbaycanı da sarar”.

Bu xəbəri alan İskəndər həmənm Ermənistan üzərinə yürüyor. Bir həmlədə məmləkəti alıyor, atəşpərəstlikdən burada əsər buraxmıyor. Bundan sonra Abazaya (*Gürcüstan*) basqın yapıyor. Vəqayı xəbər alan Duvali çarəyi müqavimətdə deyil, padişahı istiqbalda buluyor. İskəndər möhtərəm bir misafir sifətiylə Abazada iyi qarşılanıyor. Bir müddət burada qalıyor. Nizaminin nəql etdiyi rəvayətə görə, Tiflis şəhərini yəpdiriyor.¹

¹ Çenin qoft ba pur-e dehqan-e pir,
Ke Teflis əz u şad emarət-nəzir. (*farıca*)
Qoca dehqanın oğluna belə dedi ki,
Tiflis onun tərəfindən tikilib. (*tərcüməsi*)

Burada ikən İskəndər Bərdənin şöhrətini eşidiyor. İskəndəri maraqlandıran bu “tərif”i Nizami bizə təsvir ediyor. Bu təsvirə görə, Bərdə ilə ətrafının qışın cənnəti andıran bir mənzərəsi varmış: təmmuzda çəmənlər çiçəklərlə örtülüymüş, qışın da bahar yeli kimi ilıq bir havası varmış, yaşıllıqlarla örtülən yer, İrəm bağında olduğu kimi, sögüt və musk qoxarmış, altun və su ilə yoğurulmuş kimi, toprağı zəfəran əkinini andırırmış. Kür nəhri də buradan keçiyormuş. Bu yaşıl yurdda yaşayan insanlarda könül xoşluğundan başqa bir şey yoxmuş: hamısı şən və məsudmuşlar.

Bu “cənnətdən yurdun” sahibi Nüşabə adında bir qadınmış. Həyatını eys-nuş içində keçirən bu qadın ağıl və tədbirilə də tanınmış.

Kraliça Nüşabənin hökumət sürdüüyü Bərdə qadınlar tərəfindən idarə olunan bir “şəhri-zənən”miş. Kraliçanın hüsurunda min bakirə xizmət edərmiş, qadın minicilərdən (*süvarilərdən*) təşkil olunmuş qoruyucu alayından başqa otuz min qədər də əli qılınclı erkək əskərləri varmış.

Nüşabə qadınlardan başqa kimsəyi yanına buraxdırmaz, erkəklərə ehtiyac göstərməmiş. Sarayında “kədxuda”lardan geri qalmayan “kədbanu”ları varmış.

İskəndər ordusu ilə gələrək Bərdənin yaxınında qərargah quruyor. Fəqət hər getdiyi yerdə yerli hökmdarlar tərəfindən qarşılanır, əlinin öpül-məsinə və kəndisinə biyət olunmasına alışan imperator qadın padişahın kəndisini qarşılamağından heyrətdə qalıyor. Nüşabə İskəndəri bizzat qarşılamiyor, sadəcə ordusunun ehtiyacı üçün yeyəcək göndərməklə yetiniyor.

Bərdənin məmurluğu (*abadlığı*), ədalətlə idarə olunduğu, əhalisinin rifah və əmniyyət içində yaşadığı, məmləkətdəki zənginlik və gözəlliyə aid yayılan mənqibələri (lejanları) duyan İskəndər bir də Nüşabənin kəndisinə qarşı göstərmiş olduğu soyuqluğu görəncə bu “gözəllik diyarı”nı kəndi gözləriylə görmək, tədqiq və eşitdiklərini bizzat təhqiq etməyə qərar veriyor: bir elçi qılığına girərək kəndisi Nüşabənin sarayına yollanıyor.¹ Sarayda İskəndəri olağanüstü (*qeyri-adi*) mərasimlə qarşıliyorlar. Dilbər

¹ Bu olaya Xaqani Şirvaninin qəsidələrindən birində də işarət edilmişdir. Fəqət burada kraliçanın adı “Qidafə” deyə qeyd olunmuşdur. Beyit budur:

Qidafə xandəəm ke zəni bud padişah,

İskəndər amədəş be rəsuli soxən-qozar. (*farsca*)

Qidafə dediyim padişah bir qadın idi,

İskəndər elçiliyə onun yanına danışmağa gəlmişdi. (*tərcüməsi*)

saraylılar min bir izzət və ikramla “elçiyi” qəbul salonuna alıyordular. Nəhayət, Nüşabə kəndisini qəbul ediyordular.

“Elçi” ilə kraliça arasında keçən görüşmə səhnəsi sürprizlərlə dolu, son dərəcə həyəcanlı və maraqlıdır. Hər şeydən əvvəl, kraliça müsafirinə maskasını açır: onun bir “elçi” deyil, bizzat İskəndər olduğunu üzünə vurur. İskəndər kəndisini inkar etməyə qalxıyordular.

Bu xüsusdəki qonuşma aşağı-yuxarı böylə keçmiş oluyordular:

İskəndər (elçi sifətiylə) - Böyük hökmdarım salam söylüyür və nə oldu ki, - deyir, - kraliça bizi qarşılamağa gəlmədi? Nə haqsızlıq gördü ki, düşmanımız kəsildi? Qılıncının daha kəsinliyinəmi, yoxsa oxunun daha yaxıcılığını güvəndi?!

Nüşabə - İskəndərin qılıncından nə qonuşursun? Sən başının çarəsinə bax ki, kəndin İskəndərsən. Pusquyu mənə qurdun, amma kəndin yaxalandın. Bişkin (*təcrübəli*) davran, çiy çıxdın (*xam olma*).

Elçi (İskəndər) - İskəndər bir muhitdir (*dəryadır*), mən bir irmaq; kölgəyə günəş deyər xitab etmə!

Nüşabə - Şöhrətin böyük, ismin böyükdür! Arslanı qurd dərisində gizləmə!

Elçi (İskəndər) - Gözündə böyüksəm də, əmin ol, İskəndər deyil, yalnız elçisiyəm. Bir elçi üçün cəsarətim çox görülməsin: tülküdən deyil, arslandan gəliyorum.

Nüşabə xidmətçi qızlardan birinə padişahların rəsmləri olan ipəkdən koleksiyonu gətirməsini əmr ediyordular. Gətiriyorlardı. Koleksiyonun bir kuşəsini açır və İskəndərə “bax!” deyir.

İskəndər Nüşabənin göstərdiyi kuşəyi açınca kəndi surətini görür: yaxalandığını anlıyordular, əndişəyə düşürdülər.

Nüşabə - Maraq etmə, məni yabançı görmə, kəndinə düşman sanma! Zati-şahanələrini təqdir edənlərdənəm. Nəradə olursa-olsun, qulluğa hazırım. Naxşını sənə göstərdiyim vurduğum naxşın tutduğunu göstərmək üçündür: təsəvvür etdiyim bütün naxşlardan könlümə yatanı ancaq səninkidir. Tanrı sağlıq versin. Doğruluğuma kəndin şahid olacaqsın!..

Bu yolda daha bir çox maraqlı nöqtələr və süni yeməklərdən ibarət sofraya kimi sürprizlərlə dolu olaraq uzanan bu görüşmə sonunda iki tərəf arasında bağlanan bir ittifaqla nəticələnir. Nüşabə İskəndərlə ordusunun şərəfinə böyük bir ziyafət çəkiyordular.

Bundan sonra İskəndər Şirvan yolu ilə Dərbəndə gediyor. Fəqət hərəkətidən əvvəl Nizami İskəndərə bir məşvərət yapıdırıyor. İmperator komandanlarını topluyor: millətlərarası dostluq üsuluna hörmətlə kraliça Nüşabənin sağlığına qədər qaldırıdıqdan sonra İskəndər bu deməcdə bulunuyor:

“İlkin, - deyir, - buradan geri dönmək, Ruma getmək niyyətində idim. İndi fikrimi dəyişdirdim: bütün dünyayı görmək və almaq qərarını verdim!”

Şair təsəvvür olunan bu səfərin ilk keçiləcək yollarını da bizə göstərir: bütün dünyayı ələ keçirməyi qərarlaşdırmış bulunan İskəndər “öncə Elbrus dağına yol bulacaq, bu dağı aşacaq, çölə çıxacaq, daha sonra, “mevkeb”ini (*qoşununu*) dəniz kıyısına çəkəcək, burada bir həftə qədər balıq və quş ovlayacaq, sonra isə baxacaq iradəsi nəyə qərar verirsə və zaman nə göstərsə, oylə yapacaqdır”.

Bu qərar üzərinə həkim Bəlisanın tövsiyəsiylə ərlər əllərindəki dəyərli şeyləri ortağ bir dəfinəyə gömüb, hər şeyin kimə aid olduğunu göstərən birər əlamətlə buraxıvermişlərdir (*çıxıb getmişlər*). (Lejana görə, İskəndər ordusunun Ruma dönüşü başqa bir yoldan olmuş, bu dəfinə burada gömülü qalmışdır).

Şirvandan keçərkən İskəndərə Dərbənd qalasında saxlanan bir taqım çapulçuların yolları kəsərək karvanları vurduqlarından, bütün məmləkəti qorxuda buraxdıqlarından və əhaliyi talan etdiklərindən şikayətdə bulunuyorlar. İskəndər yüz min kişilik ordu ilə qalanı tam qırx gün mühasirə edirsə də, almağa müvəffəq olamıyor. Bu başarısızlıq nəticəsində uğradığı müşkülü İskəndər, adəti üzrə, tədbir və sehrlə həll etmək istiyor. Alınan bir xəbərə görə, İskəndər o civarda mağarada yaşayan bir “piri saleh”i (doğruçu qoca) görməyə gediyor. Bu “pir”in duası sayəsində Dərbənd qalası, nəhayət, alınmış oluyor.

Bu sırada Xəzranlılar (“xəzraniyan”; farsca da yazılıb - *red.*) İskəndərə gəliyorlar: Qafqasya dağlarının ötəsindəki çöllülərin kəndilərinə basqın yapıdıqlarında və daima öldürüb soyduqlarından şikayət ediyorlar. İskəndər çarə olaraq “Səddi İskəndər” deyə tanınan Dərbənd hasarının yapılmasını kəndilərinə tövsiyə ediyor. İmperatorun əmriylə Xəzranlılar toplanıyor, dağ keçidlərini dəmir, çağıl (*çinqıl*) və ya qara daşdan bir xəlitə ilə (bir növü betonarmə) (*dəmir-beton*) qapadıyor, dar boğazda sağlam bir

səd yapıyorlar. Kəndi tərəfindən dəxi bu işə yardım üçün İskəndər “hasar yapmasını bilən ustalar və mühəndislər” göndərir.

Dərbənd səfəri və yapıları bitdikdən sonra İskəndər İrana dönür. Daha sonra Hindistan səfərini açır. Buradan da Çinə yollanır.

İskəndər Çində ikən ruslar Qafqasyaya axın edirlər. Bərdəyi yağma ilə Nüşabəyi əsir alırlar. İskəndərin ordusu ilə bərabər Çində bulunan Abaza əmiri Duvali Qafqasyadan qaçıb kəndisinə gələn birisindən olayı xəbər alır. Faciəyi bütün çılpalığıyla İskəndərə ərz edir. Bu məruzətində (*məlumatında*) Duvali deyir ki: “Ruslar axın yaparaq Dərbənd bölgəsinə girmiş, gəmilərlə dənizə açılmış, sahillərə çoxlu müharib (əskər) çıxarmışlardır. Əski hınclarını təzələmiş, oralarını yaxmış və yıxmışlardır, əllərinə nə keçmişsə, alıb götürmüşlərdir. Anbarlarda nə yeyəcək, nə də geyəcək buraxmışlar. Xəzinəyi boşaltmışlar, tacdakı almasları qoparmışlar, taxtdakı dibaləri (*ipəkləri*) sökmüşlər, Bərdə mülkünü yıxmışlar, zənginlik daşan bu şəhəri tamamiylə yağma etmişlər, gördüyünüz bunca nəzəninlərdən tək birisini sağ buraxmamışlar, nəhayət, Nüşabəyi də əsir edərək kəndiləriylə bərabər götürmüşlərdir!”

Durumu bu surətdə anlatdıqdan sonra Duvali İskəndərdən yardım diləyir və məruzatına bunları da əlavə edir:

“Görəcəksiniz, bir neçə sonra Rum ilə Xorasanı dəxi təhdid edəcəklərdir”.¹

Farscaı öyrənən İskəndər təəssür və hiddət içində bunları söylüyor:

“Bir yola çıxayım da, görürsünüz nə qədər rus qafası uçuracağım (əzə-cəyəm). Dünyada nə rusdan, nə də ona uyan Burtasdan bir əsər buraxmayacağım. Bu hıncı (*intişamı*) ruskardan almazsam, mən İskəndər deyil, bir köpəyim. Burtasın² cigərini yırtmazsam, ondan da, rusdan da betər bir məxluqum!”

Bu surətlə qərarını verən İskəndər Türkiyə, Xarəzm və Qırçaq çölü ilə həmişə Qafqasın yardımına qoşur. Qıntal³ adında bir komandanın

¹ Xələl çün dər an mərz-o-bum avərənd,
Təmə dər Xorasan-o Rum avərənd. (*farsca*)

² Burtas ruskarla müttəfiq olan Alanların rəisi olacaq deyər təxmin olunmaqdadır.

³ İskəndərin ruskalara qarşı yaptığı səfərdən Nizamiyə dayanaraq bəhs edən tədqiqçilərdən Şarmoy, Erdman, G.Yakob və başqaları Qıntalın (ad farsca da yazılıb - *red.*) bəzi IX yüzil ərəb müəlliflərinə ətfən görülən Qınazdan (ad farsca da yazılıb - *red.*) bozulmuş (*törəmiş*) bir söz olduğunu təxmin etmişlərsə də, rus müstəşriqlərindən Minorski buna pək də qanamıyor (*inanmır*). (Encyclopedie de L'İslam).

idarəsində bulunan rus ordusu ilə qarşılaşıyor. Rus ordusu, anlaşıldığına görə, alanlarla da müttəfiq imiş.

Rus ordusu ilə Rum ordusunun qarşılaşmaları şair tərəfindən təfsilatla anladılmaqdadır. Bu təfsilata görə, ruslarla Rum padişahının böyük bir ordu ilə gəldiyi xəbər verilmiş; bu xəbərə görə, Rum ordusu yel sürətiylə gələn bir dağ kimi imiş, yürüyüşündən yer sarsılıyormuş. Bu orduda çəliktən (*polad*) zirehlərə bürünmüş iki yüz fil varmış ki, “yerin qanını qaynadıyorlarmış”.

Rus ordusunun komandanı bu durumu görüncə tədbir almış: “yeddi rusdan” toplanan bir ordu vücuda gətirmiş, “Burtas, Alan və Xəzran”dan dəxi topladığı adamlardan adətə “bir dəniz və dağ” yapıvermiş (*yaratmış*), buradan ta Qıpçaq çölünə qədər, yer üzünü qılınclılar və dəmir geyimlilərlə doldurmuşdur. Sayılması mümkün olmayan bu ordunun sadəcə cəbhə tərəfi 900.000-ni aşırırmış!..”

Qıntal ordusuna söylədiyi nitqdə haşin (*kobud*) və qavğacı (*döyüşkən*) rusların nazənin rumlarla çinlilərə mühəqqəq üstün gələcəklərini söylüyor.

Rum ordusu, Qıntalın nitqindəki kimi, sadəcə rumlulardan və çinlilərdən deyil, mərkəzi rumlulardan ibarət olmaq üzrə bütün millətlərdən toplanmış, müttəfiq bir imperatorluq ordusu imiş.

Nizami savaşa girmədən öncə İskəndər tərəfindən toplanan hərbi divanında aşağıdakı müməssil komandanların bulunduğunu təsbit etməkdədir: bu toplantıda Çindən - Qıdırxan, Xütəndən - Qurxan, Mədayindən - Rəis, Yəməndən - Vəlid, Abazadan - Duvali, Reydən - Hindi, Kəyanilərdən - İstəxrlı Qubad, Mazəndarandan - gilanlı Zərivənd, Xavərəndan - Pəşəng, İraqdan - Vəfur, Ermənistandan - Bəziyar varmış.

Bu listəyi verdikdən sonra şair daha çox təfsilatla baş ağrıtmamaq üçün olacaq, “nəhayət, Yunan, Firəng, Misir, Şam və sayılmayacaq daha bir çox məmləkətlər” qeydiylə işin içindən çıxıyor.

İskəndər “millətlərdən mürəkkəb” (*ibarət*) bu toplantıda bir nitq veriyor. Bu nitqində o, düşmanın qüvvət və cəsəətini qeyd etməklə bərabər, zəfini (*zəif yerini*) də göstəriyor. “Qüvvətləri cəhillərindən (*cahilliklərindən*) gələn rusların təbiətə üstün qüvvətlərinə qarşı silah və bilgi qüvvətiylə üstün gələcəyiz” deyir.

Silah arkadaşlarına güvən və ümid vermək üçün İskəndər nitqində siyasi bir nöqtəyə dəxi işarət ediyor. Çox önəmli olan bu nöqtəyi qeyd etmədən keçəmiyəcəyiz.

İskəndər rus ordusundan zətən əndişə etmədiyini, “çünki dağlardan axan sellərin müttəfiqlərə müsaid” olduğunu qeyd etməklə bərabər, sözüünə böylə davam ediyor:

“Xəzər dağından¹ Çin dənizinə qədər bütün yerlər üst-üstə türklərlə doludur. Türklərin rumlarla əkrabalığı yox və rusdan ziyadə rumlara qarşı kin bəsliyorlarsa da, bu yerdəki türklərin oxları ilə rusları devirmək pək qolaydır”.²

İki ordu arasında təfsil və təsviri sözün uzanmasına səbəb olacaq çox qanlı savaşlar başlayor. Altı-yeddi dəfə, dastanlardakı pəhlivan qarşılaşmaları şəklində, həyəcanlı və igidlik savaşlarından sonra İskəndərin kəndisi tərəfindən yenilən “silah batmaz, güc yetməz və adama bənzəməz rus devi”nin ustaca atılan bir kəmənd vasitəsilə sürüklənib bağlanması üzərinə başlanan “cəngi-məğlubə” (*meydan müharibəsi*) “vəhşi rusların” qaçması, Qıntalın əsir düşməsi və Qafqasyanın istiladan qurtulması ilə tamam oluyor.

Mədəni dünya ordusu qalib gəliyor. Bu zəfərin önəmini Nizami rus komandanı Qıntala “Bu yerləri ələ keçirsək, aləmi yenər, bütün dünyayı tutar, cahana hökmdarlıq edər, daima hakim qalırız” mənasındakı bu beyitləri söyləməklə anlatmış oluyor:

*Gər in dəstqah-ra be dəst avərim,
Bər eqlim-e aləm şəkəst avərim.
Cəhanra bəğirim, şahi konim,
Həme sale sahib-kolahi konim.
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

¹ Xəzər dağından məqsəd Kaspi dağları dəxi deyilən Qafqasya silsiləsidir.

² Zə kuh-e Xəzər ta be dərya-ye Çin,

Həme tork bər tork binəm zəmin.

Əgərçə nəşod tork bər rum xiş,

Həm əz ruseşan kine ba rum biş.

Ze peykan-e torkan-e in mərhələ,

Təvan rixt bər pa-ye rus abele. (*farsca*)

Xəzər dağından ta Çin dənizinə,

Türklər yayılmış yerin üzünə.

Gərçi onlar əqrəbamız deyillər,

Rusdan artıq həm Rumlara kinlilər.

Türkün gücüylə biz fəqət gerçəkdən,

Tam kəsərik rus ayağını bu yerdən. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

Buradakı Türk-Rum münafrətindən (*ixtilafı*) bəhis şairin yaşadığı dövrdən əvvəlki yüzildə səlcuqlularla bizanslılar arasında vüqu bulan mücadilələrdən mülhəm olsa gərəkdir.

Bu zəfər üzərinə Nüşabə qurtarılıyor və Abaza əmiri Duvali ilə bərabər Bərdəyə dönüyor.

Siyasi və əskəri hər zəfərini bir könül zəfəriylə qutlayan İskəndər ruslar üzərindəki bu parlaq zəfərini də savaşı əsnasında bəklənilməyən bir şəkildə “rus devinə” qarşı qəhrəmanlıq göstərmiş olan “çimli bir türk gözəli”nin vüsaliylə qutlamışdır.¹

2

“İskəndərnamə”nin müqəddiməsində Nizami bizə “hər qapıdan topladığı bir dür” ilə “gəlin kimi süslü” bir ev yaptığını anlatmaqdadır. Bu “mimarlıqda” o, hər şeydən öncə, “divarların təməlli olmasına” önəm vermişdir. Tarixi konu təməli üzərində ədəbiyyat binası yapan şair “təqəddüm və təəxxür”də (*anoxronizmdə*) məhzur (*eyib*) görməmiş: “doğru məqsədə ziqaqlı yollardan getmək zorunda olduğundan” bu xüsusda kəndinə müsəmiyə (*güzəşt*) istəmişdir. “Çünki, - demiş, - süslü nəzm dilində pək də doğruluq aranmaz”.

Bu fikri bizim alışqan olduğumuz çağdaş bir üslub ilə söyləmiş olsaydı, Nizami “ədəbiyyat riyaziyyat deyil, qətilikdən (*dəqiqlikdən*) ziyadə, mübhəmlik və fantazi istər” deyərdi.

Nizaminin “süs” dediyi şeyə XIX yüzilin filosofu Spenser “duz” demiyormu?!.. İnsanlar doğruyu ləzzətləndirmək üçün ona, duz qədər olsun, yalan qatarlar. Nizami bu “duz”un kəndi təbiriylə “süs”ün ölçüsünü də veriyor: “doğruya bənzəyən yalan”. Bəylə bir yalanı o, “yalana bənziyən doğruya” tərcih ediyor. Deməli, XII yüzilin mənzum romançısı ədəbi tipi tam əsrimizin mənsur romançıları kimi anlıyor.

Kitabımızın sonunda üzərində daha genişliklə duracağımız Nizami sənətkarlığı bəhsiyələ ilgili olan bu müqəddimədən sonra şairin Qafqasya haqqında verdiyi bilgilərin “süs” ilə “həqiqət” tərəflərini ayıqlıya bilirik:

İskəndər Nizaminin idealizə etdiyi bir qəhrəmandır. Tarixçilər bu tarixi şəxsiyyətin Qafqasyaya gəlmədiyini söyləyə dursunlar: bu, Nizamiyi İskəndəri ədəbi bir tip olaraq buralara gətirməkdən alıqoyamaz. O bu

¹ Çimli türk qızının macərəsi təfsilatıylə bu bölümün V qismini təşkil edən “Nizamiyə görə qadınlıq” fəslində görülecəkdir.

xüsusdakı hər türlü mənqibəyi məmnuniyyətlə qəbul edər, çünki bu, şairə kəndi qəhrəmanlarının başını, candan ilgili olduğu olaylarla lejanlardan hörülmüş bir zəfər əkliliylə “süsləmək” bəşarısını veriyor.

Nizami eşqin, qadınlığın, gözəlliyin, ədalət, rifah və oyanıqlığın aşığıdır. Canı qədər sevdiyi yurdunun bu xüsuslardakı tarixi mənqibəvi və əfsanəvi hər türlü xatirələrini də sevir və sənətində bu sevgilərinin əkslərinə (*inikasına*) etina ilə yer veriyor. Dünya əfsanəsi, tarixi və ədəbiyyatından duyduğu hər hanki gözəlliyi də kəndi sənətinin adesəsindən (*şüzqəcindən*) keçirərək sevdiyi Qafqasyaya gətirmək Nizami “süsləyiciliyinin” bir özəlliyidir.

Ermənistan və Bərdə kraliçası olub, gözəl Şirini kəndisinə vəliəhd təyin edən Məhinbanunun əsl adı, Nizamiyə görə, Şəmiradır. Bu adın Neynəvanın (*Nineviyanın*) lejanlara keçmiş kraliçası Semiraminin adıyla münasibətdə olduğu aşıkardır. Şübhə yoxdur ki, xəyal ilə həqiqəti bir-birinə qatmaq üsulunu məharətlə qullanan sənətkar kəndisinə məlum olan Semirami lejanından mülhəm olmuş (*ilhamlanmış*) və bundan sevdiyi yurdunun keçmişini süsləmək üçün faydalanmışdır.¹

Əski yunan əfsanələrinin bir rəvayətə görə, Amasyada, başqa bir rəvayətə görə də, Dağıstanda hələ “Qızlar” adını daşıyan bir yerə yerləşdikləri qəbul edilən amazonları Nizami yurdunun tarixində zənginlik, məmurluq və gözəlliyilə tanınmış Bərdədə təsəvvür etmişdir. Nüşabənin təmsil etdiyi “qadınlar səltənəti” əski amazonlar lejanına verilmiş “yeni süs”dən başqa bir şey olmasa gərəkdir.

“Bərdədə, həqiqətdə də, bir “qadınlar səltənəti” varmıydı, yoxmudu?” məsələsi münaqişə götürə bilər. Fəqət Məsudinin “Arranın Bağdadı” və İbni Hövqəlin² “Rey ilə İsfahandan sonra dünyanın ən böyük, bərəkətli və gözəl yeri” deyərək tərif etdikləri zəngin Bərdənin ruslar tərəfindən yağma edildiyi, əhalisinin qılıncdan keçirildiyi, gözəl qadınlarının əsir aparıldığı

¹ Semirami, başqa təbirlə Semiramis və ya Semiramida Derxeto ilahəsinin qızıdır; göyərçinlər tərəfindən böyüdülmüş və tərbiyə olunmuşdur. Semirami öncə Suriya hökmdarı Onnun qarası olmuş, fəqət sonra Asur padişahı Nin kəndisini Onndan almışdır. İkinci qocası öldükdən sonra Semirami Nineviya taxtına çıxmışdır. Əski müəlliflər Babilin yapılışını ona bağlarlar. Yalnız Assur-Babil abidələrini deyil, İran abidələrini, hətta Misir ehramlarını da ona bağlarlar. Asma bağlarla, dağlıq yolların yapılması dəxi ona nisbət edilməkdədir. Semiraminin aşiqanə macəraları haqqında bir çox rəvayətlər və dastanlar vardır. Bütün bunların yanlış anlaşılmış bir şəkildə Assur-Babil mifolojisindəki eşq ilahəsi İstarla qarışdırıldığı təsəvvür olunmaqdadır.

² İkisi də X yüzil ərəb müəlliflərindəndir.

tarixi bir həqiqətdir. Bu qanlı həqiqəti ərəb tarixləri kimi, erməni qaynaqları da qeyd etməkdədirlər.¹

Yurduna candan bağlı bulunan ustad onun uğradığı faciələri üstündən yüzillər keçsə belə, yaşar, onun aktual ehtiyac və qayğılarıyla ilgilənir, yurdunun bütün acılarını ədəbi qəhrəmanları ilə bərabər yaşar və çarələrini onlara buldurmaq surətiylə vətəni və insani borcunu ödəmiş olur. Bunun üçündür ki, Nizami İskəndəri Qafqasyaya gətirmiş və burada onu kəndi sevdikləriylə sevişdirmiş və düşman gördükləriylə də vuruşdurmuşdur.

Gözəl kraliça Nüşabənin ruslar tərəfindən qaçırılması, bəlkə də, müqəddəsata qəsd edən vəhşi düşmanın zülmələrini bəlirtmək üçün fantaziya uyğun gələn şairanə bir simvoldur. Fəqət biz bu simvolu bizə yaxın bir dövrdə Xəzər sahillərini talan edən kazak axıncılarında (*basqınlarında*) da görüyoruz. XVII yüzil rus yağmacılarından məşhur kazak Stepka Razinin çaldığı (*oğurladığı*) “İran prinsesi” ilə keçən macərası məşhurdur.

Dərbənd keçidi quzeydən güneyə doğru sarkan (*keçən*) təhlükələrin tarixdə daimi bir yolu olmuşdur. Qədim İran ilə kəndisinə haləf olan ərəb xilafəti buradan keçib “Gülüstan” deyə tanınan Şirvana və daha aşağıda Arran, Muğan, İran Azərbaycanı (əski Midiya) ilə Ermənistan və Gürcüstan axınlar yapan “çöllülər”lə² xəzərlərə qarşı müdafiə etmişdir.

Məşhur Dərbənd hasarı bu müdafiə məqsədiylə yapılmışdır. Yapılışı Kəyanilərdən Ənuşirəvana bağlanan bu səddi ərəblər təmir ilə sağlamlaşdırmışlardır. Ərəblərlə xəzərlər arasında keçən mücadilələr məşhur “Dərbəndnamə”də təfsilatiylə yazılıdır.³ Nizaminin əsərində süslənən bu divarın “səddi İskəndər” halına qonduğunu (*düşdüyünü*) görüyoruz.

¹ XII yüzilin sonlarına doğru Şirvanşah Axsitan Mənuçehr tərəfindən qovulub və saray şairi Xaqaninin bir qəsidəsində qeyd olunan axından əvvəl də türlü çağlarda ruslar Azərbaycan ilə Xəzər sahillərinə qanlı axınlar yapmışlardır. Məsudi, İbn Əl-Əsir və başqaları kimi ərəb tarixçiləriylə Kaqankatvatsi kimi erməni tarixçisinə dayanan rəvayətlərə görə, zaman-zaman gələn bu axınlar topla olaraq “Tarixdə Azərbaycan-rus münasibətləri” serisində təsbit olunmuşdur (“Odlu Yurd”. 1929-30 koleksiyonu). Rusların bu tərəflərə axınları ta 880-dən başlayaraq 909, 913, 943 və 968 illərində təkrarlanmışdır. Bizzat Bərdənin zəbtiylə yağmasını, 943 sənəsinə aid olmaq üzrə, erməni tarixçisi Kaqankatvatsi dəxi qeyd etmiş və verdiyi təfsilat arasında qanlı rusların qadınlarla çöcüləri əsir götürdüklerini, özəl surətdə bəlirtmiş və böyləliklə müslüman qaynaqlarındakı məlumatı təyid (*təsdiq*) etmişdir.

² “Çöllülər”dən məqsəd əski Qırpaq vadisinin Alan, Peçeneq və sairə kimi köçbələri olsa gərəkdir.

³ Azəri türkcəsiylə yazılan bu kitab Mirzə Kazım bəy tərəfindən 1848-də Kazan Universiteti mətbəəsində basdırılmışdır.

Əskidən alanlarla xəzərlərdən gələn quzey axınları VIII və IX yüzillərdən etibarən ruslar tərəfindən yapılmağa başlamışdır. Bərdənin “İskəndərnamə”də təsvir olunan faciəsi işdə bu devirdə meydana gəlmiş qanlı olayların, İskəndər devrinə qədər “təqəddüm” etdirilən bir “süsü”dür, hətta bizzat Nizaminin zamanında vüqu bulub da, “Leyli və Məcnun”u adına bağlamış olduğu Şirvan şahı Axsitan tərəfindən dəf olunan rus təcavüzünün dəxi, heç şübhəsiz, bu “süs”də önəmli bir rolu olmuşdur.

Nizamidə rus ordusunun “müttəfiqi olaraq” “Xəzər”lərdən və “Burtas”lardan bəhs vardır. Bu qeydi biz IX yüzildəki rus axınından bəhs edən ərəb tarixçisi Məsudidə olduğu kimi, şair Xaqanidə dəxi buluyoruz.¹

Rus axıncılarıylə müttəfiqləri tarixi bütün devirlərdə Dərbənd keçidini aşaraq Qafqasya ilə ötəsini yağma etmiş bulunan düşmanların bir devir içinə sığışdırılmış və sonuncu rus vəhşilikləriylə süslənmiş bir simvoldur. Buna müqabil, İskəndərin komandası altında rus təhlükəsinə qarşı qoyan müttəfiqlər ordusu türlü tarixi devirlərdə quzey təhlükəsinə qarşı qoymuş və bu gün dəxi mücadilə etməkdə bulunan milli ünsürləri qavramaqdadır. Şair qarşılaşan bu iki düşman qüvvəti əsatir qaranlıqlarına bürüdüyü İskəndər devri kimi uzaq bir zaman içində çarpışıyorlarsa da, cızdığı tablo və yürüdüyü mühakimələrlə təsvir etdiyi mücadiləyi sadə kəndi çağı üçün deyil, bu gün dəxi aktual olan çox həyati fikirlərlə canlandırıyor. Şairin rus komandanına ətf etdiyi (*dedirdiyi*) Qafqasya səfəri haqqındakı aləmşümul əhəmiyyət və İskəndərin türk dünyası ilə Qafqasya məsələsi və rus təhlükəsi arasındakı münasibətə aid irəli sürdüyü əskəri və siyasi mütalihə (*müləhizə*), nəhayət, Qafqasyaya enən rusluğun bütün Yaxın Doğu için böyük bir qorxu oluşu bu gün dəxi zehinləri məşğul edən ana düşüncələrdən deyilmidir?!

¹ Məsudi Azərbaycan ilə Xəzər sahillərini talan edən rusların kəndilərinə keçid müsai-dəsi verdikləri üçün gətirəcəkləri qənimətlərin yarısını xəzərlərə vəd etdiklərini qeyd etməkdədir. Gərçi bu vədinə rəğmən, Xəzər padişahı müslüman xəzərlərə yağmadan dönmən ruslardan dindaşlarının intiqamını almalarına dəxi mane olmamışdır. Eyni şəkildə ruslar burtaslarla bulqarların dəxi tərüzlərinə (*hücumlarına*) uğramışlardır. Əbul Müzəfər Şirvanşah Axsitana yazdığı qəsidədə rus axınına işarət edən şair Xaqani dəxi ruslarla xəzərlərin müttəfiq olduqlarını qeyd etməkdədir. Nitəkim şaha xitabla böylə yazıyor:

Saheb-e mərzənd rus-o-xəzran,
Monker şode saheb-e əfsəranra. (*farsca*)
Rus və xəzərlər xəstələniblər ki,
Tac sahiblərini inkar edirlər. (*tərcüməsi*)

Görülüyor ki, siyasi ana düşüncələri baxımından, Nizami yetişdiyi yurdun geopolitik durumundan doğan daimi qayğıları duymuşdur.

Şairi kəndisindən 800 il sonrakı nəsillərə bu qədər canlı olaraq bağlayan şey, şübhəsiz, onun yetişdiyi mühitlə ta iliklərinə qədər bağlı oluşudur.

Təşbih və istiarələrində “ağ neft” ilə bu neftdəki tutuşqanlığa tez-tez başvuran bir şairin¹ qəhrəmanlarına ziyafət çəkərkən kəndilərinə qırmızı şərab sunaraq “qaraçay quzusunun eyni olan bulqar quzusu”² yedirdən bir hekayəsinin və ya gözəlin çənəsini “Şəki alması”na bənzədən³ bir şairin Azərbaycan və Qafqasya ilə hiss, zövq və məşrəb etibarıyla (*təbiətçə*) bağlılığına heç şübhə edilirmi?!

¹ Mahi-ye taze, morğ-e pərvəri,
Bərre-ye şirməst-e bolğari. (*farsca*)
Təzə balıq, bəslənmiş quş,
Süddən məst olan bulqar quzusu. (*tərcüməsi*)

² “Bərre-yi şirməst-e bolğari”, “Qaraçay quzusu” Qafqasya lokantalarının Kaxet şərabı ilə bərabər verilən məşhur şiş kababını təşkil etməkdədir. Bu Qaraçaydan məqsəd Quzey Qafqasyada bir türk elidir, kəndisi ilə qonşu bulunan Balkar türkləriylə bərabər yaşamaqdadır. Anlaşılan zamanımızda “qaraçaylı” deyə tanıdığımız quzu Nizaminin zamanında “balkar” sifətiylə anılıyormuş.

³ Sade zənəxi ço sibi Şəkki
Suzan tər əzan ke riğə Məkki. (*farsca*)
Şəki alması kimi sadə çənəsi,
Məkkə qumundan yandırıcı xalı vardı. (*tərcüməsi*)

IV

NİZAMİ GÖRÜŞÜ İLƏ RUS

Duvalinin İskəndərə raporundan:

*Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxıxdan!
Nizami*

Xəzər dənizi qayılarının, əvvəlki bölümdə verilən təfsilatdan anlaşıldığı üzrə, zaman-zaman rus korsanlarının (*quldurlarının*) yağmacı hücum və basqınlarına uğraması, bura əhalisində, şübhəsiz, qanlı xatirələr halında yaşamışdır. Nizamidə təsvir olunan Bərdənin yağması ilə Nüşabənin əsir götürülməsinə aid vəhşiliklərdə xalq içində daima təzə qalan bu xatirənin acı əksini görmək yersiz olmaz. Nizami zamanında bu acı xatirələrin daha qüvvətlə yenilənmiş olduğunu təxmin etmək də çox yerindədir. Məlum olduğu üzrə, o devirdə şirvanlılar Şah Axsitanın zamanında axıncı ruslarla şiddətlə savaşımış, Dərbənd ilə Şabranı bunların qaasib (*qasbkar*) əllərindən qurtardıqları kimi, Bakı limanı ilə Lənkəran altındakı Sarı limanında 73 gəmidən ibarət bir rus filosunu məhv etmişlərdir.

Şirvan sarayının rəsmi şairi Xaqani tərəfindən tarixi bir qəsidə halında təsvir olunan bu savaş¹, şübhəsiz, əski rus vəhşətlərinə aid qanlı lejanların

¹ Xaqaninin bu məşhur qəsidəsindən bəzi beyitləri buraya nəql edirik:

Fəth-e to be cəng-e ləsgər-e rus,
Tarix şod aşeman mər anra.
Rayat-e to rus-ra əla rus,
Serser şode şax-zəmiran-ra.
Peykan-e şəhab-rəng çun ab,
Atəş zəde div-ləşkəran-ra.
Dər zəhre-ye rus rande zəhrab,

xatirələrdə yenidən canlanmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, bu amillərin təsiriylə təcavüzə uğrayan və bundan daima əndişədə bulunan xalqın mühəyyələsində rus iyrenc və qorxunc bir tip şəklində təsəvvür edilmişdir. Xalq ədəbiyyatı bilgisiylə uğraşanlar “dev” dediyimiz insana bənzəməyən qorxunc məxluqların, pək əski çağlarda dədələrimizə müsəl-ləd olmuş (*başına bəla olmuş*) düşmanların nəsil-dən-nəsilə nəql olunmuş həyulalarından (*qorxularından*) başqa bir şey olmadığını bilirlər. Orta çağ Doğu ədəbiyyatında qanlı izlər buraxan rus axıncılarının, bir tip olaraq, nasıl təsvir edildiklərini görmək bizə o zamankı “rus devi” haqqında bir fikir verə bilər. Nizamidə bu baxımdan maraqlı təfsilat vardır. Bu təfsilat-dan çıxarılan məlumata görə, rus tipi “pişik gözlü” (bu gözlər kiçikdir və rəng etibariylə göydür), sarı saçlı və qırmızı üzlüdür. İctimai baxımdan ibtidai bir mərhələdədir. Din etibariylə mədəniyyətdən çox uzaq, tək Tanrı fikrindən yoxsul qalmış bir fətişist. Yabanı bir həyat yaşar. Zəngin qonşu-larını yağma etməklə keçinir. Vücutca iri və güclüdür. Atılqan, cəsarətli və qovğacıdır. Fəqət silahları ibtidaidir. Məlumatdan məhrumdur. Ruslar bilgisizdirlər. Cəsarətləri cahillikləriylə mütənasibdir. Yeddi tayfadan ibarətdirlər. Sayca qələbəlikdirlər. Qonşuları Alanlar, Burtaslar və Xəzər-lərlə gah barışda və müttəfiq, gah da savaşa və düşməndirlər.¹

Nizami kəndi zamanında yaşayan lejan üzərinə olacaq, İskəndər ordu-su ilə qarşılaşan rus ordusundan bir qəhrəman tipinin bizə tam bir təsvi-rini veriyor:

Savaşın altıncı günündə rus ordusundan adama bənzəməyən dev kimi birisi meydana atılaraq qarşısına çıxan bütün pəhlivanları yeniyor. Kəndisinə silah batmayan və güc yetməyən bu “dev”i İskəndər qullan-dığı tədbirlə kəndisi bərtərəf etmək (*aradan götürmək*) zorunda qalıyor və ancaq bu əcəyib məxluqun əsir edilməsindən sonradır ki, rus ordusu məğlub oluyor.²

K-əndaxte yeğləq-e pəran-ra.

Yek səhm-e to xezrvar beşkəst,

Həftad-o-se kəşti əbtəran-ra. (*farsca*)

“Yığlıq” təbiri Əli Əbdürrəsul türkcə bir kəlimə olaraq “ox” mənasına almaqdadır (Xaqani divanı).

¹ Nizaminin ruslarla qonşuları arasındakı münasibətlərə dair bu notları tarixi bilgilərə mütabiqdir.

² Bax: səh. 198

Yalnızbaşına bir müttəfiqlər ordusunu qorxuya düşürən bu devin halini maraq içində bulunan İskəndərə bu şəkildə anladılar:

“Qaranlıq diyarı”nın (“Zülmət”; bu söz farsca yazılıb *-red.*) yaxınında yolu tük qədər incə” bir dağ varmış. Burada “yapıları (*evləri*) topraqdan” ikən “dəmir dayanıqlı” adamlar yaşarmış. Əsillərinin nə olduğunu, nasıl və nədən yarandıqlarını kimsə bilməzmiş. Üzləri qırmızı, gözləri göymüş, qızınca arslandan qorxmayan bunların bir tək bütünü bir orduya qarşı gəlir bir gücdə imiş. Savaşa qalxınca, kişili-qadınli birər qəhrəman kəsilir, aləmi xarab edərlərmiş. Bunlardan kimsənin ölüsü görülməmiş, dirisi də pək az bulunuyormuş. Çobanlıqla keçiniyorlarmış. Satılıq mətələri (*malları*) dəriyə münhəsirmiş. Qara samur dərisindən başqa dəyərlili bir şeyləri yoxmuş. Hiylə ilə siyah olan samur bunların yerindən başqa bir tərəfdə bulunmazmış. Qadın-kəşi hamısının alnında kərgədan kimi bir tək buyuzları olmasaymış, “çirkinlik baxımından” üzləri tıpkı ruslarınkini bənzərmiş. Uyumaq istər ikən bunlar bir ağaca dırmanır, qafalarını budaqlar arasına sıxışdırır, bir dev kimi hərəkətsiz bir halda uyquya dalarlarmış. Böylə, asılı bir durumda, gecəli-gündüzlü uyurlarmış. (“Çünki şüursuzluğun əsəri uyqudur”). Ruslar qoşaraq gəlir, bu asılı devə baxarlarmış. Üsulca davranır, ətrafını çevirir, ip və zəncir gətirir, kəndisini bağlarlarmış. Sıxıca sarıdıqdan sonra əlli kəşi omuz-omuz verir, kəndisini ağacdən çəkərlərmiş. Uyqudan ayılan dev qorxunc bir surətdə qoşar (*qızılaşar*) və kəndisini saran zinciri qoparacaq olursa, əlli kəşidən kimsəyi diri buraxmazmış, bağı sağlam və qopmaz olunca kəndisini üsulca Rusiyaya götürürlərmiş. Bu durumda tutulan dev yedirir, içirir, köydən-köyə və evdən-evə götürüb, kəndisini bəsləmək üçün vergi toplarlarmış. Əjdəha kimi daima zincirdə tutulan bu təbiət ayqırısı bir savaş olunca bütün hiddət və qızğınlığıyla düşmən üzərinə saldırdılıyormuş.

Masallardakı qəhrəmanlara aid özəlliklər qəhrəmanın mənsub olduğu mühit və cəmiyyətin xarakterini təsvir edərlər. Nizami təsvir etdiyi bu “rus dev” ilə zamanındakı vətəndaşlarının rus haqqındakı təsəvvürlərinə, şübhəsiz, tərçüman olmuşdur.

Oxuyucularımız “Həft peykər” əfsanəsindəki yeddi iqlimə aid yeddi gözəlin padişaha masal söylədiklərini xatırlarlar. Bu masallar, bir tərəfdən aşıqı məşuquna imrəndirən, digər tərəfdən də vüsəl yolunu min bir naz və istiğna (*qəməzə*) müşkülləriylə dolduran hekayələrdən ibarətdir. Bir

taqım müzibliklərlə (*əyləncələrlə*) dolu bu xoş və maraqlı hekayələrin yeganə qorxunc və qanlı rus gözəlinin söylədiyi masaldır.

Bir kərrə, şair qızıl (*qırmızı*) köşkü (eynən qübbə) rus prinsesinə ayırmışdır. Qızıl boya qanlılığın rəmzidir. Rus gözəlinin Bəhramı-Gura anlatdığı eşq masalı da təsəvvür oluna biləcək qədər qanlıdır:

Biri varmış, biri yoxmuş, qızıl saçlı, mavi gözlü bir rus prinsesi varmış. Bu prinses kəndisinə tilsimli bir qala yapdırmış, çəkilməmiş, bu qalanın içində bir köşkə yerləşmişdir. Kim tilsimini pozar, qalanın qapısını açarsa, ancaq ona varacağını elan etmişdir. Gözəl prinsesin vüsəlinə ərmək üzrə bir çox gənclər təcrübəyə qalxmışlar, fəqət qalanın tilsimini pozamadıqlarından, elan edilən şərtə görə, prinsesin əmriylə qafaları kəsilmiş, qalanın divarına asılmışdır.

Gəl zaman, get zaman qala divarına asılan başların sayısı on minləri aşmışdır.

Nəhayət, prinslərdən biri fədakarlıq nişanı olaraq üstünə qızıl bir gömlək geymiş, qalanı almağa qərar veriyor. Məqsədinin qanlı prinsesin əlini deyil, kəsilən minlərcə məsum gənclərin intiqamını almaq olduğunu elan etdiyindən xalq bu cəsarətli adamın başına toplanıyor. Nəticədə, qızıl gömləkli fədayi tilsimli qalanı açmaya müvəffəq oluyor.

Qızıl gənc qanlı prinsələ evləniyor və rus taxtına çıxıyor. Bunun üçün də kəndisinə “qızıl çar” deyirlər.¹

“Həft peykər”in ötəki masallarıyla bu rus masalı arasında, yuxarıda işarət olduğu kimi, gözə batan bir fərq vardır. Bəriki qorxunc və qanlı olduğu halda, ötəkilər xoş və zərif birər hekayədən ibarətdir. Oxuyuculara örnək olmaq üzrə, bunlardan ikisinin özətini aşağıda veriyoruz:

a) Qara köşkün gözəli hind prinsesi Bəhrama bu masalı anlatmışdır:

Çinin bir köşəsində, zahirdə heç bir vəsilə yox ikən, əhalisi qaralar geyinmiş və bunun səbəbini söyləməyən bir “susmuşlar şəhəri” (şəhri xamuşan) varmış. Bu matəmli şəhərin sirrini açmaq üzrə bir padişah qılığını (*qiyafəsinin*) dəyişərək əhaliyə qarışmış və edindiği (*tanıdığı*) bir dost vasitəsilə aradığı sirri öyrənmək üzrə kəndisinə göstərilən bir səbətə oturmuşdur. Səbət həmən

¹ Çün be sorxi boraq randəndəş,
Mələk-e sorxcame xandəndəş. (farsca)
Qızgınlıqla at çapdığı üçün,
Ona qırmızı geyimli hökmdar dedilər. (*tərcüməsi*)

havalanmış, kəndisini göylərdə pərilər diyarına gətirmişdir. Burada padişahı pərilər kraliçası eyi qəbul etmiş, şərəfinə parlaq müsəmərələr (*ziyafətlər*) vermişdir. Bu gecələrdə müsafirə qarşı kraliça bizzat muaşiqədə (*eşqbazlıq*) bulunmuş, fəqət təhrik edilən erkəkliyinin atəşini söndürmək üçün yatağına kəndisi girməyib, cariyələrindən birini göndərmişdir. Bu surətlə gecələr təkrar olunmuşdur. Qırxıncı gecə bizim yerli bu göylü pəridən əl çəkməməyə qərar vermiş: “Heç bir cariyəyi qəbul etməm, illə (*yalnız*) səni istərim” deyərək dirəncə, pərilər kraliçası “Pəki bir ləhzə gözlərini yum ki, hazırlanayım” demişdir. Bizim qəhrəman sevinclər içində həmənlə gözlərini yummuş, fəqət açınca kəndisini eyni səbət içində yerə enmiş olaraq bulmuşdur.

Bunun üçün o da ötəki “susmuşlar” kimi, qaralar geyinmiş, səssizliyə dalmışdır.

b) Sarı köşkün gözəli, ikinci iqlimin prinsesi bu masalı anlatmışdır:

Həzrəti Süleyman ilə qarısı Bilqeysin¹ əli sakat (*şikəst*), ayağı topal, xəstə bir çocuqları varmış. Qarı qocasına:

- Nə olur, Allahdan bu çocuğa şəfa istəsənə! - demiş.

Süleyman bir gəlişində məleykə Cəbrailə açılmış, Cəbrail təkrar gəlincə Allahın tövsiyəsini Süleymana bildirmiş: “Babasıyla anası doğruyu çəkinmədən etiraf edərlərsə, çocuq həmənlə eyiləşir” demişdir.

Bunun üzərinə Süleyman Bilqeyyə sormuş:

- Məndən başqa bir kişiylə meyil edərmisin?

Bilqeys:

- Sən həm gözəl, həm zəngin, həm də ağıllısan. Daha mükəmməl bir kişi təsəvvür olunamaz, fəqət etiraf edərim ki, hər hanki gözəl bir gənci görəncə ürəyimdə bir arzu duyuram.

Anası bu sözünü bitirincə xəstə çocuq qollarını tam açaraq:

- Bravo, anacığım, - demişdir.

Bu dəfə də qarı qocasına dönmüş:

- Haydı, indi də sən doğruyu söyləyiver, - demiş.

Süleyman anlatmış:

- Sərvətim başımdan aşmışdır. Allah məni hər şeydən müstəğni yapmışdır. Fəqət etiraf edərim, biri mənə para və sərvət təklif edərsə, onu da rədd etməm.

Derkən çocuq: - Bravo, babacığım, - deyərək yürüməyə başlamışdır.

¹ “Bilqeysi” Balqız deyərək oxuyanlar və bunun türkcə bir ad olduğunu sananlar da vardır.

“Həft peykər”in digər dörd masalı da aşağı-yuxarı bu növidən xoş şeylərdir. Hamısını burada, təbii, xülasə edəməyiz, söz uzanmış olar.

Rusiyaya aid masalda etiraf etmək gərəkdir ki, yaşadığımız günlərin realitəsini andırır bir özəllik vardır: yalnız çarlığın qanlı rejimini təmsil edən qəddar prensesi ilə deyil, bu masal sözdə məzlumların intiqamını almaq üçün ayaqlanmış ikən işdə prenseslə evlənərək taxta çıxan qızıl demaqoq tipiylə dəxi bu cəhəti təyid etməkdədir.

Əskəri qəhrəmanlarını kərgədan buynuzlu bir dev, gözəllik pərisini də minlərcə məsum gəncin qanına girən bir qəddar şəkildə təsəvvür etdiyi rusun çehresi Nizaminin nəzərində kötüdür (zeşt; bu söz farsca yazılıb - *red.*).

Kərgədan buynuzlu qəhrəmanı ilə qara qəlbli gözəlini bir tərəfə buraxsaq belə, özgəgüdər şüarlar altında özgədər məqsədlər güdən demaqoq inqilabçısı ilə dəxi rus çehresi Nizaminin dış ilə iç ahəngindən doğan gözəllik anlamına görə, şübhəsiz, çirkindir.

İskəndərin yapmış olduğu iki böyük savaştan biri - Misirin zəncilərə qarşı müdafiəsi, ötəki də Qafqasyanın rslardan qurtulması üçün yapılmışdır.

İskəndərin yapıdqlarını xülasə edərəkən Nizami qəhrəmanının digər başarıları arasında bir də bunu qeyd etməkdədir:

*Ze souda-ye hendu, ze səfra-ye rus,
Foru ɟostəm aləm ço beyt-ol-ərus!*
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - *red.*)

Çin imperatoruna yazdığı məktubla İskəndər: “Məcusiliyi qaldırdım, rusların da köklərini qazıdım”, - deyə öyünməkdədir:

*Foru ɟostəm əz molk rəsm-e məcüs,
Bər avərdəm atəş ze dərya-ye rus.*²
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - *red.*)

¹ Hindu qaralığından, rus sarılığından,
Dünyanı gəlin otağı kimi təmizlədim. (*tərcüməsi*)

² Ölkədən atəşpərəstlik adətini sildim,
Rusun dənirindən atəş qopardım. (*tərcüməsi*)
Çingənə (*qaraçı*) (burada “zəngi” kimi farsca yazılıb - *red.*) ilə “rus” isimləri, Nizamidə çox dəfə mütərədif (*eyni*) olaraq qullanılıyır. Bunları şair mütrüb, rəqqas və çalğıçı rolunda göstəriyir. Məsələ:

Rus təcavüzünə uğrayan Qafqasyanın xəbərini İskəndərə gətirən Duvali isə axıncıları bu sözlərlə təsvir etmişdir:

*Setanənd keşvər, qoşayənd şəhr,
Ke xaman-e xəlqənd-o-dunan-e dehr.
Həme rəhzənanənd, çun qorq-o-şir,
Be xan natəvanənd, bər xun dəlir.
Ze rusi nəcuyəd kəsi mərdomi,
Ke coz surəti niştəş z-ademi!..¹*

Türkcəsi:

*Bunlar demiş şəhir yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, hamlar.
Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunxar,
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar.
Adamlıq bəkləməz bir kiməsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxılışdan.*

Çe başəd motrəb-e zəngi-yo-rusi,
Nə şayəd kərd əz-in behtər ərusi. (*farsca*)
Əgər zənci və rus mütrübü olarsa,
Bundan yaxşı toy etmək olmaz! (*tərcüməsi*)

¹ Bu beyitlərin fransızca tərcüməsi T.B.Şarmounin 1828-də Sankt-Peterburqda basılmış “Expedition d’Alexandre le Grand contre les Russes” (“Böyük İskəndərin ruslara qarşı yürüşü” - *red.*) əsərindən alınmışdır, eynən nəql edirik: “İls s’emparent des provinces et soumettent les villes: ce sont les hommes les plus barbares et les etres les plus vils du monde entier. Nul ne cherchera de l’humanite dans le coeur du’n Russe: car ils n’ontrien d’humain, si ce n’est l’exte’rieur”. Nizaminin “İskəndərnamə”sindən iqtibas olunan bu kitabın böyük bir qismi Kəlküttə basımı üzərindən Lui Spitsnagel tərəfindən, - ki, öncə Rus Dış İşləri Bakanlığına bağlı Doğu İnstitutu öyrəncilərindən idi, - tərcümə edilmişdir. Gənc yaşında ölənlər Luidən sonra əsəri Şarmou tamamlamışdır.

NİZAMİYƏ GÖRƏ QADINLIQ

*Bir şəxs qadıdır deyə namərd sayılmaz,
Namərd ona derlər ki, onun qayğısı olmaz.
Dünyada nə arslan kimi erkəkcə qadın var,
Erkək keçinən çoxları vardır ki, qadınlar.*
Nizami

Dərya qədər əngin və zəngin təbinin doğurduğu baha biçilməz əsərləri arasında Nizaminin yetişdiyi mühit ilə ilgisini bəliitmək məqsədiylə seçdiyimiz konulardan dörd əvvəlkilərinə nisbətə bu beşincisinin məsələ ilə doğrudan-doğruya ilgili olmadığı diqqəti çəkə bilər. Fəqət aşağıda görülcəyi üzrə, “Beşlik”də bəhsi keçən müsbət qadın tiplərinin həməm hamısı ya Qafqasya, ya da türk damğasını daşımaqdadır. Bundan başqa, qadınliq haqqındakı Nizami tələqqisinin (*görüülərinin*) dəxi daha ziyadə Qafqasya ilə türk dünyasının özəl həyat tərzi ilə gələnəyindən mülhəm olduğı görülməkdədir. Təsvir etdiyi qadın tiplərindən ən qüvvətliləri bulunan Şirin - erməni, Nüşabə - bərdəli (Azərbaycan), çinli cariyə (kəviz) də türkdür.

Yazı silsiləsinin məntiqi bağını təmin üçün indilik bu qədərcik bir qeydlə qalalım; iddianın nə qədər haqlı olub-olmadığı hökmünü isə, sıralanan dənil və materiallara görə, oxuyucu kəndisi veriyor.

Nizaminin əsərlərində rol alan qadınların həməm hamısında qeyd olunacaq dəyərlər vardır: Şemirami (Məhinbanu) Ermənistan, Muğan və Arrana hökm edən bir kraliçadır. Bu qadının idarəsindəki məmləkətlər məmur, xalq da əmniyətdədir. Sasani hökmdarı Xosrovun sevgilisi Şirin bu kraliçanın vəliəhdidir. İran şahzadəsinə vurulduğunu görən Şirinə verdiyi öyüd Şemiraminin hökumət hikmətinin ən böyük əsasına nüfuz etmiş

bir zəkaya malik olduğuna dəlildir: “Şəxsi eşqinin uğuruna, sakın, dinini və izzət-i nəfsini fəda etmə! Çünki bu, dövlətimizin təməlini sarsar” deyir.

Bərdədəki “qadınlar səltənəti” ilə gözəl kraliçası Nüşabənin təfsilatı yuxarıda keçmişdir. Bu səltənətdə hökm sürən rifah, ədalət, səadət və gözəlliyi qeyd etməklə şair, ikinci dəfə olaraq, qadınlığın şəfqət, yapıcılıq və səadət qaynağı olduğunu bəlirtmişdir.

Leyli Ərəbistan şərtləri içində qadınlığın uğradığı haqsızlığa zahirdə boyun əyməklə bərabər, gerçəkdə kəndisini sevgilisinə fəda edən səssiz bir mücadilə və dayanıqlıq göstərmişdir.

Bizanslı Məryəmin tipində şair hesab üzrə evlənmiş, rəqiblərinə qarşı amansız, qısqanc bir qadın örnəyini vermişdir. Qadınlığa aid mənfi Doğu tələqqisini (*münasibətini*) bu qısqanc qarının ağzıyla anladan şair bu ələlədə qadın tipində dəxi kəndisinə xas bir xarakter (səciyə) təsvir etmişdir.

Şirini qısqandırmaq niyyətiylə Xosrovun İsfahandakı “görüşmə evi”ndə bulduğu Şəkər adındakı alüftə (*yüngül*) qadında belə Nizami bir fəzilət təsəvvür etmiş, kəndisinə fəhuş içində ismətini qoruya bilmək kimi yüksək bir dəyər vermişdir.

Çinli türk cariyəsinin tipi haqqında, əvvəlcə, bəhsi keçməmiş olduğundan daha fəzlə təfsilat vermək istər:

İskəndər ilk dəfə Çində ikən xaqan tərəfindən kəndisinə, şairin “tork-e çini” deyər təsvif etdiyi bir cariyə hədiyyə olunuyor. Gözəlliyilə bərabər bu “türk”ün musiqi ilə rəqsədə olduğu kimi igidlikdə də mahir olduğu İskəndərə söyləniyor. Qadınlarda igidlikdən xoşlanmayan İskəndər bu gözəli qəbul ediyorsa da, həmə unuduveriyor (*unudur*).

Qafqasyada İskəndər ordusu ilə rus ordusu qarşılaşıyor. Qəhrəmanlar birər duello yapıyorlar. Duellonun beşinci günündə İskəndər ordusundan meydana atılan tanınmaz bir gənc bir gün əvvəl rum ordusundan bir neçə ünlü qəhrəmanı öldürmüş bulunan pəhlivanı öldürdüyü kimi, qarşısına çıxan digər bir çox rəqibləri dəxi yerlərə sərmiş, qaranlıq çökməsi üzərinə kəndisini tanıtmadan qərgəhə dönmüş və ordu içində qeyboluvermişdir.

Ertəsi gün rus ordusundan savaşı meydanına insana bənzəməyən dev kimi birisi çıxıyor. Silahı olmadığı halda, heç bir zərbə və silahdan qımıldanmayan bu dev qarşısına çıxan bütün igidləri kiminin qafasını qopararaq, kiminin bacağını qıraraq, kimini ayaqları altında çığnəyərək məhv ediyor. İskəndər ordusuna qorxu düşüyor. Böylə böhranlı bir anda dün rus

qəhrəmanlarını biri-biri arxasından yerə sərərək ətrafa panik verən gənc yenidən meydana atılıyor. Fəqət gəncin rus devinə bütün qüvvət və cəsariyyətlə endirdiyi zərbələrin heç biri təsir etmiyor. Bütün gücü ilə vurduğu çəlikdən qumbaralar (*polad toppuzlar*) belə devin başına dəyərək parçalanıyorlar. Güləşmə qüvvətdə eşi olmayan devin üstün gəlməsiylə bitiyor. Fəqət başından miğfəri (*dəbilqə*) düşən gəncin gözəllik və incəliyyətlə meydana çıxan qızlığına qıymayan dev kəndisini öldürmüyor, saçlarından tutaraq rus qərargahına götürüyor.

Duellonun yeddinci günü İskəndər kəndisi meydana gəliyor. Ortada duran rəqibsiz rus devinin boynuna atdığı bir kəmənd ilə onu ayaqdan düşürərək sürüklüyor və ordu içinə çəkərək kəndisini bağlatdırıyor. Rus dev həbsə atılıyor.

Devin yenilməsindən cəsarət alan İskəndər ordusu ümumi bir təərrüz (*hücum*) ilə rus ordusu üzərinə yürüyor. Meydan müharibəsi rusların bozulması və baş komandanı Qıntalın əsir edilməsiylə tamam oluyor.

Bu zəfər üzərinə İskəndər, adəti üzrə, hərbdə qəhrəmanlıq göstərmiş olanlara düşmən tərəfdən olsalar belə, iltifata bulunmaq üçün zəncirlənmiş olduğu rus devini hüzuruna gətiririyor. Bağlarını açdırıyor. Kəndisini lütf və oxşayışla yumşaltmaq təcrübəsində bulunuyor. Bağları açılan vəhşi isə dərhal qoşuyor, gözlərdən uzaqlaşıyor. Qərargahdakılar bu əcaib hərəkəti kəndilərinə görə yormağa başlıyorlar. Kimi vəhşinin çöllülük alışqanlılığıyla həməən kəndi səhrasına qovuşmaq arzusunun qüvvətli gəldiyinə, kimi də buraxdığı heyvanları üçün qəribəmiş olduğuna hökm ediyorlar. İskəndər də yapdığı təcrübənin şübhəli nəticəsi üzərinə düşüncəyə dalıyor.

Hər kəs bu əcaib vəqayı kəndinə görə incələməklə məşğul ikən baxıyorlar ki, dev qolları arasında gözəl bir qız gəliyor. Gəlir-gəlməz bu əcaib məxluq İskəndərin ayaqlarına qapanıyor və gözəli kəndisinə təqdim ediyor.

“Ay qədər” gözəl olan bu qız İskəndəri maraqlandırıyor. Kəndisini çadırına alıyor. Qonuşduruyor. Başından keçənləri öyrənmək istiyor. Analşılıyor ki, bu, Çin xaqanı tərəfindən İskəndərə hədiyyə olunan “türk gözəli”dir. Padşahın ihməliindən (*laqeydliyindən*) canı sıxılmış, cəng etməyə qərar vermişdir. Bütün orduyu heyrətdə buraxan tanınmaz gənc bu imiş. Rus devi qız olduğu üçün kəndisini öldürməmiş, almış, ruslara əsir götürmüşdür. Ruslar onu həbs etmişlərdir. Ətrafını “kötü səslə və kötü sözlü” ruslar çevirmiş ikən kəndisini tutan dev onu təkrar almış, İskəndərə gətirmişdir.

Qadınlarda igidliyi sevməyən Rum imperatorunun tələqqisini kəndi cəsarətiylə yenmiş bulunan bu qızdan “İskəndərnamə”nin ikinci qisminə şair təkrar bəhs ediyər:

İskəndər bu qəhrəman “türk gözəli”ni vəzirı həkım Arximedlə evləndiriyor. “Çin türkünün hüsn-ü aninə” vurulan Arximed vəzifəsinə gəlməz oluyor: o dərəcədə ki, İskəndər bizzat işə qarışıyor və “eşq dəminə düşmüş” filosofu oyandırmağa məcbur qalıyor.

Qadınlıqda böyük İskəndərin tələqqisini yenən mərdliyin bu timsalı yanında Nizami qadınlıqda zəka ilə qadınlıqda bilginin dəxi birər timsalını vermişdir:

“Həft peykər”də Bəhramı Gurun ox atmaqdağı ustalığına anladırkən şair padişahın xoşlandığı çinli türk gözəli bir cariyə ilə keçən macərəsinı da anladıyor:

Günlərdən bir gün Bəhram məiyətiylə bərabər ova çıxmış bulunuyor. Türlü başarılarla keçən bu gündə padişah bir çox ov ovlamış. Bəhram hər kəsin təqdirini qazanan atdığı oxlarla, sadəcə, Fitnə adını daşıyan bu çinli cariyənin soyuq bir tövrlə seyrçi qaldığını görüncə kəndisinə:

- Bax, bir ceyran gəliyor, bunu nə yapayım istərsin? - xitab etmişdir.

Cariyə:

- Bacarırsan, ard ayağı ilə qulağını biri-birinə tikiver! - demişdir.

Padişah ilkin yayına kiçik bir çaqlı (*çınqıl*) daşı almış, heyvanın qulağını acıtmış, heyvancığaz arxa ayağı ilə acıyan qulağını qaşırkən atdığı incəcik bir oxla həmən qulaqla ayağı biri-birinə tikmiş və qıza dönərək:

- Nasıl?!.. - deyə sormuş.

Muzib (*məğrur*) cariyə ihmalcı bir tövrlə:

- Bunda nə var, sanki bir idman məsələsi!.. - deyivermişdir.

Padişah qızın bu şımarıqlığına qızmış, kəndisini yanındakı subaylardan birinə verərək:

- Al götür, işini bitir, - demişdir.

Məhkum qız subaya yalvarmış: “Məni öldürmə, gizli bir yerdə saxlayiver” demişdir. “Günün birində, - demiş, - görürsün padişahın qızğınlığı keçər, mənə acır, aratdırır. O zaman salamatda olduğumu öyrənersə, sevinir. Bu sevincdən həm mən qurtulur, həm də sən qazanırsın” deyə subayı qandırmışdır.

Saxlandığı gizli yerdə isə Fitnə yeni doğulmuş bir buzovu hər gün iki-üç dəfə omuzlarına alaraq gəzinməyi və bulunduğu evin nərdivanlarından

aşağı-yuxarı daşımağı adət etmişdir. Böyləliklə, epeyi bir zaman keçmiş. Bir müddət sonra qoca bir öküz halına gələn heyvanı incə yapılı cariyə eyni nərdivanlardan çıxarıb endiriyormuş.

Günün birində padişah yavərinə: “Cariyəyə yazıq oldu” demişdir. Bu xəbəri alan ağıllı cariyə hamisi bulunan subaya padişahı bulduqları yerə müsafir çağırmasını tövsiyə etmiş. Subay bir vəsilə uyduraraq padişahı dəvət etmiş. Qonuşma əsnasında subay kəndisini şərəfləndirən padişaha olağanüstü qüvvət daşıyan bir cariyəsindən bəhs etmişdir. Padişah bu əcayib şeyi bizzat görmək istəmiş. Bu anda çinli cariyə, adəti üzrə, qoca öküzü omuzlarına alaraq nərdivandan yuxarı çıxarmış və gətirərək tam Bəhramın önündə “hah!” deyərək yerə qoymuş və padişaha “Gücümü gördünmü?! - demişdir.

Padişah:

- Əvət, - demiş, - bu, bir mərifətdir. Fəqət bir qüvvət deyil, sadə bir idman məsələsi! Yəni sən daha yavru bir buzov ikən bu heyvanı omuzlarında daşımış və təkrarlanan idman sayəsində bu nəticəyə varmışındır!..

Qız silvələnərək: “Bizim öküzə idman deyirsiniz, amma sizin gura idman deyənlərə ölüm ha, öyləmi!?” demiş.

Bu kinayəni eşidən padişah diqqətlə baxaraq kəndi “türk”ünü¹ tanımış, ölmədiyinə sevinmiş və həmən qoşaraq boynuna sarılmış və gül yanaqlarından öpmüşdür.

İdmanla qazanılan mərifətin dəxi dəyərsiz olmadığını qeyd edən padişaha haq verən Fitnə vaxtiylə kəndisini qəzəbləndirən şımarıqlığının səbəbini anlatmışdır: “Padişahım, yaptığınız mərifət olağanüstü bir şeydi, göydə mələklər, yerdə insanlar o nişançılığın heyranıdırlar. Bütün gözlər o anda sizə qibtə və heyranlıqla baxıyordu. Mən də bu nişançılığın məftunu və heyranı idim: yalnız sizi fəna nəzərlərdən qorumaq üçün öylə mühüm səmərə (laqeyd) bir tövir taxındım!..”

Özründə də günahında olduğu kimi qüdrət göstərən bu incə məxluqu Bəhram canı kimi bağına basmış və bu “suçlu” cariyəyi sadəcə bağışlamaqla qalmayıb, onu bir də kəndinə nikahlamaqla məsud etmişdir.

¹ Şah təşni-e tork-e xod beşenaxt,
Hendu-ye saxt piş-e u dər taxt. (*farsca*)
Şah öz türkünün eyhamını tanıdı,
Barışiq hindusunu ona tərəf çapdı. (*tərcüməsi*)

Bu surətlə çinli cariyə həm kəndisi qurtulmuş, həm də hamisi bulunan subay mükafata nail olmuşdur.

“İskəndərnamə”də zamanın alim və həkimlərini aciz buraxan qıptı (*qibtı*) Məryəm hekayəsi də vardır ki, kəndi çalışmasıyla, çağdaş istilahlə otodidakt olaraq yetişən bir bilgin qadın tipinin sərgüzəştini tamamiylə anlatmaq sözü həddindən fəzlə uzadır.

Nizamidə kişilər kimi ata minən, cəng edən, eyş-nuş əsnasında iffət və namuslarını, dəyər və izzəti nəfislərini qoruyan qadınlara aid çox canlı və şairanə təmsillər bulursunuz.

Fəqət şairin təsvir etdiyi ən gözəl, qüvvətli və tam bir qadın tipi, şübhəsiz, Şirindir. Bir tərəfdən ən böyük sevgi ilə Xosrova aşiq olan bu prinses, o biri tərəfdən də qadınlıq şərəfini yüksək tutan bir insandır. Eşqin verdiyi zəifliklə təslim olma uçurumunun ta kənarına gələn Şirin izzəti nəfsin, qadınlıq şərəfinin verdiyi qüvvətlə sarsılmadan duruyor, aşiqindən kəndisinə qarşı eşit müamilə istiyor. Normal hər hanki bir qadında olduğu kimi, Şirində dəxi içdən iki duyğu daimi bir mücadilə halındadır. Qadınlıq hissiylə seviyor, aşiq oluyor. Bu uğurda məmləkətini tərk ediyor. Taxtından keçiyor. Yalnızlığa qatlanıyor. İllərcə bəklilyor. Fərhad kimi fədakar aşiqinə şəfqət göstərməklə bərabər, əsl hədəfindən qaçmıyor. Təhəmmülün üstündə müqavimət və olağanüstü mətinlik nəticəsində istədiyinə istədiyi şəkildə ərişiyor.

Eşqindən gələn bütün zəif və izzətlərinə rəğmən, həyatda namus tələqqisindən (*prinsipindən*) ayrılmayan Şirinin ölümü də namuslucadır. Qocası Xosrovun öldürülməsi üzərinə kəndisini öldürən Şirin üçün Nizami “Şirindən başqa bu dünyada kimsə kəndisini başqası üçün öldürməmişdir” deyir.

Qocasının ölümünə təhəmmül etməyib ölən qadınlar yox deyildir. Fəqət Şirinin haqqı vardır: heç kimsə bir başqası üçün bu gözəllikdə ölməmişdir. O, qocasının məzarına, acısını xəfiflətmək üzrə, ağlamaq üçün gedən yaşlı bir qadın kimi deyil, yavuqlusuna qovuşmaq üçün qoşan məsud bir gəlin kimi getmişdir və bu “gəlin odasından” bir daha çıxmamışdır.

Erməni prinsesi Şirin xristian, İran padişahı Xosrov məcusi (*atəş-pərəst*) idi. Qəribə deyilmidir ki, əski İran əfsanəsinin təsvir etdiyi bu sevişmə eyni coğrafi bölgədə cərəyan edən daha sonrakı sevişmələrin əsaslarını qavramaqdadır. Məsələ, xalq eşq dastanlarından birinin qəhrəmanlarından Kərəm müsəlman, Əsli də xristiandır.

Türlü irq və dinlərə mənsub qonşular arasındakı böyük eşq dastanları dünya ədəbiyyatına məchul olmayan bir konudur.

Nizaminin qadınlıq haqqındakı görüşünü yaratdığı fəzilət sahibi qadın tiplərinə görə müsbət olaraq bəliitmək qabildir (*mümkündür*). Fəqət Nizami bizə qadın hüriyyəti və isməti haqqındakı görüşünü türk köçəbələrin-dən qırçaqlara aid gözəl bir hekayəsiylə də anlatmaqdadır:

Qafqasyaya gəlmək üzrə Çindən hərəkət edən İskəndər ordusu Qırçaq çölündə qərargah quruyor. İskəndər buradakı qadınların açıq gəzərək kişilərdən qaçmadıqlarını görüyor. Əskərlərinin ehtiyacından əndişə edən imperator müsafiri bulduğu məmləkət xalqının irz və namusuna təcəvüzə yer verməmək niyyətiylə qırçaq bəylərini topluyor. Kəndilərinə böyük iltifatda bulunduqdan sonra əndişələrini anladaraq qadınlarının qapatılmasını tövsiyə ediyor, çünki “Qadın daşdan, dəmirdən olsa da, genə qadındır. Qadının üzü örtülü olmaq gərəkdir” deyir. “Üzünü yabançılara açan bir qadın nə kəndisinin, nə də qocasının şərəf və heysiyyətini qoruyamaz!” deyər iyqazlarda bulunuyor (*xəbərdarlıq edir*).

Çöllülər padişahın bu sözlərini diqqətlə dinlədikdən sonra nə cavab versələr bəyənirsiniz? Qırçaq bəyləri İskəndərə deyirlər ki:

“Padişaha itaət edəriz. Zati-şahanələrinə biyət için and içmişizdir. Əhdimizdə durmuşuzdur. Fəqət üz qapamaq bu əhdə daxil deyildir, çünki bu, qırçaq adətinə uymaz. Sənin adətin üz qapamayı istərsə, bizim adət də göz qapamayı istər. Başqasının üzünü görməmək lazımsa, üzü deyil, gözü qapamaq gərəkdir. Padişah bizə darılmasın: üz qapadılacaq da arxayamı baxılacaq?!.. Bizim gəlinlərin odalarında yabançı kimsə yoxsa, bu yetişir. Padişahım, sən gəl də bu xalqın üzünü örtü ilə kirlətmə: daha iyisi bu örtüyü sən kəndi gözünə as! Bir göz qapanırsa, nə ayı görür, nə də günəşi! İmperator nə əmr edərsə, başarmağa hazırız, canımızı belə istərsə, veririz. Yalnız kəndi adətlərimizdən vaz keçəməyiz!”¹

Şəhərli İran-Bizans mədəniyyətinin müməssili İskəndər ilə çöllü türk kültürünün müməssilləri bulunan qırçaq bəyləri arasında keçən bu deyişmə səhnəsi bundan 20-30 il əvvələ varıncaya qədər türk-İslam dünyasını şiddətlə ilgiləndirən dartışmalara nə qədər bənzər deyilmi? Nizaminin

¹ Bəli şah-ra comle fərman-bərim,
Və likən z-ayin-e xod nəqozərim! (*farsca*)

qırçaqlıları bizim liberal düşüncüslü inqilabçılarımızla eyni zehniyyətdə deyillərmi?!..

“Qadının saçı uzun, ağılı qısadır”. “Qadın yaradılışında əskikdir”. Qadınlar əleyhindəki bu formullara Nizamidə dəxi təsadüf edirik. Fəqət şair bu biçimdən tənqidləri ikinci dərəcədəki qəhrəmanlarına söyləyir. Nizamının əsərində qadınları ən çox pisləyən yenə bir qadındır. Fəqət qısqanclıq kinyilə qocasını gözəl və ağıllı rəqibinə vurulmaqdan alı qoymaq (*çəkəndirmək*) istəyən bir qadın. Rəqibi Şirini qocası Xosrovun gözündən düşürmək üçün bizanslı prinses Məryəm qadınlar haqqında bunları söyləyir:

“Qadınlar şeyxlərə¹ bənzərlər: içdən xəbis, dışdan nəfisdirlər. Heç bir yerdə atda, qılıncda və qadında vəfa aranmaz. Vəfa deyilən şey kişidir, qadına nasıl güvənilir? Qadın deyincə mərdlikdən vaz keç. Kişilər çox düşündülər, daşındılarsa da, heç bir qadında doğruluq bulamadılar. Qadının sol böyürdən yarandığını söylərlər, bir əyridən heç doğruluq bəklənirmi?!”²

Bunlar rəqiblik və qısqanclıq hissiylə söylənmiş saçma sözlərdir. Nizamidə qadın ruhunun çağdaş Avropa ədəbiyyatında dəxi tez-tez görülən ruhi tərifi də təsadüf edirik. Leylinin evləndiyini xəbər alan Məcnuna yaxınları bunları söyləyirlər: “Qadın iki üzlü bir məxluqdur; görünüşündə barışçı, içdən savaşıdır; düşmən olursa, dünyayı yıxar, dost olunca da can yaxar. Yap desən, eşitməz, yapma desən, can atar, sən kədərli ikən o sevinir, sən sevinincə o kədərlənir. Bu, eyilərinin vəsfidir, kötülərindən Allah əsirgəsin!”

Leylinin istəyərək deyil, zorla yalnız görünüşdə evlənmiş olduğunu açığa vurmaqla şair qadınlar haqqındakı bu hökmündə qəti və haqlı olmadığını elan etmişdir.

Nizami qadınlığa ətfolunan (*şamil olunan*) kötülüklərin kəndilərinə xas fitrən deyil, arizi (*qazanılmış*) bir hal olduğuna qanədir və bu qənaətini

¹ Nizamının bu təşbihi də diqqətə dəyər. Anlaşılan onun zamanında dəxi “dışlarıyla içləri tutmayan” şeyxlər çoxmuş.

² Şairin qadınlıq haqqındakı bu qüsurlu düşüncüsü bizanslıya söyləməsi pək də təsadüfi deyildir. Ch.Dillin “Bizans portretləri” adındakı əsərinin rusca tərcüməsinə (Moskva, 1901) müqəddimə yazan professor M.Bazarov Moskva çarlığında yaygın bulunan “Pçela” dərğisindəki romandan tərcümə edilmiş bir məqalədən qadınlar haqqındakı bu sətirləri almaqdadır: “Kötülüklərin başlanğıcı qadınlardandır, həpimizin həlakına səbəb olan onlardır. Qadının hakim olduğu evə yazıq, yazıq o erkəyə ki, qadını dinlər”.

qocası Xosrovun məzarı üstündə kəndini öldürən Şirin haqqında yazdığı bu sözlərlə bildirməkdədir:

“Afərin Şirinə və onun dadlı ölümünə. Afərin can verib can götürməsinə. Eşq için böyləcə ölmək lazım. Canana böylə can vermək gərək. Hər qadın olan namərd deyildir. Əsl qadın arsız erkəkdir. Nə qadınlar var ki, arslan kimi kişi, nə kişilər var ki, qadın qadınıcıqdırlar!”¹

“Bu sözləri şair XII yüzildəmi yazmış?..” deyə heyrətmi ediyorsunuz?.. Etməyiniz, çünki şair 800 il əvvəl yaşamışsa da, bu sözlərini türk gələniyiylə Qafqasya şərtlərindən ilham alaraq yazmışdır.²

¹ Nə hər ke zən bovəd namərd başəd!

Zən an mərd-əst k-u bidərd başəd!

Bəsa rə'na zəna k-u şirmərd-əst,

Bəsa mərda ke ba zən dər nəvərd-əst! (*farıca*)

Nizaminin bu beytini Firdovsinin bu məşhur beytiylə qarşılaşdırınız:

Zən-o-əjdəha hər do dər xak beh,

Zəmin pak əz-in hər do napak beh. (*farıca*)

Qadın da, əjdəha da yerə batmalı,

Bu hər iki mürdardan yer üzü təmizlənməli. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

² Əlişir Nəvaiyə ayrılan yubiley dərgisininin 19-cu səhifəsində (Alişer Novoi. Moskva-Leninqrada, 1946. rusca dərgi) yazılı sətirlərin buraya alınması pak də yersiz olmaz: “Kəndisiylə çağdaş İran və ərəb aləminə nisbətə, moğol-türk dünyasının qadınlara daha yüksək bir yer verdiyini qeyd etmək gərəkdir!” “İslamiyyətin başlanğıcı və qadın” adlı əsərində məşhur müstəşriq və tarixçi Bartold VIII yüzildən tutaraq XV yüzilə qədər Orxon anıtlarıyla “Dədə Qorqud dastanları” kimi vəsiqələrə baxaraq qadının türk dünyasındakı yüksək mövqeyini göstərən bir çox misallar verməkdədir. Bu misalları biz A.Y.Yakubovskinin “Altun Orda” adındakı əsərində də görüyoruz. XV yüzildə Kiçik Asiyanın doğusunda, başqa təbirlə, Azərbaycanda yazıldığı təxmin olunan “Dədə Qorqud” hekayələrində xalq qəhrəmanlarıyla bərabər çalışan və əskəri hərəkətlərdə kişilərlə birlikdə önəmli rollar alan qadınlar buluyoruz.

KONULARDAN ÇIXAN SONUC

*Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.
Qafqas deyər zəvq alır,
Rusdan canı dağlıdır.
Gözəl qadın tipləri,
Ya türk, ya qafqaslıdır.
Şübhəsi yoxdur ki, o,
Bir azərbaycanlıdır.
M.Ə.R.*

İncələdiyimiz konuların sayısını çoxaltmaq istəsəydik, keçən beş Nizami konusuna, ilk öncə, “Nizamidə aktualıq” bölümünü əklərdik. Şairin yaşadığı mühitə candan bağlı olduğu bu bölümə dəxi maraqlı bir taqım incəliklərlə meydana çıxardı.

Nizamidə aktualıq kəndi başına bir konu təşkil edəmər. Müəyyən fikirlərini belə əfsanələrlə hekayələrin, təmsillərlə təşbihlərin rəmzli diliylə söylənməsini sevən şair heç bir zaman çağdaş bir terminlə söylərsək, bir publisist tövri taxınmamışdır. Bunun üçün də “aktualıq” Nizamidə sadəcə “qissədən hissə” çıxarmaq növindən bir “qüriz” (*qaçmaq*) şəklini almışdır.

Kitablarına yazdığı ithaflar dolayısıyla şairin xitab etdiyi hökmdarlara yurdsevərlik öyüdlərində bulunduğunu biliyoruz. Bunlardan başqa onun tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs edərəkən zamanındakı mövqe və iqtidar adamlarına dönərək bir neçə sətirlə yol göstərdiyi də görülür. Məsələ, İskəndərin yanında Ərəstu (*Aristotel*) kimi filosof bir vəzir olduğunu qeyd edərəkən şair dünyada müvəffəq olmuş padişahları genəl olaraq gözdən keçiriyor

və bütün bunların yanında birər ağıllı vəzir buluyor: Səlcuqlu Məlik şah, Qəznəli Mahmud, Sasani Ənuşirəvan kimi... Böyləliklə, şair çağdaşlarını oyanıq tutmaq istiyor.

Nizamiyə görə, bir padişahın yanılmaq və sözün mənəvi mənasıyla sarılmaq haqqı yoxdur. Bunun üçün də yanında ağıl, tədbir, rəy və vicdan sahibi bir vəzirə möhtacdır. Mənim və sənin ayağımız qayabilir (*büdrəyə bilər*), fəqət padişahınkı qaymamalıdır: yoxsa devlətin başı dönər!

Aktuallığa aid “Nizami görüşləri”ndən şairin məmləkət və yurdla olan hissi ilgisini göstərən ən canlısı Bərdə haqqında yazdığı parçadır.

Azərbaycanın və yaxud, sözün daha özəl mənasıyla, Arranın tanınmış mərkəzi Bərdənin tarixi zənginlik və məmurluğuna aid əfsanəvi lejanlardan bəhs etdiyi sırada Nizami içini gəmirən bir iztirabla kəndisini tutamıyor, yurdunun səfil aktuallığına keçərək bunları yazıyor: “İndi orası xarab bir saray mənzərəsi göstərir. Çiçəklər tamamiylə tökülmüş, nə nardan, nə də nərgizdən nişan qalmamışdır. Quru otlə bataqlıqdan başqa indi orada heç bir şey görükməz!”. Nədən?!..

Bu soru, anlaşılan, şairin yurdsevər zəhnini qurcalamaqdadır. Şüur incidən bu soruya o, aktuallığı amansız surətdə xırpalayan bir misralarla cavab veriyor: “Çünki o yaşıllıqlar toxumdan deyil, ədalətdən bitmişdi!..”¹

Fəqət şair “bu gün”dən mütəəssirsə də, “yarın”dan ümitsiz deyildir: o kultür yenidən başlarsa, buraları əskisindən daha məmur (*abad*) olur. Şair öyüdünü çağının padişahını ayıldacaq bu sözlərlə bitiriyor: “Padişah başqa məşğuliyyətlərdən qurtulursa, burası təkrar şənənib gözəlləşir”.

Məmləkət və yurd qayğısıyla çırpınan şairdə əsrinin gərəyiylə mütənasib qüvvətli bir müsəlmanlıq qeyrəti vardır. “Qissədən hissə” çıxaran “qüriz”lərindən birində şair bu hissiyatına yol veriyor - çağdaşlarının eyi müslüman olmayışlarını şiddətlə qamçılıyor.

Qissəyi biz də biliyoruz: Sasani padişahı Hörmüz gözünün bəbəyi biricik oğlu Xosrovu nisbətən önəmsiz bir suç üçün, ədalət yerini tutsun və başqalarına ibrət olsun deyər, şiddətlə cəzalandırmışdır. Bu olayı anladırkən Nizami, ansızın denəcək bir şəkildə, sözünü tarixdəki məcusilik durumundan

¹ Həmana ke an rostaniha-ye çost,
Nə əz dane, əz damən-e ədl rost. (*farsca*)
Toxumdan sanmayın bitmişdi güllər,
Ədalətdən göyərmişdi o çöllər! (*tərcümə: M.Ə.R.*)

zamanındakı müslümanlıq gerçəyinə çeviriyor: devrindəki ədalətsizliyə, “min məsumun canı yaxılırkən bir hırsızın burnu qanamadığına” yanan şair əski devirdəki “gəbirliyə” qibtə ediyor: “Onlar gəbir (*qəbir əzabı*) idi, biz müslümanız. Gəbirlik o isə, müslümanlıq hankisidir?!” deyər kinayənin yaman vuran daşını çağının ədalətdən səpmiş surətinə fırladıyor (*çırpır*).

Ədalət, şairin Tanrısına tapındığı kimi, qutladığı bir idealdır. Bu idealinin o, “gerçəkləşməsinə” istər, onun bu gün deyilsə də, yarın gerçəkləşməsinə inanır. İnanıldığı bu idealın o, “keçmişdəki örnəyini” şeirləşdiriyor. “İskəndərin idarəsi” bu şeirləşdirilmiş keçmişdən bir örnəkdir.

Azərbaycan ilə Qafqasya şərtləri içində yetişmiş müslüman Nizami hissiyat baxımından xalis bir türkdür. Bu qədəri yetər ki, türklüyü sevdii üçün bütün varlığıyla özlədiyü ədalət idealını “türk dövləti” şəklində təsəvvür ediyor: “Adil olmayan türk də olamaz!” deyir.¹

Ruhca bu qədər türk olan şairin zamanındakı modaya uyaraq, yazı dili farsca olsa da, qonuşma dili, şübhəsiz, türkcə idi. Yuxarıda, oxuyucularımızla bərabər gözdən keçirdiklərimizdən başqa, bu fikri qüvvətləndirən bir-iki dəlil daha vardır.

Çinli türk xaqanının İskəndərə bağışladığı bir doğan (*qızılquş*) quşunu anladırkən Nizami, “Toğrul adında quşlar şahı bir doğan ki, sultanlıqda Toğrul kimi tamamdı” deyir.²

Kaşğarlı Mahmudun “Divan-i luğat-it-türk”ündə bir kişi adı olan Toğrulun, əsasda, “min qaz öldürüb bir dənəsini yeyən yırtıcı” bir quşa dəxi deyildiyini görüncə yalnız quş ilə sultan adları arasında yapılan cinasın mənasını deyil, eyni zamanda, ustadın türkcəyə haqqıyla vəqif olduğunu da öyrənmiş oluyoruz. Nizami türklükləri bəlli olan Alanlardan bir süvariyyə xas ismi olaraq Qarınca adını veriyor. Bu ismin farsca qarşılığı olan “mur” cins ismi ilə bir cinas dəxi yapıyor.³

İki dil arasındakı özəlliyə dayanan sənətindəki bu incəliklərə baxaraq farsca yazan Nizaminin türkcə qonuşduğunu iddia edənlər fantazi yapmış sayılamaz.

¹ Bax: səh. 127

² Toğan şah-e morğan-o Toğrol be nam,
Be soltani əndər ço Toğrol təmam. (*farsca*)

³ Qərəncə ço did ancenan dəst-e zur,
Səpər bər kəft duxt cun pər-e mur. (*farsca*)

Qarınca elə ki o güclü əli gördü,
Qalxanı qarışqa qanadı kimi çiyinə tutdu. (*tərcüməsi*)

Məqsədimiz incələnən Nizami konularından bir sonuq çıxarmaqdı derkən kəndimizi cəzir (*çəkilmə*) halində çəkilməkdə bulunan böyük sənət ümmanın mənə sədəfləriylə sərili (*dolu*) dərinliklərinə dalmış bulduq. Bu mənə inciləriylə dolğun sənət sədəflərindən seçə bildiklərimizi toplayaraq, bir an öncə, kəndimizi sonuc sahilinə atmaq gərəkdi, yoxsa qavranılması qabil olmayan bu coşqun ümman yeni mədd (*qabarma*) dalğaları içində bizi də, seçdiyimiz “sonucluq sədəfləri”ni də alıb götürürdü.

Allah bərəkət versin ki, Nizami konularındakı sənət və hikmət ünsürləri üzərinə fikir yora-yora edinmiş olduğumuz mələkə (*cəhd*) böyük ümmanın bu cəzir və məddi önündə, bir az olsun, manevra yapa bilməmizə müsaidə verdi. İştə, bu can qurtaran dəstəyinə dayanaraq, incələnən Nizami konularındakı ünsürlərə görə, əldə etdiyimiz sonucunu yenidən qabaran Nizami dəryasına qapdırmadan burada oxuyucularımıza təslim edirik:

“Fars təəssübünə yabançılığı, türk sevgisi, Qafqasya bağlılığı ilə yetişdiyi mühitin tarixi düşməninə qarşı göstərdiyi antipati və nəhayət, qadınlıq haqqındakı hörmət tələqqisinə baxaraq “İran” adı altında anılan Yaxın Doğu ədəbiyyatına hakim böyük şair Nizaminin azərbaycanlı bir türk dahişi olduğuna artıq, şübhəsiz, hökm edə biliriz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NİZAMİDƏ SƏNƏT VƏ İDEOLOJİ

*Etibardan düşürdüm caduları sehrimlə,
Mələkləri çaşdırdım sənətimlə, şeirimlə.*

Nizami

I

NİZAMİ ŞEİRİNİN ÖZƏLLİYİ

*Təbim qadın deyildir, atəşi kəndindədir,
Bakir ikən doğurur, Məryəm ayarındadır.
Nizami*

1

Həyatı anladılırkən göstərildiyi kimi, Nizami doğulu-batılı bütün tənqidçilərə görə, klassik İran ədəbiyyatında sənətin ən yüksək nöqtəsinə çıxmış bir ustaddır. O, eşq dastanı ilə əfsanə yazmaqda İslam Doğusunda eşi olmayan biricik şairdir, ədəbiyyatın bu şəkliindəki yaradıcılıq haqqı hər kəs tərəfindən tanınmış böyük sənətkardır.

Tənqidçilər “Xosrov və Şirin” ilə “Həft peykər” yazarı Nizaminin eşq dastanı yazmaqda rəqibsiz olduğunda birləşmişlərdir. Kimsəyə bu ölçüdə və bu biçimdə bir dastan yazmaq nəsb olmamışdır.

Bu dastanların qəhrəmanları bulunan Xosrov ilə Bəhrəmin macərələrini gərçi Firdovsi də yazmışdır. Fəqət Nizami onların bütün həyatları ilə deyil, yalnız eşq macərələri ilə ilgilənmişdir, bunu dəxi Firdovsidə olmayan bir genişliklə və kəndinə xas bir yeniliklə yazmışdır. Zətən, Nizami sənətkarlığının əsaslı vasifələrindən başlıcası bu yenilikdir. Gedilmiş yoldan yürüməyib, şəxsinə məxsus böyük yollar aşmayı şair kəndinə şüar etmişdir. Nitəkim böylə söylüyor:

“Bilginin (yəni Firdovsi) əvvəlcə söyləmiş olduğunu bir daha söyləmədim, çünki təkrar eyi deyildir, “eşqbazlıq” sahəsindən qalan qisimdə qazilərin qılıçı kimi kəskin sözlər qullandım”.¹

“Xosrov və Şirin” əfsanəsinin müqəddiməsindən aldığımız bu beyitlərə “İskəndərnamə”nin başlanğıcındakı bu beyitləri də əkləyiniz:

“Sözü bir gəlin kimi süsləyən tuslu bilgin (yəni Firdovsi) bu “namə”dən (yəni İskəndərnamə) bəhs etmiş olduğu halda, söylənəcək bir çox şeyləri söylənmədən buraxmışdır, çünki tarixdəki bütün olayları yazsa idi, dastan həddindən çox uzanardı, zövqinə gəlməyənləri ihmal ilə o, yalnız zəruri gördüklərini qeyd etmişdir. Halvayı yalnız yemək adət olmadığından, anlaşılan, dastanın bir qismini də dostlara buraxmışdır”.²

Nizami “İskəndərnamə”yi (ki Firdovsinin təmas etdiyi fütuhət konularını da içinə almaqdadır) dəxi yeni bir tərzdə “Şahnamə”yi tamamlayacaq şəkildə yazdığına qanədir.³

“Beşlik”dəki mənzumələr “məsnəvi” deyilən müstəqil qafiyəli beyitlərlə yazılmışdır. Firdovsinin əsəri də bu şəkillə yazılmışdır. Fəqət “Şahnamə” misalında ancaq qəhrəmanlıq konularına, başqa bir deyimlə, həmasiyata (*epik əsərə*) müsaid görünən bu şəkil Nizamidə əxlaqiyat ilə lirizmə dəxi başarı ilə tətbiq olunmuşdur. Bunun içindir ki, Nizami məsnəviçiliyin başarılı yaradıcılarından (*mucidlərindən*) ən böyüyü deyə qəbul edilmişdir. Çünki yuxarıda bir münasibətlə qeyd edildiyi üzrə, dastan dilinə lirik və hissi bir əda vermişdir.

¹ Nəqoftəm hər çe dana qoft əz ağaz,
Ke fərrox nist qoftən qofte-ra baz.
Dər an cozi ke mand əz eşqbazi,
Soxən randəm ço tiğ-e mərd-e ğazi. (*farsca*)

² Məgər kəz pey-e dustan-e tuşe kərd,
Ke həlva be tənha nə-bayest xvərd. (*farsca*)

³ Nezami ke dər reşte qouhər keşid,
Qələmdideha-ra qələm dər keşid.
Nəyasofte dorri ke dər gənc yaft,
Tərazuye xod-ra soxəncənc yaft.
Şərəfname-ra fərroxavaze kərd,
Hədis-e kohən-ra bedu taze kərd. (*farsca*)
Nizami ki, sapa gövhər düzdü,
Qələmə alınmışların üstündən qələm çəkdi.
Xəzinədə deşilməmiş inci tapdıqda,
Tərəzisini söz qoşan gördü.
“Şərəfnamə”ni xoş sədalı etdi,
Köhnə əhvalatı onunla təzələdi. (*tərcüməsi*)

İslamdan sonrakı türk ədəbiyyatının əsaslarını anladan M.Fuad Köprülü də Nizamidən əvvəl məsnəvi yazarların varlığını və bu tərzdə türlü konuların işləndiyini qeyd etməklə bərabər, Nizaminin bu tərzdə mücəddid (*yenilikçi*) olduğunu aşağıdakı cümlələrlə təsdiq etməkdədir: "...hissiyatının rıqqət və dərinliyi, üslubi ifadəsinin sənət və zərafəti etibariylə ciddən əmsalsız bir şair olan Gəncəli Nizami müəhhərən (*sonralar*) "Pənc-gənc" namı ümuməsi altında cəm olunan beş məsnəvisiylə kudemaya təqəddüm edərək (*şəhərlərini ötüb keçərək*) bu vadidə (*yolda*) bir çox xüsusiyyətlər göstərmiş və əskiləri adətə unutturmuşdur. Əski məsnəvilərdə əlfaz və qəvafiyə, tərtibə, ədaya böyük bir etina sərf edilməyərək, sadəcə, hekayə ilə iqtifa olunuyordu (*kifayətlənirdi*); halbuki Nizami şəkildə və əsasdakı bu qüsurları izalə etdikdən başqa təhkiyədə də daha fəzlə qüvvət və sənət göstərmiş, xülasə, bu tərzə ən mükəmməl şəklini vermişdir".¹

"Məsnəvi yazarların şeyxi" deyə anılan şair ədəbiyyatın başqa qisim və növilərində dəxi kəndi qüdrətini isbat etmiş bir ustaddır. Qəsidələri konu etibariylə klassik mədhlərə bənzəməməklə bərabər, şəkil və sənət etibariylə bunların ən parlaqlarıyla boy ölçüşəcək bir dəyərdədir. H.Daniş Nizaminin "Səramədani-süxən"ə aldığı bir qəsidəsindəki əzəmət və ahəngi "hail (*qorxunc*) bir fırtına qopduğu əsnada eşidilən göy gurlamasına" bənzədiyor, "vəzin, kəlimələr və hərflər ilə mövzu o qədər münasib düşürülmüşdür ki, - deyir, - hər cümlə şarıya (*qulağa*) bir səyheyi əjdər (əjdaha bağirtisi) kimi inikas ediyor".²

Qəsidədə bu qüvvəti göstərən şairin qəzəlləri də gözəl və nəfisdir. Nizami qəzəldə də kəndisinə xas bir üslub və özəlliyə malikdir. Şair konu etibariylə qəzəldə dəxi kəndi səciyəsini təşkil edən ölküçülüyə (*ideyallılığa*) sadıq qaldıqdan başqa, şəkil etibariylə də, bir özəllik göstərir.

Bilindiyi üzrə, qısa, əksəriyyətlə 5 və ya 7 beyiti keçməyən lirik bir parçadan ibarət olan qəzəlin beyitləri arasında anlam baxımından məntiqi bir bütünlük aranmaz, hər beyit kəndi başına müstəqil bir fikir ifadə edir. Nizaminin qəzəllərində isə, Bertelsin də anlatdığı kimi, beyitləri bir-birinə bağlayan bir konu bütünlüyü vardır. Böylə ki, Nizaminin qəzəlinədən alınan bir beyit, kəndi başına, digər beyitlərdən ayrı olaraq müstəqil bir məna ifadə etməz. Onun qəzəli kəndi başına bütünlük təşkil edən orqanik bir əsərdir.

¹ M.F.Köprülü. "Türk ədəbiyyatı tarixi", səh. 208-209

² "Səramədani Süxən". "Məlik-əl-mülük" qəsidəsi, səh. 283

2

Nizami əsrinin eşsiz bir hekayəçisidir. Onun hekayələrində çağdaş romançılığın bir özəlliyi vardır. Şairin yazmış olduğu əfsanələr hər hanki bir usta səhnəçi (*rejissor*) və dekoratora əsrimizdəki sinemaçılığın çeşid və fantazi baxımından gərəkli bulunan ən parlaq konu və materiallarını verir. Nizami yaradıcılığında “Min bir gecə” masallarındakı Doğu fantazisi ilə çağdaş Avropa ədəbiyyatındakı “tip” anlamının realistliyi qaynaşmış bir haldadır. Şair əlindəki materialları işləyərək ədəbi tiplərini stilizə etməsini biliyor. “Qısa boyluları uzadıyor, həddindən fəzlə boy atan uzunları qısaldıyor”¹

Nizaminin ədəbi tipi nasıl anladığı yuxarıda bir münasibətlə anladılmışdır. “Həqiqətə bənzər yalan” deyərək tərif etdiyi bu realizmdən bəzən yazdığı məsəl janrı dolayısıyla, gerçək olmayan vəqaları anlatmaya qalxdığı zaman belə, şair zərif bir nüktə (*izharə*) ilə oxuyucularını oyandırmağı unutmuyor: Şirinin Xosrova bağışlamış olduğu “Şəbdiz” adındakı qara at cinsinin qara daşdan bir ayğır statüsünə (*heykəlinə*) sürtünərək gəbə (*hamilə*) qalan qısrıqdan (*madyandan*) doğulduğuna dair olan rəvayəti nəql edərkən, məsələn, “Bu bəhsi çabuq keçəlim, yoxsa ötəki söylədiklərimiz için də şübhə oyanır” deyir. Və ya Fərhadın ölürkən əlindən atdığı kəsərin nar budağından sapının yaş torpağa dikilərək yaşardığını və qoca bir ağac halına gələrək narlarla dolduğunu anladırkən, o, “Nizami bu ağacı görməmiş, yalnız hekayəsini bir kitabda oxumuşdur!” deyir.²

3

Nizami yalnız qəhrəmanlarının iç aləmini təsvir edən ruhi təhlildəki məharətiylə və ya olayların keçdiyi mühit və bulduqları şərtləri təsvirdəki qüdrətiylə qalmaz. O, eyni zamanda, misli çox az bulunan bir təbiət yazarıdır.

¹ Anke kutah came şod cəsədəş,
Kərdəm əz nəzm-e xod derazqədəş.
Ançe budəş derazi əz həd biş,
Kutəhi dadəməş be sənət-e xiş. (*farsca*)

² Nezami gər nədid an narbon-ra,
Be nosxət dər çenin xand in soxən-ra. (*farsca*)

Təbiət Nizami şeirinin ən canlı bir ünsürüdür. Təbiət qədər qüdrətli və onun qədər gözəl qələmindən, sehrlı bir fırça iycaziylə (*möcüzəsi ilə*) çizilən müstəsna tablolar qədər canlı olaraq çıxan “təbii mənzərələr” “Beşlik”in oxumaqla zövqündən doyulmayan səhifələrini təşkil etməkdədir. Hələ şairin heyvan olsun, bitki olsun, hətta cansız olsun, təsvir etdiyi təbiət ünsürlərində birər can və şüur təsəvvür etməsi və onları ruhi bir həyat ilə yaşatması kəndi başına bir aləmdir.

Nizami sənətkarlığında təbiət, bizim bildiyimiz kimi, olan-bitən şeylərə qarşı heç də qayğısız deyildir. Biləkis, şeylər, sevinən və ya iztirab çəkən insanla candan ilgilenir. Onu anlar və ona yanarlar. Təbiətin bu şəkiildəki tələqqisi (*qavranılması*) “Leyli və Məcnun” hekayəsində bütün dərinliyi ilə anladılmışdır. Kəndisindən keçən və daimi cəzb halında bulunan Məcnun insanlardan qaçmış, təbiətə sığınmışdır. İnsanlar “məcnun” deyərək ondan üz çevirmişlər ikən, heyvanlar kəndisiylə dost olmuşlardır. Sadəcə heyvanlar deyil, bitkilər dəxi onu anlamışlardır. Məcnunun ağacla apdığı qonuşma bunun bir misalıdır.

Nizami şeirindəki rumuzçuluq (simbolizm) (*simvolizm, rəmzləşmə*) çağdaş impresionistlərin dəxi ərəmədikləri (*yetmədikləri*) bir yüksəklikdədir. Firənglərin “metaphor” (*metafora*) dedikləri istiarənin Nizami eşsiz ustadıdır. Fikirlərini şair bolca qullandığı məcazi deyimlər və müstəsna buluşlu təşbihlərlə anladır ki, H.Ritter buna “təmsil” və ya “təsvir dili” deyəcəyimiz “Bildersprache” deyir.¹

Nizaminin bu dili kəndi başına müstəqil bir sənətdir. Bu sənət haqqında bəlli bir fikir verərək bilmək üçün şairin istiarələrindən burada bir neçə örnək verməyi faydalı buluyoruz.

Gecənin çökdüyünü anlatmaq istərəkən şair, məsələn, “günəşin camı daşa çarpınca xalq üçün dünya daracıq bir şişəyə döndü” deyir:

*Cəhan bər xəlq şod çun şişə-ye tənq,
Ço aməd şişə-ye xorşid bər sənq.
(Ərəb əlifbası ilə verilib - red.)*

Nizami istiarəsində günəşin doğması dəxi özəl bir dillə anladılır: “Sabah erkəndən fələyin məşələsi dünyanın gözəl üzünü aydınladınca...” deyir:

¹ Hellmut Ritter. “Über Die Bildersprache Nizami’s”. Berlin-Leipsig, 1927

*Ke çun bamdadan çerağ-e səpehr,
Cəmal-e cəhan-ra bər əfruxt çehr.
(Ərəb əlifbası ilə verilib - red.)*

Çayda yıxanan gözəli anladırkən şair çeşmə ilə güldən istiarə edər və:

*Əcəb başəd ke qol-ra çeşmə şuyəd,
Qələt qoftəm, ke qol bər çeşmə ruyəd,¹
(Ərəb əlifbası ilə verilib - red.)*

- deyir. Şirinin Mədayinə gedərkən yolda bir çeşmədə yıxandığını biliyoruz. Bu əsnada Mədayini tərək edən Xosrovun Şirinə raslıyaraq kəndisini uzaqdan seyr etdiyini xatırlarsınız. İştə, bu təsadüfə təsvir edərkən Nizami gənc kişinin baxışlarından utanan çılpaq gözəlin halını çeşmədə titrəyən məhtaba (aya) bənzədiyor:

*Ze şərm-e çeşm-e u dər çeşmə-ye ab,
Həmi lərzid çun dər çeşmə məhtab!²
(Ərəb əlifbası ilə verilib - red.)*

Müəyyən zamanlarda sabaha doğru üfüqdə bərabər görünən günəş ilə ayın evləndiklərini qeyd edən şair bu ciftləşmədən “dan yeri analığının gəbə qaldığına” işarət edər:

*Zənaşuyi be həm xorşid-o-məhra,
Rəhəm bəste be zadən sobhəğəh-ra.³
(Ərəb əlifbası ilə verilib - red.)*

Nizami yalnız şaircə təsvirlərində deyil, həkimcə hökmlərində dəxi eyni istiarə və məcaz sənətindən faydalanır. Bir cəmiyyətdə yüksək

¹ Bulağın gülü yuması əcəbdir!

Səhv etdim, gülün bulaqda bitməsi əcəbdir! (*tərcüməsi*)

² Onun baxışlarından utandığı üçün su çeşməsində

Çeşmədəki ay tək titrəyirdi. (*tərcüməsi*)

³ Günəş və ayın bir-biri ilə izdivacından

Dan yeri səhəri doğmaq üçün hamilə qalıb. (*tərcüməsi*)

məqam tutanların sorumluq dərəcələrini anlatmaq üçün Nizami əsən şiddətli rüzgardan otların asudə ikən sərvlərin əziyyətdə olduqlarını anladır:

*Ze badi k-u kolah əz sər konəd dur,
Giyah asude başəd, sərv rəncur.¹*
(Ərəb əlifbası ilə verilib - red.)

Əşyaların can təsəvvürünü Nizaminin təşbihləri üzərində də təsir yapmaqdadır. Bir gül, məsələ, Nizaminin şeirində sadəcə açmaz, “köynəyini yırtar”; bir bülbül sadəcə, ötməz, “eşqini bəyan edər”; yasəmən bir çiçək ikən “türk” olur və səhrada “çadır qurar”; “lalə bir hindudur - atəşə tapınar”. Bu aşağıya aldığımız beyitdə isə çiçəklərin keyfcil (əyyaş) adamlar kimi eyşü-nuşə daldıqlarını görüyoruz:

*Səmən saqi vo-nərges bade dər dəst,
Bənəfşə dər xocar-o-sorxqol məst.²*
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)

Bu məcazi təşbihlər gərçi Doğu ədəbiyyatında Nizamiyə xas deyildir, fəqət Nizamidə bu sənət dəxi ustada xas yüksək bir dəyərdədir.

4

Nizami sənətinin özəlliklərini qeyd edərkən şairin qullandığı dil üzərində də durmaq yersiz olmaz. Nizami şeirinin ruhunda Firdovsidəki farslıq təəssübünün heç bir təsiri olmadığı kimi, “Xəmsə”sində də “Şahnamə”dəki xalis farsca gayreti (*cəhdi*) yoxdur. O, “Əcəmi diriltmək” və əski Kəyanilərin dəbdəbəsinə yenidən canlandırmaq niyyətində deyildir. Ərəb

¹ Başdan papağı aparən küləkdən,

Otlar asudə olarlar, sərv isə əziyyətdə. (*tərcüməsi*)

“Kəlilə və Dimnə”dəki bu sətirlərlə qarşılaşdır: “Çünki ən qüvvətli rüzgar otların zəifinə qiymət verməz, fəqət xurmaların ən uzununu və ağacların ən qüvvətlisini devirir”.

² Yasəmən içkisüzən, nərgizin əlində içki,

Bənövşə süzgündür, qızılgül kefli. (*tərcüməsi*)

təsiriylə mücadilə edən fars dehqanlarının, yəni feodal aristokratlarının siyasi ideallarına xidmət edən İran nasyonalisti Firdovsi üçün farslıq təəssübü təbii ola bilərdi. Halbuki Nizaminin istədiyi ideal nümunəsini ancaq türk dövlətində gördüyü sosial ədaləti sağlamaq (*təmin etmək*) və ona layiq olduğu şərəfli yeri verdirməkdir. Bu yapıda (*işdə*) bir mütəfəkkirə yerli fars dehqanlarına və onlara qapılmış saraylılara deyil, İslam kultürünü qərəzsiz olaraq candan mənimsəmiş aydın şəhərlilərin hislərinə tərcüman olmaq gərəkiyordu. Bunun için də o, əski fars dilini deyil, zamanındakı oxur-yazar mühit üçün təbii olan canlı bir dil istifadə edirdi. Bu mülahizə ilə Nizami ərəbcə kəlimələr istifadə etməkdə heç bir məhzur (*eyib*) görməmişdir. Yalnız ərəbcə deyil, Nizaminin nəzmində türkcə kəlimələrə də təsadüf olunur. Nizami dil xüsusunda milli təəssüb göstərməmişdir. *Bu təəssübü göstərsəydi və bunun üçün şərtlər hazır olsaydı, bəlkə də sevgili məmləkətinin qonusduğu və bizzat kəndisinin məcazən həqiqət dili dediyi türkcə ilə yazardı.*¹

Nizaminin dilini çətin bulanlar vardır. Bu dil gerçəkdən də qolay deyildir: cinaslar və istiarələrlə düyümlənmişdir. Fəqət kəndisiylə çağdaş bulunan şairlərin və bu arada Xaqaninin içindən çıxılmaz müəmma dilinə baxılırsa, Nizaminin “təqidinə” (*düyümləməsinə*) rəhmət oxumaq gərəkdir. Bu çətinlik, əslində, şairin, həqiqətdə də, “bulmaca” (*tapmaca*) bir dil istifadə etməsindən irəli gəlmiyir. Əsl səbəb onun təşbeh və istiarələrini anlamaq üçün zamanındakı şərtlər, anlam və bilgilər haqqındakı məlumatımızın qıtlığıdır. Nizamiyi qolayca anlamaq üçün dövründəki mənəvi, maddi bütün bilgilərin bir ensiklopedisinə malik olmalı və o zamankı şərtlər adamağilliyə (*ağılla*) incələnməli və araşdırılmalıdır. Bu yapılmadıqca Nizamiyi anlamaq, təbiidir ki, zor olur. Yoxsa Nizaminin dili, çağdaşı bulunan öbür (*digər*) şairlərə nisbətən, ən qolay oxunur bir dildir.

5

Nizami sənətində elmin rolu dəxi böyükdür. Şair zamanının bütün bilgilərini: bədiyatını, xalqiyatını (*folklorunu*), sehriyatını (*mifoloji*), tarix

¹ Bu mütaliəyi ilk dəfə Bertels irəli sürmüşdür. Kursivlə düzülən cümlə və təbir isə bizə aiddir.

bilgilərini: dini, fəlsəfi və əxlaqi tələqqilərini (*talimlərini*) və əski-yeni tür-lü dilləri biliyordu.

Nizaminin coğrafiya sahəsində yapmış olduğu peyğəmbərliyi avropalı bəzi mühərrirlər tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bertelsə görə, Nizami Nil nəhrinin mənşəyini təqribən ancaq XIX yüzildə təsbit olunan bir yerdə təsəvvür etmişdir. Coğrafiya alanında olduğu kimi, şairin etnoqrafiyaya aid bilgisi də hey-rətvericidir. Məsələn, Qırğız çöllərindəki daş qadın heykəllərinə dair etnoqraflarca verilən təfəsilat eynilə Nizamidə mövcuddur. Şairin yaşadığımız günlər üçün son dərəcə aktual və enteresan olub, ekono-mi-politikle ilgili bir mütaliəsini də qeyd edə bilərik: Qafqasyanın qur-tuluşu uğrunda savaşıyan İskəndər məğlub rslardan aldığı çoxlu kürk və dəridən ibarət qənimətlər arasında qurquru, qılsız bir dəri parçasının eti-na ilə qorunduğunu görmüş, maraq içində qalan İskəndərə əsir rslardan biri bu dərinin başqa kürk və dərilərdən nədən daha mötəbər tutulduğunu anlatmışdır. Anlaşılmış ki, bu dəri rslarda mübadilə işini görüyormuş, bütün kürklər və dərilər ancaq bu quru dəri parçası ilə satın alınıyormuş. Bu hekayə üzərində duran Nizami İskəndərə “Siyasətə baxınız ki, quru bir dəriyi gümüşdən daha mötəbər qılmışdır!” cümləsini söyləyir¹ (ərəb əlifbası ilə də verilib - *red.*).

Görülür ki, altunun, o zaman üçün gümüşün yalnız mübadilə vasitəsi olduğu üçün mötəbər olduğu fikri daha XII yüzildə Nizaminin kəskin dü-hasını məşğul etmişdir. Zamanımızda əsl dəyərin əməkdə bulunduğunu düşünən iqtisadçılar kimi, Nizaminin İskəndəri də “dəriyi gümüş yerinə keçirən siyasət” üzərində təqdir və heyranlıqla düşünmüşdür.

Nizamidə biz astronomi bilgisinə aid önəmli bir qeydə də raslıyoruz. Əs-kilər dünyayı mərkəzi Yer olmaq üzrə, bir göy yuvarlağından (çevrəsindən) ibarət bilirlərdi, yıldızlar göyə nəsb edilmiş (*bərkidilmiş*) birər ışıldaqdı.

¹ Siyasət nəgər ta çe təzim kərd,
Ke çərm-e çenin-ra beh əz sim kərd.

Dərinin əski zamanlarda rslar arasında para yerinə keçdiyi tarixcə bəllidir. “Kuna” deyilən bu dəri para IX-X yüzil Rus-Bizans münasibətlərinə aid ticari anlaşmalarla “Rus-kaya pravda” deyilən XI yüzilə aid illik rus qanunnaməsində və Moskva knyazı III İvanın “Sudebnik” deyilən qanunnaməsində qeyd olunmaqdadır. Rusiya haqqında məlumat verən əski ərəb yazıçıları, o arada Məsudi dəxi kəndi əsərlərində “Kuna”dan bəhs edərlər. “Kuna” (cəmi “kuni”) latıncası “mistalidae” olub rusca “kunitsa” deyilən heyvanın dəri-sindən ibarətdi.

Bunlardan Günəş də daxil olmaq üzrə, yalnız yeddi səyyarənin Yer in çevrəsində dönmək üzrə özəl bir seyirləri təsəvvür olunuyordu. XVI yüzilin başlarında **Kopernik** fələyin əsas quruluşu haqqındakı tələqqiyi dəyişdirmədən onun Yer deyil, Günəş ətrafında döndüyünü iddia etdi. Daha sonra gələn kəşiflər (*alimlər*) aləmin bir deyil, çox olduğunu və yıldızların ayrı-ayrı mənzumələr (*bürclər*) halında kəndi günəşləri ətrafında dönən bəlli birər kümə (*sistem*) təşkil etdiklərini söylədilər. İlk dəfə olaraq, XVI yüzil astronomlarından **Cordano Bruno** yıldızların birər müstəqil aləm olduqları fikrini irəli sürmüşdür. Nizami isə vəzirə Büzürgümmidə sorular soran Xosrov Pərvizə söylətdiyi:

*Eşitdim mən ki, hər yıldız cahandır,
Ki hər biri birər yer, asimandır,¹
(Ərəb əlifbası ilə verilib - red.)*

- beyitilə bu kəşfin Kopernik və Brunodan daha 400 il əvvəl peyğəmbərliyini yapmışdır.

Nizami hədsinin (*intuisiyasının*) bir də kimya ilə ilgili bir təşbihindən bəhs edilə bilər. Gərçi qeyd edəcəyimiz bu nöqtə daha ziyadə Nizami dövründəki bilgi kadrosuna daxil məlumatdan sayılsa gərəkdir. Nizami beyitlərindən birində:

*Arslan ol da, qorxma kedi soyundan,
Tələq olup da qorxma tamuğ odundan,²
(Ərəb əlifbası ilə verilib - red.)*

- deyir. “Tələq” (farsca da verilib - red.) sözünün “Xəmsə” haşiyələrində atəşdən qorxmayan və yanğına dayanan maddəni bir cəvhəri andırdığı qeyd olunmaqdadır. Yanmaz kasalar (*qablar*) və atəşə dayanan başqa cihazlar zamanımızın teknik yeniliklərindəndir. Bu cihazların yapılmasında qullarılan yanmaz maddələrdən azbestin tərkibindəki ünsürlərdən biri də tələqdır.

¹ Şenidəm mən ke hər koukəb cəhanist,
Codaqane zəmin-o-asemanist.

² Şir şou əz qorbe-ye mətbəx mətərs,
Tələq şou əz atəş-e duzəx mətərs!

Genəl bilgilərdən başqa, şair zamanındakı hər türlü fikir və qüvvət sporlarına (*idmana*) dəxi haqqıyla aşınadır. Bu aşınalığın hekayələrində olduğu kimi, misralarında dəxi bəlirti və əkislərini görüyoruz. Şətrənc (*şahmat*), məsələ, şairin yazılarında terminləri bol-bol təkrarlanan bir oyundur.¹

Sözün qıyası, şair kəndi çağının mütəbəhhiridir (*ensiklopediyasıdır*). Heç bir şeydən bilgi qədər zövq duyduğu yoxdur. Şair bütün gecələrini və gündüzlərini aramaq, düşünmək və yaratmaqla keçirmişdir. Həyatda nəşəsi də bundadır. “Təbinin xəzinəsi zəngin, qapısı da kilidsizdir, bu xəzinədəki dəyərlərdən birini dartmayınca uyuduğu tək bir gecə olmamışdır”²

Nizaminin gecələri kəndisinə uyqu verməyən bu bilgisevərliyi, kainatın varlığında gizli bulunan sirləri anlamaq istəyən qeydə dəyər bir böyüklük və dərinlikdədir. Ona görə, dünyanın dönüşü və həyatın gedişi bəlli bir səbəbə bağlıdır. “Əsl dəyərli söz bu səbəbi bulub göstərəcək sözdür!”³

¹ Məsələ, Şirin Xosrova söylənmək üçün böylə deyir:

Və gər quyəd nəhəm pox bər pox-e mah,

Bequ ba pox bərabər key bovəd şah. (*farsca, ərəb əlifbası ilə*)

Və əgər desə ki, üzümü ayın üzünə qoyaram,

Onda de ki, “şah” necə “top”la bərabər ola bilər? (*tərcüməsi*)

Fərhad da Şirinə qarşı həsbi-halində şətrənc diliylə böylə deyir:

Bedin ərse ke mibini bərabər,

Ço şətrəncəst kar-e mən sərəsər.

Piyade ba pox-o-şəh ferz ba pıl,

Fərəs-ra gərm mirandəm be təcil.

Fəru mandəm ke əsbəm dəstxun-əst,

Nədanəm çare həm dəstəm fozun-əst.

Ze mən xəsmən gerou bordənd heyhat,

Beferzin baziyəli gərdənd şəh mat. (*farsca, ərəb əlifbası ilə*)

Bərabər gördüyün bu meydanda,

Mənim işim başdan-ayağa şahmat kimidir.

Piyada, top, şah, vəzir və fil,

Atımı qızgınlıqla tələsik çapırdım.

Yoruldu ki, atım qana bulaşdı,

Çarə tapmıram, rəqiblərim çoxdur.

Düşmənlər məndən girov apardılar, heyhat,

Vəzir oyunu ilə mənim şahımı mat elədilər. (*tərcüməsi*)

² Nəxəsbəm şəb ke gənci bir nəşəncəm,

Dəri bi qofl darəd kan-e gəncəm. (*farsca*)

³ Dər pərde-ye an xəyal-e gərdan,

Axər səbəbist hal-e gərdan.

Nəzd-e to an səbəb çe çizəst,

Benəmay soxən ke in əziz əst. (*farsca*)

Xilqətin varlığında var hikmət,

Səbəbi var bu xilqətin əlbət.

Bunu bulmaqdadır sözün dəyəri,

Onu bulmaq adamlığın hünəri. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

Təlimi və bədii bütün əsərlərində həkim Nizami türlü şəxslərə söylətmək və türlü təmsillər zikr etmək surətiylə daima “həyat nədir, ölüm nədir, ilk yaradılış hankisidir, dünyada həyat qabil (*mümkün*) ikən axirətə ehtiyac varmıdır, səmadakı “səyyah”ların dövrünü nizama qoyan və gördüyümüz yıldızları birər mənzumə halında tutan nədir, yıldızlar kəndi başlarına birər aləmmidir, cəsədsiz can təsəvvürü qabilmidir, rəya nədir, düşünmək nə deməkdir?” kimi canlı bir yığın sorulara cavab olacaq “söz”ü aramaqdadır.

Həqiqi bilgin bu araşdırmaya bağlanmış bir insandır. Böylə bir insanın, yəni bilginin məqamı Nizaminin gözündə bütün məqamların üstündədir. Nitekim, İskəndərin ağzıyla o, “Bir insan digərindən yalnız bilgisiylə üstün olur, nə qədər yüksək məqam olursa-olsun, bir bilginin payəsi (*yeri*) o məqamın üstündədir” deyir.¹

Çağının hər yöndən alim və fazil şəxsiyyəti olan Nizami yaradıcılıq sənətində kimsəyi örnək almıyan orijinal bir şairdir. Kəndi təbirincə, “Zamanın heç bir gülünə ondan daha xoş səslə bir bülbül qonmamışdır”.²

“Hər bildidə bir dəftər, hər nöqtədə bir əsərə malik olan şair kəndisindən daha eyi bir “gülün” (*gül ağacı*) tanımıyor və orijinallığını qəsd edərək “mənlüyimi kəndimdə buldum” deyir.³

Şairin kəndisi haqqındakı bu iddiası bütün tədqiq və tənqidçilər tərəfindən qəbul edilməkdədir. “İskəndərnamə”nin bir yerində dedi ki, “Yanan təbi Məryəm ana kimi bakirə ikən doğmaqdadır”.⁴

¹ Nəcuyəd kəsi bir kəsi bərtəri,
Məgər g-əz təriq-e honərpərvəri.
Ze hər pajrahi ke vala bovəd,
Honərmənd-ra paye bala bovəd. (*farsca*)
Gər hünər sahibi olmazsa biri,
Gedəmər kimsədən əlbət iləri.
Nə qədər görgülü olsa, ötgün,
Hünər əhlindən o olmaz üstün. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

² Ke didəst bər hiç rəngin qoli,
Ze mən ali-avazətər bolboli? (*farsca*)
Kim görmüşdür üstündə hanki gülün,
Məndən güzəl ötdüyünü bülbülün?! (*tərcümə: M.Ə.R.*)

³ Ze mehr-e kəsan ruy bər taftəm,
Kəs-e xiş-ra xiştən yaftəm. (*farsca*)
Üz çevirdim insanların mehrindən,
Mənlüyimi buldum kəndi kəndimdən! (*tərcümə: M.Ə.R.*)

⁴ Zəmirəm nə zən bəlke atəşzən-əst,
Ke Məryəm-sefət bəkr-o-abestən-əst! (*farsca*)
Təbim qadın deyil, əksinə, od vurandır,
Məryəm kimi bakirə, həm də hamilədir. (*tərcüməsi*)

6

Klassik İran ədəbiyyatında Azərbaycan dövrü önəmli bir mərhələ təşkil ediyor. Nizaminin yaşadığı bu dövrdə vücuda gələn ədəbiyyat məktəbi Azərbaycandan əvvəl Xorasan və daha əvvəl Xarəzmdə gəlişən ədəbiyyatın yüksək bütün verimlərinə (*keyfiyyətlərinə*) haqqıyla varis bulunuyordu. Yaxın Doğu ədəbiyyat tarixində müstəsna birər yer tutan bu dövr ədəbiyyat mütəəssillərinin (*nümayəndələrinin*) irəli gələnləri əsərimizdə Nizami çağdaşlarından bəhs edilirkən qeyd olunmuşdur. Bu qeyddən də görüldüyü kimi, o zamankı Azərbaycanda nəzm şəkillərinin hər növündə şeir sənəti ərə (*çata*) bildiyi ən yüksək zirvəyə çıxmışdır.

O zamankı şərtlər daxilində, şairlər həyat və şöhrətlərini saraylara və zamanın iqtidarını əllərində tutan hökmdarların iltifat və bəxşişlərinə borclu idilər. Sənətkarlıqdakı bütün imkanlarını mədihlərlə dalqavuşluqlara (*yaltaqlıqlara*) sərf etmək zorunda qalan bir şair əsərinin ruh və möhtəvasından ziyadə, şəkil və qəlibinə önəm veriyordu. Təqdirlərini ancaq saraylarla hökmdarlardan bəkləyən bu dövrdəki sənət əsərlərinin çoxu, qəribə deyildir ki, qəsidə şəklini alıyordu. Bu şəkil zamanın ən sürümlü mətəhlarından (*dəbdə olan şəkillərdən*) sayılır və şairin dəyəri bu növidə göstərdiyi qüdrət və məharətlə ölçülüyordu. Mücir Beyləqani, Əbül-Üla Gəncəvi, Qivami Mütərrizi və bunların hamısının üstündə Xaqani Şirvani birər qəsidəçidilər. Ağır şərtlər içində keçən bu dövr ədəbiyyatı yalnız sənət üçün yaradılıyor, qəsidə növündəki ən parlaq misaliylə möhtəva baxımından sönüyor, ciddi hər türlü mənadan məhrum qalıyordu.

Şeir teknik və sənətində çağdaşlarına dənki (*bərabər*) və hətta üstün bulunan Nizami mizacındakı (*təbiətindəki*) özəllik və xarakterindəki istiqlal sayəsində kəndini sarayların yıpradıcı (*əzici*) təsirindən qurtararaq ədəbiyyata məhrum qaldığı möhtəvayı verə bildi və bu surətlə böyük bir islahın (*reformun*) mucidi oldu. Sarayın fərdi zövq və kaprizlərinə deyil, topluluğun sosial və fikri ehtiyaclarına xitab etdi.

“Xəmsə”dəki məsnəviləriylə Nizami yalnız Firdovsi üsulundakı qəhrəmanlıq dastanını hissi eşq əfsanəsi şəklinə qoymaqla qalmaq, eyni zamanda, o, yüksək sənət qəlibi içində sosial böyük fikirlər təlqin edən və siyasi yüksək məqsədlər güdən ölməz əsərlər yaratdı.

Nizami şeir ilə hikməti, sənətkarlıqla ülkücülüyü məsud bir şəkildə birləşdirərək sənətkarlıq baxımından əsrindəki böyük boşluğu doldurmuş idealist və mücahid bir şairdir. Onun şeirləri dış ilə iç gözəlliyinin ahəngindən doğan eşsiz əsərlərdir.

“Beşlik”dəki ölməz məsnəviləriylə Nizami məqsəd üçün qullanılan sənətin başarıllığını parlaq surətdə isbat və kəndindən sonra gələn yüzillər üzərində bildiyimiz böyük təsirləri icra etmişdir. Əsərləri Yaxın Doğunun ən böyük ustadları üçün təkid edilən birər örnək olmuşdur.

Nizaminin ədəbiyyatdakı islahı yalnız mənzum roman alanındakı şəkələ aid bir özəllik göstərməklə qalmaz; o, əsl gözəl dış şəkillərini yüksək iç mənalarla canlandıran bir sənət okulu olmaqla qiymətlidir.

Nizaminin “Məryəm ana”ya bənzətədiyi bakirə təbi bizə iştə böylə bir “İsa” doğurmuşdur.

II

NİZAMİ SƏNƏTİNİN ANA QAYNAĞI

*Sözün şərti nəşədədir, nazdadır,
Bu ikisi varsa, şeir sazdadır.
Nizami*

I

Nizami sənətə (hünərə) (söz farsca yazılıb - *red.*) pək önəmli bir dəyər verməkdədir. Hər insanda qiymət verdiyi əsas şey onun müəyyən bir hünər sahibi oluşudur. Hünərlər hünəri söz, sənətkarlar sənətkarı da şair (onun deyimiylə süxənvər) (bu söz farsca da verilib - *red.*) olamaqla bərabər, Nizami, əsərlərində memarlara, nəqqaşlara, rəssamlara və musiqiçilərə də etinalı birər yer ayırmaqdadır. Yəməndəki Xəvərnəq köşkünə yapan yunanıstanlı Simnar ilə Şirinə vurulmuş bəxtsiz memar Fərhadın əsərlərini şair kəndinə bir həyəcan və sevgi ilə anladıyor. Şirin Xosrova rəssam Şapurun çəkdiyi portret üzərinə aşiq olmuşdur. Nüşabənin sarayında dövrün bütün hökmdarlarını tanıdan ipək üzərinə işlənmiş bir kolleksion vardır. Türlü məmləkət rəssamları arasında keçən müsabiqələrə aid təfsilat da ilgi çəkməkdədir.

Şair Türkiistanın susuz çöllərində bir Çin rəssamının əliylə bir daş üstünə işlənmiş hovuzdan bəhs ediyor. Bu tablo çöldəki susuzları aldadiyor, müzibliyə (əyləncə, aldadılmağa) səbəb oluyormuş. Rəssam Mani bu “hovuz” üzərində nəqş etdiyi bir köpək leşiyə zavallı susuzları xəyal sükutuna uğratmaqdan qurtarmışdır.

Rum rəssamı ilə Çin rəssamı arasında keçən müsabiqəyə aid hekayə də enteresandır: Rum rəssamı ilə Çin rəssamı İskəndər ilə Çin xaqanının hüurlarında müsabiqəyə girişiyorlar. Qarşı-qarşıya duran iki tablo arasında bir pərdə asılıdır. Pərdənin bir tərəfində biri, o bir tərəfində də ötəki - iki rəqib rəssam çalışıyorlar. Qərarlaşdırılmış müddət sona ərinçə aradakı pərdə qaldırılıyor. Bir-birinə baxan, iki damla su kimi biri ötəkinin eyni iki rəsm meydana çıxıyor. Rum rəssamının çəkdiyi portreyi eynilə də çəkmiş olduğu görülüyor. “Münsiflər” hökm verməkdən aciz qalıyorlar. Burada bir sirr var, açılması lazım. İki tablo arasındakı pərdəyi təkrar asıyorlar. Rum rəssamının tablosundakı portret eynilə yerində, fəqət Çin rəssamının tablosu cilalanmış düz bir səfhədən (*müstəvidən*) ibarət. Pərdəyi təkrar qaldırıyorlar. Çin tablosu da eynilə Rum tablosundakı portreyi göstərməkdə. Məsələ öyrənilmişdir. Çin rəssamı boya qüdrəti və cila sənəti sayəsində, sadəcə rəqibinin nəqşini eynən əks etdirən bir növü ayna yapmışdır.

Şirinin, Xosrovun, Bəhramın və İskəndərin işrət məclislərindəki musiqi ilə musiqçiləri şair böyük bir zövq, bilgi və sevgi ilə təsvir ediyor.

Nizaminin təsvir etdiyi ən gözəl, zəki və yüksək (*kamallı*) qadınlar, eyni zamanda, xoş ahəngli, şirin dilli məxluqlardır.

2

Nəşə Nizami sənətinin ana qaynağıdır. Bunun için də şair Şirvan şahı Axsitandan “Leyli və Məcnun” dastanını nəzm etmək təklifini alınca bildiyimiz tərəddüdü göstərmiş, “yazayım, yazmıyayım?” - deyə ciddi düşünmüşdür.

Nədən?..

Şairin kəndisini dinləyəlim:

“Hüzn və kədərdən ibarət bu ərəb masalından bir sənət əsəri çıxarmaq, acəba, qabilmidir? Konu quru və nəşəsiz; macəranın keçdiyi yerlər yanıq qumsallardan ibarət, ot bitirməz çöllər; sudan, yaşıllıqdan, bağdan-baxçadan, çəməndən-çiçəkdən yoxsul mənzərə; bütün bu yoxsulluqlar içində həzin bir fəlakətlə bitən talesiz bir sevişmə”.¹

¹ “Leyli və Məcnun” müqəddiməsindən.

Bütün bunlar “Xosrov və Şirin” mənzuməsi və “Həft peykər” əfsanəsinin rəng və ahəng sevən sənətkar şairini, əlbəttə, düşündürmüşdür. Vurğunluğun, zincirlənmənin əfsanəyi hüznə dolduran şeylər olub, oxuyucuyu bıkdıracağını göz önünə gətirən şair “bu şərtlər içində - sarayı, bəzmi (məclisi), meyi, saqisi olmayan bir yerdə - sözü, sadəcə, nüktələrlə (*hikmətlə*) nə qədər süsləyə bilirim, qumun quruluşu ilə daşın sərtliyindən nə qədər bəhs edə bilirim?! - deyə içərləmişdir (*narazılıq etmişdir*). Çünki şairin sənətkarlığındakı ana qaynaq nəşədir. “Sözü nəşədən yapmaq gərəkdir ki, hekayədəki beyitlər rəqsə gəlsin!”¹

“Leyli və Məcnun” hekayəsinin kəndisinə qədər nəzm edilmədən qalmış olmasının səbəbini dəxi Nizami konudakı bu “nəşəsizlikdə” görüyor.

Şeir məlzəməsinin (*meydanının*) qıtlığına rəğmən Nizami Şirvan şahının arzusunu yapmış və oğlu Məhəmmədin təşviqiylə işə başlayaraq saydığı bütün yoxsulluq və çuraqlığına (*cansıxıcılığına*) rəğmən, bu konuyu dəxi “hər kəsin heyran olacağı” bir tərzdə başarmışdır. Bu xüsusdakı başarısını isə şair dış şərtlərdəki yoxsulluqları ruh zənginliyi ilə gedirərək (*aradan qaldıraraq*) əldə edə bilmişdir.

“Leyli və Məcnun”da bilxassə qüvvətlənən bu ruhi təhlil, zatən, şairin zənginliklər, gözəlliklər, nəşə və sevinclər içində canlanan digər əsərlərində də parlaq təsvir və süslü hekayələrlə tam bir ahəngdədir.²

¹ Bayəd soxən əz neşat sazi,
Ta beyt konəd be qesse bazi! (*farsca*)

² Nizami yaradıcılığındakı nəşə konusu dolayısıyla, şairin bu özəlliyə ilgili zərifiyindən (esprit) dəxi bir-iki misali qeyd edəlim:

Do bive behəm qofoqu saxtənd,
Soxən-ra be təne dər əndaxtənd.
Yeki qoft k-əz zeşti-ye ruy-e to,
Nəgərdəd kəsi dər cəhan şuy-e to.
Digər qoft niku soxən randei,
To dər xane əz nikuyi mandei. (*farsca*)

Yəni: iki ixtiyar qız qonuşuyor və biri-birinə söz atıyorlardı: birisi ötəkisinə: - O qədər çirkinsən ki, dünyada kimsə səni almaz, - dedi. Ötəki də: - Qaliba sən gözəlliyin için evdə oturuyorsun, - deyə cavab verdi.

Ço bər dərya zənəd tiğ-e pəlalək,
Be mahi qav quyəd: keyf haluk? (*farsca*)

- Pəlalək (*cövhrəli*) şimşirini dənizə endirincə öküz balığa: - Halın nasıl? - dedi. Burada ərəbcə “haluk” “pəlalək”lə qafiyələnmişdir. Nizamiyə: “Bu nasıl qafiyədir?” demişlər. “Öküz nəhv (*qrammatika*) və qafiyə dərsi almamışdır” deyə cavab vermişdir.

Bəhram Gur ovda (rəssamı Sultan Məhəmməd)

III

NİZAMİ YARADICILIĞININ
GƏLIŞİMİ*

*Var ikən "Məxzənül-əsrar"ım əldə,
Ararmıyım müvəffəqlik həvəsində?
Həvəssiz yox fəqət aləmdə bir kəs,
Həvəsnamə sevər dünyada hər kəs!*
Nizami

* Təkamülü

1

Nəşədən ilham alan Nizami ədəbi mənliliyini 1180-də yazmış olduğu "Xosrov və Şirin" əfsanəsiylə bulmuşdur. Buna gəlincəyə qədər şair ruhi bir tərəddüd içində müəyyən bir olğunlaşma dövrü keçirmişdir.

Sənətkarlıqdakı qeyd etdiyimiz özəllik və orijinallığını bulmadan əvvəl, Nizami ilk əsəri "Məxzənül-əsrar"ıylə tanınmışdır. "Məxzənül-əsrar" kitabımızın ikinci bölümündə aydınlandıldığı üzrə, şairin sənətindən ziyadə fikirlərini göstərən bir əsərdir. Nizami "Beşlik"ın ilk kitabı olan bu əsərini ideoloji (ülkü) baxımından pək yüksək tutmaqdadır. Mömin bir müsəlman şairin təsəvvüfə yaxlaşan bütün fikirləri bu təlqinçi (*didaktik*) əsərdə yer almışdır.

Təlqinçi "Məxzənül-əsrar" ilə lirik "Xosrov və Şirin" arasında 17 il qədər uzun bir zaman vardır. Şairin hal tərcüməsini yazanlardan bəziləri iki əsər arasında görülən bu boşluğa diqqət etmişlərdir. Fəqət Nizaminin bu qədər uzun bir müddətlə nədən əsər vermədiyini gərəyincə anlıyamamışlardır. Halbuki "Xosrov və Şirin"ın müqəddiməsində şair təlqinçilikdən

lirizmə keçişinin səbəbini anladırkən bəhis konusu olan yaradıcılığında ki boşluq dövrünün sirrini də ifadə etmişdir.

Nizami “Məxzən”dəki əsas fikirlərini qolay oxutdurmaq üçün oxuyucuların “həvəslərini” qullanmağa lüzum görmüşdür. Nitəkim böylə deyir:

*Məra çun “Məxzənül-əsrar” gənci,
Çe bayəd dər həvəs peymude rənci.
Və likən dər cəhan emruz kəs nist,
Ke u-ra dər həvəsname həvəs nist!
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

Yəni: “Məxzənül-əsrar” kimi bir xəzinəm var ikən, həvəs arxasından nə deyə qoşayım? Fəqət bu gün həvəsnaməyə meyil etməyən dünyada kimsə yoxdur!”

Oxuyucu zövqünün bu tələbi qarşısında təlimçi şairin əfsanə “ərz”ində bulunması, anlaşılan, pək qolay olmamışdır. Sənətkar kəndisində bulunan yaradıcılıq dühasının özəlliyini buluncaya qədər epeyi (çox) tərəddüd dövrü keçirmişdir. “Həvəsnamə yazayım mı, yoxsa?” deyə illərcə düşünmüş olduğu təxmin edilə bilər. Təzkiyəçilərin anlıyamadıqları sirri burada aramalıyız. Bu xüsusda şair kəndisi bizə qolaylıq göstərir. Bunu biz onun eyni “Xosrov və Şirin” əsərinin müqəddiməsində “mütəəssib dostu” ilə yapmış olduğu həsbihalda görüyoruz. Bu mütəəssib dost şairin niyəti ni duyunca kəndisinə darılmış və demişdir ki:

“Sən bütperəstlərə uyma. Zənd ilə Zərdüşt kimi əfsanəçiliyə qapılma. Tövhid qapısını çal ki, bunda məşhursun. Məcusilərin mərasim və ayinlərini nədən yeniləyəcəksin?”

Nizami dostunun bu “acı” sözlərinə “qızmamış”, yalnız “dərbənd” Şirinin dadlı ədalarından dostunun qulağına bir neçə nüktə (*kəlmə*) oxumuş və “toxuduğu diba”dan (*ipəkdən*), kəndisinə cana sinən bir neçə “nəqş” göstərmişdir.

Daş kimi sərt olan tənqidçi bunları duyunca daşlardakı nəqşlər kimi donub qalmışdır. O zaman şair kəndisinə:

- Nədən susuyorsun, afərin desənə! - demiş.

Adam da:

- Yüz afərin!.. - deyə şairi təbriklə sözlərinə bunları əlavə etmişdir:

“Şirinin dastanını duyunca ağzım dadlılandı. Bütü Kəbə ilə bir araya gətirən bu sehri mütləqa işləməlidir!”

Yumuşayan adam sözlərini şairi təşviq edən bu tövsiyə ilə bitirmişdir:

“Əlində bu ölçü və bu dəyərdə bir sənət var ikən, bu ıSSIZ (*canlıxıcı*) nədən bağlanıb qalacaqsın. Gəncədən dıŞarıya çıx, geniş meydanlarda arslan ovla. Atını dıŞarılarda qoşdur da, geniş dünyayı dolaş. Dünyada sənətkar yoxdur, varsa da sənin kabına (*qabına, ölçünə, ilhamına*) varamaz!..”

Bu hekayədə şair bizə nəşə qaynağından içdiyi ilham badəsiylə yaradıcılıqdakı əsl şöhrətini təmin edən özəlliyə nasıl varmış olduğunu anlatmışdır.

Bu, Nizami sənətkarlığındakı gəlişmə (evolüsyon) tarixinin rümuZlu bir ifadəsidir.

2

Nizami sənətkarlığının ruhunu xarakterizə edən bu olay Firdovsinin ədəbi həyatına aid ruhi qəribə psixoloji bir hadisə ilə qarşılaşdırıla bilər.

Əxlaqçılıq sahəsindən eşq əfsanəçiliyinə keçən Nizami bir tərəddüd dövründə bulunmuş... Bu, anlaşılır bir hadisədir: ədəbiyyatın daha yüksək basamağına (*pilləsinə*) sənətin daha canlandırıcı havasını almaq istərkən şair yolu üzərində təəssübün durduğunu görmüş, bir an için duraqlamışdır (*duruxmuşdur*). Fəqət bu, onu qətiyyənlə ürəkətməmiş, getmək istədiyi yolun doğruluğunu qoyu (*qatı*) bir mütəəssibə belə isbat etmişdir.

Nizamidəki bu “duraqlama” mənliliyini arayan sənətkarın bulduğu olğunluq nöqtəsinə atılmaq üçün hədəfi üzərinə sıçramaq üzrə bir arslanın kəndisini tutmasına bənzər.

Halbuki Firdovsi... yunanlıların Homeri, italyanların Vergilisi ilə bərabər, dünyanın vətən ədəbiyyatı arasında böyük adına ölməz bir şöhrət qazandıran “Şahnamə”sini şair bizzat dəyərdən düşürmüş və ...rədd etmişdir.

Firdovsinin “Şahnamə”sindən sonra “Yusif və Züleyxa” konusunda lirik bir dastan yazdığı məlumdur. Fəqət bu əsərin müqəddiməsində milliyətçi fars şairinin vaxtiylə yazılışı ilə “Əcəm diriltdiyinə” qane olduğu kəndi “Şahnamə”sini rədd etdiyini çoxları bəlkə də bilməzlər.

Halbuki bu, bir həqiqətdir. Klassik İran ədəbiyyatıyla uğraşanlara entresan analiz konusu olacaq bir həqiqət.

Şair “ömrünün yarısını xərciyərək Rüstəmin adını dünyaya yaymaq dəliliyinə” ciddən pişmandır.¹

O bu “əyri yolu tərək etmiş, doğrusunu bulmuşdur, bu yoldan bir daha sarmıyacaqdır”.²

Firdovsi kəndi kəndisinə söz veriyor: “bir daha padişahlara yaxlaşmıyacaq və dastan yazmıyacaq”, bir daha “boşboğazlıq etmiyəcək”, çünki “bütün bu dastanlar kökündən yalandır və iki yüzü bir ovuc toprağa dəyməz”.³

Kəndi kəndini yalanlayan və ən dəyərlı əsərini bizzat inkar edən bu ruh qırıqlığının əsl səbəbini araşdırmaq ədəbiyyat tədqiqçilərini ciddən ilgiləndirəcəək bir konudur.

Nizamidə gördüyümüz ruh bütünlüyü ilə Firdovsidəki bu qırıqlığın səbəblərini burada araşdıracaq deyiliz, bu bizi cızdığımız çərçivə dıışına çıxarır. Yalnız bu qədər deyə biliriz ki, klassik İrən şairlərindən bilxassə fars olanlarına məxsus fərdiyyətçilik Nizamidə yoxdur. O, yaydığı “fəna fillah” və “fəna filmillə”lik fikriylə tamamiylə ahəngdə, sakit, fariğ (*azad*) və fədakar bir həyat yaşamış və daima “içi” ilə “dışı” biri-birini tutan bir iman adamı olaraq qalmışdır. Şəxsi həyatında olduđu kimi, ədəbi fəaliyyətində dəxi Nizamidə Firdovsidəki çaşqınlıq və təzadlardan əsər görülməz!..

¹ Ər in misəzəd gər bəxəndəd xerəd,
Ze mən in conun key pəsəndəd xerəd.
Ke yek nime əz omr-e xod kəm konəm,
Cəhani pər əz nam-e Rostəm konəm. (*farsca*)
Əgər ağıl buna gülsə, yeri var:
Ağıl mənim bu dəliliyimi necə bəyənə bilər?!
Ki ömrümün yarısını azaldım,
Dünyanı Rüstəmin adı ilə doldurdum?! (*tərcüməsi*)

² Sər əz rah-e vajune bər taftəm,
Ke qom şod ze mən omr-o-ğəm yaftəm.
Konun k-əz mərə raz-e çəndi bəqast,
Dəgər nəsporəm coz həme rah-e rast! (*farsca*)

³ Nəquyəm soxən ha-ye bihude hiç,
Be bihude qoftən nəgirəm bəsiç.
Ke an dastanha doruğ-əst pak,
Do səd z-an nəyərzəd be yek moşt xak. (*farsca*)

3

Daş qəlbli mütəəssibi belə qazanan “Xosrov və Şirin”i ilə Nizami həqiqətdə də “təlqinçiliyin” dar çərçivəsindən çıxmış, həqiqi sənətin sınır tanımayan geniş sahəsinə atılmış və bir-biri arxasından gələn dörd əsəriylə “Beşlik”ini tamamlamış və toz qonmayan böyük adını silinməz bir yazıyla dünya ədəbiyyatı tarixinə keçirmişdir.

“Məxzənül-əsrar”ı yazarkən kəndisini hələ “qonça” halında bulan şair nəşə qaynağından aldığı ilham sayəsində açan təbinin yetişdirdiyi sonrakı əsərlərində göstərdiyi “yenilik”lə sözlərinə, həqiqətən də, “qiyamət borusunun” təsirini vermişdir.¹

Bu xüsusdakı başarısını şair qismən kəndisində, əsasən, Tanrı vergisi olan təbinin qüdrətinə, qismən də sənətindəki metoduna borcludur.

Nizami metodunda başlıca əsas orijinal qalmaq, az, fəqət “öz” söyləmək, “namdar olmadıqca, namizəd olmamaq”, “fələk kimi yüksələ bilmək üçün, fələk kimi durmadan dönmək” (yəni çalışmaq), “dartı (*çəkki*) ilə almaq, fəqət dartmadan vermək” kimi şeylərdir.

Nizami kəndi əsərlərində “başqasının fələkətinə qəhqəhələr savuran yıldırımliqdan” çəkinir, çünki o, “qılgılcımı ancaq kəndini yaxan bir şimşəkdir”. O, “hər tikana yaslanan bir gül, hər vuruşdan (*toxunuşdan*) dillənən bir teldir”. O, “yanıq qəlbini tikanlanmaqdan tutuşan bir atəş” olduğunu zənn edər. “Dərya kimidir - eyib yıxar (*yuyar*), ayna deyil - eyib aramaz”.² “Soruşulmadıqca söyləməz, çünki cövhəri qırmasın deyə kəskiylə

¹ Gər benəmayəm soxən-e taze-ra,
Sur-e qiyamət konəm avaze-ra. (*farsca*)

² Nəxəndəm bər ənduh-e kəs bər q var,
Ke əz bər q-e mən bər mən oftəd şərar.
Be hər xar çun qol səlayi zənəm,
Be hər zəxme çun ney nəvayi zənəm.
Məgər atəş-əst in del-e suxte,
Ke əz-xor xordən şod əfruxte.
Ço dərya şodəm doşmən-e eybşuy,
Nə çun ayinə dusti eybşuy. (*farsca*)
Yıldırım tək güləməm başqasına,
Vuruşumdan düşər od çünki mana.
Yatarım hər dikana gül kimiyim,
Sızlaram hər yaradan ney kimiyim.
Odmudur, san, bu gönül, bax ki necə,
Tutuşur böylə, tikanlandıqca!..
Dənizəm mən yıxarım kirliliyi,
Deyilim ayna açam əyriliyi. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

uslu (*yavaşıca*) vurur, çünki “sorulmadıqca söyləmənün söylənmişi hədəv etmək olduğunu” bilir, “gözsüzlərə lampa tutmayı faydasız” bulur, çünki “dimağ (*beyin*) qəlbi yalnız gözlə görür”. “Sözün əkis yapıdığı zaman ancaq fayda verəcəyini” bilən ustad dinləyən arar ki, kəndisinə “bilgi sirlərini təslim etsin”. Böylə birisi bulunmadıqca şair “dodaqlarının çivilənməsini” (*mismarlanmasını*) daha məkul (*düzgün*) bulur.¹

Ruhundakı doğruluqla metodundakı bu sağlamlıqdır ki, sənətkara qırıqlıq bilməyən bir güvənlə yaradıcılıq nəşəsi veriyor.

Əxlaq və ya eşqə aid bütün əsərlərində bu nəşə heç bir zaman Nizamiyi tərk etməməkdə, başından sonuna qədər şair kəndi mənliliyinə bağlı qalmaqdadır.

¹ Dəhan-ra be mesmar bər duxtən,
Be əz qoftən-o-qofte-ra suxtən. (*farsca*)
Ağızı mismarlayıb bağlamaq,
Deyib deyilmiş yandırmaqdan yaxşıdır. (*tərcüməsi*)

IV

NİZAMİDƏ HƏYAT TƏLƏQQİSİ VƏ İNSAN

Tarıya xitabından:

*Dünyanın kəndisi bunca gözəlkən,
Bəqayı* cənnətə buraxdın nədən?*

İnsana xitabından:

*Sürən məlakəsi sənə varlığın,
Yol göstərmək işi ancaq Xalığın!*

Nizami

* Əbədiliyi

Nizaminin gerçək sənət qaynağı olmaq üzrə nəşəyə önəm və dəyər verəlişi, onun həyat haqqındakı tələqqisiylə (*münasibəti ilə*) tam bir ahəngdədir. Daha doğrusu, şairin sənət haqqındakı tələqqisi həyat haqqındakı tələqqisindən doğmuşdur.

Fərdi həyatın keçici olduğunu filosofca düşüncələrində daima irəli sürməklə bərabər, Nizami dünyanın kədər və ələm üçün deyil, nəşə və sevinc üçün yaradıldığına qanədir. Dünyanın faniliyini, insanı kəndi növünə qarşı kötü müamələlərdən (*əməllərdən*) alıqoymaq üçün tez-tez qeyd edən həkim Nizami bir şair görüşü ilə həyatın öyücüsüdür. Yaşamaq - gözəllik, nəşə və sevinc içində yaşamaq Nizaminin ən sevdiyi bir şeydir. “İskəndərnamə”də bu qənaətimizi qüvvətləndirən beyitlərində şair “dünya kədər və ələm üçün deyil, sevinc və nəşə üçün yaradılmışdır” deyir və “bu məşəqqət ələmində kəndimizi sıxmayalım” tövsiyəsində bulunuyor.¹ “Xosrov və Şirin”də “Xəzandan əmin olaydı həyat bağı, yıxılmaz olaydı dünya sarayı, nə gözəl olurlardı!..” deyən şair “dün” ilə “yarın”dan kimsənin xəbəri olmadığını

¹ Cəhan əz pey-e şadi-vo-delxvəşist,
Nə əz bəhr-e bidad-o səxti kəşist.
Biya ta yek dəhən pərxənde darim,
Be mey can-o cəhan-ra zende darim. (*farsca*)

söyliyərk sözlərinə bu şəkildə davam ediyor: “Dün keçmiş, yarın da gəlməmiş, meydanda olan bir “bu gün” var ki, onun da axşama qədər sürəcəyi şübhəlidir. O halda, gəl bir ləhzəcik (*anlıq*) gülələm, mey içərək, könlümüzü və dünyamızı yaşadalım, öylə ya: “topraqların altında çox uyuyacağız, bir gecəyi olsun, uyumadan, şənliklə keçirəlim” deyir.¹

Həyat zövqini Xəyyamı andıran² bir əda ilə anladığırsa da, Nizami, əsasda, onun kimi kötümsər (*bədbin*) deyildir. Dindarlığı buna manedir.

Dindar və zahid olmasına rəğmən, həyatı sevən şair “dünya bu qədər gözəl ikən” Allahdan “bəqayı nədən cənnətə buraxdın!?” deyə sitəmlə (*əzabla*) soruyor. Fəqət dərhal “hikmətdən sual yoxdur” hökmünü xatırlamış olacaq ki, “pəki, sənin dediyin olsun” deyə təslim vəziyyəti alıyır.³

İdealist Nizamının həyatı sevişi özgüdərləkdən (*eqoizmdən*) gələn epikürist bir sevgi deyildir. Bu sevgi onun rəngli bir ipliklə bütün əsərlərindən keçən özgəgüdər (*altruist*) bir əxlaq anlamına sıx surətdə bağlıdır.

Nizami həyat gözəlliyinin ən böyük nəşəsini bir insanın başqalarına faydalı olmasında görür. Kəndi kəndini yüksəltmək, mənən “təzkiyəyi nəfisdə bulunmaq, başqalarının deyil, kəndi ayıblarını görmək” şairin israrla tələqin etdiyi əxlaq düsturudur.

Tovus quşunda şair ayağa deyil, qanada, qarğada isə tüklərin qaralığına deyil, gözlərin ağılığına baxmağı tövsiyə edər.⁴

¹ Ze fərda-vo-ze di kəs-ra neşan-nist,
Ke di rəftəst-o-fərda dər miyan nist.
Yek emruz-əst ma-ra nəqd-e əyyam,
Bər u həm etemadi nist ta şam.
Be tərək-e xab mibaşəd şəbi qoft,
Ke zir-e xak mibaşəd bəsi xoft. (*farsca*)

² Dər yab-ke-əz ruh coda xahi şod,
Dər pərde-ye əsrar fəna xahi şod.
Mey nu, nədani ze koca amədei,
Xoş baş, nədani be koca xahi şod. (*farsca*)

Xəyyam

Başa düş ki, ruhdan ayrılacaqsan,
Sirlər pərdəsində fani olacaqsan.
Mey iç, bilmirsən ki, hardan gəlmisən,
Şad ol, bilmirsən ki, hara gedəcəksən. (*tərcüməsi*)

³ Cəhani çenin xub-o-xorrəmsereşt,
Həvalət çera şod bəqa bər beheşt.
Əz-in xubtər xodnəbaşəd degər,
Ço an xubtər qofti an xubtər. (*farsca*)

⁴ Dər pər-e tavus ke zərpeykər-əst,
Sərzəneş-e pay koca dər xvər-əst.
Zağ ke u şod be həme tən siyah,
Dide sefid-əst dər u kon neqah! (*farsca*)

Yolunu “candan bir görüşlə bəlliyərək yürüməyi və bu qərarla iki dünyaya da meydan oxumayı” tövsiyə edən həkim “Payəndən (*məqamından*) qorxmayasın deyər aşağıya, sayəndən (*kölgəndən*) qorxmayasın deyər geriyyə baxma!” deyir.¹ Həyatda doğruluq, doğru sözlülük şairin yücəltiyi (*tərənnüm etdiyi*) ən gözəl sifətdir.

Şair özgüdərlikin üstünə çıxan, hasis (*duyğulu*), mənfiyyət güdməyən bir həyat təsəvvür edər. Maddi hər imkanın dəyəri, onun baxışında, mənəviyata xidməti nisbətindədir. Zənginliyin məsələ, Nizaminin görüşündə, kəndi kəndinə bir dəyəri yoxdur. “Altun yalnız müəyyən bir məqsəd sikkəsini daşdığı zaman dəyərlidir!”²

İdeal yolunda dayanıqlıq göstərən çətinliklərə qatlanmaq qədər yüksək bir şey yoxdur, çünki böylə bir “riyazət” (*zəhmət*) məktəbindən keçməyən insanlıq şərəfini qazanamaz. Başarının biricik vasitəsi riyazət çəkmək və qullanmaqdır.

Doğrudur, bu yol çətinlikdir, tikanlıdır, zindanlarla doludur. Fəqət unutmamaq gərəkdir ki, həqiqi və ideal sahibi bir adam üçün zindan - bir şərəf basamağıdır (*pilləsidir*).³

Şərəfli adamın ən böyük dəyəri nəfsinə hakim olmaqdır: “Havalanmaq - azğınlığın əsəri, hava və həvəsə qapılmamaq isə peyğəmbərliyin hünəridir!”⁴

Nizamiyə görə, həyatı gözəlləşdirən ən böyük əsas eyilik yapmaqdır. “Xalqa qarışmaq, xalqa faydalı olmaq - iştə insanlığın sifəti!”⁵

¹ Rah çenan rouk ke ze can didei,
Bər do cəhan zən ge cəhandidei.
Zir məbii ta nəiləvi pəyetərs,
Pəs məngər ta nəşəvi sayetərs. (*farsca*)

² Zər ke dər-u sekke-ye məqsud nist,
An zər-o zərnix be qeymət yekist. (*farsca*)

³ Mərd be zəndan şərəf arəd be dəst,
Yusef əz-in ruy be zəndan nəşəst. (*farsca*)
İnsan zindənda şərəf kəsb edər,
Buna görə Yusif zindənda oturdu. (*tərcüməsi*)
Azərbaycanlı Nizaminin haqq uğrundakı bu savaşıçılığına qarşı farslı Sədinin haqsızlıq önündə sinməyi (*baş əyməyi*) tövsiyə edən aşağıdakı beyitləri nə böyük təzəddadlırlar:
Nəcəzayi-ra çə bini bəxtiyar,
Aqəlan təslim kərdənd extiyar.
Hər ke ba pulədbazu pənce kərd,
Səed-e simin-e xodra rənce kərd. (*farsca*)
Ləyaqətsiz bəxtiyar gördükdə,
Ağıllı adamlar təslim yolunu tutarlar.
Kim polad qollularla pəncələşirsə,
Öz gümüş biləklərinə əziyyət verir! (*tərcüməsi*)

⁴ Sər ze həva taftən əz sərvərist,
Tərk-e həva qovvət-e peyğəmbərist. (*farsca*)

⁵ Be mərdom dər əmiz əgər mərdomi,
Ke ba adəmi xu konəd adəmi. (*farsca*)

İctimai heyvan (varlıq mənasında - *red.*) olan insan, Nizaminin gözündə, şərəfinə baha biçilməz bir məxluqdur. Həqiqi insan, şairin anlayışına görə, təbiətin acizi və kainata tabe çarəsiz bir məxluq deyildir. Şairin “Həft peykər”indəki bir təsəvvürünə görə, “göydəki yıldızlar insanın birər çalışma vəsiləsidir. Bütün çətinliklərə qolaylıq verən insandır. Səyyarələrə ətf olunan özəlliklər insanın onlarda təsəvvür etdiyi dəyərdən başqa bir şey deyildir”.¹ “Yer göyün, insan da firiştənin (mələikə) eşidir”. “Əslinin nərəli olduğunu bilən insan cəsədsiz də yaşar”. Daha doğrusu “can (ruh) ölməz, yalnız yerini dəyişir”. “Zamanın ilk mənzili yer, dünyanın son nəslə də insandır”.² Bu insan “kəndisini tanıyınca, Allahını da tanır”.³ Bir insan, sözün mənəvi və ruhi mənasıyla, bir insan “iki aləmi kəndisində təmsil edən bir nurdur”.⁴

Bu, Doğu mütəsəvviflərinin (*şufilərini*) “insani-kamil” dedikləri *olğun adamdır*. Bu “olğun adam” anlamı çağdaş alman okulunun “Übermensch” deyilən üstün adamına bənzər.

İnsanın üstünü kimi, *olğunu* da təbiət və ya Allahın bir vergisi olaraq doğar. Bu, görünüşdə “biri-birinə bənzəyən sayı çox daşlar” kimi isə də, həqiqətdə onlardan ayrılır bir cəvhər, Nizaminin təbirincə, bir ləldir.

Fəqət iki formul arasındakı bənzərliklə bərabər, bunlardakı ayrılığa da diqqət etmək gərəkdir:

“*Üstün*” vasfı “cevhərliyin” mütləqliyini göstərdiyi halda, “*olğun*” vasfı riyazət ilə nəfs tərbiyəsinə, kəndi kəndini yetişdirməyə bəlli bir yer ayırmaqdadır. Hər insan, istərsə, kamala ərir, yəni hər insan əsas etibarıyla olğunlaşa bilər.

Nizami bizə bu olğunlaşmanın yolunu dəxi göstərməkdədir. Oğlu Məhəmmədə verdiyi öyüdlərdə göstərdiyi ərişmə üsulunu böylə xülasə edə bilərik:

Bir insan müəyyən bilgi və hünər (sənət) sahibi olmalıdır. Nəsəb insana ancaq küçüklüyündə yarar. Böyüyüncə fəzilətli bir babanın oğlu olmaq

¹ Əncəm-e aşeman həməyel-e tost,

Çistənd an həmə vəsəyel-e tost.

Təngi-ye cəmle-rah məcal toyi,

Tən-e gəlusay-sin xiyal toyi.

Hər yeg əz to gerefte timsali,

To çe giri be hər yeki fali. (*farsca*)

² Zəman-rah əvvəlin bətn in zəmi bud,

Cəhan-rah axərin bətn adəmi bud. (*farsca*)

³ Bedan xod-rah əz rah-e məani,

Xoda-rah dani ər xod-rah bedani. (*farsca*)

⁴ To an nurike çərxət təşt-e şəm-əst,

Həmədar-e do aləm dər to cəm-əst. (*farsca*)

yetişməz, çünki bir insan ancaq kəndi fəzilətinin evladı olmaq gərəkdir.¹

Şair müəyyən bir sənət sahibi olmayı, o sənətdə ustalıq və olğunluqla birlikdə qəbul edir. “Sadəcə oxumaq yetməz, oxunan hər varağı eyicə və tamamiylə anlamaq gərəkdir”. “Öyrənməkdən sıxılmayan insandır ki, sudan inci, daşdan da ləl çıxarır”.²

İnsan istərsə, mələk olur, yetişir ki, o, Xızır kimi kəndini tanımış olsun. Kəndini tanıyan adam “abi-həyat”ı (“*dirilik suyu*”) içmiş deməkdir. “Abi-həyat” isə, sözün çılpaq mənasıyla, “yaşadan su” deyil, “ağıllı can ilə canlı ağıl” deməkdir.³ Can bir lampadır ki, yağı ağıldır.

Ağıl, Nizamiyə görə, Allahın ilk yaratdığı məxluqdur. Yaradılışın kəndindən saxlanan ilk sirrindən başqa, bu məxluqa bütün məxluqların nasılı yaradıldıqlarını anlamaq feyz və qüdrəti verilmişdir.⁴

Ağıl - can (ruh), bilgi isə onun bədənidir. Ağıllı can - Allahın bəxşişi, canlı ağıl da əbədi həyatın ta kəndisidir.⁵

¹ Çün şir be xod sepəhşekən baş,
Fərzənd-e xesal-e xiştən baş. (*farsca*)
Arslan kimi tək başına zorlu ol,
Kəndi fəzilətlərinin oğlu ol. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

² Hər ke z-amuxtən nədarəd nəng,
Dor bər arəd ze ab, lə'l əz səng. (*farsca*)

³ Ab-e heyvan nə ab-e heyvan-əst,
Can ba əql-o-əql bacan-əst. (*farsca*)

⁴ Bozorg afərinənde-ye hər çe həst,
Ze hər çe afəride-əst bala-vo-pəst.
Nəxostin xerəd-ra pədidar kərd,
Ze nur-e xodəş dide pendar kərd.
Hər an nəqş k-əz kelk-e qodrət neqaşt,
Be çeşm-e xerəd hic ponhan nədaşt.
Məgər nəqş-e əvvəl k-əz ağaz bəst,
K-əz an pərdə çeşm-e xerəd baz bəst. (*farsca*)
Nəsə var, şüphəsiz, böyük yaradan,
Yaradılmış onunla kövnü məkan.
Ağılı öncə yaratmış ol qüvvət,
Ona nurundan eyləmiş qismət.
Qüdrətin fırçası nə ki çizmiş,
Gözlərin ağlın onlara açmış.
Təkcə ilk sirri saxlamış özünə,
Pərdə çəkmişdir ağlın o, gözünə. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

⁵ Əql-e ba-can ətiyyə-ye əhəd-əst,
Can-e ba əql zende-ye əbəd-əst. (*farsca*)

NİZAMİDƏ EŞQ FƏLSƏFƏSİ

*Ararsaq cahanın oluğunu,
Eşqdə buluruz duruşunu.*

Nizami

1

Xalqa xizmətdən zövq alan olğun adam ruhunun ölməzliyinə inanan eyimsər (*nikbin*) şairin bu görüşə uyğun bir fəlsəfəsi vardır. Nizamiyə görə, kainatın dayandığı biricik dəstək eşqdir. Bütün varlıqlar yalnız eşqlə durur və onunla yürürlər. “Fələyin eşqdən başqa bir məhvəri yoxdur!” Dünya yalnız eşq manivelası (*ağır şeyləri qaldıran vasitə*) üzərində dönməkdədir. “Eşqin qulu ol ki, qulluq ediləcək biricik əfəndi odur”. Ərənlər ancaq bu işlə məşğul olmuşlardır. “Aşiqlikdən başqa dünyada nə varsa, hamısı oyuncaqdır”.

*Dünyada nə varsa həpsi bazi,
İlla ki təriqi eşqbazi!*

“Asiman aşiq olmasa idi, yer nasıl doğururdu?!”

“Eşqdən nəsibi olmayan insan yüz can daşısı, yenə ölüdür”.²

¹ Cəhan eşq-əst-o-digər zərqazi,
Həme bazist ella eşqbazi. (*farıca*)

² Kəsi k-əz eşq xali şod fesordəst,
Gərəş səd can bovəd bi eşq mordəst. (*farıca*)

“Leyli və Məcnun”dan alınan bu mühakimə aşağıdakı şəkildə davam ediyor:

“Köpək kimi yalnız yemək və uyumaqla qalma, bir kədiyə (*pişiyə*) olsun, könül ver”. Çünki “bir kədinin eşqiylə arslan kəsilmək kəndi nəfsinə düşkünlükdən yekdir (*yaxşıdır!*)”¹ “Eşqdən bir danə olmadıqca kimsənin toxumu yaşarmaz (*göyərmez*), eşq evinə sığınmadıqca kimsə kəndindən əmin olamaz”.

Nizamiyə görə, eşq cansızlara belə hakimdir. “Miqnatis (*maqnit*) aşıq olmasa idi, öylə bir şövq ilə dəmiri nasıl qaldırırdı?!”; “İçində bir eşq mayası olmasa idi, kəhrəba samanı nasıl çəkərdi?!”; “Dünyada nə çox daş və nə çox cəvhər vardır: fəqət bunlardan heç biri nə dəmiri qaldırır, nə də samanı çəkər!”

“Növiləri çox olan şeylərdə kəndi mərkəzlərinə doğru meyil etmək vasfı vardır. Atəş yerin mərkəzində qərarlaşmamış olsaydı, yuvarlağımız partlar, havaya uçardı!”; “Su havada fəzlə durunca ağırlığının təsiriylə yerə dönüyor!”; “Təbiətlər arasında daimi bir yaxlaşma və qovuşma vardır ki, hakimlər buna eşq demişlərdir”²; “Eyi diqqət olunursa, yaradılışın ancaq eşq ilə durduğu görülür”³.

¹ Be eşq-e qorbe gər xod şir başi,

Əz-u behtər ke ba xod sir başi. (*farsca*)

Nizaminin bu özgəgüdərliliyiylə Sədinin özgüdərlilik göstərən aşağıdakı beyiti nə qədər ziddir:

Çe lazem-əst yeki şadman-o-mən gəmgin,

Yeki bexab, mən əndər xəyal-e u bidar. (*farsca*)

Nəyə lazımdır ki, biri şad olsun, mənə qəmgin,

Biri yuxuda olsun, mənə onun xəyalı ilə oyaq?! (*tərcüməsi*)

² “...Eşq nizamı yalnız canlılar və üzvi varlıqlar deyil, üzvi olmayan varlıqların aləminə dəxi hakimdir və bu qovuşma (attraction), yanaşma (gravitation), miqnatis (magnetizm) və kimyadakı qaynaşma (attinites) şəkilləriylə görülməkdədir...” Höte “Divan”ın fransızca tərcüməsinə müqəddimə yazan M.Lixtenberq deyir ki: “Bu fikir və bu konu Höte “Divan”ın ən gözəl şeirlərini canlandırmaqdadır” (Gothe. “Divan Occidental - Oriental, - West - Ostlicher Divan”. Paris MCM XI, səh. 44)

³ Gər əndişekonizə rah-e bineş,

Be eşq-əst istade afərineş. (*farsca*)

Ömər Xəyyamın bu rübaisiylə qarşılaşdır:

Sər-dəflər-e aləm-e məni eşq-əst,

Sər beyt-e qəside-ye cəvani eşq-əst.

Ey an-ke xəbər nədari əz aləm-e eşq,

İn nokte bedan ke zendeqani eşq-əst. (*farsca*)

Mənalər aləminin dəftərinin sərlövhəsi eşqdır,

Cavanlıq qəsidəsinin beytinin ilk sözü eşqdır.

Ey eşq aləmindən xəbəri olmayan,

Bu incə mənanı bil ki, həyat - eşqdır! (*tərcüməsi*)

Varlığı eşqin məhsulu olaraq tələqqi edən şairin kəndisi ən böyük aşıqdir. Nitəkim, “Xosrov və Şirin”in müqəddiməsindən aldığımız yuxarıdakı fikirləri o, kəndinə aid bu sözlərlə bitirməkdədir: “Eşqsiz kəndimdə can görmədim, qəlbimi verdim, can aldım”.¹

İnsan vücudunun motoru - qəlb bahasına alınan bu can qarşılığı eşq, şübhə yoxdur ki, sözün geniş mənaya alınan anlamıdır. Nitəkim, “Leyli və Məcnun”da eşqi anladan bu sözləri oxuyuruq:

*Yüksələn nurun eşq aynasıdır,
Şəhvət, əlbət də, eşqin ayrısıdır.
Gər qərəz güdsə eşq, fanidir,
Eşq çünki qərəzdən aridir.
Qərəzə eşq hərgiz olmaz yar,
Qərəzin qonduğunda eşq uçar!²*

“Eşqi qərəzdən ayıran şair aşıqdən dəxi fədakarlıq istiyor. Aşıq demək - kəndindən keçən fədakar deməkdir. Eyni “Leyli və Məcnun”da, məsələ, bunları buluyoruz: “aşiq canını verir, cananını istər, canından qorxmaz”.³

Bir aşıq durmadan cananına can atar. Bu kimi insanlarda sevgiliyə ərmək bəhsinə təhəmmül ilə səbir olmaz. “Onlar kələbək kimidirlər, yansalar belə, həmən sevdikləri işığa qovuşmaq istərlər”. Şairin səbirsizliklə özlədiyi eşq “gənclik şəhvətinin oyuncağı” keçici bir həvəs deyil, “əbədi vurğunluq”dur.⁴

¹ Ço mən bi eşq xod-ra can nədidəm,
Deli befruxtəm, cani xəridəm. (*farsca*)

² Eşq ayine-ye bolənd-nur-əst,
Şəhvət ze hesab-e eşq dur-əst.
Eşq-e gərəzi bəqa nədarəd,
Ke eşq gərəz rəva nədarəd.

Ba eşq gərəzkoca bovəd rast?

Eşqi ke gərəz neşəst, bər xast. (*farsca*)

Gürcü şairi Şota Rustavelinin bu beyitləri ilə qarşılaşdır (azərbaycanca tərcüməsindən):

Məhəbbət bir zərif şeydir, şəhvətlə dərk olunmaz yar,

Məhəbbət başqa bir şeydir, şəhvətdən o qalır kənar.

Məhəbbət ilə şəhvətin arasında çox uçurum var,

Sözlərimə qulaq verin, qarışmasın bu anlamlar. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

³ Aşeq ze nəhib-e can nətərsəd,

Canan tələbəd, ze-can nətərsəd. (*farsca*)

⁴ Eşqi ke nə eşq-e cəvanist,

Baziçe-ye şəhvət-e cəvanist. (*farsca*)

2

Nizami sənətinin həyatsevərlikdən, özgəgüdərlikdən və aşıqlıqdan işlənmiş eyilik və gözəllikdən ibarət parlaq “*duşu*” kökləri eyni qaynaqlara dayanan yüksək fikirlərdən yapılmış bir “*iç*”lə tam ahəngdədir.

Zaman etibarıyla yuvarlağımızı kainatın “ilk nəslı” (bətın; bu söz farsca yazılıb - *red.*) olaraq təsəvvür edən şair məkan etibarıyla insanı dünyanın “son nəslı” olaraq təsəvvür etməkdədir.

Yaradılmışların ən şərəflisi və varlıqların ən ölçünü olan insanın, Nizamiyə görə, ən böyük dəyəri böyük yaradanla mənəvi və ruhi təmasa gələ bilmək qabiliyyətində olmasıdır.

Kötümsərlərin (*bədbinlərin*) gözündə yerdə sürüklənir kimi səfil və aciz görünən insan Nizaminin eyimsər görüşündə yüksəklərə çıxar, Allahın lütfələrini görür, səyyarələrin oluş və dönüş hikmətlərini anlar qüdrətli bir qəhrəmandır. Bu qəhrəmanın nə biçim və ölçüdə bir varlıq olduğunu Nizami insanın şərəfini anlatdığı yuxarıda nəql olunan beyitlərdə təyin etmişdir. Burada bu beyitlərdən yalnız bir-iki misranın təkrarı məqsədi təmin edər: “Göydəki bütün yıldızlar insanın birər fəaliyyət vəsiləsi olmaqdan başqa bir şey deyildir. Onlara kəndiliklərini təmin edən *ışıq* biziz. Yaradılışın sürücü mələikəsi insandır. Yaradanın rolu isə, sadəcə, yol göstərməkdir”.¹

Nə olduğunu və hanki qaynaqdan gəldiyini anlamış bulunan insan, Nizaminin nəzərində, yaşamaq üçün ətdən və kəmikdən ibarət bir cəsədə möhtac deyildir. Bu, yüksəklərdə uçan bir ruhdur (can; bu söz farsca yazılıb - *red.*) ki, qətiyən zaval bulmaz, sadəcə, qəlibini (*şəklini*) dəyişdirir”.²

¹ Afərin-ra toyi fereşte-ye pas,
Afərinənde-ra dəlile-şenas. (*farsca*)

² V-an-ke danəd ke əsl-e cayəş çist,
Can-e u bi cəsəd təvanəd zist.
Çələt qoftəm can-e olvi-geray,
Nəmirəd-o-likən şəvəd baz-çay. (*farsca*)

VI

NİZAMİDƏ DİN TƏLƏQQISI VƏ SOSYAL İDEAL

*Başqasına faydalı iş yapmağa,
Mum kimi hazır olalım yanmağa.
Nizami*

1

İnsan haqqındakı mistik anlayışı Nizaminin, daşdığı dini tələqqidən irəli gəlməkdədir. Nizami dindardır. Fəqət bu, mərasimçilikdən ibarət cansız bir dinçilik deyildir. Nizami bütün varlıqları Allahdan bilir - kəndi-kəndinə duran, varlığının şəkli olmayan, kimsəyə bənzəməyən, dəyişməyən və ölməyən bir Allah. O, böylə mücərrəd bir Allaha tapınır. Bu tapınmada o, səmimi və fədakardır.

Allah ilə münasibətdə doğruluq və səmimiliyi əsas tutan həkim şairin, allahsevərlik haqqındakı tələqqisi də o nisbətdə ciddidir. Kəndinə “allahsevər” (izədpərəst; bu söz farsca yazılıb - *red.*) deyən hər adamı Nizami, həməən allahsevər deyə tanımaz. Kəndisini qiblə bilən (eqosentrik) bir özgüdər, Nizaminin gözündə qətiyyən Allah adamı və ya allahsevər olamaz. Eqoizm ilə allahsevərlik, Ona görə, bir araya gələmiyəcək şeylərdir. Allahsevərlik, demək, şairə görə, kəndisindən keçmək deməkdir. Çünki allahsevərlik gündüzə, özgüdərlük isə gecəyə bənzər. Gündüzlə gecə nasıl olur da bir araya gəlir?!.. “Allah, yalnız Allah yolunda kəndilərindən keçən abidləri seçər” Məşhur təbirlə, Nizami “fənafillah”dır (bu söz farsca da yazılıb - *red.*). O, “əvvəllərin əvvəli və sonların sonu” olub, “heç bir şey yox ikən var olan” yaradana tapınar. Şairin lahuti (*ilahi*) eşq və cazibə ilə tapındığı

bu qüvvət isə birdir və heç bir surətlə şərik qəbul etməz. Yaradılışda ikilik və ya çoxluğu “vəhdaniyyətçi” Nizami kökündən rədd edər.

O, kəndisinin bir tək yaradan tərəfindən yaradıldığına qanədir. “Eyi isə də, kötü isə də, yapılışı ondandır”.¹

Bu, sonuna qədər məntiqi bir düşüncəyə, Nizami, şiddətli bir “müvəhhi-d”dir (*vəhdətçidir*). Buna görə də o, məcusi əfsanəsindən bir sənətkar sifətiylə o qədər faydalanmış olduğu halda, əski İran dini zərdüştlükdəki iki Allah fikrini kökündən kəsib atar. Əvvəlcə də söylədiyimiz kimi, Nizami atəşpərəstliyin amansız düşmənidir. Eyilik allahı Hörmüzd ilə, kötülük allahı Əhrimən arasındakı mücadilə ikiliyini (dualizmi) qəbul etməz.

2

Təkallahlıq və varlıqda təsəvvür etdiyi birlik, Nizamiyi tək həqiqət sisteminə götürüyor. Həqiqət, dindar Nizamiyə və yaşadığı zamanın hakim tələqqisinə görə dində görünür. Bunun içindir ki, Nizami, ən çox idealizə etdiyi qəhrəmanı İskəndərin yalnız cahana hakim bir imperator oluşu ilə qalmamış, eyni zamanda ona peyğəmbərlik payəsi (*rütbəsi*) də vermişdir. Diqqətə dəyər ki, İskəndər, aldığı məmləkətin irqə, dilə və mahala aid bütün özəlliklərinə hörmət etdiyi halda, təkallah əqidəsini yaymaqda mütəəssibdir. İranın bütün müəssisələrini qorumuş ikən, atəşpərəstlikdən ibarət olan dinini rədd etmiş, atəşgədələri tamamiylə yıxmış, “müqəddəs” atəşləri söndürmüşdür.

¹ Sereşt-e mərə afəridi z-xax,
Sereşte to kərdi be napak pak.
Əgər nikəm-o-gər bədəm dər sereşt,
Ğəza-ye to in nəqş dər mən neveşt. (*farsca*)
Mənim cismimi torpaqdan yaratdın,
Sən natəmizə təmizi qarışdırdın.
Əgər mən təbitcə yaxşı və ya pisəmsə,
Sənin hökmün bu naxışı mənə yazıb. (*tərcüməsi*)
Nizaminin bu beyiti Xəyyamın aşağıdakı rübaisini xatırladır:
Ya rəb, to geləm sereşteyi mən çe konəm,
Pəşm-o-qəsəbəm to reşteyi mən çe konəm.
Hər nik-obədi ke əz mən ayəd be vucud,
To bər sər-e mən neveşteyi, ənm çe konəm. (*farsca*)
Yarəb, mənim palçığımı sən qarışdırmısan, mən nə edim?
Yunumu, ipəyimi sən ayirmisən, mən nə edim?
Mənim etdiyim bütün yaxşı və pis işləri,
Sən mənim alnıma yazmısan, nə edim? (*tərcüməsi*)

Təkallahlıq, fənafillahlıq və həqiqətə aşiqlik kimi ana qaynaqlardan doğan Nizamilik, insan və ya qullanışi təbirlə, fərd ilə cəmiyyətin, yaxud vətəndaş ilə dövlətin münasibətlərini olduğu kimi, millətlərarası münasibətləri dəxi kəndisincə nizama qoyan bir düşüncə və dünyaya görüş sistemini vermişdir.

İnsan mücərrəd bir ruh olmaq etibariylə “fənafillah” olduğu zaman ancaq mənəvi dəyər və şərəfini qoruya bilir. Nizaminin görüşündə müəyyən bir fərd olmaq baxımından da, bir insan ancaq mənsub olduğu cəmiyyətə faydalı olması, başqa təbirlə, “fəna filmillə”liyi nisbətində şərəflidir. Şairə görə “hər fərd kəndi milliyətindən bir parça olduğu üçün dəyərlidir: bu, bir nemətdir. Bu neməti rədd etmək milləti rədd etmək deməkdir”.¹

“Küfrani - nemət” və “küfrani - millət”də bulunmamaq üçün Nizami fərddən cəmiyyət naminə fədakarlıq istiyor. Özgüdərlük və yalnız kəndini düşünmək qədər şairin kötü gördüyü başqa bir şey yoxdur². Yalnız başına dünyayı tutmaq qabil (*mümkün*) deyildir. “Təcrübəsi olan bilir ki, yalnız yeyən, yalnız da ölür”.³ Bunun içindir ki, şair: “pınar (*bulaq*) suyunu olsun yalnız içməməyi” tövsiyə etməkdədir, çünki “yalnız içənin üzü dəniz suyu kimi duzlu olur”.⁴

Fərdin şərəfini cəmiyyətə çalışmaqda görən həkim sosial həyatın əlbirliyi ilə və təklərin qarşılıqlı güvən, təsanüd və yardımlaşmaları sayəsində ancaq düzənlənə biləcəyini öyrədir. Şair bu xüsusdakı fikirlərini həkimanə və şairanə təşbihlər geyiminə bürümüşdür: “Nə vaxtadək əhliyyətli

¹ Həst bər kəsi ze mellət-e xiş,

Kofr-e nemət ze kofr-e mellet-e xiş. (*farsca*)

² Halbuki İran ədəbiyyatının moralist şairi deyə məşhur olan Şirazlı Sədinin Gəncəli Nizamiyə tamamiylə zidd bir təlqini vardır:

Be hiç yar mədəh xater-o-be hiç diyar,

Ke-bər-o-bəhr fərax-əst, adəmi besyar. (*farsca*)

Heç bir yara və heç bir diyara ürək bağlama,

Yer üze geniş, insan çoxdur! (*tərcüməsi*)

Və ya:

Sədiya hobb-e vətən gər çe hədisist səhih,

Natəvan mord bexari ke mən anca zadəm. (*farsca*)

Ey Sədi, vətən sevgisi düz söhbət olsa da,

Mənim doğulduğum yerdə alçaqlıqla ölmək olmaz. (*tərcüməsi*)

³ Bedanəd hər ke ba tədbir başəd,

Ke tənaxar tənhamir başəd. (*farsca*)

⁴ Məxor tənha gərət xod ab-e cuy-əst,

Ke tənaxorço dərya təlxruyəst. (*farsca*)

bir ruh, ruh əhilləri nərdə? Yoldaş nə oldu, arkadaş hanı?” - deyə soran şair, “xurmanın bal dadan şəhdi, ağacının arkadaşlığından, “böcəyin ipək qalpağı (*papağı*) arkadaşlarının yardımlarındandır”, “qarınca yoldaşlarının verdikləri fərəhlə canlanaraq kəndindən böyük yükləri daşıyor”. “Çində hər kəs ipək toxumaz, həsir toxuyanlar da var”. “Etidal və ahəng üzərinə yapılan hər işin sonu başarıyla bitər”.¹

“Başqalarının işlərini yapmaq üçün”, Nizami bir insanın kəndini “mum kimi yaxmasını tövsiyə edir.² İnsanlara qarışır və onlara faydalı olursa, bir insan həm dünyada, həm də axirətdə məsud olur.³ Şair cəmiyyət namına yapılan bu özgəgüdərliliyin şairanə bir timsalini də veriyor: “dünyayı güldürdüyü içindir ki, günəş kəndisi də gülüyor”.⁴ Sırf kəndi xəsis mənfəətlərinə baxıb, daima yeməyi və əylənməyi düşünən özgüdərləri Nizami insan yerinə qoymuyor. “Eşşək kimi gözü daima yemdə olan insandan köpək daha şərəflidir”, - deyir⁵ və əlavə ediyor: “Çalış ki, xalqın işinə gəlsin (*işinə yara*): ta ki hizmetinlə dünyayı süsləmiş olasın”:

*Küş ta xəlq-ra be kar ayi,
Ta be xedmət cəhan beyarayi!*
(Farsca, ərəb əlifbası ilə - red.)

¹ Ta key dəm-e əhl, əhl-e dəm ku,
Həmrah kocvo-həmqudəm ku.
Nəxli ke be şəhd xorrami kərd,
An şəhd ze ru-ye həmdəmi kərd.
Pile ke berişəmi-kolah-əst,
Əz yari-ye həmdəman-e rah-əst.
Əz şadi-ye həmrəhan keşad mur,
An-ra ke əz-u fozun şəvəd zur.
Dər Çin nə həme hərir bafənd,
Gəh həlle kehi həsir bafənd.
Dər hər çe z-e'tedal yarıst,
Əncəmeş-e an besazqarist. (*farsca*)

² Bəbayəd xiştən-ra şəm gərdən,
Be kar-e digəran del cəm gərdən. (*farsca*)

³ Ço darəd xu-ye to mərdəm-sereşti,
Həm inca-vo-həm anca dər beheşti. (*farsca*)

⁴ Nə bini-aftab-e aseman-ra,
Əz an xəndəd ke xəndanəd cəhan-ra. (*farsca*)

⁵ Səg bər an adəmi şərəf darəd,
Ke ço xər dide dər ələf darəd. (*farsca*)

3

“İqbalnamə”nin sonlarında bir “Cənnət şəhər” tablosu vardır.

Qırğızların (Xırız; farsca yazılıb - *red.*) yaşadığı bir sahədə¹ Allah adamı məsum insanlar İskəndərə dağ ötəsindəki vəhşi Yəcuc-Məcuclardan şikayət ediyirlər. Bu ibtidai vəhşilər axınlar yapıyor, bu tərəfləri talan və yağma ediyorlarmış. Məzlumlar peyğəmbər deyə qarşıladiqları İskəndərdən bu zalımlara qarşı bir tədbir istiyorlar. İskəndər də dastanlarda məşhur dəmir səddi yapıdırıyor. Vəhşilər bir daha bu tərəflərə keçməz oluyurlar.

Yəcuc-Məcuc bəlasını dəf etdikdən sonra, Yunanıstana hərəkət edən İskəndər yol üstündə əfsanəvi bir şəhərə rast gəlir. Cənnət kimi şən, məmur (*abad*) və bolluq bir yer. Bir şəhər ki, nə daşdan divarları, nə də ağacla dəmirdən qapıları var... Bir neçə adamıyla bərabər şəhərə girən İskəndər gördüyü mənzərənin heyranıdır. Ağızlarına qədər dolu ikən, dükanların qapılarında kilid yox.

Gülər üzlü əhali İskəndəri və yanındakıları hörmət və sevinclə qarşılayırlar. Kəndisini bir saraya götürüyor, izaz (*sayğı*) və ikram ediyirlər. Padişah gördüyü bu müamələdən (*münasibətdən*) həm məmnun, həm də heyrandır. Ev sahibinə soruyor:

- Bu güvən, bu qorxusuzluq nədir? Nədən kəndinizi qorumaq için heç bir tədbiriniz yox?!.. Qapılarınızda kilid, bağlarınızda bağban, sürülərinizdə çoban yox! Bu qeydsizliklə (*laqeydliklə*) kəndinizi nasıl əmniyətdə sanarsınız?!..

“Ədalət şəhəri”nin böyükləri şaha dua edərək böylə cavab veriyirlər:

- Bu yerlərdə gördüyün bizlər, əslində zəif, fəqət dindar adamları. Doğruya imrənir, əyridən iyəniriz. Dünyanın qapısını əyriliyin üzünə qapamış və bu aləmdə səlaməti doğruluqda bulmuşuz. Heç bir zaman yalan söyləməyiz, tanrının sevdini yapar, buyruğuna boyun əyər, kimsəyə zorbalıq etməz, acizlərin əlindən tutarız. Bizlərdən biri zərər görürsə, onu kəndi malımıza ortağ edəriz. Kimsənin kimsədən fəzlə malı da yox, hər kəs halına görə nemətdədir. Kəndimizi arkadaş sayar, başqasının dərdinə sevinməyiz. Hırsızdan (*oğrudan*) qorxumuz yox - nə şəhərdə polis, nə də köydə bəkcimiz

¹ Sekəndər ze Çin rə'y-e Xerxiz kərd, Dər-e xab-ra təng-e dəhliz kərd. (*farsca*)

(*nəzarətçimiz*) yoxdur. Başqalarından bir şey çalmayız, bizdən də kimsə bir şey çalmaz. Nə qapıda kilidimiz, nə də sürüdə çobanımız vardır. Evladlarımızı Allah böyüdür, heyvanlarımızı da qurddan, qaplandan o qorur. Toxumu toprağa atar, üst tərəfini tanrıya buraxırız. Biçim fəsli gəlmədikcə kimsə arpa buğday əkininə uğramaz. Kəndi-kəndinə bitən məhsuldan birə qarşı 700 alırız. Nə yaparsaq təvəkkülümüz Allahadır, qorxduğumuz da o, güvəndiyimiz də odur, başqasına sığınamayız. Bizlərdən birinə başqanlıq nəsib olursa, həpimiz ona fikirlərimizlə yardım edəriz. Kimsəyi kötülüyə çəkməz, fitnə yapmaz, qan tökməyiz. Biri-birimizin dərdiylə dərdləyir, biri-birimizin səadətində seviniriz. Altuna, gümüşə qiymət verməyiz, bizlərdən heç bir kimsə bunlara ehtiyac göstərməz. Heyvanlar bizdən qaçmazlar, çünki biz onları incitməyiz. Ov bizim üçün bir əyləncə deyildir. Ovdan ancaq ehtiyacımız nisbətində faydalanırıq. Nə öküz ilə eşşək kimi çox yeyir, nə də ağzımızı qaparız. Sıcaq olsun, soyuq olsun yemək sofrasından doymadan bir az öncə qalxarız. Bizlərdən kimsə yaşı keçmədik və vaxtı gəlmədikcə gənc ölməz. Ölülərimiz üçün kədərlənməyiz, çünki bunun faydasız olduğunu biliriz. Kimsənin arxasından üzünə qarşı söylənməyəcək bir söz söyləməyiz. Casusluq nədir bilməyiz. Allahın işinə qarışmaz, “bu neçin böylə, o neçin öylə” – deyər sormayız. Bizim cəmiyyətdə yalnız bizim əxlaqımızda olanlar yaşaya bilir. Adətdən dışarı çıxanlar, həmən içimizdən atılırlar!

Nizami deyir ki, İskəndər bütün bunları duyunca heyrətindən olduğu yerdə dona qaldı. “Çünki bundan daha gözəl bir qissəyi (*hekayəti*) nə eşitmiş, nə də dastanlarda oxumuşdu”. Gördüyü bu “Cənnət şəhər”in ictimai quruluşu üzərində düşünən İskəndər kəndi-kəndinə:

“Bu xalqı əvvəlcə görmüş olaydım, dünyayı başdan-başa dolaşmağa qətiyən ehtiyac görməzdim. Bir dağın köşəsinə çəkilir, Allaha ibadət edərdim. Ayınım bu nizamın eyni olur, dinim də bu dindən başqa olamazdı”, – deyir.

“İskəndərnamə”nin 18.000 beyti aşan və həqiqətlə əfsanəyi Nizamiyə bir surətdə yoğuran, minbir türlü dastan, hekayə, masal və hikmətləri içində alan canlı səhifələri şairin ən sona saxladığı bu “Cənnət şəhər” tablosu ilə tamamlanıyor.

İskəndər peyğəmbərin arayıb bulduğu bu ideal sistem hakim (*filosof*) Nizamının, şübhəsiz, bizzat gerçəkləşməsini özlədiyi ictimai nizamın ta kəndisidir.

Sovet müstəşriqlərindən Bertelsi “İskəndərnamə”nin “Cənnət şəhər” haqqındakı fikrəsini (*hissəsini*) oxurkən “həyəcanlı bir qürur və öyünmə duyusu” qaplıyor. “Çünki Nizami bu ideal sosializmi, quzeydə - SSRİ-nin bulunduğu bir yerdə yerləşdiriyor”muş!..

Bir kərrə “Cənnət şəhər” pək də SSRİ-nin bulunduğu bir yerdə deyildir. Çünki Nizami İskəndərin bu şəhərdən ayrılaraq, Yunanıstana doğru aldığı yolun yönünü göstərmişdir. Çizilən bu yönə görə İskəndər “qurudan-dənizdən keçmiş və bir çox yol aldıqdan sonra Kirmandan Kirmanşaha, oradan Babilə, Babildən də Şəhrizura” gəlmişdir. Bu qeyid və bu açıqlıq varkən “Cənnət şəhər”in qızıl Moskva olduğunu iddia etmək coğrafiya bilgisinə ayqırıdır!.. Şairin fantazisində canlanan bu ideal şəhərin yerini təyin etmək mütləqə lazımsa, onu Qırğızla (Xırxız; bu söz farsca yazılıb - *red.*) ilgili bir ölkədə aramalıdır. Hər ideal şeyi türklüyə bağlayan şair “ideal şəhərini” dəxi Türkistanda görmüşdür. Bilxassə, əski yunan qaynaqlarında da Türkistanda şəxsi mülkiyyət bilməyən cəmiyyətlərdən bəhis vardır.

Hadi, coğrafiyayı buraxalım!.. Nizamidəki “Cənnət şəhər”lə sovet cənnətindəki şərtlərin biri-birinə bənzər tərəfləri varmıdır? Ona baxalım:

Nizaminin “Cənnət şəhər”i dındardır, sovet cənnəti isə dinsizdir. Birincisi Allahı tanır, ötəkisi Allahı rədd edər. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük propaqanda silahıdır. Birincidə sevgi əsas, ikincidə isə nifrət hakimdir. Birincidə təsanüd əsil ikən, ikincidə sınıf qovğası əsasdır. Birincidə heyvanlar belə əmniyətdə ikən, ikincidə insanlar belə daima ölüm qorxusu altındadır. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlılıq əsasdır. Birinci hırsızlıq nədir bilməz, ikincidə hakim olan hırsızlıqdır... Birincidə polis yox, ikinci ən qanlı polis rejimidir. Birinci casusluq bilməz, ikincidə hər kəs casusdur.¹ Birinci silahsız və barışçıdır, ikinci başdan dırnağa qədər silahlıdır. Birinci fitnə nədir bilməz, ikinci bütün dünyayı tutuşduracaq bir fitnə yuvasıdır.

¹ Leninin “hər komunist casus olmaqla müvəzzəfdir” (*borcludur*) vəcizəsi (*hökmü*) mərufdur.

Sözün özü: dini əxlaqa və ictimai təsanüdə dayanan “Nizami sosializmi” ilə dini rədd edən və siniflər qovğasını əsas tutan qanlı “rus sosializminin” biri-birinə bənzər heç bir tərəfi yoxdur!..

Nizaminin rusdan və rusluqdan bəhsi isə sərihdir (*aydındır*). O, kəndi öz yurdunu və onunla birlikdə bütün mədəniyyət dünyasını, idealizə etdiyi qəhrəmanı İskəndərin əliylə, rus təhlükəsinə qarşı savundurmuş və onu əsirlikdən qurtarmışdır. Eyni İskəndərə kəşf etdirdiyi “Cənnət şəhər”i o, yenə eyni İskəndərin əliylə “yaxıb külə çevirdiyi bir yerdə”¹ nasıl təsəvvür edə bilirdi?.. Böylə bir imkansızlığı yalnız dünyanın bütün millətlərini təhəqqümü (*hakimiyyəti*) altına alaraq, onlardakı mənəvi-maddi bütün dəyərləri sömürmək istəyən qızıl bolşevizmin ideoloqları ancaq təsəvvür edə bilirlər. Nizaminin sağ duyusu deyil!..

Lütfünü gördüyü rejimə, bəlkə də məcburi bir lətifə olsun deyə, Bertelsin bir də “zamanımızda yaşamış olsa idi, Nizami bizimlə (yəni bolşeviklərlə) bərabər olurdu!” - deyimi vardır.

Fəqət, bizə görə, sevgi ilə nifrət, rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya gələ bilirsə, Nizami ilə bolşeviklər dəxi o qədər bərabər ola bilirlər!..

¹ 232-ci səhifədə, 3-cü not

VII

NİZAMİDƏ DÖVLƏT TƏLƏQQISI

*Dinində dövlətin zülüm haramdır,
Zalimlərə dövlət candan düşmandır.
Samanlığa eşşək düşdüysə naqah,
Deməm yazıq eşşək, samana eyvah!*
Nizami

Fərdi cəmiyyət üçün çalışmağa borclu görən Nizaminin dövləti təmsil edən hökmdarlarda təsəvvür etdiyi sorumluğu da gözədən keçirmək gerek.

Yaradılışda ikilik qəbul etməyən həkim için, şüurlu insan cəmiyyətinədə, əsil olan, ictimai ahəng ilə ədalətdir. Dövlət təmsil etdiyi cəmiyyəti biri-birini yeyən düşmən zümrələrin yırtıcılığına tərək etməmək görəvindədir. Onun ən böyük işi, - varlığının hikməti, - asayışı təmin etmək və ədaləti yaymaqdır.

Nizamiyə görə, dövlət anlamı ilə zülm anlamı bir araya gələməz. “Dövlət məzhəbində zülm haramdır. Zülm yapan adam dövlətlə dost olamaz”. Dövlətin başına keçmiş zalim padişahı şair “samanlığa girmiş eşşəyə” bənzədiyor və “eşşəyə deyil, samanlığa yazıq” - deyir.¹ İdeal dövlətdə tədbirli hökmdar bütün işləri işdən anlayan bilginlərə veriyor: İskəndər böylə yapmışdır. Bilgin yardımçıların yardımıyla, dövlət, yaşlıların təcrübələriylə gənclərin güclərini birləşdirərək yürür. Bir dövlət rəisi, Nizamiyə görə,

1

Setəm dər məzhəb-e doulət rəva nist,
Ke doulət ba setəmkar aşəna nist.
Xəri dər kahdan oftad naqah,
Nəquyəm pay bər xər, vay bər kah! (*farsca*)

“sürüdən sorumlu bir çobandır”; hətta bundan daha sorumlu bir durumdadır. Qafa daşındakı beyin gövdənin bütün üzvlərini idarə etməkdə nə kimi bir durumda isə, dövlət rəisi də onun kimidir. “Əl ayağın çalışmasından məmnun deyilsə, sorumlu başdır”.

Fərd dövlətə qarşı müəyyən vəzifələrlə mükəlləfdir. Fəqət fərd, bir dövlətə sırf vəzifə daşımaqla mükəlləf deyil, bir taqım haqlara malikdir. Padişahlara xitab edən şair “heç bir fərdə cəbbarlıq qürurla baxma, o da kəndisincə möhtəşəmdir!” - deyir.

Nuşirəvanın vəziri Büzürməhrin bayquş dilindən tərcümə etdiyi qonuşmayı xatırlarsınız. Nizami hökmdarları eyni qüvvətlə zülm işləməkdən daima qorxutmaqdadır. “Padişahın əsil düşmanı zülm işləyən, ədalətsiz məmurlardır. Xalq zülm yapırdırandan dönər”. Yunanlı həkimlər İskəndərə Daradan qorxmamasını tövsiyə ediyorlar, çünki “kəndindən məmnun olmayan iç düşmanları bulduğunu” biliyorlar. Nitəkim, hər b əsasında İran şahına qarşı İskəndər bu iç düşmanlardan faydalanmışdır.

Bir məmləkətin bayındırlığı şairə görə, hökmdarının eyi niyətliliyə sıx surətdə bağlıdır: “Padişahın niyəti eyi olursa, çöllərdə gül-giyah yerinə mücevhər bitər. Niyəti kötü olan ağacın budağı quruyar. Ey niyətli padişah ətrafına bolluq saçar: məmləkətdəki genişliklər ilə bolluqlar padişahın eyiliyindən bəhs edərlər!”¹

Şair Sasanilərdən Hörmüzdün canı kimi sevdiyi oğlu Xosrova tətbiq etdiyi ədalətdən bəhs edərkən bundan əvvəlki bölümdə işarət etdiyimiz kimi, kəndisini tutamıyor. Həmə zamanındakı duruma keçərək, “yüz fəqirin qanı tökülürkən, bir yol kəsənin yaxalanmağından” şikayəti qoparıyor!.. Başqa bir əsərində də “ədalət bu dövrdə aradan qalxdı, Simurqun qanadlarına qondu, bu göy qübbədə həya, bu asılı topraqda namus qalmadı. Qalx ey Nizami! Fəzləsiylə göz yaşı tök, qana dönmüş bu qəlb üçün qan ağla!” - deyir.²

¹ Fəraxiha-vo-nikiha-ye ətraf,
Ze ədl-e padişah-e xod zənəd laf.
Ze çeşm-e padişah oftade rahi,
Ke bəd rə'yi konəd ba padişahi. (*farsca*)

² Dəd dər in dour bər əndaxteəst,
Dər pər-e simorğ vətən saxteəst.
Şərm dər in tarom-e əzrəq nəmənd,

Dövlətin ədalət yaymaq vəzifəsində bir müəssəsə olduğu fikrini təlqin etmək üçün sənətkar “Həft peykər” kimi incə düşünülmüş qoca (*möhtəşəm*) bir mənzumə yazmışdır. Bu gözəl hekayə ilə şairin yürütmək istədiyi fikir aşikardır: bir padişah və ya bir dövlət rəisi sadəcə sürüdən sorumlu bir çoban deyil, bundan daha fəzlə, sürünün səlamətindən sorumlu bir köpəkdir. Bu vəzifəsini unudaraq keyfə dalan və idarəyi zalimlərə buraxan hökmdarlarla, hekayədəki “dişi qurdla çiftləşən köpək” arasında heç bir fərq yoxdur. Çöldə rastlaşdığı çobanın vəzifəsində gövşəklik (*səhlənkərlilik*) etmiş köpəyi cəzalandırmaqda olduğunu görərək, gözü bu həqiqətə açılan Bəhram şair həmən “həftənin yeddi gecəsini kəndilərinə verdiyi yeddi iqlim gözəllərini tərk etdirərək, “ədalət gözəli”nin (peykər-e ədl; bu söz farsca yazılıb - *red.*) qucağına atdırıyor”.¹

Bəhram Gur tipini təsvirə başlarkən belə, şair Bəhramın ədaləti qorumaq niyyətiylə mücadiləyə atıldığı qeyd ediyor və onun ağzına hökmdarlıq varlığının əsl hikmətini ifadə edən bu beyti veriyor:

*Fərz olan bizlərə budur biliriz:
Zülümə zülm, ədlə ədl edəriz.*²

Şairin bütün yüksək dəyərlər üçün məcaz olaraq “türk” sözünü qullanmayı sevdiyini biliyoruz. “Məxzənül-əsrar”ında zülm görmüş ixtiyar bir qadının ağzıyla, Böyük Səlcuqlulardan Sultan Səncərə yapılan xitab da diqqətə dəyər. Nizamiyə görə, dövlət əsasən adil olmalıdır. Türk dövləti isə bilxassə adil olacaq. Bunun için də ixtiyar qadın ağzıyla Səncərə xitab surətiylə, “madam ki adil deyilsən, demək türk deyilsən!” - deyir.³

Nizami incələməkdə olduğumuz bu fikirlərini yalnız nəzəri olaraq deyil, kəndisiylə çağdaş bulunan hökmdarlara qarşı felən dəxi, cəsarətlə müdafiə etmişdir. “Leyli və Məcnun” mənzuməsinin “Xatimə”sində şairin

Ab dər in xak-e moəlləq nəmand.

Xiz Nizami, ze həd əfzun gery,

Bər del-e xunab şode xun gery. (*farsca*)

¹ Bax: səh. 157

² Ançe ma-ra fərizə oftad-əst,

Zolm-ra zolm, dad-ra dad-əst. (*farsca*)

³ Bax: səh. 127

Şirvanşah Axsitan Mənuçehrə yazdığı mədhiyə mutat (*adət edilmiş*) qəsidələrin üstündə bir əsərdir. Nizami Şirvanşaha yunan filosoflarının adından sevdiyi qəhrəmanı İskəndər üçün yazdığı “Xirədnamə”lər üslubunda öyüdlər verməkdədir.

Zühdü (*dini*), əxlaqi, mülki və siyasi mahiyətdə olan bu öyüdlər son dərəcə enteresan nöqtələri içinə almaqdadır.

Kəndisinə “nüsrəti ilahi öyüdcüsü” deyən şair, mənəvi səlahiyyət və etibarına güvənən bir adam ədasiyla, əsrinin padişahına “dünya heç bir padişaha qalmamış, sana də kalmıyacaq” - deyir¹; və “cahanda baqi qala bilmək için, cahana faydalı ol!” tövsiyəsində bulunur.

Sonra şair padişahı ayıq olmaya dəvət ediyor və dövlətin eyiliyi için heç bir çətinliyi yenməkdən çəkinməməyi tövsiyə ediyor. “Dövlət işlərində, dövlətin etibarına qıl qədər olsun uymayan şeylərə yer vermə!” - deyir.

Nizami padişahı düşmənlərə qarşı tətik (*sayıq*) davranmaya dəvət ediyor: “mazərət gətirən (*bəhanə*) düşmənə inanma, qapından qov!” - deyir.

Nizamiyə görə, iqtidar ilə təmkin biri-birini tamamlayan şeylərdir: “Qahir (*güclü*) ol, fəqət təmkinini buraxma!”²

Dövlət idarəsində şair müşavirəyə tərəfdardır: padişaha “rəy və fikir sahibi olduğun məlumsa da, başqalarının rəylərini dəxi ihmal etmə!” - deyir.³

Nizami məmduhunu ikiüzlü yaxınlardan (müqərrəblər) çəkindiriyor və vədə sədaqət göstərməsini bilxassə tövsiyə ediyor: “Ədalət arayanların cavablarını ancaq doğru sözlü adamlar vasitəsilə göndər. Sözüünü tut ki, hər kəs sana güvənsin!”⁴

Sınanılmamışlara üz verilməməsinin şair bir qayda olaraq qonulmasını padişaha tövsiyə ediyor: “Kimsəyə sınımadan üz vermə, qəlbində yeri olmayanlara güvənmə!”

¹ Bu, Cuma səlamlıqları əsnasında came imamlarının, Osmanlı sultanlarını qarşılayaraq, “padişahım, qürurlanma, səndən böyük Allah var” demələrini andırıyor.

² Qaher şo-vo-bordbar mibaş,
Mey mixor-o-huşyar mibaş. (*farsca*)
Güclü ol, amma təmkinli ol,
Mey iç, amma ayıq ol! (*tərcüməsi*)

³ Rəy-e to əgər çe həst hoşyar,
Rəy degəran ze dəst məqozar. (*farsca*)

⁴ Dər qoul çenan kon ostovari,
K-imən şəvəd əz-to zinhari. (*farsca*)
Sözündə elə möhkəm ol ki,
Kömək istəyən sənə güvənsin! (*tərcüməsi*)

Düşmanı kiçik görməmək, düşmənlərə qarşı amansız, dostlara qarşı da vəfalı olmaq dövlət adamlarının bilxassə, diqqət edəcəkləri bir fəzilətdir: “Vuracağı kökündən vur, tutacağı da düşürmə!”¹

Çağdaş bir padişaha öyüd şəklində qoyduğu bu fikirlərində Nizami ideal bir dövlət rəisi üçün zəruri gördüyü əsas vasıfları bəlirtməkdədir: bu, eyni zamanda, onun dövlət haqqındakı tələqqisini (*görüşlərini*) göstərir.

¹ An-ra ke zəni ze bix bər kən,
V-an-ra ke to bər keşi məyəfkən. (*farsca*)

İskəndər filosoflar
arasında

VIII

İDEAL HÖKMDAR İSKƏNDƏR
VƏ MÖCÜZƏSİ

*Allahdan İskəndərə vəhy:
Bilərsən cahanda bütün dilləri,
Qonusar səninlə cahan elləri.
Bu ellərdə qullanmadan tərcüman,
Sənin rumcanı hər kəs anlar əyan.
Nizami*

1

Nizami tələqqisinə uyan dövlət idarəsini gerçəkləşdirən ideal hökmdar – İskəndərdir. İskəndərin şəxsində Nizami, biliyə, hikmətə, sənətə və fikrə bağlı aydın bir hökmdar görməkdədir. Filosoflar, alimlər və ədiblər tərəfindən əhatə olunmuş bu hökmdarın kəndisi dəxi xarakter, cəsarət və qəhrəmanlığıyla bərabər, bilginliyi, həkimliyi və tədbirçiliyiylə tanınır. Kəndisinə naiblik edən vəziri Yunanıstanın ən məşhur filosofu – Ərəstudur. Sarayında Yunanıstanın tanınmış bütün həkim və bilginlərindən meydana gəlmiş Şurayi Dövlət biçimində yüksək bir müəssisə (*məclis*) vardır. Dövlət işlərinə aid ən təməlli məsələlərdə imperator bu məclislə müşavirələr yapmaqdadır.

İskəndərin elm, fənn və ədəbiyyat adamlarına qarşı böyük bir təvəccöhü (*yaxınlığı*) vardır; kəndiləriylə, elmlə fəlsəfənin daima məşğul olduqları böyük məsələlər üzərinə enteresan dartışmalar yapıyor. Bu qəbildən olmaq üzrə, İskəndər tərəfindən meydana atılıb ta, zamanın tanınmış bütün həkimləri tərəfindən münaqişə (*müzakirə*) edilən “təqvini aləm” (*aləmin yaradılışı*) haqqındakı türlü görüş və okulların xülasəsi “İskəndərnamə”nin enteresan

bir qismını təşkil etməkdədir.¹ Bundan başqa, eyni kitabda İskəndərin hindli bir filosofla verdiyi qonuşma da, yunan okulu ilə hind okulu arasındakı görüş və düşünüş ayrılığını göstərmək baxımından diqqətə dəyərdir.

İskəndər sənətkarlar arasındakı müsabiqələrdən dəxi xoşlanmaqdadır. Rum və İran rəssamları ilə Çin rəssamı arasında keçən müsabiqə səhnəsi şair tərəfindən pək canlı surətdə təsvir edilmişdir. Bu müsabiqələr imperatorun kəndi hüzurunda yapılmışdır.

İskəndər yabançı məmləkətlərdə, bilxassə İranda bulduğu faydalı elm əsərlərini yunancaya tərcümə etdirmişdir. Bu və başqa surətlərlə Yunanıstan bilginliyini artıran İskəndər elm sahəsində yeni kəşflər dəxi əldə etmişdir. Dünyanın qaba-taslaq (*ümumi, yığcam*) ilk xəritəsini yapıran odur.

İskəndər mükəmməl bir təşkilatçıdır. Yeni nizam üzrə, mükəmməl bir ordu qurmuş və bu orduyu özəl bir üsul ilə təlim və yeni silahlarla təchiz etmişdir. Bu orduyu bizzat kəndisi idarə etmişdir. O, əmsalsız (*misilsiz*) bir komandandır. Bu ordu, Qafqasya bəhsində görüldüyü kimi, İskəndəri tanımış bütün millətlərdən qurulmuş müttəfiq bir ordu şəklindədir.

Nizamiyə görə, İskəndər için ordu da, hər b də məqsəd deyil, sadəcə bir vasitədir. Hər b için hər b prinsipini o, kökündən rədd edər. Şairə görə, İskəndər saldırma (*qasbkarlıq*) qədiylə heç bir hər b yapmamışdır. Daraya qarşı yapmış olduğu sırf savunma (*müdafiə*) hərbindən başqa, onun, qanlılığıyla ayrılan iki önəmli savaşı olmuşdur. Bunlardan biri misirlilərin ricası üzərinə zəngibarlı saldırqanlara, o biri də, qafqasyalıların ricasıyla soyğunçu ruslara qarşı yapılmışdır. Digər bütün səfərləri isə İskəndər tədbir və ələladə (*fövqəladə*) əskəri nümayişlərlə nəticələndirmiş, qan tökmədən istədiklərinə ərmışdir.

Nizami İskəndər diplomasisinin dəxi təməllərini anlatmaqdadır. Bu diplomasiyin ana xətti getdiyi məmləkətlərdə kəndinə bağladığı millətlərin qəlblərini qazanmaqdadır. Hətta hər hərbin sonunda müzəffər İskəndər düşmən igidlərinin dəxi köüllərini alıyor, kəndilərinə lütfərdə bulunuyor. Sistemini qəbul edən məmləkətləri kəndinə candan bağliyacaq və düşmanlığı unutturacaq çarə və tədbirlərə baş vuruyor. Çünki “millətlərin daıma qüvvətə boyun əymiyəcəklərini” biliyor. Millətlərin məmləkətlərini üstün qüvvətlə tutmaq mümkündür, fəqət qəlbləri qazanılmamış millətlərin sədaqətləri zorla qazanılmaz.

¹ “İqbalnamə” deyilən ikinci kitab.

Daranın fəlakəti üzərinə İskəndərin İrana tətbiq etmiş olduğu rejimin bu baxımdan diqqətə dəyər tərəfləri vardır. İskəndər Kəyan padişahının iç düşmanlarıyla gizlicə təmasa gəlmiş, kəndilərinə yapacaqları xizmətə qarşılıq olmaq üzrə maddi böyük hədiyyələr verəcəyini vəd etmişdir. Daranın qərargahına mənsub olan sui-qəsdçilər savaşı böhranlı bir çağında kəndi komandanları bulunan şahı xəncərləmiş və bu surətlə səfərin İskəndər lehinə bitməsinə qolaylaşdırmışlardır. Bu zəfər üzərinə İskəndər bütün İran böyüklərini toplamış, kəndiləriylə əhdi-misaq (*əhdi-peyman*) yapmış, şahzadələri məmləkətin birər (*müxtəlif*) qisminə “şah” deyər təyin etmiş, kəndisi isə Daranın qızı Rövşənəklə evlənərək “şahənşah” ünvanıyla İran taxtına çıxmışdır.

Bu törən əsnasında İskəndərin Daraya qarşı kəndiləriylə gizli tərtiblərə (*ləvdləşmələrə*) girmiş olduğu xain İran sərkərdələrinə verdiyi müəmilə (*tədbir*) çox mənalıdır: İskəndər bütün İran əmirlərinin hüzurunda Darayı öldürən iki sərkərdəyi gətirtiriyor. Əvvəlcə kəndilərinə vəd etmiş olduğu altunları tamamiylə ödəyir - sözünü tutmuş oluyor. Sonra isə ikisinin də kəndi padişah və komandanlarına qarşı göstərdikləri dönüklük üçün edamlarını əmr ediyər və bu əmri həmmən yerinə gətiriyor: “Ta ki, kimsə kəndi əmirinə ihanət həvəsinə düşməsin!”

İrandakı yerli və milli bütün adət və müəssisələrə hörmət edən İskəndər sadəcə atəşpərəstliyə aid bütün məbəd və müəssisələri xarab edərək, təkallahlılıq dinini yerləşdirmişdir.

Nizaminin düşüncə tərzii üçün bu istisnanın təbii və tipik olduğuna yuxarıda işarət edilmişdir.

Ərəstunun İran səfərində İskəndərdən ayrılıb Ruma dönərkən, kəndi hökmdarına verdiyi öyüdlər arasında “İskəndər siyasəti”nin xarakterini göstərəcək bəzi önəmli nöqtələr də vardır:

Filosof vəzir kəndi padişahına getdiyi məmləkətlərdə “*Siyavuş qanı*”na bənzər, kin doğuracaq qanlılıqdan sakınmasını tövsiyə etməkdədir.¹

¹ Siyavuş İran padişahı Keyxosrovun turanlı prinsədən doğulmuş oğludur. Babasından gördüyü haqsız müəmilə üzərinə o, Turana sığınmış və burada Əfrasiyabın qızı Firəngis ilə evlənmişdir. Bir rəvayətlə indiki Maku tərəfində kəndisinə ayrılan məmləkətdə gözəl və məmur bir idarə qurmuş ikən, intriqaçılar tərəfindən İranla gizli münasibətdə bulunmaqla töhmətləndirilən Siyavuş qayınatası Əfrasiyab tərəfindən qətl edilmişdir. İran ilə Turan arasındakı tarixi savaqlar bu günahsız adamın tökülən məsum qanı üzərinə doğan kin ilə yapılmışdır. “*Siyavuş qanı tökmək*” - haqsız yerə qan tökmək deməkdir. “Şahnamə”də bu hekayəyə önəmli yer ayrılmışdır (bax: M.Ə. Rəsulzadə. “Əsrimizin Siyavuşu”. İstanbul. 1922*). (*Qeyd: bu, texniki səhvdir. “Əsrimizin Siyavuşu” kitabı 1923-cü ildə nəşr edilib - red.).

“Kiçilməmək üçün kimsəyi kiçiltməməyi tövsiyə edən vəzir iranlıların günün birində Daranın intiqamını almaq üçün ayaqlanmalarının mümkün olduğunu unutmamayı padişaha xatırladıyor. Bunun üçün bu məmləkəti yerli prinslər arasında bölməyi, kəndilərindən yalnız İskəndərin ümumi otoritesinin tanınmasını istəməklə yetinməyi tövsiyə ediyor, çünki bu surətlə “kəndi mülklərinin qayğı və gailəsiylə (*problemlərilə*) məşğul olur da, bu prinslər rumları düşünməyə vəqit bulamazlar”.¹

Eyni zamanda yunanlı vəzir, İran topraqlarında rumlu rəislərin təyin olunmalarına da müxalifdir, çünki “bu surətlə, əhalidəki məmnuniyyətsizlik ilə müxalifətin, doğrudan-doğruya rumlular üzərinə çevrilmək qorxusu vardır!”

Ələləmum (*ümmümiyyətlə*), filosof vəzir İskəndərin yabançı ellərdə fəzlə durmayıb, çar-çabuq kəndi yurduna dönməsi üçün israr ediyor. Çünki “bir adamın bütün dünyayı tutması və onu kəndi malı sanması gərəkməz, zira dünya bir çox mülkdən ibarətdir ki, hər biri birər sahibin payıdır. Tanrının ayırdığı bölümlə kəndini sevdiren bir sahib orasının kəndi adına sicillənmiş (*yazılmış*) olduğuna əmin ola bilər”.²

Ərəstu İskəndəri yalnız Yunanıstanın sahibi olmağa təşviq ediyor. Başqa millətlər üzərində isə Yunanıstanın mənəvi nüfuzunu təmin etmək yetişir. Fəzləsi reaksiyon doğurur ki, bu da ana vətənin fəlakətinə səbəb olur.

2

Ərəstunun bəhs etdiyi “mənəvi nüfuz”, Nizaminin mistik tələqqisinə görə, dindir: təkallahlılıq dini. Bütün otoritələr (şəxsiyyətlər) bu fikrə xizmət etməkdədir. Bu həqiqətə xizmət etməyən hər hanki bir dövlət zalimdir. Tək Allah, tək din və tək həqiqətə bağlı olmayan bir iqtidar dünya hakimiyyətinə ərəməz.

¹ Ze məşğuli-ye molk-e xod hər kəsi,
Nadarəd suy-e ma fərağət bəsi. (*farsca*)

² Nəşayəd be yek tən cəhan daştən,
Həm aləm an-e xod enqaştən.
Cəhan qesmət-e molk darəd bəsi,
Və-z-an həst hər qesməti bər kəsi.
Çoqesm-e xoda-ra koni ram-e xiş,
Bar an qesmət oftade dan nam-e xiş. (*farsca*)

Nüfuz və otoritəsini bütün dünyaya yaya bilmiş bulunan İskəndər, Nizaminin nəzərində, yalnız bir əskər, bir siyasi və hökmdar olaraq qalamazdı. Bunun içindir ki, Nizamiyə görə, İskəndərə peyğəmbərlik verilmişdir. Allah tərəfindən bir səs kəndisinə: “Ey İskəndər, sənə peyğəmbərlik verildi, bütün dünyayı Allah yoluna çağıracaq, insanlara təkallahlıq hidayətini göstərəcəksin!” - demişdir. Allahın bu vəhyi qarşısında titrəyən İskəndər:

- Mənmi peyğəmbər, hanı mənim möcizəm? - deyə sormuş və tərəddüd göstərmişdir. O zaman ilahi səs İskəndərə:

- Möcizən bu, bütün millətlərin dilini tərcümansız anlıyacaqsın, millətlər də sənənin rumcanı, eyni şəkildə, vasitəsiz anlıyacaqlardır!

Bu böyük möcizəyi edinən İskəndər dünyayı yeni başdan dolaşmış, gəzdiyi məmləkətlərdə, bu dəfə də hidayətçi bir peyğəmbər sifətiylə təkallahlıq dinini yaymışdır.

Milli vicdanın tərcümanı dil deyilmidir? Öylə ya!..

Şair demək istiyor ki, millətlərarası nizam ancaq milli haqların tanınmasıyla kökləşə bilir!

İnsanlığın susadığı təkdünya barışının bundan daha yüksək formunu kim vermişdir?!..

SON SÖZ

“Azərbaycan şairi Nizami” haqqında tasarladığımız plan sona ərdi. Fəqət Nizamiyi tamamiylə anlada bildikmi? Zənn etməm!

Böyük və dahi şair Nizami təbiətin bir fenomenidir. Təbiətin böyüklük, gözəllik, çeşidlilik və sevimliliyi nə qədər tamamiylə qavranılamazsa, təbiət qədər böyük və onun qədər qüdrətli Nizami yaradıcılığını da tamamiylə qavramaq mümkün deyildir. Təbiətin bir bütün halında, qavrana bilməsi bir yana, qavrana bilən qismini belə haqqiylə hekayə və ya tərsim (*rəsm*) edə bilmək hər insanın işi deyildir. Nə qədər gözəl qələm, nə qədər sehrli fırça, nə qədər möcizəli kəski olursa-olsun, təbitdəki bütün dəyərləri ifadədən yenə acizdir. Təbiətin bir fenomeni olan şeirlə hikmət Nizami-sini anlayıb anlatmaq o qəbildəndir.

Təbiəti hər kəs kəndi təbiətindəki özəllik və zəka nisbətində qavrar. Bunun için də eyni təbiət türlü şəxslərdə türlü inikaslar yapar. Böyük eşq məsələlərinin türlü yazarlar tərəfindən türlü şəkillərdə yazılışı, böyük sənət konularının türlü rəssamlarca türlü okullar metoduyla işlənməsi, böyük sosial davaların türlü filosoflar tərəfindən başqa-başqa şəkillərdə çözülməsi, heykəltəraşlıqdakı türlü gələnəklərlə musiqidəki çeşidli sənətlər həp bu davayı (*müddəanı*) isbat edər.

Bizim anladığımız görə, Nizami təbiətin müəzzəm bir parçasıdır. Təbiətə hər baxışımızda nasıl əvvəlcə görmədiyimiz bir yenilik görürsək, Nizamiyi hər oxuduğumuzda dəxi onda yeni bir özəllik, yeni bir gözəllik buluruq. Nizaminin gəlişimi də tıpkı təbiətin gəlişiminə bənzər. Bir gül

nasıl tumurcuq halından keçərək qonçalaşır və sonra getdikcə devir-devir qabığından sıyrılır, hər gün bir az daha rəng və ətir alaraq, ən sonda, bütün ehtişamı ilə açar və olğunlaşır, Nizaminin yaradıcılığı da tıpkı bir gülün təbii gəlişməsi kimi, tumurcuqlanmış, yapraqlanmış, çiçəklənmiş, açılmış və olmuşdur. “Məxzənül-əsrar”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Həft peykər” və nəhayət, “İskəndərnamə” şairi yaşının irəliləyən türlü devirləri və hər devirdəki yaşının təbii meyli və istəkləriylə sıx bir münasibətdədir. Şair heç bir zaman kəndini zorlamamışdır, işlədiyi konularla yaşadığı bədii və fikri həyat arasında tam bir münasibət vardır. O, təbiət kimi təbiidir.

Nizami sənətiylə fikri arasında təzadə düşməyən müstəsna bir şəxsiyyətdir. Onun sənət baxımından olağanüstü qüdrəti, eyni dəyərdə və qüdrətdə bulunan fikirləriylə məsud bir ahəng içindədir.

Nizaminin ən kəsin sifəti həyatsevərlik və eşqdır. Eşqi onun qədər qüvvət və sənətlə yazan ikinci bir şair yoxdur. Onun coşqun təbinə bu konu qədər uyan başqa heç bir konu olmamışdır. Eşsiz əsərlərində təsvir etdiyi eşq və həyat tablolarının, böyüklük və gözəllik baxımından, cahan ədəbiyyatındakı bənzərləri arasında müstəsna yerləri vardır. Nizami tablolarının təsiri zamanla azalmayan bir dəyərdədir.

Şairdəki bu coşqun qüvvəti çağdaş bir təşbihlə anlatmaq istərsək, Nizamidəki dinamizmi atom enerjisiylə qarşıladırı biliriz, bu fərqlə ki, bu gün müəyyən qəlibə qoyulub istənilən yönətimdə qullanılmadığından (*tətbiiq edilməyindən*) sadəcə dağıtmaq və yıxmağa yarıyan atoma müqabil, Nizami kəndisindəki dinamizmə yapıcı (*qurucu*) bir yönətim verə bilmiş, onu kəndisində mövcud zühd, təqva və idealistlik qüvvətiylə müəyyən bir qəlibə sala bilmişdir.

Bir yandan təbiət qədər daşqın və sonsuz yaşama arzusu, o biri yandan da bu arzuyu iyimsər ideolojisinə uyar bir yönə qoya bilən yüksək iman ilə iradə - iştə bu iki ünsür Nizaminin olağanüstü sənətkarlığını doğurmuş və bizə təbiət qədər böyük və onun qədər qavranılmaz bir aləm bağışlamışdır.

Nizami bildiyimiz fəxriyəsində sənətinin qiyamətə qədər yaşayacağını söylər. Bu iddia klassik Doğu ədəbiyyatının klassik şəkilləri üçün mübaliğəli görünsə də, Nizaminin tabloları üçün mübaliğəsiz doğrudur. Hələ şəkildən əvvəl mənə güdən Nizamilik için ki, bütün eyimsərliyiylə

“İskəndər ayinəsində” kimi, İskəndər tablosunda əks etmişdir və hökmünü zərrə qədər qeyb etməmişdir.

Nizami şairanə buluşlarla (*detallarla*) təsvir və peyğəmbəranə duyuşlarla təsəvvür etdiyi ideal dünyanın əsaslı cizgilərini “İskəndərnamə”sində vermiş və ideal hökmdar tipini də İskəndərin simasında göstərmiş, böyük bir tablo yaratmışdır:

İSKƏNDƏR TABLOSU!..

Bu, Nizaminin qüdrətli əliylə işlənmiş möhtəşəm bir əsərdir. Bu əsərdə o, sənətkarlığının əsil qayəsi olan siyasi və sosial fikirlərinə bir yekun vurmuşdur.

Əski bir keçmişə aid təsvir olunan bu tablo, şübhəsiz, şairin kəndi çağından uzaq bir gələcək için olsa da, təsəvvür etmiş olduğu dünya quruluşu haqqındakı idealını əks etdirmişdir.

Şairin böyüklüyü qədər geniş və hüdud bilməyən fantazisi sayəsində, canlandıqca canlanan bu ideal, iztirablar içində boğulan çağdaş insanlığın daima arayıb, bir türlü bulamadığı idealın bir eşi deyildir?!..

Sosyal ədalət, siyasi istiqrar və ahəngə susamış çağdaş insanlığın vicdanını yaxan qorxunc aktualitə (*reallıq*) ilə ümidlərini oxşayan yüksək fikirləri, XII yüzilin bu altun qələm şairi nə aktual bir əda ilə, nə canlı və nə parlaq təsvir etmişdir, deyilmi?!

İnsanlığın dəyərini, kəndinə xas yüksək bir üslubla anladan şair kainata hökm edə bilən *olğun adam* haqqındakı görüşü ilə, təbiəti qullanmaqda möcizələr göstərən çağdaş insan tipi ilə qüvvətli şəxsiyyət idealına tərçüman olmamışmıdır?!..

Fərdi səadəti milli və növi səlāmətdə (*bəşəri xoşbəxtlikdə*) və bir parçası olduğumuz cəmiyyətə faydalı olmaqda arayan həkim (*filosof*), ən modern sosiologiyanın ərdiyi nəticəyə daha o zaman varmamışmıdır?!..

“Cənnət şəhər” misalında gördüyümüz kimi, Nizaminin maddiyata deyil, mənəviyata, nifrətə deyil, sevgiyə dayandırdığı ictimai nizam sosial ədalətə susamış bu günkü insanlığın aradığı ideal nizam deyilmidir?!

Dövlətin ictimai təsanüd qurmaya borclu, bilgi və sevgi ilə idarə olunması lazım bir ədalət müəssisəsi olduğunu düşünən Nizami, çağdaşlarımızın özlədikləri təzadsız və sinif qovğaları bilməyən, təhəqqüm və istismara yol verməyən təsanüdçü bir dövlət idealının mübəşşirliyini (*müjdəçiliyini*) yapmamışmıdır?!

Nəhayət, millətlər arasındakı münasibətləri hanki yüksək idealist Nizamidən daha eyi bir şəkildə təsəvvür edə bilməkdir?

Bu təsəvvürə görə:

Millətlərə cəbir və təhəqqümlə deyil, mənəvi bir otoritə ilə yanaşmaq və qəlblərinin biricik tərcümanı olan dillərini, vasitəsiz olaraq, anlamaq gərəkdir!

Dünya ölçüsündəki yaradıcılığıyla cahan ədəbiyyatına ölməz şeir tablolarıyla eşq, bağlılıq, namus, iman və fədakarlıq tipləri verən, fəlsəfi yüksək düşüncə və siyasi kəskin görüşləriylə də insanlığın ən səmimi duyğuları və ən əziz ideallarına tərcüman olan bu ilahi sənətkar dünya mədəniyyətinin dahi öndəridir.

Ağılları şaşırıdan bu başarısını Nizami qəlbinin bütün telləriylə bağlı bulunduğu öz yurduna və onun kültür gələnlərinə borcludur. O, elinin, soyunun və içində yetişdiyi kültür mühitinin öz evladıdır. “Yunanlılar dünyaya Homeri, iranlılar Firdovsini, italiyalılar Vergilini vermişlərsə, biz də Nizamini vermişiz” deyə öyünən Azərilər haqlıdırlar.

Əvət, mədəniyyət tarixində kəndinə çox şərəfli yer qazandıran bu eşsiz evladına Azərbaycan bütün varlığıyla minnətdardır. Bunun kimi, əsərlərində bunca ideallaşdırılan türklük də, şübhəsiz, türk Nizaminin böyük adıyla öyünür, onun yüksək ruhunu rəhmət və şükranla anar!..

*11 ekim (oktyabr), 1941
Bükreş (Buxarest)*

ƏKLƏMƏLƏR

I

NİZAMİ (MƏNZUM BİR XÜLASƏ)

Yüksəlmiş Gəncənin anınla nami,
Fəxrimizdir bizim böyük Nizami.

O, yaşamış Eldənizin çağında,
Seyr eyləmiş Şirvanşahın bağında.

“Məxzən”ini Ərzincana göndərmiş,
Mənküçəkdən ona hədiyyə gəlmiş.¹

“Xosrov-Şirin” verilmişdir Arslana,²
Həmdaniyan qarşılıq olmuş buna.

Axsitanın arzusunu dinləmiş,
“Leyli-Məcnun” eşqini nəzm eyləmiş.

“Yeddi gözəl” masallarını yazmışdır,
Körp-Arslanın namına bağlamışdır.

İskəndərə böyük kitab bağlamış,³
Eldənizli Əbu Bəkrə adlamış.

¹ Fəxrəddin Bəhram şah - Mənküçək

² Atabəy Qızıl Arslan

³ “İskəndərnamə”

O, yaşamış baba yurdu Gəncədə,
Toplu onun beş əsəri “Xəmsə”də.

Zamanında hakim olan adətçə,
Əsərlərini o, yazmışdır əcəmcə.

Gözəl farsca yazmaqda o, mahirdir,
Firdovsi ölçüsündə bir şairdir.

Böylə ikən o, fars deyil hissində,
Sezmək bunu çətin deyil şeirində.

Farsçılıqdan o, qətiyyən uzaqdır,
Firdovsinin ruhu ondan iraqdır.

Firdovsi də ərəblərə çatılmış,
Peyğəmbərin məktubu yırtılmış.¹

Key taxtına ərəb göz qoyduğundan,
Deyilmiş, ruh sana, ey çərx-i dövrən.

Nizami də eyni şeydən bəhs etmiş,²
İranlının füzulluğuna küfr etmiş.

Yırtdığı üçün məktubunu Məhəmmədin,
Adını quduz qoymuşdur o, Pərvizin.

Birinci, fars - iranlığı öymüşdür,
İkinci, türk - islamlığı güdmüşdür.

Firdovsicə iranlıdır İskəndər,
Nizamisə, Filippin oğludur - der.

“Damarında axmasa İran qanı,
Makdonyalı yenəməzdi İrani!”

¹ Bax: səh. 173

² Bax: səh. 173

Firdovsinin bu irqçilik hökmündən,
Göz çevirir Nizami, ta kökündən.

“İskəndərə qazandıran deyil qan,
Zəfər vermiş ona ağıl və iman!”

Farsçılığın ənənəsi zərdüştlük,
Nizamidə görməmiş xoşgörənlik.

Təktanrılıq ruhunda, müslümandır,
Zərdüştlüyün ikiçiliyinə düşmandır.

Təəssübü farsçılığın onda yoxdur,
Türkə qarşı duyduğu sevgi çoxdur.

Əcəmcə yazmışsa da gər, o, türkdür.
“Xəmsə”sində türkün rolu böyükdür.

Türklük deyir, o, gözəllik anlıyor,
Həm eyilik, həm özəllik anlıyor.

Dünyadakı gözəllərdən bəhs edər,
Bunları həp o, “türk” deyə vəsf edər.

Onunca türk göyçək, gözü gözəldir,
Sözü doğru, dili dadlı şəkərdir.

Türk dediyin adam aytək gülümsər,
Bu gülüşü qısqanırmış həp şəkər.¹

Türklük demək doğruluqdur hər zaman,
Doğruluğun diyarıdır Türkistan.²

Türkcə demək həqiqətin bir dili,
“Türkcəsini” anlamayan “həbəşli”.³

¹ Bax: səh. 179

² Bax: səh. 184

³ Bax: səh. 186-187

Türk əskərdir, bir şefdir, qəhrəmandır,
Bir sözlə o, yüksək, böyük insandır.

İskəndərin şapkası rum, kəndi türk,¹
Peyğəmbərin “Xəmsə”dəki vəsfi türk.²

Ədalətli qurum - türkün nizami,
Bax nasıl anladır bunu Nizami:

“Zülüm görmüş, aciz, ixtiyar ninc (*nənə*),
Əl atdı Sultan Səncərin ətəyinə.

Səndən, dedi: görmədim heç inayət:
Zülüm gördüm - deyə etdi şikayət.

Dərdini anlatdı şikayətində,
Böylə xitab etdi nəhayətində:

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri;

Madəm ki, sən zülmə amil olursun,
Bir türk deyil, çapulçu bir hindusun!”³

Bu qissədən çıxan hissə az deyil:
“Bir kimsə kim adil deyil, türk deyil!”

Şairimiz yurduna çox bağlıdır,
Türk olduğu qədər də Qafqasıdır.

Konuların alır çoxca Qafqasdan,
Qorundurur onu axıncı rusdan.

¹ Bax: səh. 181-182

² Bax: səh. 182

³ Bax: səh 127

Bərdənin anladır o, parlaqlığın,
Nüşabənin qız-qadın sultanlığın.

İskəndəri o, buraya gətirir,
Qafqas üçün rus ilə hər b etdirir.

Doqquzuncu, onuncu, on birinci,
Sonra da, kəndi devri, on ikinci.

Əsirlərdə olan bitən şeyləri,
İskəndərin devrinə çəkmiş geri.

Nüşabənin müttəfiqi İskəndər,
Bərdədəki axından almış xəbər.

İskəndərə Qafqasyadan gəlmişlər,
Hadisəyi böylə təsvir etmişlər:

“Şəhri yıxmış, əhaliyi qırmışlar,
Nüşabəyi ruslar əsir almışlar.

Bu axının önü alınmasa gər,
Yaxın Şərqi təhlükə təhdid edər”.

Bunu duyan İskəndər əmr eyləmiş,
Ordusunu Qafqasyaya çevirmiş.

Rum ordusu qarşılaşmış ruslarla,
Hərblər olmuş, günlər, bəlkə aylarla.

Rus ordusu çoxluq, qaba bir qüvvət,
Nizamlı orduya yenilmiş əlbət.

Şair bu vəqaya verməkdə təfsil,
Yerindədir edilsə bəzi təhlil:

Hərb başında rus sərdarı söyləmiş,
Ordusuna böylə xitab eyləmiş:

“Tanrı verir, qazanırsaq, burda biz,
Ərzi tutar, şah oluruş şübhəsiz”.¹

Beynəlmiləl orduya İskəndər də,
Böylə xitab etməkdədir əmrində:

“Qafqasyadan tutmuş ta Çin dənizinə,
Türklər yayılmışdır yerin üzünə.

Gərçi onlar əqrabamız deyillər,
Rusdan fəzlə həm rumlara kinlilər.

Türkün gücüylə biz fəqət gerçəkdən,
Tam kəsərik rus ayağını bu yerdən”.²

O çağdakı ağrısı coğrafiyanın,
Ta indiki qayğısı Qafqasyanın.

Səkkiz əsir bundan əvvəl düşünmüş,
Məsələyi bugünkü kimi görmüş.

Yaxın Şərqi siyasətində yeri,
Qafqasyanın dünyalıqdır dəyəri.

Rus selinin önünə keçilmək için,
Türk gücü mötəbərdir həm bu gün için.

Qafqas bugün zincirlərlə bağlıdır,
Nizami də eyni dərddən dağlıdır.

İskəndərə qasid gəlmiş Qafqasdan,
Bu surətlə qonuşmuşdur o, rusdan:

“Bunlar - demiş - şəhər yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, xamlar.

¹ Bax: səh. 197-198

² Bax: səh. 197

Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunxar,
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar.

Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxışdan”.¹

“Xəmsə” verir rusun iki tipini,
Qoxulu dev, qanlı prinsesini.

Nizamidə iki çöhrə çox abus:
Qara məcusiylə, sarı üzlü rus.

İskəndərə yenilmiş məcusluğu,
Yaxdırmışdır ona bütün rusluğu!²

“Xəmsə”dəki gözəl, yüksək qadınlar,
Ya Qafqasdan, ya türklərdən çıxarlar.

Bərdəli Nüşabə ağıl, hikmətdə,
İskəndəri buraxmışdır heyrətdə.

Məhin Banu ağıllı bir sultandır,
Muğanlıdır, qadın bir hökmrandır.

Şirin onun ən dadlı məxluqudur,
Bu prinses Qafqasya məhsuludur.

Türk gözəli rus devini yumşaltmış,
İradəsin Arximedın o, çalmış.

Bir türk qızı Bəhramgura sataşmış,
Ölümünü zəkasiylə atlatmış.

Qadınlara Nizami hörmət edər,
Onları bax nə surətlə mədh edər:

¹ Bax: səh. 211-212

² Bax: səh. 211

“Qadın deyə kimsə namərd sayılmaz,
Namərd odur, dünyada dərdi olmaz.

Arslan kimi nə erkəkcə qadın var,
Erkəklər var ki, gerçəkdən qadınlar!”¹

“Xəmsə”dəki qafqasyalı qadınlar,
Çarşaf örtməz, erkəklərdən qaçmazlar.

İskəndərə söyləmişlər qırpaqlar:
“Örtünməzlər bizdə qızlar, qadınlar.

Gəl bozma üzləri, vurdurma yaşmaq,
Qapatdır gözləri - gərəksə mutlaq!”²

Yüzlərcə il əvvəl bu parlaq fikir,
Qafqas və türk şərtlərindən gəlir!

Bu beyitlər bizə aydın göstərir,
Nizaminin kim olduğunu bəlirtir.

İstənilsə bizdən qısa nəticə,
Anlatdırır Nizamiyi böyləcə:

*Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.*

*Qafqas deyə zəvq alır,
Rusdan canı dağlıdır.*

*Gözəl qadın tipləri.
Ya türk, ya qafqaslıdır.*

*Şübhəsi yoxdur ki o,
Bir azərbaycanlıdır!*

*Bavariya, Şvarsenefeld
25.7.45 - 28.7.45*

¹ Bax: səh. 222

² Bax: səh. 220

II

İKİ “LEYLİ-MƏCNUN” (NİZAMİ İLƏ FÜZULİ ARASINDA BİR QARŞILAŞDIRMA)

*“Əsbabi-soxən neşat-u naz əst,
Zin hər do, soxən bəhane saz əst.1
(Ərəb əlifbası ilə də verilib - red.)*

Nizami

*Olduqca mən götürmə bəladən iradətim,
Mən istərəm bəlayi, çü istər bəla mənə.*

Füzuli

Nizami ilə Füzuli arasında 400 illik bir zaman vardır. Buna rəğmən, yazmış olduqları “Leyli-Məcnun” hekayəsi hər iki şairi biri-birinə yaxlaşdırmışdır. Eyni amil bu iki şairin adını Azərbaycanla dəxi ilgiləndirmişdir.

Müsəlman Doğunun farsca yazdığı dövrdə Şirvan şahının arzusu üzərinə Gəncəli Nizaminin dühası sayəsində “Leyli-Məcnun” hekayəsi Ərəbistanın “qızğın qumsallıqlarından” çıxarılmış, klassik İran ədəbiyyatının yayıldığı bütün məmurələrə götürülmüşdür. Daha sonra türk klassizminin çiçəkləndiyi dövrdə ədəbi Azəri mühitindən doğan böyük türk şairi Füzulinin yaradıcılığı ilə bu dastan başda azərilər olmaq üzrə, ədəbiyyat maraqlısı bütün türk arifləri arasında məşhur olmuşdur. Çağdaş Azərbaycan bəstəkarı Hacıbəyli Üzeyirin himmətiylə də 1907-də opera şəklinə qonmasıylə (*qoyulması ilə*) bu hekayə Azərbaycanda geniş xalq təbəqələri tərəfindən dəxi mənimsənmişdir. Böyləliklə, bugünkü haliylə “Leyli-Məcnun” bir ərəb hekayəsi olmaqdan ziyadə, bir Azərbaycan operası deyə tanınmaqdadır.

¹ Sözü canı nəşədədir, nazdadır,
Bu ikisi varsa, şeir sazdadır. (*tərcümə: M.Ə.R.*)

Füzulinin adıyla bütün türk ədəbiyyatına aldığı opera şəkliylə də, Azərbaycan musiqi və tiyatro aləminə mal olan bu konunun farsçası ilə türkçəsi arasındakı münasibət, şübhəsiz, türk və azərbaycanlı ədəbiyyat və sənət adamları kimi bütün aydınları da ilgiləndirir.

Təsəvvürü təbii olan bu marağı tətmin etmək üzrə, hər iki əsərin qarşılaşdırılmasından doğan bu incələməyi dəxi “Azərbaycan şairi Nizami” cildinə əkləməyi faydalı bulduq.

1

Təzkirələrdən bəzilərində Füzulinin adı Nizami əsərlərinin mütərcimləri arasında qeyd olunmaqdadır.

Avropa müstəşriqlərinin yazdıqları əsərlərdə də Füzulinin “Leyli-Məcnun”u üçün “İran şairi Nizaminin məşhur əsərindən tərcümə və ya iqtibas edilmişdir” deyər yazılıdır.¹

Türkcə “Leyli-Məcnun”un farsçasından tərcümə olmadığı bir kərə, iki əsər arasındakı həcm fərqiylə gözə çarpar. Nizaminin əsəri 4600 beyt üzərinə yazılmış ikən, Füzulininki ancaq 3200-ə qədər beyti bulmaqdadır. Bundan başqa hər iki əsər hər nə qədər eyni vəzn üzərinə və məsnəvi tərzində yazılmışsa da, Füzuli həsbihallara aid parçaları qəzəl tərzinə qoymuş və bunları türlü vəznərlə yazmışdır, bir neçə yerdə dördlük tərzini belə qullanmışdır.

Nizami üslubuna xas olan təmsillərlə hekayə içində hekayələr şairin bu əsərində dəxi bol ikən, Füzulinin hekayəsində bu kimi əkləmələr yoxdur.

Sonra, Nizamidə hekayəyə daxil bəzi şəxslər də Füzulidə yoxdur. Məsələn: Nizami Məcnunun dayısına hekayədə bir rol veriyor. Bunun kimi, Bağdadlı Salam adında bir ədəbiyyat maraqlısını bir neçə dəfə Məcnunla görüşdürüyor. Bu adam “vurğun bədəvi”nin şeirlərini toplayaraq ədəbiyyat maraqlıları arasında yayıyor.

Bu iki şəxsdən Füzulidə bəhs yoxdur. Bunun kimi, Məcnuna dostluq və yararlıq yapan vəfalı Zeydin macərəsi də mənzumənin türkçəsində farsçasından çox qısa keçilmişdir.

¹ M.F.Köprülü. “Türk dili və ədəbiyyatı haqqında araşdırmalar”. İstanbul, 1934

Zeyd İbn Salamın vəfat xəbərini gətirdiyi zaman, Nizamiyə görə, Məcnuna “Düşmanın ömrünü sənə bağışladı”, - demişdir. Məcnun isə: “Sənə deyil, Leyliyə deyəcəkdin”, - deyə Zeydi təshih etmişdir. Fəqət Zeyd “Məcnun ilə Leylinin iki bədəndə bir can olduqlarını səndən duymuşdum. Bu halda sənə bağışladı deməklə Leyliyə bağışladı demiş olduğuma qaneim”, - deyincə Məcnun Zeydin kəndisini haqqıyla tanımış, gerçək bir dost olduğuna qane olmuşdur.

Füzulidə isə eyni şey bu yolda cərəyan ediyor: Zeyd Məcnuna “Gözün aydın, düşmanın öldü”, - demiş. Məcnun isə:

*Ol dostum idi, deyildi düşmən,
Həm ol ona aşıq oldu, həm mən.
Ol canını verdi, vasil oldu,
Öz mərtəbasində kamil oldu,*

- deyə cavab veriyor.

Leylinin İbni Salamlə evləndirilməsi üzərinə, aşıqlə məşuq arasında keçən sərzənişləri dəxi şairlər türlü şəkildə anladıyorlar:

Nizamiyə görə, Leylinin qocaya vardığını xəbər alan Məcnun sevgilisinin vəfasızlığından bəhs edən yanıqlı şeirlər yazmışdır. Bu şeirləri Leyli duymuşdur. Babasının vəfatı üzərinə, Məcnuna təziyyət məktubu göndərən Leyli bu vəsilə ilə kəndisinin nasıl evləndirildiyini Məcnuna anladıyor. Nikahlısı olmaqla bərabər, İbni Salama təslim olmayıb bütün samimiliyiylə Məcnuna bağlı qalmış olduğunu təmin ediyor.

Füzulidə isə şəkil bambaşqadır: evlənmə hadisəsini duyunca Məcnun Leyliyə bir məktub göndərmiş, bu məktubda aşıq əvvəlcə sevgilisini vəfasızlıqla töhmətləndirərək:

*Gül qonçalığında xar ilədir,
Açılsa bir özgə yar ilədir.
Əslində tikan çəkər əzabın,
Fəslində həkim alır güləbın,*

- dedikdən sonra, nə də olsa, kəndi sədaqət və eşqini bu yolda təkrarlıyor:

*Peyvəndini qeyr ilə eşitdim,
 Billah ki bəsi-təəccüb etdim.
 Ey çeşməyi abi zindəgani,
 Sən canım içindəşən nihani.
 Bir ləhzə gözümdən olmadın dür,
 Vəslin necə oldu geyrə məqdur?
 Gər İbni Səlamə nuri Leyli,
 Bir vəch ilə eyləmiş təcəlli.
 Leylidən olan xəyali görmüş,
 Öz vahiməsiylə eyş sürmüş.
 Leyli deməsin mənə qərİbdir,
 Kim ona xəyali həmnəşindir.
 Məcnundan edərmi ol cüdalıq?
 Geyr ilə edərmi aşinalıq?!*

Leyli isə bu məktuba verdiyi cavabda öncə kəndini müdafiə ediyor:

*Mən gövhərəm, özqələr xiridar,
 Məndə deyil ixtiyari-bazar.
 Dövrən ki, məni məzada saldı,
 Bilməm kim idi satan, kim aldı.
 Olsaydı mənim bir ixtiyarım,
 Olmaz idi səndən özgə yarım.¹
 Gər töhmətə olmuşam gıriftar,
 İkrahlə məndən olma bizar.
 Bir dür deyiləm ki, ola həkkak,
 Aldıqda təsərrüfündə çalaq.
 Gər İbni Səlamə dilfiruzəm,
 Şəmi şəbū, afitabi ruzəm,
 Qanedir iraqdan almağa nur,
 Mən ondanü, məndən ol ola dur.*

¹ Bu beytlərdə XVI yüzilin şairi dünə qədər qadınlarımızın cəmiyyətdəki hüquqsuzluqlarını nə doğru göstərir.

Sonunda kəndisini qəfəsdə bir bülbülə bənzədən Leyli məktubuna bunları əlavə ediyor:

*Bilməm bu qəfəsdə nola halim,
Sındırdı bəla pər ilə balim.
Bir vəhşi ilə gər etmişəm hu,
Müstövcibi sərzanış deyil bu.
Vəhşilər imiş səninlə həmdəm,
Həm rəng olubam səninlə mən həm.
Ey aşıqı müstəməndi məhcur,
Tut gıl məni müstəməndi məzur.
Səbr et neçə gün, ola ki, gördün,
Bu günləri eyliyə digərgun...*

İki hekayə arasında olayların gəlişməsiylə hadisələrin nasıl olduğu haqqındakı rəvayətlərdə də ayrılıqlar vardır.

Nizamidə Məcnun Nofəlin qısır qalan əskəri müdaxiləsindən sonra ancaq insanlardan ümid kəsərək çöllərə düşmüşdür. Füzulidə isə daha Məkkədən dönüşdə Məcnun babasından ayrılmış və çöllərə düşmüşdür. Nofəl kəndisini bu vəziyyətdə bulmuş, “qızı sənə alacağım” - deyə məşhur macərəyə atılmışdır.

Nizamidə Leylinin təşəbbüsü ilə biri İbni Salamın sağlığında, biri də onun vəfatından sonra Leyli ilə Məcnun arasında iki dəfə görüşmə səhnəsi təsvir edilməkdədir. Halbuki Füzulidə Leyli Məcnun ilə yalnız bir dəfə başbaşa qalmışdır.

Məcnunun babası ilə keçən görüşmələri dəxi iki şair tərəfindən iki türlü anladılmaqdadır:

İki rəvayəti biri-birindən ayıran şəklə aid daha bir çox təfsilat da vardır.

Füzuli Məcnunun daha qundaqda bir çocuq ikən aşiq olduğunu göstərmişdir. Bu, ovunmadan ağlıyan çocuğu ovutmaq için dadısı (*dayası*) qonşudakı gözəl qadına götürmüş, çocuq da ancaq bu gözəlin qucağında ovunmuş. Bu xüsus Nizamidə yoxdur.

Məcnunun təbiət ünsürləriylə olan təmas və münasibətləri haqqında da iki şairin hekayələrində bəzi ayrılıqlar vardır.

Füzulidə dağ və ırmaqla həsbihal edən Məcnun Nizamidə ağacla qonşuyor. Nizamidə qarğa ilə həsbihal edən aşiq Füzulidə göyərçinə dərd töküyor. Bu qəbildən az önəmli daha bir taqım fərqlər...

2

Məcnun tipini təsvir edərkən Nizamidəki bəzi təfərrüatın Füzuli tərəfindən atılması və onda olmayan bir taqım xüsusların, biləkis, artırılması, şübhəsiz, gəlişi gözəl bir operasyon əsəri deyildir. İrəlidə görəcəyimiz kimi, bütün bunlar dərin düşünülmüş bir tablounun əsl göstərmək istədiyi ana fikri tamamlamaq və bəliitmək için bir sənətkar fırcasının şüurla vurduğu və ya sildiği boyalardır.

Nizaminin Məcnunu ərəb qəbilələrindən Amirilər şeyxinin oğludur. Şəxsinin coğrafi bir müəyyənliyi vardır. Bağdadlı ədib Salamın Məcnunla təmasını qeyd etməklə də şair bu müəyyənliyi bəliitməmiş oluyor. Leyliyə aid bəzi təfərrüatı anladırkən dəxi Nizami yerli ərəb adət və üsullarıyla hesablaşıyor. Onun tiplərində, əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, zaman və məkan damğaları vardır.

Füzulinin Məcnunu isə bu kimi qeyidlərdən (*buxovlardan*) azadədir. O, Amiri şeyxinin deyil, bəlkə də bir ərəb əmirinin oğludur. Buradakı ərəblik qeydi belə, əfsanənin mənşəyinə hörmət için buraxılmışdır. Hərhanki bir cinsdən həqiqi bir adam, Füzuliyə görə, həqiqi aşıq, yəni Məcnun ola bilirdi. Nitəkim, Füzulidə sırf bir ərəb qəbiləsinə aid olaraq təsvir olunan məcəradə rol alan Nofəlin “rumlu bir igid” oluşu ilə ordusunun da bir “türk ordusu” olduğuna işarət vardır.¹ Bu surətlə hekayənin müəyyən bir realitə deyil, mücərrəd bir xəyal məhsulu olduğuna rəmləndirilmiş oluyor.

Daha “Məcnun” deyə el-ələmə rüsvay bir aşıq deyil, qundaqda məsum bir çocuq ikən Qeysi hüsnə vurğun göstərərək:

*Eşq idi ki, oldu hüsnə mail,
Hüsnü nə bilirdi tifi qafil,*

- deyən “Leyli-Məcnun”dakı Füzuli bundan əvvəl qəzəllərinin birində:

¹ Çün tiğ çəkib mübarizi Rum,
Şam əhlini etdi əmrə məhkum.
Fəth oldu sipahi türkə mənsüb,
Oldu ərəbin sipahi məğlub.

*Vadiyi eşqdə sevdə ilə sərgəşdə idim,
Gəlmədən gərdişə bu günbədi dəvvar hənuz,*

- deyən şairin ta kəndisidir.

Eşqin qədimliyinə qane olan sənətkar qəhrəmanındakı eşqi məktəbdə rastlayacağı Leylisini görmədən açığa vurmasıyla eşq fəlsəfəsini Nizami-dən daha mistik bir üslubla ifadə etməkdədir.

Nizami də Füzuli kimi eşqi kainatın səbəbi olaraq alır. Ustadın bu xüsusdakı görüşü kitabımızın müəyyən yerində anlaşılmışdır. Yalnız sənətindəki növünə məxsus realizm ilə o, Amiri şeyxinin oğlundakı eşqi onu məktəbdə Leyli ilə görüşdürmədən üzə çıxarmamışdır.

Eyni metod fərqiylə Nizami Məcnunu insanlardan məyus edərək çöllərdə vəhşilərlə arkadaş qılmaq üçün Nofəlin müdaxiləsi kimi şiddətli bir amilə bağlamayı sənət realitəsinə daha münasib görürkən, Füzuli buna ehtiyac göstərmir. Leyli ailəsinin Qeysin babasına sadəcə "Oğlun dəlidir", - deyərədd cavabı verməsi aşiqin dəli olub çöllərə düşməsi için kafi gəliyor.

Nizami küskünlük və vurğunluğunun qüvvətini göstərmək için Məcnunun babasını və dayısını dəfələrlə kəndisiylə görüşdürüyor, aralarında saatlarca qonuşmalar və dartışmalar oluyor. Füzuli isə bu cazibənin qüvvət və qüdrətini uzun-uzadıya deyişmələr və türlü şəxslərin müdaxiləsinə lüzum göstərmədən, daha üstünü təsəvvür olunmayan qüvvətli bir-iki qələm çirpisiylə bəlihtilən simvolik birər vəqa ilə anladıyor.

Zavallı baba ilk dəfəsində oğlunu səhranın bir köşəsində, hər kəsdən ayrı, kəndi-kəndinə qalmış, dalğın və pərişan bir halda buluyor. Yaxlaşıyor. Qolundan tutuyor. "Kəndinə gəl", - deyər öyüdlərə başlayır. Məcnun başını belə qaldırmadan:

*Get, dərdimə sən dəvə deyilsən,
Biqanəsən, aşına deyilsən.
Mən böylə kələmə tutmasam quş,
"Leyli" sözü söylə, yoxsa xamıq,*

- deyir.

Zavallı adam babası olduğunu anladaraq kəndisini salıq verməyə başlayınca da, Məcnunun kəndisinə üz vermədiyini şair böylə anladıyor:

*Dedi: nədir ata, yoxsa ana,
Leyli qərək, özgədir fəsanə!*

Durumu böylə görüncə işin nə qədər ciddi olduğunu anlayən ixtiyar oğluna hiylə yapıyor:

*Verdi bu firiblə təsəlli,
Kim: dur gədəlim çağırdı Leyli.*

Leyli adını duyunca Məcnun həməən yerindən fırlıyor və babasıyla bərabər evə gəliyor.

Babasının Məcnunu ikinci görüşündə də Füzuliyə xas mistik bir nöqtə ilə qarşılaşıyoruz.

Olay Nofəlin müdaxiləsindən sonra meydana gəliyor. Leyli ailəsinin başlarına yeni bir macərə açar deyə Məcnunu öldürəcəkləri xəbəri yayılıyor. Zavallı baba duramıyor, oğlunu qandıraraq evə gətirmək istiyor. Görüşürlər: baba bərmutat (*həmişəki kimi*) öyüd veriyor, oğul da bərmutat eşqin eyiləşməz bir dərd olduğundan bəhs edib duruyor.

Buraya qədər hər iki şairin hekayələri aşağı-yuxarı biri-birinə bən-zəməkdədir.

Fəqət Füzuli davam ediyor: derkən Məcnunun yeləyindən qan sızıyor. Babası təlaş və heyrətdə ikən tövrünü belə pozmayan Məcnun: “Babacığım, maraq etmə”, - deyir və “fəssadın qan almaq üçün Leylinin qolunu neştərlədiyini” anladaraq əlavə ediyor:

*Ol zalım əsəri göründü məndə,
Biz bir ruhuz iki bədəndə.
Bizdə ikilik nişanı yoxdur,
Biri-birinin özgə canı yoxdur.
Sanma ki, ol olduru, mənəm mən,
Bir canla zindədir iki tən.
Xürrəm olurum, o olsa xürrəm,
Qəm yetsə ona, mənə yetər qəm.*

“İki canda bir ruh” fikri Nizamidə də vardır. Şair kəndinə xas təşbih bolluğu ilə bu “ikili birliyi” türlü buluşlarla tərif edər. Məcnunun Leyliyə

qarşı söylədiyi Nizamicə monolaqları bu fikri ifadə edən şahəsər beyitlərlə doludur, fəqət incə buluşlu bu beyitlərdən heç biri Məcnunun qolundan açılan qan qədər inandırıcı deyildir.

Nizami sənətkarlığı ilə Füzuli sənətkarlığı arasındakı bənzərliklə ayrılığı, bilxassə, Leyli ilə Məcnunun baş-başa qaldıqları visal səhnəsi bəliirtiyor.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nizamidə Məcnun ilə Leyli iki dəfə görüşmüşlərdir. Bu görüşmələrin ikisi də Leylinin araması və Zeydin vasitəsiylə olmuşdur. Birinci görüşmə İbni Salamın sağlığında olmuş və Leyli bu görüşməyi müəyyən bir şərtə bağlamışdır: iki sevgili biri-birindən aralıqlı oturacaqlar, Məcnun şeir söyləyəcək, Leyli də dinləyəcəkdir. Bundan ötəsinə qətiyən meydan verilməyəcəkdir. Çünki feilən İbni Salamı sevmiyorsa da, Leyli nə də olsa, rəsmən onun qarısındır və mühitin ayıbladığı şeydən sakınmaq gərəkdir.

Bu görüşmə əsnasında Leyliyə qarşı həsbihalda bulunan Məcnunun qoyulan şərtədən mütəəssür olduğunu görüyoruz, sevgilisinə xitabında, məsələ, bu söz vardır:

*Namədə rəftən in çe naz əst,
Nə kiştə derodən in çe saz əst?*

Türkcəsi:

*Gəlmədən getmək, bu nə naz?!..
Əkmədən biçmək, bu nə saz?!..*

“Gəlmədən getməyi, əkmədən biçməyi” şərt qoyan bu “nazlı” yara min bir dillə kəndilərinin “iki bədəndə bir ruh” olduqlarını anladıb duran Məcnun nəhayətdə:

*Ən dozd buvəd ke əz səri rənc,
Dər tariqi tələb konəd gənc.*

Yəni: “Qaranlıqda xəzinə arayan xırsızdır”, – deyə yerindən qalxıyır və “Sərxoş olub da saçlarını əlimə dolasam və səni sokaqlarda sərxoşcasına dolaşdırsam və hər addımda bir qədəh içərək hər nəfəsdə bir zəfər

qazansam, nə eyi olurdu?!” - deyir¹ və ən sonda “Yarəb, böylə bir günü mənə nəsis et!”² nərəsiylə yerindən fırlayıb çöllərə qoşuyor.

Nizami Leyli ilə Məcnunu ikinci dəfə də görüşdürüyor. Bu görüşmə İbni Salamın vəfatından sonra olmuşdur. Leyli artıq evli deyildir. Dul qadın için istəklisiylə şərtsiz və qeyidsiz görüşməkdə heç bir əngəl qalmamışdır, kəndini xalqa ayıblatdıracaq səbəb ortadan qalxmışdır.

Vəfalı Zeyd Məcnuna gəliyor. Leylinin kəndisini vüsala çağırıldığını müjdəliyor. Məcnun durmadan gəliyor. Sevincinin həddi yoxdur. Sevgililər buluşuyorlar. Sarmaş-dolaş oluyorlar. Sevinc və həyəcanlarından məst və baygın düşüyorlar. Şiddətlə qucaqlaşıyorlar. Mənada bir ruh daşıyan bu iki vücudu maddidə dəxi, adətə, tək bir vücud halına qoymaq istiyorlar.

Məcnun vüsəlin kəndisinə verdiyi həyəcədən söyləməz oluyor. Məbhutdur (*çaxşqındır*). Leyli: “Ayrı ikən daima nalə və əfğanda idin, boyuna şeir söylərdin; indi nə oldu ki, susdun?” - deyə soruyor. Məcnun: “Bütün nalələrim sənə ərmək içindi; ayrılıq növhələriydi, yanında və ağuşunda isə bəhs edəcəyim konu yoxdur”, - deyir. Məcnuna görə, “arayandır ki, çağırır, aradığını bulunca məsələ qalmaz”.³ Onun bulduğu Leylidir, kəndisi isə Leylidə qeyibdir⁴, Leylinin varlığı yetər, kəndisinə nə ehtiyac.⁵ “Məcnun kimdir və nədir, Leylinin kölgəsindən başqa bir şeymidir?⁶ Məcnun artıq yoxdur, Leyli ilə bərabər oturan adam xəyalının surətidir”.⁷

¹ Xoştər çe əz anke çun şəvəm məst

Dər həlğeyi zolfe to zənəm dəst

Girəm zərə zolfe to bi azar

Məstanə dər avarəm bebazar

Dər hər gədəmət konəm sobuhi

Vəz hər nəfəsi bərəm fotuhi. (*farsca*)

² Ya rəb to mərə yeki çenin ruz

Ruzi kon əz an bote cəhan suz. (*farsca*)

³ Quyənde gəriğe costocuyəst,

Çun yaft çe caye qoftocuyəst. (*farsca*)

⁴ To yaftəye məni dərin rah,

Mən qom şodeye to əm dərin çah. (*farsca*)

⁵ Ba həste to beh ke həste mən nist,

Kin dəste to əst dəste mən nist. (*farsca*)

⁶ Mən xod kiyəmə mərə çe xənənd,

Coz sayeye to mərə çe danənd. (*farsca*)

⁷ Mən nistəm ançe həst ba tost,

İn nəqş xiyale tost ba tost. (*farsca*)

“Mənada kəndini Leyli deyə sanan Məcnun zahirdəki ikiliyə heyrandır”.¹

Leylinin harimi vüsalında bu qəbildən, Nizamicə təşbihlər və istiarələr-lə dolu həsbi-halını təkrarlıya-təkrarlıya Məcnunun məczubluğu getdikcə artıyor və derkən “kəndindən keçişin badəsiylə sərxoş olaraq ayaqyalın düşüyor, əldən çıxıyor”² və “bir nəərə ataraq təkrar çöllərə qaçıyor”. Nizami bu qaçışı “Qılıcı başından, başını da ləyəndən qaçırdı” misrası ilə təfsir ediyor.³

Burada diqqətli olanlar “Hanya (*hanı*), Məcnun Leylayı saçından tutub sokaqlarda gəzdirəcəkdii” – deyə sora bilirlər. Nizami bu sorunun da cavabını kəndinə xas istiarə ilə veriyor:

Məcnunun bu dəfəki qaçışı ilk dəfəsində olduğu kimi, yar harimindəki qeyiddən qaçışa bənzəməz, bu dəfəki qaçış vüsal nəşəsinin verdiyi sevincdəndir. Məcnun artıq yarından ayrı düşmüş bir zavallı deyil, ona ərmiş məsud bir aşiqdir. Leylinin kəndisidir. “Məcnun kəndi yapraqlarını tökmüş, ancaq Leylidən bir rəməq (*görüntü*) qalmışdır”.⁴ Bu məsud haliylə o, artıq ağlamıyor, böyük bir sevinc içində Leyli eşqinə vüsal qəsidələri söyləyib gəziyor və kəndisinin yar ilə birlik olduğunu təbcil edib (*göstərib*) duruyor.

Zeyd isə bu yüksək şeirləri dinləyərək kəndisini öyüyor və:

*Eşqi ke be esməti xodaist,
An eşqe ne şəhvəti həvaist.*

Yəni: “Allahın ismətinə bağlanan eşqin şəhvət ehtirasiylə ilgisi yoxdur”, – deyir.

İştə, Nizaminin Məcnun ilə Leyli arasında təsvir etdiyi vüsal səhnələrinin xülasəsi.

¹ Çün mən to əm in do peykəri çist,

Çün hər do yekist davəri çist. (*farsca*)

² Gəst əz meye bixodi çenan məst,

Gəz pay dər aməd o şod əz dəst. (*farsca*)

³ Zəd nəre və rahe dəst bər dast,

Tiğəz səro sər ze teşt bər daşt. (*farsca*)

⁴ Məcnun ke ze xod vərəğ feşande

Leyli şode an rəməğ ke mande. (*farsca*)

Füzuliyə qəlincə: şair iki sevgiliyi yalnız bir dəfə baş-başa buraxmışdır. Bu vüsəl səhnəsi əsasdakı “birləşmə” fikri müstəsna, Nizaminin verdiyi təfsilatdan başqadır.

Bir kərə, Zeydin bu görüşmədə heç bir rolu yoxdur. Görüşmə tamamiylə məhrəmdir. Görüşməyi Leyli istəyərək hazırlamamışdır: bu, sırf bir təsadüfün əsəridir.

Bir yerdən digər tərəfə gedən karvanda minmiş olduğu dövəyə dərd tökən Leyli kəndi-kəndinə söylənir-kənən təəssüründən düşüncəyə dalmış və bu dalğınlıqla müvazinəsini qeyb edərək dəvədən düşmüş, bayılmışdır. Baygınlığı keçincə də karvandan geri qaldığını fürsət bilən Leyli çöldə Məcnunu aramış və bulmuşdur.

Kəndi aləmində düşüncəyə boğulmuş aşiq ayağına qədər gəlmiş Leyliyi ilkin tanıyamıyır, çünki “ağlından ayrılmış, könüü üzülmüş və gözlərinə qanlı su enmişdir”.¹

Fəqət bir parça qonuşduqdan və:

*Çün məndə yox ehtimali idrak,
Sən söylə özün ki, kimsən ey pak,*

- xitabı üzərinə Leyli kəndisini ətraflıca salık verdikdən sonra Məcnun gələnin kim olduğunu anlıyaraq seviniyorsa da, bundan fəzlə bir ilgi göstərməyir. Leyli “Fürsət gəldi”, - deyir, Məcnunu vüsala dəvət ediyor, “Əmanətini al”, - deyir. Fəqət Məcnun bütün bu arzulara və müsaidələrə qarşı qeyidsiz qalıyor. Bundan təəssürə düşən Leyliyə isə aşiq durumunu böylə anlıyor:

*Xəyalilə təsəllidir, könül meyli vüsəl etməz,
Könüldən başqa bir yar olduğun aşiq xəyal etməz.
Həqiqi eşq çün müctövcibi nöqsən deyil, mütləq,
Özin əhli-həqiqət valehi, hüsnü cəmal etməz.*

¹ Əql olsa idi mənimlə həmrəh,
Əhvalından olurdum ağah.
Qəm könlümü etməsəydi bitab,
Göz pərdəsi olmayaydı xunab.
Qəflət xələlindən ayrıldım,
Əlbəttə, kim olduğun bilərdim.

Bu qəzəldəki eyni fikri şair Leylisinə xitab edən Məcnuna söylətdiyi aşağıdakı beyitlərlə dəxi təyid etməkdədir:

*Eşq etdi binayi vəsli möhkəm,
Mənidə məni səninlə həmdəm.
Rəf oldu bu etibari surət,
Haşa ki, olam şikari surət.*

Əsas məsələyi ələ almaqdakı şəkil və metod fərqi iki şairin Leylinin məzarı başında ölən Məcnun haqqındakı təsvirlərində dəxi görülməkdədir.

Nizamiyə görə, Məcnun Leylinin məzarı başında günlərcə döyünür, başına vurur, köksünü tırmalıyor (*cırmaqlayır*). Çığırtılar, bağırtilar içində nərələr atıyor, hönkür-hönkür ağlıyor. Ətraf xalqının ürəklərini yaxan təsirli mərsiyələr söylüyor. Hətta düşdüyü fəlakət haqqında Bağdaddan kəndisini görməyə gələn ədəbiyyatçı Salama, əsrimizin təbiriylə söylərsək, “matəm intervüsü” veriyor. Və nəhayət, məzarın üstünə düşərək “canını canına tərək ediyor”.

Halbuki, Füzuliyə görə, bu səhnə olduqca səssiz keçməkdədir: Məcnun Leylisinin məzarını buluyor və həmən üzərinə qapanaraq torpaqlarını öpüyor və tam bir sükunət və hüzur içində:

*İlahi, mənə cismü-can gərəkmez,
Canan yox isə, cahən gərəkmez,*

- deyərək can veriyor.

Leylinin ölərkən anasına Məcnuna aid etirafiyə vəsiyətini dəxi iki şairdə fərqli oluşu məzar başındakı ölüm səhnəsiylə ahəngdədir.

Nizamiyə görə, Leyli anasına: “Zavallı aşiqim məzarım üstünə gəlırsə, kəndisinə Leyli son nəfəsində səni xatırladı deyərsən”, - deyə vəsiyət ediyor. Füzuli isə Leylinin ölərkən anasına yapıdığı vəsiyəti böylə anladıyor:

*Söylə məni zar mübtəladən,
Key eşqdə laf edən vəfadən.
Xəlvətqəhi ünsə məhrəm oldum,
Azadəvü şadü xürrəm oldum.*

*Sən həm gələgör təallül etmə,
Mən müntəzirəm təğafül etmə.
Gər sadiq isən bu yolda sən həm,
Səbir eyləmə, eylə tərki aləm.
Gəl kami dil ilə olalım yar,
Bir yerdə ki, yoxdur anda əğyar.*

İki şairin olaylarla təmasındakı ayrılıq, görüldüyü kimi, olayları anladışlarında, başqa bir deyimlə motiflərində dəxi kəndilərində xas özəllikləri vardır.

Məcnunun heyvanlarla olan münasibətinə dastani bir şəkil və önəm verən Nizami vəhşi heyvanların Məcnuna ram və arkadaş olmalarını əlinə keçən yiyəcəyi bu heyvanlara dağıtmasıyla izah ediyor. Hətta bu fikrin həqiqətə uyduğunu isbat üçün, xatırlarsınız ki, şair bizə “Padişahın nədimi ilə azğın köpəklər” təmsilini belə gətiriyor.¹ Halbuki Füzuli kəndi hekayəsində bir kərə Nizami qədər məşğul olmadığı bu olayın hikmətini də pək veciz (*anlaşılan*) bir beyitlə anladıyor:

*Çün ol bəşəriyyətin unudtu,
Ahu həm anunla üns tutdu.
Onun səbəbiylə həm çox ahu,
Səhrada anunla tutdular hu.*

Füzuli Məcnunun olağanüstünlüyü (*fövqəladəlik*) göstərən hər hərəkətini aşiqin bir an unutmadığı məşuqu düşünməsiylə açıqlar. Məsələ, Məcnun dağla dost olur, çünki Leyli haqqındakı təəssürlərindən ibarət qəzəllərini oxurkən kəndisindən əksi sədalar istiyor. Demək ki, aşınadır. Çəsmə ilə həsbi-hal ediyor, çünki tökdüyü göz yaşlarının bu çəsmə sulariyə bərabər yar məhəlləsindən keçmələri mühtəməldir.

Nizamidə, kəndisi kimi matəmlidir deyə qara qarğa ilə həsbi-hal edən Məcnun Füzulidə göyərçinlə qonuşuyor, çünki onun qasidlik yapan bir quş olduğunu biliyor, “bəlkə də uçar, kəndisindən yara salam götürür”, - deyə düşünüyor.

¹ Bax: səh. 150-151

Məcnunu böylə olduğu kimi, Füzulinin Leylisi də öylədir: ayla qonuşuyor, buluda dərd tökər, sabah yelinə sirr açar və bütün bunlardan eşitdiklərini kəndi avarəsinə yetişdirmələrini rica edər.

3

Nizami “Leyli və Məcnun”u yazarkən material olaraq ərəb əfsanəsinə aid türlü kitablarda bulunduğru rəvayətlərlə “Məcnun” deyə tanınmış ərəb şairi Qeysin eşq nəşidələrini (*şevqi mahnilarını*) qullanmışdır. Demək oluyor ki, şair işlədiyi mənzumənin məlzəməsini (*qaynağını*) xam maddədə halında bulmuşdur. Bu məlzəmədən bir eşq dastanının ədəbi binasını yaparkən şair əfsanənin rəvayət edildiyi şəklə az-çox bağlı qalmışdır. Bu surətlədir ki, biz Nizaminin əsərində konuyu zaman və məkana bağlayan coğrafiya və hal tərcüməsi özəllikləri buluyoruz. Eyni zamanda, Nizaminin əsəri tiplərlə olayların təsvirində normal həyat gərəkləri ilə şeylərin hər kəscə bəlli təbiətlərinə sadıq qalmışdır.

Bir tərəfdən böylə olmaqla bərabər, Nizami digər tərəfdən də bu ərəb hekayəsini kəndisinə xas fantazi və dastanlarla süsliyə bildiyi qədər süsləmişdir.

Bir sözlə söyləmək lazım gəlirsə, Nizami mümkün olduğu qədər əslinə sadıq qaldığı bu ərəb hekayəsini kəndinə xas sənətlə canlandırmış, bu həzin konuyu həvəslə oxunacaq bir roman halına qoymuşdur.

Füzulinin “Leyli-Məcnun”u isə başqadır. Bir kərə bu əsər xam materiallar üzərinə yazılmamış, Nizamidən sonra keçən 400 illik uzun bir müddətdə birikmiş olan ədəbi böyük tərəkənin təhlil və tərkibindən meydana gəlmişdir. Füzuli hekayəyi anladırkən ərəb masalının əslinə sadıq qalmayı pək də aramamış, tiplərini kəndi zehmindəki təsəvvürə görə ancaq təsvir etmiş və Məcnunun bağdadlı Salamların rəvayətlərindən tamamiylə deyəcək qədər müstəqil, kəndi mistikliyinə xəyallandırdığı şəkildə yazmışdır.

Bunun içindir ki, Nizamidə ələlədə bəşəri duyğru və ilgilərdən tamamiylə ayrılmamış görünən Məcnun Füzulidə “bəşəriyyətdən” tamamiylə ayrılmış bir şəxsiyyət halındadır.

İki əsər arasındakı bu əsaslı fərq yalnız iki şair arasında keçən 400 illik zaman ayrılığruyla izah ediləməz. Bu fərqi əsl səbəbi iki şairin ədəbi şəxsiyyətlərində və yaradıcılıq ruhlarının ayrılığında aranmalıdır.

“Leyli-Məcnun” hekayəsinə başlamazdan əvvəl Nizaminin də, Füzulinin də ədəbi şəxsiyyətləri bəlli və kökləşmiş bulunuyordu.

Şirvan şahı Axsitandan bu ərəb masalını nəzm etmək təklifini alan Nizami “Xosrov və Şirin” əfsanəsiylə ədəbi şəxsiyyəti kökləşmiş bir şairdi. Bu şəxsiyyətin nə kimi bir özəllik göstərdiyi üzərində burada təfsilat verəcək deyiliz. Bu, əsərimizdə ətraflı olaraq anladılmışdır.

Oxuyucularımıza bu qədər xatırladalım ki, Nizami kəndinə verilən bu konuyu nəşəsiz və yavan bulmuş və yazmağa başlamadan əvvəl sənətkar ciddən düşünmüşdür. Çünki ədəbi şəxsiyyəti lirik əfsanəçilikdən ibarət olan nəşə və həyat şairi bu ərəb masalını hər türlü nəşə və şənlik məlzəməsindən məhrum bulmuşdur. Halbuki Füzulinin bu çətinliyi həqiqətdə də çəkdiyinə qane deyiliz. Bu xüsusda onun Nizami ilə həmahəng olması, bizə görə, ələlədə bir təvazöh məsələsidir.

Neçin? Çünki Məcnunu yazarkən Füzuli, bizə görə, bədəvi şair Qeysi deyil, bizzat kəndisini yazmışdır. “Leyli-Məcnun”u yazmadan əvvəl şairin kök salmış bulunan ədəbi şəxsiyyəti bu xüsusda bizə haqq verməkdədir.

Füzuli kəndi ədəbi mənliliyinin özünü “Leyli-Məcnun”da tam olaraq göstərməzdən əvvəl şeir şəkillərindən ən çox sevdiyi qəzəllərində¹ parça-parça olaraq adətə hər gün təkrarlamışdır. Ustadın çox az qəzəlini bulursunuz ki, orada Məcnun tipiylə təlqin etmək istədiyi “eşq”dən bir əsər olmasın:

*Şəhidi eşq olub, feyzi bəqa kəsib eyləmək xoşdur,
Nə hasil bivəfa dəhrin həyatı müstəarından,*

- beytində Füzuli bu aşıqlıyı tərif edər:

*Öylə üryan gərək avareyi səhrayı cünun,
Ki təəllüq tikanı tutmaya qətən atəyin,*

- beytiylə də şair bunun əxlaqını öyrədir:

¹ Könül, gərçi əşarda çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Ki hər məxfilin zinətidir qəzəl,
Xirədmənlərin sənətidir qəzəl.
Qəzəl de ki, məşhəri dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.

*Hasilim yox şəri kuyində bəladan qeyri,
Ğərəzim yox rəhi eşqində fənadan qeyri,*

- deməklə də o, bu eşqin şərtə və qeydə tabe olmadığını söylər:

*Ey Füzuli, canə yetmişdim könüldən şükr kim,
Bağladım bir dilbərə qurtardım ondan canımı,*

- nüktəsiylə də bəlli bir ideala könül verməklə ancaq Füzuli ruhunun iztirabdan çıxdığını anladır.

İdeal vurğunluğunun biz şairdə mümkün olmayan bir qolaylıqla anladılan gözəl bir nüktəsini də buluyoruz:

*Canı kim cananı için sevsə, cananın sevər,
Canı için kim ki cananın sevər, canın sevər.*

Bu içli şairin:

*Yazanda Vamikü Fərhadü Məcnun vəsfin əhli dərd,
Füzuli adını gördüm şəri tumarə yazmışlar,*

- deyə öyünməsində haqqı olub, kəndisində “Məcnundan füzun aşılıq istedadı” olduğu haqqındakı:

*Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,
Aşiqi sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var,*

- iddiasının səmimiliyinə, əlbəttə, şübhə ediləməz.

İştə, bu Füzuli “Leyli-Məcnun” hekayəsini yazarkən ruhunun bütün həyəcanilə düşündüyü tipləri, rəvayət və dastan icaplarına qətiyən əhəmiyyət vermədən kəndi ruhunun istəyinə görə təsvir etmişdir. Bunun içindir ki, fəzlə təfərrüat və təfsillərə girişmədən Füzulinin əsərində gözətilən ana fikir Nizamidən daha çox qüvvət və sərahətlə (*aydınlıqla*) ifadə olunmuşdur.

*Füzulidə fantazi Nizamiyə nisbətlə zəifdir.*¹ Fəqət əslində hüznü oxşamaq üçün doğulmuş olan şair, kəndi dediyi kimi, “qəm karvanının başçısı və möhnət səhrasının yolçusudur”. Bu qəmli və dərdli aşiqin ifadəsi Məcnunun həzin macərəsini anlatmağa, “Xosrov və Şirin” kimi bəşəri muaşakayı (*sevilməni*) təsvir edən həyat və nəşə şairinin ifadəsindən daha uyğun düşdüyünü söylərkən, ayqırı bir hökm vermək xətasından uzaq qaldığımızı əminiz.

Hər iki şairdən bu fəslin başlığı altına aldığımız beyitlər onların yaradıcılıqlarındakı iki özəlliyi kəskin bir şəkildə göstərməkdədir. Biri “nəşat və naz” şairi ikən, o biri “hüznü bəla” şairidir.

Kəndi təbinin özəlliyinə daha uyğun gələn Məcnun ruhunu təhlil edərkən, şübhəsiz, Nizamiyə nisbətlə Füzuli kəndi özəlliyinə daha uyğun bir material üzərində çalışmışdır.

4

Yuxarıda təsnif və təhlil etdiyimiz materiallardan görülüyor ki, konu və buna aşılana ana fikirdən başqa, “Leyli-Məcnun” hekayəsinin farscası ilə türkcəsi biri-birindən ayrı, orijinal iki sənət əsəridir.

Konu eynidir, fəqət bu, Füzulinin olmadığı kimi, Nizaminin də deyildir, ərəbcədən alınmışdır. Qaynaq ortaqdır. Fikir də eynidir: vəhdəti-vücut əqidəsi və ilahi eşq fəlsəfəsindən mülhəmdir. Bu da Nizamiyə məxsus bir fikir olmadığı kimi, Füzuliyə aid bir fəlsəfə də deyildir. İkisinin də ortaq qaynağı Qəzalidən başlayaraq Sokrata qədər gedən sufiliyin, əski yunan panteizmini andıran, “vəhdəti-vücut”çuluğudur. Hər iki əsərdə mənim-sənən eşq əflatuni deyə anılan sevgidir.

Füzulidə çox diqqətlə aranırsa, Nizaminin şairanə təşbih və istiarələrindən bir qisminin eşi bulunur. Fəqət bunun ələladə bir tərcümə deyil, bir nəzirəyə belə bənzərliyi yoxdur. Məsələn, Nizaminin qızlı-oğlanlı qarışıq çocuq məktəbini təsvir edərkən yazdığı:

¹ Şairin sənətkarlığındakı bu nöqtəyə professor M.F.Köprülü dəxi işarət etməkdədir. Di-van müqəddiməsi. Füzuli, həyatı və əsəri, səh. 21. İstanbul, 1924. Zətən şair “Rindü zahid” adındakı farsca əsərində sənətdə süs və fantazidən ziyadə, mənaya önəm verdiyini ifadə etmişdir:

Əsl mənast nə təzyini kəlam

Süxən anəst ke fəhmənd əvam. (*farsca, ərəb əlifbası ilə verilib*)

Yəni: Əsil olan özdür, nə təzyini kəlam,

Söz odur kim, anlıya onu əvam.

*Ba an pəserani şux-i delbənd,
Xəmləx nişəste doxtər-i çənd,*

- beytinə müqabil Füzulinin məktəbi cənnətə bənzədən bu misralarını bu-
luyoruz:

*Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behiştə huri qılman.*

Və yaxud Nizaminin:

*Bağ ərcə zi bolbolan betab əst,
İncir nəvaley-i qorab əst.
Ab əz deli bağban xorəd nar,
Başəd ke fetəd bədəsti bimar,*

- beyitləriylə anladığı fikri Füzuli bu beyitlərlə anladır:

*Gül qonçalığında xar ilədir,
Açılsa bir özgə yar ilədir.
Əslində tikan çəkər əzabın,
Fəslində həkim alır gülabin.*

Aradakı konu və fikir ortaqlığı üzündən bu biri-birindən alınmış kimi görünən beyitlər və təşbihlər olmaqla bərabər, Nizami üslubu ilə Füzuli üslubu arasındakı fərq böyükdür. Birincisinin üslubunda hakim olan özəllik lirizmlə bərabər yürüyən dastançılıqdır. Burada ruhi təhlil və hissi incəlik şairin həmasiyatdan dəxi şiddətlə mütəəssir olan parlaq ifadəsin-
dəki bolca təşbih və çox kərə qəribə görünən istiarətlərlə uyuşmaqdadırlar. Eyni zamanda yuxarıda da qeyd olunduğu üzrə, Nizami digər əfsanələri kimi, bu mənzuməsini də kəndinə xas təmsillərlə süsləmişdir.

Füzulinin yalnız lirizm və hissiyat sahəsində ruhi incələmələrə inhisar edən mənzuməsi isə üslub baxımından da sadədir. Şair bütün qüvvətini, ana fikrini daha qətiyyət, açıqlıq və olğunluqla ifadə etməyə vermişdir. Bu-
nun üçün də hekayəyə Nizami kimi yeni bir taqım hekayə və təmsillər əlavə

etmək deyil, hətta Məcnun ilə Leylisini belə əslindəki ərəb rəvayətinin süslədiyi bir çox təfərrüatdan ayırmış, onları kəndi həzin ruhuna uyğun olaraq bir yandan maddətən sadələşdirmiş, bir yandan da hissən olğunlaşdırmışdır. Bu surətlə, Nizamidə Məcnun ilə Leyli kəndilərindəki fəvqəlbəşər cazibəyə rəğmən, bəşəri alışqanlıq və qeyidlərlə nə də olsa hesablaşdıqları halda, Füzulidə bu ilgilərdən tamamiylə qurtulmuşlardır.

Bunun içindir ki, Nizaminin Məcnunu əsl qayəsinə varıncaya qədər epeyi çırpınıyor. Məsələ, Nofəlin müdaxiləsindən ümidini kəsmədikcə çölə getmiyor, mənəvi birləşmənin üstünlüyünə Leyli ilə sarmaş-dolaş olduqdan sonra qane oluyor. Leyli də Məcnunla birləşmək üçün tədbirlər alıyır, bizzat təşəbbüslərdə bulunuyor. Qocasından gizlicə aşiqi ilə görüşüyor. Eyni zamanda, əfkarı ümumiyyə ilə hesablaşıyor. Dul qalınca Məcnunu rəsmən vüsalına çağırıyor. Artıq eşqini gizləmiyor.

Halbuki Füzulidə həyatı zərurətlərə aid bu kimi etibari şeylər yoxdur. O, maddiyatı, vücutların gərəklərini tamamiylə buraxaraq yalnız mənəviyat və ruhları təqib ediyor. Buna görə də o, iki aşiqin görüşməsinə təsadüfə buraxdığı kimi, vüsal səhnəsi ilə ölüm səhnəsini də mənəvi bir sükun (*sükut*) içində keçirdiyor. Leyli isə eşqini ancaq ölürkən anasına açıyor.

Nizami olağan həyat şərtləri içində keçən olağanüstü bir eşqin dastanını yazarkən, Füzuli bizə olağan həyat qeyidlərindən sıyrılan ilahi bir eşqin xəyalını təsvir etmişdir.

İkisi də kəndi növilərində orijinal birər şair, hekayələri də orijinal birər əsərdir. Burada bənzətmədən bəhs olunamaz, hələ tərcümə ağla belə gələməz.

“Bu iki orijinal əsərdən, əcəba, hankisi daha yüksəkdir?” – deyə bir soru qarşısında qala biliriz. Etiraf edəriz ki, böylə bir soruya cavab verməkdən kəndimizi aciz sayarız. Çünki hər iki əsər kəndi növündə orijinal, kəndi növündə böyük və kəndi növündə yüksəkdir.

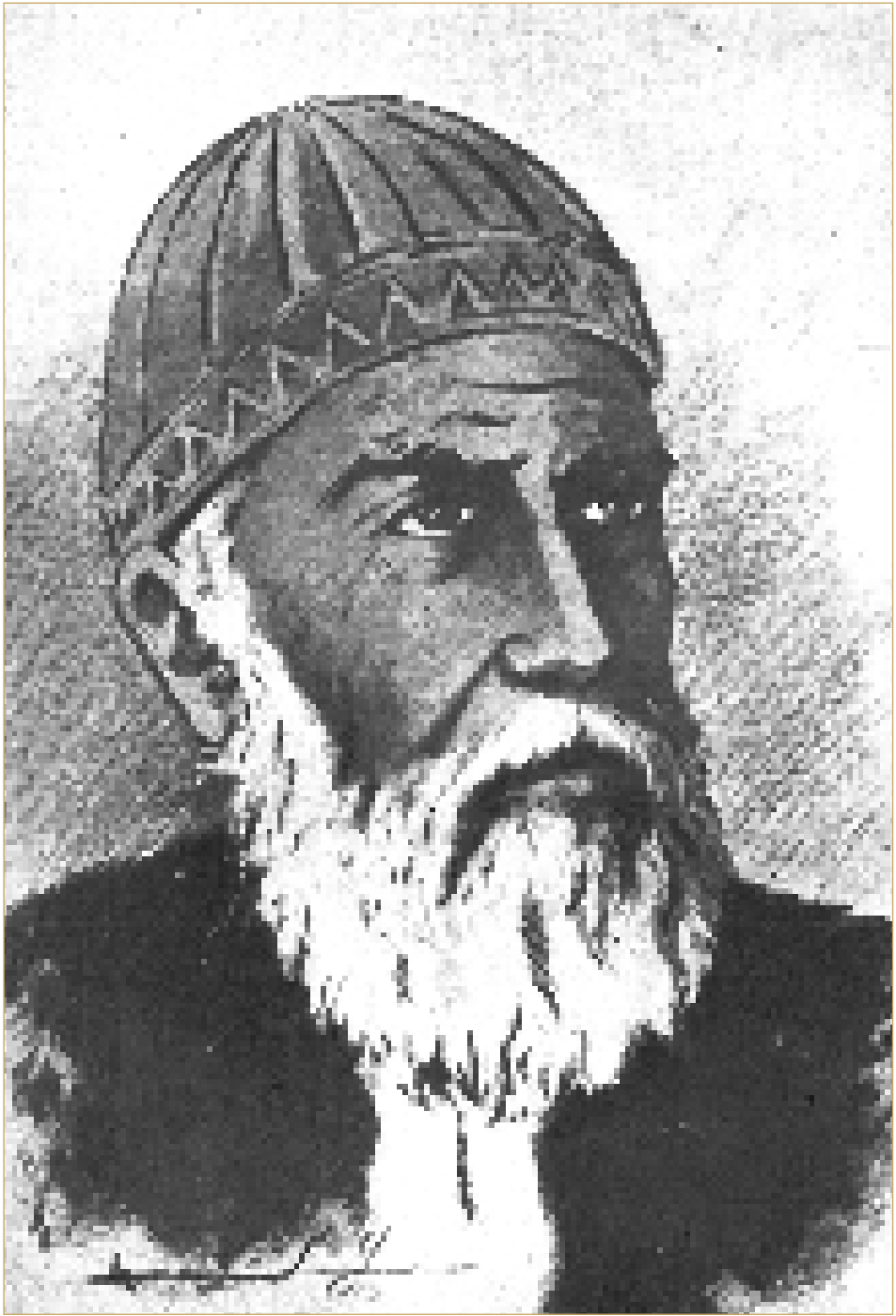
Nizami də, Füzuli də klassik Doğu ədəbiyyatının ölçüləməz birər varlığıdır. Ölçüləmiyənləri də qarşılaşdırmaq dəxi bəhs konusu olamaz.

Böyüklük, kiçiklik kimi nisbət anlamı dışında iki şah əsərin özəlliklərinə işarət etmək lazım gəlirsə, ancaq bunu söyliyə biliriz:

Nizami Məcnunu şeirləşdirmiş isə, Füzuli şeiri məcnunlaşdırmışdır!

“Nizami”. Azərbaycanlı rəssam Həsənin əsəri

Füzuli

III

NİZAMİNİN DOĞULDUĞU YER VƏ MƏZARI

I

Müəlliflərdən bəzilərinə, Nizaminin Gəncədə yaşadığı və çalışdığı için “Gəncəvi” deyə tanınmışsa da, əslində, “Qummi” (*Qumlu*) olduğu iddia olunmuşdur. Bəzi avropalı müəlliflər tərəfindən dəxi təkrar olunan bu rəvayət yanlışdır. Bu yanlışlığın əsası isə Nizaminindir deyə göstərilən aşağıdakı mənşəyi şübhəli iki beytə dayanmaqdadır:

*Çu dorr gərçə dər mocre Gənce qoməm
Vəli əz Qohestane şəhre Qoməm
Be Təfriş dehi həst Ta name u
Nezami əz anca şode nam cu.
(Farsca, ərəb əlifbası ilə verilib - red.)*

Bəzi “Xəmsə” nüsxələrində bu iki beytdən yalnız birincisi yazılıdır. Fəqət bu beytlərin mətnə sonradan əklənmiş olduğu sözün gəlişindən dəxi anlaşılmaqdadır. Bunu oxuyuculara göstərmək üçün bəhs konusu olan parçanın mətni ilə bərabər tərcüməsini dəxi olduğu kimi buraya qeyd edirik:

*Şenidəm ke, balaye in şəbz fərş,
Xorusi səfid əst dər zire ərş.
Çu u bər zənəd təble xodra dəval,
Xorusane digər bekubənd bal.*

*Həmana ke an morğə ərşi mənəm,
 Ke hər bamdadi nəvayi zənəm.
 Bər avaze mən comle morğane şəhr,
 Be arənd bahq inəst quyaye dəhr.
 Nezami ze gəncine beqoşay bənd,
 Gereftari Gənce ta çənd cənd.
 Çü dorr gərçe dər mocre Gənce qoməm,
 Vəli əz Qohestane şəhre Qoməm.
 Be Təfrəş dehi həst Ta name u
 Nezami əz ança şode namcu.
 Berun ar əgər səydi əfkəndeyi,
 Rəvan kon əgər Gənci akəndeyi.*

Yəni: “Derlər ki, göydə ağ bir xoruz vardır. Bu xoruz ötdüyündə bütün xoruzlar coşar və ötərlər. Göydəki bu xoruz mənəm ki, hər sabah ötdüyümdə şəhrin bütün quşları səsimi duyunca, “iştə, dünyanın hatifi (*şəsləyəni, çağıranı*) derlər. Nizami, gəncinəyi burax, nə zamana qədər Gəncəyə bağlı qalacaqsın. *Bir inci kimi Gəncə dəryasında qərq olsam da, əslim Qum şəhrinin Gahistanındandır. Təfrişdə “Ta” adında bir köy vardır, Nizami adını oradan almışdır. Ov vurdunsa, göstər, xəzinə topladınsa, saç ver!..”*

İtaliklə düzülən sətirlərin bu ahəngli parça içində iğrəti (*iyrənc*) durduqları aşikar deyilmidir?!

Nizami yazmalarının yalnız tək-tük bəzi nüsxələrində görülmən bu beyitlərə təzkirəçilərdən bəziləri qiymət vermişlərdir. Fəqət əski təzkirələrin heç birində böylə bir rəvayət yoxdur, bütün bunlar *Nizamiyi “Gəncəli”* deyər yazmışlardır. Babasının Arran vilayətindən Gəncədə yaşadığı və anasının da gəncəli bir ailəyə mənsub olduğu açıqca qeyd olunmuşdur. “Dövlətşah” təzkirəsində dəxi bu xüsusda açıqlıq vardır. H. 1313-də Şirazda basılmış bulunan “Xəmsə”yə ön söz yazan naşir şairin Qummi olduğu haqqındakı rəvayəti qətiyyətlə yalanlamaqdadır. Bu rəvayətin dayandığı yuxarıdakı beyitlər, ona görə, ustadın əsərinə sonradan əklənmiş lüzumsuz şeylərdir. Əski əlyazmalarında bulunmayan bu beyitlər (bilxassə birinci beyit), şirazlı tədqiqçiyə görə, üslub baxımından Nizamiyə yaxıdır. lacaq bir dəyərdə deyildir. Nizami külliyyatını böyük bir önəmlə ayıklayan (*arəşdirən*), Tehranda çıxan məruf “Ərmağan” dərgisinin sahibi Vəhid

Dəstgirdi dəxi bəhs edilən beyitlərin “Xəmsə”yə sonradan əklənmiş “il-haqi” parçalardan olduğunu qəbul etməkdədir.

Doğru əlyazmaları kataloqunu tənzim edən ingilis müstəşriqlərindən məşhur Rieu Nizaminin “qummi”liyini şərh etməkdədir. 1941-də (texniki xətdir, əslində 1940-cı ildə - *red.*) Bakıda Nizami haqqında bir monoqrafiya nəşr edən Bertels Rieunun fikrini təyid edərək deyir ki: “H. 763-də (m. 1360) yazılı olub, Parisdə “Nationale Biblioteque”də mühafizə edilən, mənim gördüyüm ən gözəl və əski əlyazmasında dəxi Nizaminin “qummi-liyini” göstərən beyitlər mövcud deyildir”.¹

Mehmet Məhərrəmin 1942-də Parisdə satın aldığı XIV yüzilə aid əlyazmasında dəxi bu beyitlər yoxdur.

H. 1314-də Tehrandə önəmli bir cild nəşr edən İran millət vəkili M.Ə.Tərbiyət də Nizamiyi “Gəncəli” deyər yazmaqdadır.

2

Bakıdan Gəncəyə gedən dəmir yolu üzərindəki Gəncəçay körpüsünü keçdikdən sonra yoldan təqribən 2-3 kilometrlik məsafədə, çölün ortasında bir xarabalıq gözüktüyor. Bu, Şeyx Nizaminin türbəsidir. Türbə hələ yıxıntıları baqi qalan Qızıl Arslan qalasının yaxınındadır. Bəzi qaynaqlarda “İskəndər Münşi məhəlli” adı verilən bu yer indiki halda Əhmədli adında bir köyün çevrəsindədir. Türbənin “Zapiski Vostoçnoqo Otdeleniya Arxeoloqiçeskoqo Obşestva” adındakı rusca dərginin XXI-034-035-036 nömrəli cildində iki fotoqrafı vardır.

Bu fotoqraflara kiçik bir müqəddimə yazan professor V.Bartold “Tarixi Aləm-Arayi Abbasi” müəllifi İskəndər Münşidən Şah Abbas ordusunun bu məzar çevrəsində qərargah qurduğunu və Novruz bayramını da burada keçirmiş olduğunu nəql etməkdədir. Eyni zamanda, Avropa səyahətindən dönərkən Qacar Nəsirəddin şahın 1873-də Nizaminin məzarını ziyarət etdiyini də professor bu fikrəsində (*yazısında*) təsbit etmişdir.

Tarixçi Bartold 1813-cü il Gülüstan müahidəsindən bəri Nizaminin “Rusiya idarəsinin bütün nemətlərindən faydalanan bir yerdə” gömüldüyünü

¹ E.Y.Bertels. “Velikiy poet Azerbaydjana Nizami”. Bakı, 1941* (*Qeyd: texniki xətdir, əslində 1940 - *red.*)

qeyd ediyor. Şahidlər isə bu “fayda”nın nə kimi gerçəklərdən ibarət olduğunu bizə anladıyorlar.

M.A.Mirbağirovun “Yeni fikir” qəzetəsində verdiyi məlumata görə, Nizami türbəsini Qazax qəsəbəsi ağalarından Adıgözəl bundan yüzil əvvəl təmir etdirmiş imiş. Daha sonra eyni soydan Əskər Adıgözəl bu türbəyi bir daha təmir etdirmişdir. Bundan sonra isə türbəyə kimsə baxmamış və zamanın etkisiylə yaprı yıpranmış və xarab bir hala gəlmişdir.¹

Bu xarablığın nə şəkildə və nədən irəli gəlmiş olduğunu biz İran prinslərindən Mütəməd-üs-Səltənə Hacı Fərhad Mirzənin “Hədiqət-üs-səbil” adındakı səyahətnaməsindən anlıyoruz.

Fərhad Mirzə h. 1292-də (m. 1890) Gəncədən keçərkən Nizami türbəsini ziyarət etmək istəmiş, getmiş, fəqət türbəyə girməmiş, çünki civardakı rus qaravulları buraya saman doldurmuşlarmış və giriləcək kimi deyilmiş. İstər-istəməz Fərhad Mirzə uzaqdan fatihə oxumaqla qalmış və şairin “İs-kəndərnamə”sindəki bu beyitləri xatırlamışdır:²

*Be yad avər ey taze kəbke dəri,
Ke çun bər səre xake mən beqozəri.*

*Giyah bini əz xakəm əngixte,
Sərin sude balin foru rixte.*

*Həme xake fərşə mərə borde bad,
Nə kərde ze mən hiç həm əhd yad.*

*Nəhi dəst bər şuşeye xake mən,
Be yad ari əz qohəre pake mən.*

*Fəşani to bər mən sereşqi dur,
Fəşanəm mən əz aseman bər to nur.*

*Do aye to bər hər çe arəd şetab,
Mən amin konəm ta mostəcab.*

¹ “Yeni fikir” qəzetəsi. Tiflis. 1923, №256-257

² V.Dəstgirdi. “Gəncineyi Nizami”

*Dorudəm rəsani rəsanəm dorud,
Beyayi beyayəm ze qonbənd forud.*

*Məra zənde pəndar çun xiştən,
Mən ayəm becan gər to ayi be tən.*

Yəni: “Ey mənim yavru kəkliyim, xatırında olsun, yolun məzarıma rast gəlirsə, qəbrimdə yabanı otlar bitdiyini, türbəmin yıxılıb xarab olmağa üz tutduğunu, toprağımın havaya sovrulduğunu, dostlarca unudulduğumu görürsün. Əlini toprağımın küməsinə qoy, içindəki cevhərini anarsın, sən mənə uzaqdan göz yaşı axıdırırsın, mən də sənə göydən işıq saçarım. Hanki niyətlə dua etsən, qəbulu üçün “amin” deyərim. Mənə salamlar yollarsın, mən də sənə salam edərim. Sən mənə gəlirsən, mən də qübbədən enərim. Məni kəndin kimi diri bil, sən canlandıqca mən də canlanıram”.

Azərbaycan şairi Hacı Seyyid Əzim Şirvani (1835-1888) qapadılmış məktəbinin işi üçün Tiflisə gedərkən Gəncədən keçmiş, ziyarət etdiyi Nizami məzarının xarab görünüşündən duyduğu acıyı bu beytlərlə bəliirtmişdir:

*Ey Şeyx Nizami, ey nizamı dağılan,
Ey Gəncədə izzü, ehtişamı dağılan.
Olmubdu səninlə mən kimi aləmdə,
Yurdu, evi, məktəbi, kəlamı dağılan!*

1922-də gəncəli aydınlardan bir qrup böyük həmsəhəriləri Nizaminin xatirəsini anmaq üçün hərəkətə keçmiş və aralarından “Nizami komissiyonu” deyə bir heyət dəxi seçmişlərdir. Bu heyətə şair və öyrətmən, mərhum Axundzadə Mirzə Məhəmməd, tarixçi Rəfibəyli Cavad və öyrətmən Mirsüleymanzadə Mirkazım bəylər girmişlərdir. Bu aydınlarca, çöldə yalnız bir halda qalan Nizaminin kəmikləri Gəncəyə gətiriləcək, Şah Abbas camisinin önündə şairə layiq bir şəkildə yapılacaq türbəyə qoyulacaqdı. Bu məqsədlə əhali arasında türlü vasitələrlə para toplanmaya dəxi başlanmışdır.

Mart 1923-də şəhər civarındakı məzar açılmış və içindən Nizaminin iskeletiyə bərabər, bir də bir qadın iskeleti çıxarılmışdır. Nizaminin kəmikləri bir tabut içində imiş və kəndisi də türk üsulu bir dəhmə (saxsi

və ya *taxtadan düzəldilmiş qəbir*) içində bulunuyormuş. Tabutların ikisi də tirmə şala sarılmış bulunuyorlarmış. Bu şallardan mühafizə olunan bəzi parçalar Bakı muzeyinə götürülmüşdür. Məzarın təfərrüatından və bilxassə, bəhs edilən tirmə şaldan Nizaminin çox böyük bir etina ilə gömülmüş olduğu anlaşılmışdır.

Bütün bu çalışmalara rəğmən, şairə çöl ortasındakı yatağından Gəncə şəhərinə keçmək nəsbil olmamışdır. Bakıdakı Sovet Elmlər Akademisi tərəfindən göndərilən komisar M.A.Mirbağirovun aldığı tədbirlərlə şairin iskeleti qonşu qadının, bəlkə də gözəl Apağının iskeletiylə bərabər təkrar əski qəbrinə qoyulmuş, məzar təmir edilmiş və üstünə Azərbaycan latın hərfləriylə yazılı bir başdaşı tikilmişdir.¹

Nizami Doğunun böyük şairi olaraq irqdaş və dindaşları tərəfindən unudulmuş olduğu sıralarda, Gəncə ilə çevrəsindəki xalq kütlələri tərəfindən “kəramətli bir şeyx” olaraq heç unudulmamışdı. Məzarının “qısır qadınlara çocuq kəramət etdiyini” kitabımızda bir münasibətlə qeyd etmişiz. Yalnız qadınlar deyil, bütün dilək sahibləri Nizaminin məzarı olan yerə gedər, burada toplanan daşlardan kiçik və kukla (*oyuncaq*) evlər yaparaq niyətlərinin vücuda gəlməsini Şeyxin mənəviyatından umarlarmış.

¹ “Yeni fikir” qəzetəsi. Tiflis. 25.II.1923, №256

 IV

NİZAMİDƏ TÜRKCƏ SÖZLƏR

Nizaminin şeirlərində bir çox türkcə sözlər vardır. “Xəmsə”yi bu baxımdan, özəl bir etina ilə araşdırmadıq, fəqət genəl olaraq gözümlə ilişənləri örnək olsun deyə qismən *təsbit* etdik, nəticədə bu kiçik sözlük hasil oldu:

Alaçıq - alaçıq

Çe könəd be pa-ye pılan alaçıq-e torkmani?*

(Fil ayağına türkmən *alaçığı* nə, nasıl dayanır).

* Mətndəki bu yazılar farsca, ərəb əlifbası ilə də verilib - *red.*

Amac - bir ox atımı məsafə, hədəf (Div. Lüğ. Türkdə var)

Setade qeysər-o-xaqan-fəğfur,

Yek amac əz bəsat-e pişgəh dur.

(Qeysər, xaqan və fəğfur öncü tərtibatından bir

amac uzaqda duruyordı).

Ekdeş (ikdiş, ikdiç) - iki maddədən qarışıq, almagam (*metis*) mənasında

Gerami ekdeş-əst in nəqş-e dəmsəz,

Pedər hendu-vo-mədər tork-e tənnəz.

(Bu zəvqli naxış, babası hindu - anası nazlı türk,

çox *ekdeş* bir nəsnədir).

Beyraq - bayraq

Pərvin ze hərİR-e zərd-o-əzrəq,

Bər səncəq-e zər keşide beyraq.

(Pərvin yıldızı sarı ipəkdən bayrağı altun bir sancağa çəkmişdir. Bi-

zım bayraq dediyimiz şeyi Nizami ikiyə ayırıyor: dirəyinə *sancaq*,

qumaşına *bayraq* deyir).

Bilək – bilək

*Həman bilzən mərd-e alət-şenas,
Konəd biləkəş-ra be bili qiyas.
(Bel vuran usta **biləyini** bel zənn edər).*

Bisraq – bir dəvə cinsi (Div. Lüğ. Türkdə var)

*Hezare nəxostinəz-u bisrak,
Be gərdənkeşi guh-ra gərde xak.
(Bunlardan iki mini **bisraq** idi ki, qızgınlıqla dağı torpağa çevirirlərdi).*

Tutuq – örtü və ya günəşlik (şəmsiyə)

*Ta gərəməş dər totq-e nur bud,
Xar ze qol, ney ze şəkər dur bud.
(Lütfü işığın **tutuğunda** ikən tikan güldən,
ney də şəkərdən məhrumdu).*

Tutmac – bir türk yeməyi (“Divan”da da var)

*Ari an-ra ge dər şəkəm dohol-əst,
Bərg-e totmac beh-ze bərg-e qol-əst.
(Aclıqdan qarnı davul kimi gurlayana gül riçələndənsə,
tutmac daha eyidir).*

Çok – çox (qələbəlik mənasında)

*Ayad həme ruz sər qoşade,
Coki ço səg əz ney uftade.
(Məcnun haqqında: hər gün başıaçıq olaraq gəliyor və arxasından
bir **çox** (qələbəlik) qoşuşuyor).*

Çalış – cövlan və həmlə mənasında (“Divan”da: gürəşmək)

*Befərmud şəh ta dəliran-e rum,
Nəmayənd çələş dər an mərz-o-bum.
(Şah buyurdu ki, rum igitləri burada **çalış** etsinlər).*

Çavuş – çavuş. Farsca şərhələrdə: “nəqib” və “pasban-e ləşkər” (“başçı”
və “qoşun gözətçisi”)

*Ze del dadən-e çavuşan-e dəlir,
Delavər şode qur bər cəng-e şir.
(İgid çavuşların təşviqiylə yaban eşşəyi arslanla cəngə atılmış).*

Çirkin - çirkinlik

*Be siyahı bəsər cəhan binəd,
Çerkini bər siyah nə neşinəd.
(Göz qarası dünyayı görür, qaraya çirkinlik oturmaz).*

Dağ - həm “damğa”, həm də “dağ” mənasında

*Ancenan qurxan be kuh-o-be rağ,
Qur k-u dağ did rəst ze dağ.
(Gurxan (Bəhrami Gur) dağa və yaylaya çıxınca yaban eşşəyi **dağı** gördü
də, dağdan (*dağlanmaqdan*) qurtuldu).*

İyلاق - yaylaq, qışlaq müqabili; “dağlıq” mənasına da gəlir

*Borun şod əz iylaqiyan sərkeşi,
Səvari şetabənde çun atəşi.
(İyلاقlılardan bir süvari atəş kimi meydana atıldı).*

Sav - bir təklifdən savunmaq üçün deyilir (“Divan”da da var)

*Çenan kəşt mostəğni əz sav-o-bac,
Ke bər daşt əz kəşvər-e xod xərəc.
(**Sav** ilə bacdan öylə müştəğni (*asudə*) oldu ki, məmləkətindən vergiyi
qaldırdı).*

Səncəq - bayraq dirəyi və ya “tuğ” deyilən dirək

*Hezar-o-çehel səncəq-e pəhləvi,
Rəvan dər pey-e rayət-e xosrovi.
(Padişah bayrağının arxasından min qırx pəhləvi **səncəqi** iləriyordu).*

Klavuz - klavuz (bələdçi)

*Dər an puyə təcil misaxtənd,
Rəhi bi qəlavuz həmi taxtənd.
(O yolda əcələ ediyor və **klavuzsuz** yol alıyordı).*

Qırmızı - bildiyimiz rəng

*Şəb çə arayəş degərqun saxt,
Kohli ənduxt, qərmezi əndaxt.
(Gecə başqa bir tövir aldı, **qırmızılığı** buraxıb morardı) (*göyərdi*).*

Gür - Kür, Küra nəhri, Qur

*Beheşti şode bişe pıramonəş,
Ze For koysəri bəste bər damənəş.*

Bərdə haqqında: (Ətrafı ormanlardan cənnətə dönmüş, yanında *Gür* deyə kövsər axıdılmışdır).

Nay-e türki - əskər borusu

*Foru mande ze bas qouğa-ye torkan,
Ze bang-e nay-e torki nay-e torkan.*

(*Nay* - qırtlaq deməkdir. *Nay-e türki* - türk qırtlağı; məcazən əskəri boru deməkdir. Yalnız Nizamidə deyil, klassik o biri şairlərdə də vardır. Beytin tərcüməsi başqa yerdə verilmişdir. Təkrar etmiyoruz).

Uşaq (farsca da verilib - *red.*) - çocuq, qulam, paj mənasında

*Cənibətkeş oşaqan-e sərayi,
Rəvane şod əz hər su codayi.*

(Saray *uşaqlarından* yüzlərcəsi ayrı-ayrı hər tərəfə yürüməkdə).

Utsaq (farsca da verilib - *red.*) - otaq

*Ço mehdi gər çe şod məğreb oşaqaş,
Qozəşt əz sərhad-e məşreq yətaqəş.*

(Mehdi kimi *otağı* Batıda isə də *yatağı* Doğu hüduunu aşdı. “Yataq” - karakol (*qarovul*) mənasına gətirilmişdir).

Yırıq, dade - arıq at üçün qullanılmışdır. Şarihələr (*şərhcilər*) türkcə bir kəlimə olduğunu təxmin etmişlərdir.

*Şetabənde-ra əsb-e səhra-xəram,
Yereq dade z-an beh-ke başəd cəmam.*

(Əcələsi olana yürür at lazımdır, səmizindən (*kökdən*) isə *yırıq* daha eyidir).

Yəzək - pişdar, öncü (“Divan”da da var)

*Borun şod yəzəkdər-e doşmənzənas,
Yətaqi kəmər bəste bər cay-e pas.*

(Düşmən tanıyan *yəzəkçi* dışarı çıxdı, yataqçı - karakolçu da karakol mövqeyini tutdu).

Yıǵlıq (farsca da verilib - *red.*) - şərhlərə görə, türkcə bir sözdür, “ox” mənasına gəliyyəmiş

*Hənuzəş pərr-e yeqləq dər oqab-əst,
Hənuzəş bərg-e nilufər dər ab-əst.*

(Daha *yıǵlıq* yələyi (*ləyəyi*) qartaldadır, daha nilufər yaprağı sudadır. Məcəzi təbirlərdir: “Daha gənc və dinc” deməkdir).

Nizami bəzi türkcə isim və sözləri sənətinin özəlliyini təşkil edən rəmz və məcazlarında dəxi qullanmışdır. Məsələ:

Öncə də zikri keçdiyi vəchilə (*kimi*), Çin xaqanının İskəndərə hədiyyə etmiş olduğu bir ov quşunu böylə təsvir edər:

*Toğan şah-e morğan-o-toğrol be nam,
Be soltani əndər ço Toğrol təmam.*

(Toğrul adında quşlar şahı bir toğan ki, sultanlıqda Toğrul kimi təmamdı).

Burada toğan cinsindən bir quşa verilən Toğrul şairin keyfiylə qoyulmuş gəlişigözəl bir ad deyildir. Toğrul yırtıcı bir quş adıdır. Mahmud Qaşqarının “Divan”ında da vardır.

Alanlı bir süvariyyə *Qarınca* adını taxan Nizaminin bu türkcə isimlə farsca tərcüməsi olan “*mur*” kəliməsiylə cinas yapıdığının, aşağıda təkrar edildiyi vəchilə, kitabımızda bəhsi keçmişdir:

*Alani səvari qərencə be nam,
Honərha nəmude be şəmşir-o-cam.
Qərencə ço did ançenan dəst-e zur,
Sepər bər kətf duxt çun pər-e mur.*

(Qarınca adında Alanlı bir süvari ki, həm səfərdə, həm də hazərdə (çəkinmə, qorunma) başarılar göstəriyordu. *Qarınca* bu qol qüvvətini görüncə qalxanı *mur* (*qarınca*) qanadları kimi omuzuna çəkdi).

Nizami diqqətə dəyər ki, həmşəriləri gəncəlilərin ağızında bu gün belə “nasıl” mənasına gələn bir sözü sıx-sıx qullanmaqdadır: *hancarı*.

*Ço birun-e şap aməd-o-rah-cost,
Nəşod hiç hencar bər vey dorost.*

(Mağaradan çıxıb aradıysa da, heç bir *hencarla* yol bulamadı).

Nizamidə türkcə əklərlə (*əlavələrlə*) yapılmış farsca kəlimələrə də təsadüf olunuyor. Məsələ: “*ci*” əkliylə - miyancı.

Miyancı - “miyan” - ara, “miyancı” - aracı

Borun əz miyancı-vo-əz tərcome,

Bedanest yek-yek zəbane həme.

İskəndər üçün söyləmişdir: (*miyancıyə* və mütərcimə ehtiyacı olmadan hər kəsin dilindən anladı).

Səng-lax - daşlıq

Bəsi rand bər şure-vo-sənglax,

Gəhi mənzələş təng-o-qahi fərax.

(Duzlaq və *daşlıqda* epeyi (heyvan) sürdü, yolu gah dar, gah da genişdi).

Div-lax - devlik, dev çox olan yer

An biyaban ke qerd-e in tərəf-əst,

Divlaxi məhoul-o bi ələf-əst.

(Bu tərəfdəki o çöl, otsuz bir yer və qorxunc bir *devlikdir*).

Xace-taş - xace, yəni ağa və ya əfəndiləri bir olanlar

Avərdə be həfz-e durbaşi,

Əz şir-o qəvəzn xacetəsi.

(Karakol xidməti üçün arslanla geyigi *xacetəsi* yapmışdır).

Xeyl-taş - bir tayfanın mənsubları

Roxəm sərxeyl-e xuban-e tərəz-əst,

Kəmine xeylətəşəm kebr-o-naz-əst.

(Üzüm Təraz gözəllərinin başı - sərheyli ən dəyərsiz *xeyltaş* - irqdaşım - kibir ilə nazdır).

Nizamının Türkiстан şəhərlərindən bəzilərini bir məcaz və rəmz şəklində qullandığını göstərən bir neçə misalı da qeyd edəlim:

Xırxız (Qırğız), Çaç və **Kaşğər**.

Ze Xerxiz-o-az Çaç o-az Kaşğər,

Bəsi pəhləvan xand zərrin-kəmər.

(**Xırxız**, Çaç və Kaşğərdən çoxlu qızıl kəmərli pəhlivan çağırdı).

Xəllux - Xalaç, Kalaç

Be xedmət şəmşə-ye xuban-e Xəllux,

Şahənşəh-ra çenin dər dad pəsox.

(**Xəllux** gözəllərini günəşi şahənşaha belə cavab verdi).

Soğd

Berişəm nəvazan-e soğdi sorud,

Begərdun bər avərdi avaz-e rud.

(**Soğdlu** çalğıcılar rudun avazını fələyə qaldırmışlar).

Təraz

Muy be muyət ze həbəş ta Təraz,

Tazi-yo tork amade dər torktaç.

(Sənin hər tükünlə Həbəşistandan **Təraza** qədər ərəb və türk hücumu keçmişdir).

Tamğac

Kəməndi çə əbrü-ye təmğacıyan,

Be xəmə çun kəman-qıuşə-ye çaçıyan.

(Tamğacıların qaşları kimi bir kəmənd ki,

Əyriklədə çaçlıların kamanları kimidir).

Qıfçak - qıpçaq

Biyabani həmə xeyl-e qefçaq did,

Dər-u lobətan-e səmən-saq did.

(Çöllüyü başdan-başa **qıpçaq** tayfası gördü, orada ağ baldırlı gözəllər gördü).

V

VƏHİD DƏSTGİRDİNİN YORUMLARI

Tehranda yayınlanan ədəbiyyat dərgisi “Ərməğan”ın müdiri Vəhid Dəstgirdi Nizaminin bütün əsərlərini yeddi cild halında böyük bir etina ilə təshih və nəşr etdirmişdir. İllərcə sürən yorucu bir çalışmanın nəticəsi olan bu kitablar, müəllifin iddiasınca, Nizaminin istifadə edilə biləcək bircik nüsxəsi imiş.

Müəllif sadə, ustadın təshih edilmiş mətnlərini verməklə qalmamış, eyni zamanda, mənaları çətin anlaşılan beytlərin izahıyla bəzi kinayə, istiarə və rəmzlərini yorurlamaq zəhmətinə də qatlanmışdır.

Əsərin bu baxımdan nə dərəcəyə qədər başarılı olub-olmadığını araşdırmaq planımıza daxil deyildir. Yalnız incələməmizin önəm verdiyi Nizami məcazlarından “türk” anlamının Dəstgirdi tərəfindən nasıl anlaşıldığına diqqət etmək bizim üçün təbiidi. Bu baxımdan mutaliəsi, maaləsəf, əsərin hər türlü tənqidin altında olduğunu göstərdi. İddiamızın quru sözdən ibarət olmadığını isbat üçün konu ilə ilgili materialları oxuyucularla bərabər burada gözdən keçirəlim:

“Xosrov və Şirin”də Xosrov Pərvizin bir əmrnaməsini anladırkən Nizami bu beyti yazmışdır:

*Və gər kəs ruyə naməhrəm bebinəd,
Və ya dər xaneye torki nəşinəd.
(Farsca, ərəb əlifbası ilə verilib - red.)*

Yəni: “Əgər biri naməhrəmə baxar və ya bir *“türk”ün* (yəni gözəlin) evinə girərsə...”

Dəstgirdi bu beyitdəki *“türk”ü* baxınız nasıl açıqlıyor:

*“Əgər kəsi ruyə zəne naməhrəm bebinəd ya dər xaneye gölame tork mə-
şuği beneşinəd bəraye şolambareği”.*

Yəni: “Əgər biri naməhrəmə baxar və ya bir türk məhbubun evinə girib qulamparalıq edərsə...”

Halbuki Nizaminin məqsədi aşikardır: *“türk” demək - “gözəl” demək-
dir* və bu mənə birinci misradakı “naməhrəmə baxmaq” anlama ilə də mən-
tiqi tam bir ahəngdədir.

Müəllifin Nizamidəki *“türk”* məcazlarını qullandığı həqiqi mənasın-
dan kaydırıb məxsus qarışdırdığı gözə çarpmaqdadır.

Məsələ: Nizaminin “İskəndərnamə”sindən alınan bir beytin yorumu:

*Foru bəste dər an şovşaye torkan
Zi bəşe naye torki naye torkan.*

Yəni: “Türklərin (*cəngavərlərin*) bu qovğasında türk neyindən (*boru-
sundan*) türklərin (*iqidlərin, yaxud əskərlərin*) qırtlağı qısıliyordu”.

Dəstgirdi isə bu beyti çətrəfli bir lisanla böylə təfsir ediyor:

*Dər an şovşa nəyahuye torkane şəribə naye torki ya sərnay paye torka-
ne cənqira bərbəste bud.*

Yəni: “Bu türkcə və çığırtaqlıqla türk borusunun (və ya sərənayının) bağır-
tısı türklərin qırtlağını qısımışdı”.

“Həft peykər”dəki:

*Torkiyəmra dər in həbəş nəxərənd,
Lacərm duğbaye xoş nə xorənd.*

Yəni:

*Türkcəmi bu həbəşlikdə alan yox,
Dovğayı bir yemək deyə sayan yox,*

- beytini Dəstgirdi böylə təvil ediyor:

*Aşe duğəst bə dəstproxte torkan, yəni cəmal və hosne torkaneye mərə
dər in molke həbəşvare siyah çun nəmixərənd əz an səbəb əz dəstproxte tor-
ki və duğba məhrumənd və məğdur.*

Yəni: “Ayran aşıdır ki, türklər bişirirlər, yəni mənim türk cəmal və hüs-
nümü bu həbəş kimi qaralıqda satın almıyorlar, ona görə də türk yeməyi
dovğadan məhrum və məğdurdurlar”.

İskəndərin hakimliyindən və bilgiyə dayanan idarəçiliyindən bəhs
edərkən Nizami:

*Və qər nə yeki torke rumi kolah,
Be hendo be çin key zədi barqah,*

- deyir ki:

*Yoxsa bu Rum qalpağı geymiş bir türk,
Hində, Çinə nə surətlə qonardı!..*

- deməkdir.

Dəstgirdi isə bu beyiti böylə yoruyor:

Etləğə tork bər Eşkəndər bər həsbe cəngəuyi və sələhşuriye ust.

Yəni: “İskəndərə “türk” deməsi, əskərliyi və cəngavərliyi içindir”.

Halbuki burada türk vəsfi İskəndərə ədalət və bilgiyə dayanan idarəçiliyi, yəni hakimliyi üçün verilmişdir.¹

¹ Bax: səh. 181

Zülm görmüş ixtiyar qadının Sultan Səncərə xitab edən beyitdəki “türk deyilsin” xitabını da Dəstgirdi “Səlcuqlardan deyilsin” mənasıyla təvil ediyor. Ədalət anlamını türklərə təşmil etdirməyib, Səlcuq sülaləsinə təhsis etdiriyor. Sanki Nizami kimi söz və nəzm xalığı bir şair “Səlcuq” sözünü qafiyələməkdən acizdi.

Türlü yerdə mümkün olan və ya olmayan türlü şəkillərdə “türk” məcazının gözə görünən və istər-istəməz dilə gələn mənasını məxsus qarışdırın və əslindən uzaqlaşdırın Dəstgirdi bəzi yerdə təvilə qalxmamaq və sözü olduğu kimi təkrarlamaq zorunda qalmışdır.

Məsələ:

*Çenan aməd əz paye torki xoruş,
Ki əz naye torkan bər avərd cuş,*

- beyitini şöyle tərcümə etmişdir:

“Türk borusunun əsliylə pəhlivanlar coşdular”. “Türk” sözü burada əsl qəsd olunan məcazi mənasında alınmışdır.

Nizaminin peyğəmbər için “ərəb vücudlu türk” məcazını Dəstgirdi təvilə qalxmamışdır. Buna da şükür, yoxsa gözəl “türk”ü “əmr et” deyər tərcümə edən bir yorumcudan nə desən bəklənirdi!..

VI

NİZAMİDƏN ÇEVİRMƏLƏR

1

ALLAH HAQQINDA

“Məxzənül-əsrar” dan:

Ey sən ki, varlıqlar bütün səndəndir!
Zəif topraqdakı qüvvət səndəndir!

Bayrağına sığınmışdır kainat,
Biz sənənlə, sən isə, qaim bizat.

Dəyişməyən varlıq - iştə bu sənsin,
Ölməmişdir, ölməyəcək - o, sənsin.

2

SÖZ

a) “Məxzənül-əsrar” dan:

İlk öncə çün qələm girişdi işə,
Söz deyib də, öylə gəldi cünbüşə.

Gizliliyin pərdəsi çün çözüldü,
İlk sırada, səhnədə söz görüldü.

Söz könülə olmadıqca tərcüman,
Çamur bədən bulmadı dünyada can.

Başladı çün qələm gəliş-gedişə,
Sözlə açdı dünya gözün Günəşə.

Sözlə dünya tanınmışdır aləmə,
Söylənsə həp sözə gəlməz xatəmə.

Söz canımızdır lüğəti eşqdə,
Biz həp sözüz bu görünən dəhrdə.

b) “Haft peykər” dan:

Sözdən gözəl evladı,
Dünyamız doğurmadı.

Nə yapıysa Yaradan,
Qalan bir sözdür andan.

Bir ruh kimi əyərsiz,¹
Söz cövhərdir dəyərsiz.

Bilir duyulmazları,
Oxur yazılmazları.

İnsandan bir yadigar,
Sözdür ancaq payidar.

¹ Nöqsansız

3

SÖZÇÜ

a) *“Məxzənül-əsrar” dan:*

Xəzinələrin açarları
Söz bilənin dilindədir.

Taxtların durumları
Yürür sözün əlindədir.

Sözçü göyün bir bülbülü?
Kim ona bənzəməkdədir?

Tutuşduqda düşüncəsi,
Mələklər ölçüsündədir.

Söz söyləmək məharəti
Yalvaqlığın özündədir.

Tanrı yanında mərtəbə
Yalvaqda, həm şairdədir.

Hər ikisi bir dost tanır,
Bir ruh iki bədəndədir.¹

b) *“Haft peykər” dan:*

Siz deməyin ki, sözçülər öldülər,
Yalnız sözün dəryasına girdilər.

Çağırırsanız adlarıyla anları,
Balıq kimi, sudan çıxar başları.

¹ Əslində məsnəvi tərzindədir.

4

İNSANLIĞIN DƏYƏRİ

“Xosrov və Şirin” dən:

Göydəki yıldızlar həmayilindir,
Nədir onlar? - sənin vəsailindir!

Bütün darlıqların məcali sənsin,
Bütün varlıqların xəyali sənsin.

Almaqdalar anlar səndən həp misal,
Halbuki anlardan sən açmaqda fal.

Mənliklərin yapan sənsin onların,
Yediklərin atan sənsin onların.

Dairə nöqtəsi, yəni mərkəzdən,
Başqa nə var isə alındı səndən.

Sürən məlakəsi sənsin cahanın,
Yol göstərmək işi ancaq xudanın.

Comərdsin, kəndinə göstər güvən,
Düşməyəsin, fənalığı burax sən.

Eyi-kötü, nə varsa, eylə hesab,
Ağlına məsulsun, ona ver cavab.

Ya getdiyın qapı züqürd olmasın,
Ya öylə ol, kimsə öylə olmasın.

Bir kəsin ki, gözü nura dayanamaz,
Mələklərin göylərində o duramaz.

Yerin üzü asimanın bir eşi,
İnsanlar da mələklərin qardeşi.

5

İXTİYAR QADIN VƏ
SULTAN SƏNCƏR

“Məxzənül-əsrar” dan:

Zülüm görmüş, aciz, ixtiyar nənə,
Əl atdı Sultan Səncərin ətəyinə:

Səndən, - dedi, - görmədim heç inayət,
Zülüm gördüm, - deyə etdi şikayət:

Zil-zurna bir darğa¹ gəldi köyümə,
Rüsvay etdi, zorla girdi evimə.

Suçum yoxkən tutdu evimdən aldı,
Saçlarımdan çəkdi, sokağa saldı.

Amansızca vurdu, yaxdı canımı,
Tutsaq etdi, incitdi vicdanımı.

Məhəllədə qətil olmuş bir gecə,
Mən bilməlimişim nasıl və necə!..

Evimdə qanlıyı qalxdı aratdı,
Söylə, şahım, bu qədərini kim daddı?

Darğanın sərxoşu kəndi qan yapar,
Acizə qalxar da sonra şər atar.

Davul vurur vilayəti soyarlar,
İxtiyarlar, baxın, suçlu çıxarlar.

¹ Darğa - polis

Bunları görməyib, ört-bas edənlər,
Haqqı məndən, ədli səndən edərlər.

Çiynəndi büsbütün mənim vücudum,
Qalmadı mənliyim, qırıldı ruhum.

Haqqını almaz da, dada yetməzsən,
Gəlir hesab günü, rahat etməzsən.

Böyüklüyün nərdə, hanı ədalət?
Zülümdən yüksəlir yer-yer şikayət!

Xaqaqlardan mədət, qüvvət bəklənir,
Səndənsə həp xorluq və zillət gəlir.

Yetim malı yemək işdən sayılmaz,
Burax bu adəti, sənə yakışmaz!

Fəğır qadınlara, utan, ilişmə,
Gün deyildir gördükləri, didişmə!

Sən kələsin, fəqət şahlıq satarsın,
Şahlığa uymayan işlər yaparsın.

Şahə düşən məmləkəti sevməkdir,
Xalqa baxmaq, ədaləti güdməkdir.

Böyləliklə əmrə boyun əyərlər,
Şahı candan, həm könüldən sevěrlər.

Etmədəsin aləmi zirü zəbər,
Səndə yox ki, başqa türlü bir hünər!

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.

Madəm ki, sən zülmə amil olursun,
Bir türk deyil, çapulçu bir hindusun!

6

TUĞLAÇI İXTİYAR

“Məxzənül-əsrar” dan:

Şamda, eşitdim, var imiş ixtiyar,
Çamur, saman basar da kərpic yapar.

Göyertidən toxur imiş köynəyin,
Tuğlaçılıqla qazanır əkməyin.

Qalxanları düşdükcə pəhlivanlar,
Kəndilərin bu tuğlayla qorurlar.

Bu ixtiyar bir gün eyni işində,
Çalışmaqda çamur, saman içində.

Nə yapıdır, mənə bax, hey eşit,
Demiş, keçən dəliqanlı bir igid.

Nə düşgün iş, nədir sənin etdiyin,
Əzab çəkib, böylə kərpic kəsdiyin.

Burax bunu, boş yerə vermə əmək,
Kim əsirgər səndən bir parça əkmək.

Qəlibini yaxma, babam, tuğlanın,
İxtiyarın deyil bu iş, oğlanın!..

Demiş baba: - Oğlum, cahillik¹ etmə,
Get buradan, durub kahilik² etmə.

¹ Azərbaycan şivəsiylə “cahillik”, məcazən təcrübəsizlik deməkdir.

² Azəricədə çiylik.

Tuğlaçılıq işi - olğunlarındır,
Minnətçilik işiysə, qullarındır.

Bu məsləkə əl atdığım niçindir?
Bir gün sənə əl açmamaq içindir.

Kimsəyə mal için mən heç əl açmam,
Əmək verir, verim işdən də qaçmam.

Bu sözləri bizim igid eşitmiş,
Qızarmış, ağlamış, çəkilməmiş getmiş.

7

BAYQUŞ DÜYÜNÜ

“Məxzənül-əsrar” dan:

Hekayədir, söyləmişlər raviyan,
Seyrə çıxmış bir gün Ənuşirəvan.

Padişahın yanında varmış biri,
Dəstür denən onun böyük vəziri.

Yol üstündə xarab köyə varmışlar,
Dam üstündə uluyormuş bayquşlar.

Şah vəzirə demiş, bunu dinləsin,
Quş dilindən bizim dilə çevirsin.

Vəzir demiş, şahım, xeyir bir iş var,
Düyün üçün qonuşuyor bu quşlar.

Birinci quş oğluna qız istiyor,
İkinci quş isə ona söylüyor:

“Qalım deyə kaç xaraba verirsin?”
Cavaba bax: “Nədən marağ edərsən?”

Şah bu isə, böylə getsə ruzigar,
Yüz min xarabəlik dilərsən də var”.

Şah vəzirin bu sözünü dinləmiş,
Kinayəyi anlıyaraq inləmiş.

Ədalətə vermiş o gündən qərar,
Olmuş adı ədalətlə payidar.

8

QIPÇAQ QADINLARI

“İskəndərnamə”dən

Ordusuyla bərabər İskəndər,
Dəşti Qıpçağa eylədiydi səfər.

Qıpçaqın gördü ağ qadınlarını,
Tombul əndam, gül yanaqlarını.

Üzlərində niqab, yaşmaq yox,
Kimsədən örtünüb də qaçmaq yox.

Qoca, qardaşdan heç çəkinməzlər,
Gəzər erkəklər ilə ürkməzlər.

Dolaşırlar açıqda sərbəstcə,
Görülür bu təbii hər kəscə.

“Böyləcə bulsa bunları əskər”,
Deyə əndişə etdi İskəndər.

“Həpsi gənkdir, təhəmmül etməzlər,
Nəfsi tutmaz, təcavüz eylərlər”.

Bu niyətlə düşündü bir tədbir,
Eyliyə xalqa mənəvi təsir.

Verdi buyruq, hüzura gəlsinlər,
Ağsaqqal, başbilən, bütün ərlər.

Oxşadı Qıpçağın o baylarını,
İltifatla ucaldı başlarını.

Gərəyindən bəhislə əskərinin,
Diqqətin çəkdi Qıpçaq ərlərinin.

Dedi: “Erkək nə olsa, erkəkdir,
Qadına meyil edər, bu gerçəkdir.

Qadının olmalı üzündə niqab,
Etməli o, yabançılardan hicab.

Yapısı olsa gər dəmir, daşdan,
Çün qadındır, qadın çıxar başdan.

Bir qadın ki, açıq gəzər, üz açar,
Eşinin, kəndinin şərəfini pozar”.

Eşidincə bunu komandandan,
Çöllülər etdilər bu növi bəyan:

“Sənə biz tabeyiz ki, and içdik,
Əmrinə hazırız ki, əhd etdik.

Üz qapatmaq, fəqət buna girməz,
Bizim ellər bu adəti bilməz.

Üz qapatmaq üsul isə sizdə,
Göz qapatmaq əsasdır bizdə.

Görməməkçin bir özgənin üzünü,
Üzdə yoxdur günah, ört gözünü.

Ağamız bizlərə darılmaz əgər,
Nə için ön deyil də, arxa güdər?

Hərəmində yabançı yoxsa əgər,
Qız, gəlinlərimizə kifayət edər.

Üzləri pozma, taxdırıb yaşmaq,
Gözü örtür, gərəksə bu mutlaq.

Taxılırsa gözə bir örtü, niqab,
Nə günəş görünür, nə də məhtab.

Nə dilər hökmdar həp edəriz,
Öləlim, əmr edərsə gər, öləriz!

Şahın əmrindəyiz, fəqət yalnız,
Milli adətlərə nasıl qıyarız?!”

9

İSKƏNDƏRİN QULAQLARI

“İskəndərnamə”dən:

İskəndərin qulaqları uzunmuş,
Şairimiz Nizami böylə duymuş.

Bu aybını örtmək için padişah,
Daşır imiş kəndinə məxsus külah (*papaq*).

Bu külaha iki əski asarmış,
Əskilərlə qulaqların qaparmış.

Kimsədə yox bu sirdən bir xəbər,
Bilir imiş bunu yalnızca bərbər.

Ölüm gəlmiş bu bərbəri götürmüş,
Bir başqa bərbərə lüzum görülmüş.

Yeni usta vəzifəyə başlamış,
Qulaqların ayıbların anlamış.

Ustaya söyləmiş həmən padişah:
“Bu sirdən bir adam olsa agah.

Qulağıma yetsə əgər bir xəbər,
Vay halinə, başın bədəndən gedər!”

Zavallı çün bu təhdidi eşitmiş,
Sözünü nədir, dilini belə itirmiş.

Bu sirri o, kimsəciyə açmadan,
Küfür kimi içində tutmuş nihan.

İçərləmiş, fəqət bənzi sararmış,
Dərdə düşmüş, rüzgarı qaralmış.

Bir gün adam çölə çıxmış saraydan,
Gönül aç a çiçək, çəmən, çayrardan.

Gəzər ikən çöldə dərin bir quyu
Görmüş, qaranlıqdan görünməz suyu.

Bu quyunun başına gəlib əyilmiş,
İçindəki saxlı sirri söyləmiş:

“Şahımızın qulaqları uzunca!..”
Demiş adam, nəfəs almış doyunca.

Kimsəciyə sezdirmədən bir əsər,
Evə dönmüş səssiz bizim bu bərbər.

Bu quyudan, söyləyirlər, bir qamış,
Göyərmiş də dışarıya fırlamış.

Bu qamışı ordan keçən bir çoban,
Kəsib düdük halına qoymuş haman.

İmperator bir gün gəzintidəymiş,
Bu çobanın çalğısını dinləmiş.

Baxmış ki, bu bir əcayib oyundur:
“İskəndərin qulaqları uzundur”.

Deyə düdük ötməkdədir apaşkar,
“Bu nə demək!.. Burada yəqin bir iş var!..”

Öfkələnmiş bu sirr açan ağızdan,
Çəlik olsa, ərinirmiş bu hızdan.

Kəndisini fəqət zorla toplamış,
Yaxın gəlmiş, düdükçüyü yoxlamış.

Qonuşdurmuş şah çobanı gizlicə,
Heyrət etmiş onu həp dinlədikcə:

“Bir quyudan göyərmiş bir qamışdan,
Yapılmışdır düdük!..” - demişdir çoban.

“Çalğısından onun, şahım, bayğınım,
Deyil düdük, mənim canımdır, canım!”

Şah mat olmuş, çaşmış, qalmış heyrətdə,
Çağırtdırmış o, bərbəri övdətdə.

Demiş: “Kimə söylədin ki, sirrimi,
Ötdürürlər düdüklərdə aybımı?!”

Doğrusunu söylə ki, qurtulursun,
Yoxsa, xain cəzasını bulursun!..”

Dua etmiş Allaha, peyğambərə,
Sədaqətlə anlatmış İskəndərə:

Bərbər demiş: “Kimsəyə sirr vermədim:
Tanrı bilir mən xəyanət etmədim!”

Şah o zaman düdükçüyü anlatmış,
Hekayəyi bərbər duyunca çaşmış:

“Əvət, demiş, şahım, köksüm tıxıldı,
Bu sirrdən içim mənim sıxıldı.

Sıxıntıyla bir gün gəzinti tapdım,
O quyuya vardım da, sirri açdım”.

Doğruyu çün söyləmişdir aşikar,
Ölümündən onun keçmiş hökmdar.

İskəndər anlamış ki, bu dünyada,
Üzə çıxar gizli, nasıl olsa da!

10

XOSROV VƏ FƏRHAD

DEYİŞMƏ

“Xosrov və Şirin” dən:

Xosrov sordu Fərhadə kim, sən nərdən?
Fərhad cavab verdi, dedi: - sevgidən!

Xosrov dedi: - Orada nə iş yaparlar?
Fərhad dedi: - Can verir, dərd alırlar.

Xosrov dedi: - Can satmaq ki ayıbdır!..
Yox eşqdə ayıb, - dedi, - bu lafdır.

Xosrov dedi: - Aşıqmisin ürəkdən?
Mən candanım, sən söylərsin ürəkdən.

Uğrunda Şirinin, - dedi, - nolursun?
Şirin canım, - dedi, - Şirinin olsun!

Dedi: - Uyqunda gördünmü onu sən?
Cavab verdi ki, uyqu bilməzəm mən.

Bu sevdadan, - dedi, - olmazmısın pak?
Cavab verdi: - Vücudum olsa gər haq!

Nə eylərsin, - dedi, - girsən sarayına?
Dedi: - Baş atarım mən yar ayağına.

Ya cırmaqlarsa yarın bir gözünü?
Çıxarsın istərim mən öbürüsünü.

Dedi: - Bir başqası gər anı alsa?
Dəmir yer, - söylədi, - daşdan da olsa.

Dedi Xosrov: - Buldun cəmalin?
Təsəvvüрдən, - dedi, - aciz xəyalın.

Dedi: - Varmı görüşmənin heç yaxından?

Dedi: - Ay görünür ancaq uzaqdan.

Dedi: - Başdan çıxar Şirinin eşqin,

Dedi: - Onsuz yaşarmı canı şirin?

Dedi: - Varlığını istərsə, nə dersin?

Mənim hod (*mənim də*) istəyim bu, sən nə dersin!?

Dedi: - Əl çək onun sən dostluğundan!

Dedi: - Qabilmi bu heç dostluqdan?

Dedi: - Rahatını bul, bu xəm xəyaldır,

Cavab verdi: - Mənə rahat mühaldır.

Dedi: - Şirin mənimdir, etmə sən yad!

Dedi: - Ondan keçərmə heç Fərhad!

Dedi: - Get səbir qıl, yox dərdə çarə!

Dedi: - Cansız səbir olmaz, nə çarə?!

Dedi: - Səbir eyləmək nöqsan deyildir,

Dedi: - Can səbir edər, bican deyildir.

Dedi: - Qorxarmısın sən ayrılıqdan?

Dedi: - Yalnızca ondan ayrılıqdan.

Dedi: - İstəmirsin qəm-xarın olsun?

Dedi: - Mən olmasam, caiz, o olsun!

Dedi: - Niçin gəzərsin sən pərişan?

Nölür bir ləhzəcik rahətdə olsan?

Cavab verdi, dedi: - Ey padişahım,

O sağ olsun, ona qurban bu canım!

Dedi: - Kafi ürək, nəynə gərək can?

Dedi: - Bunlar hasim, gər yoxsa canan!

BİBLİOQRAFİYA

1

NİZAMİYƏ YAZILAN
BƏNZƏTMƏLƏR

Nizamidən sonra gərək “Xəmsə”sinə, gərəksə beş kitabından hər birinə ayrı-ayrı, farsca və türkcə bir çox bənzətmələr yazılmışdır. Bunlardan önəmlilərini “Beşlik”dəki mənzumələrin sırasına görə aşağıya qeyd edirik:

A. “Məxzənül-əsrar”

Farsca:

1. Sənai-yi Qəznəvi. “Hədiqətül-əsrar” (farsca da verilib - *red.*). XII yüzil.
2. Əmir Xosrov Dəhləvi. “Mətləül-ənvar” (farsca da verilib - *red.*). XIII yüzil.
3. Əşrəf Maraği (Marağalı). “Minhacül-əbrar” (farsca da verilib - *red.*).
4. Haşimi Kirmani. “Məzhərül-əsrar” (farsca da verilib - *red.*).
5. Orfi-i ~ Şirazi (Cəmaləddin Məhəmməd). “Məcməül-əbkar” (farsca da verilib - *red.*).
6. Məliki Qummi. “Mənbəül-ənvar” (farsca da verilib - *red.*).
7. İnnabi Təkləvi. “Məxzənül-əbrar” (farsca da verilib - *red.*).
8. Qasimi Əsiri. “Riyazül-ənvar” (farsca da verilib - *red.*).
9. İbrahim Ədhəm. “Rəfiqüs-salikin” (farsca da verilib - *red.*).
10. Həsəni Gəlusuz Zülali.

“Rəfiqüssalikin” (farsca da verilib - *red.*). 11. Molla Şeyda. “Dövlət-i bidar” (farsca da verilib - *red.*). 12. Nami. “Dürç-i guhər” (farsca da verilib - *red.*).

Bütün bunlar, M.Ə.Tərbiyətin qeyd etdiyi kimi, “Məxzən”ə bənzər əsərlərin tanınmışlarıdır, az bilinmiş olanları da vardır. Bunların hamısı Nizamidəki kimi (Bismillahir-rəhmanir-rəhim) (farsca verilib - *red.*) misra-siylə başlarlar.

Türkcə:

13. Əlişir Nəvai. “Heyrət-ül-əbrar”. XV yüzil. 14. XVI yüzil Osmanlı şairlərindən Azəri İbrahim Çələbinin “Nəqşi xəyal” adı altında “M.Ə.”-yə (“Məxzənül-əsrar”a - *red.*) bənzədilmiş türkcə bir məsnəvisini “İslam-Türk Ensiklopedisi” qeyd etməkdədir.¹

B. “Xosrov və Şirin”

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. “Şirin və Xosrov” (farsca da verilib - *red.*). XIII yüzil. 2. Arif-i Ərdəbili. “Fərhadnamə”. XIV yüzil.² 3. Əşrəf Maraği. “Şirin və Xosrov”. 4. Sultan Hüseyn Baykara. “Məcalisül-üşşaq: Qisseyi Fərhad və Şirin” (farsca da verilib - *red.*). XV yüzilyilin sonları. 5. Məhəmməd Şərif Kaşi. “Xosrov və Şirin”. XVI yüzil. 6. Mövlana Abdullah Hatifi. “Xosrov və Şirin”. XVI yüzil. 7. Qasimi. “Şirin və Xosrov”. 8. Asəf (Nəvvab). “Şirin və Xosrov”. XVI yüzil. 9. Səncər. “Şirin və Xosrov”. 10. Müzəffər Kaönbadi. “Şirin və Xosrov”. 11. Mir Möhsin Fani. “Şirin və Xosrov”. XVI yüzil. 12. Sadiq Xəlvəti. “Şirin və Xosrov”. 13. Hilali. “Fərhad və Şirin”. XVI yüzil.

¹ “Məxzənül-əsrar” T.Gəncosman tərəfindən mənsur olaraq türkcəyə çevrilmiş və Milli Egitim, “Klassiklər” seriyasında yayımlanmışdır.

² Arif “Fərhad və Şirin” hekayəsini Nizamidəkinə bənzəməyən, tamamiylə başqa bir şəkildə nəzm etmişdir. Nitəkim deyir:

Nə qoftəm qisseye-Şirin təmami,

Ki qoftən bud bər əksi Nizami.

Suxən dər eşqe-Fərhad ançe fərmud,

Rəvayət pişə-mən bər əkse-mən bud. (*farsca*)

Arif hekayənin Nizamidəki şəklini nə Şirinə, nə də Fərhadə yaqışdıramıyır:

Hədisi ra məgu ey mərde-ustad,

Ki nə Şirin bud razi nə Fərhad. (*farsca*)

Arifin Nizamidən fərqli olan bu rəvayəti haqqında təfsilat üçün Herbert V.Dudanın “Fərhad und Schirin” adlı əsərinə baxıla (Praha, 1933).

14. Vəhşi Bafiqi Kirmani. “Fərhad və Şirin”. XVI yüzil. 15. Ürfi Şirazi. “Fərhad və Şirin”. XVI yüzil. 16. Kösəri. “Fərhad və Şirin”. XVI yüzil. 17. Xızri (ad farsca da verilib - *red.*). “Fərhad və Şirin”. 18. Fövqi (Fovqəddin Əhməd Yəzdi). “Fərhad və Şirin”. XVII yüzil. 19. Məşriqi (Mirzə Məlik). “Xosrov və Şirin”. XVII yüzil. 20. İbrahim Ədhəm. “Xosrov və Şirin”. XVII yüzil. 21. Bəyani. “Xosrov və Şirin”. 22. İnnabi Təkləvi. “Xosrov və Şirin”. 23. Xisali (farsca da verilib - *red.*). “Xosrov və Şirin”. 24. Mirzə Məhəmməd Əkbər Dövlətabadi. “Xosrov və Şirin”. 25. Nizami Cərə (farsca da verilib - *red.*). “Xosrov və Şirin”. 26. Şapur. “Fərhad və Şirin”. 27. Mirzə Abdullah Şihabi Tərşizi. “Xosrov və Şirin” = “Dürətüt taç” (farsca da verilib - *red.*). XVIII yüzil. 28. İmadəddin Fəqih. Məhəbbətnaməyi Sahibdilən. “Hekayəyi Fərhad” (farsca da verilib - *red.*). 29. Nami (Mizə Məhəmməd Sadiq Musəvi). “Xosrov və Şirin”. XVIII yüzil. 30. Şölə (Məhəmməd Cəfər Nirizi). “Xosrov və Şirin”. XIX yüzil.

Türkçə:

31. Qütb. “Xosrov və Şirin”. Cığatayca (Altun Ordu) XIV yüzil. 32. Lamii. “Xosrov və Şirin”. 33. Əlişir Nəvai. “Fərhad və Şirin”. XV yüzil sonları. 34. Şeyxi. “Şirin və Xosrov”. 35. Cəlali. “Şirin və Xosrov”. 36. Ahi. “Şirin və Pərviz”. 37. Mustafa Ağa Nasir. “Xosrov və Şirin” (Azəricəyə tərcümə). XIX yüzil. 38. Nakam (1829-1905). “Fərhad və Şirin” (Azəricə).¹

C. “Leyli və Məcnun”

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. “Leyli və Məcnun”. XIII yüzil. 2. Nami. “Məcnun və Leyli”. 3. Əşrəfi. “Məcnun və Leyli”. 4. Cami. “Məcnun və Leyli”. XV yüzil. 5. Məktəbi. “Məcnun və Leyli”. 6. Qasimi. “Məcnun və Leyli”. 7. Hatifi

¹ Bunlardan başqa, “Şahi İran və Banuyi Ərmən” adında Zəbuhi Behzad tərəfindən “Xosrov və Şirin” mənzuməsi üzərinə h. 1304-də, farsca bir film lberettosu yazılmışdır. Bu əsər Tehrandə “Farus” mətbəəsi tərəfindən nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycan bəstəkarı Hacıbəyli Üzeyir tərəfindən 1911-də Bakıda “Fərhad və Şirin” operası yazılmışdır. (Bu haqda təsdiqlənmiş bilgi yoxdur. Əslən şuşalı olan “Difai” təşkilatının üzvü Mirzə Cəlal Yusifzadənin müəllifliyi ilə yazıldığı qeyd edilir. Olsun ki, fikir və yaxud texniki yanlışlıq olub - *red.*).

(Mövlana Abdullah). “Məcnun və Leyli”. XVI yüzil. 8. Hilali. “Məcnun və Leyli”. XVI yüzil. 9. Səlim. “Məcnun və Leyli”. 10. Əsiri. “Məcnun və Leyli”. 11. Zəmiri. “Məcnun və Leyli”. 12. Ruhüləmin. “Məcnun və Leyli”. 13. Hidayət. “Məcnun və Leyli”.* 14. Mir Hac. “Məcnun və Leyli”. 15. Nəsibi. “Məcnun və Leyli”. 16. Süheyli. “Məcnun və Leyli”. 17. Misali. “Məcnun və Leyli”. 18. Təcəlli. “Məcnun və Leyli”. 19. Mövci. “Məcnun və Leyli”. 20. Səfai. “Məcnun və Leyli”. 21. Səid. “Məcnun və Leyli”. 22. Sabah. “Məcnun və Leyli”. 23. Sərfi. “Məcnun və Leyli”. 24. Mehdi. “Məcnun və Leyli”. 25. Nasiri Hindü. “Leyli və Məcnun” (bu əsər “Xosrov və Şirin” vəznindədir).

(* Kitabın orijinalındakı sıralamada 13 yoxdur. Bu texniki qüsuru biz aradan qaldırmışıq - *red.*)

Türkcə:

26. Şəhidi. “Leyli və Məcnun”. 27. Sənan. “Leyli və Məcnun”. 28. Əhmədi. “Leyli və Məcnun”. 29. Əlişir Nəvai. “Leyli və Məcnun”. XV yüzil. 30. Cəlili. “Leyli və Məcnun”. 31. Behişt. “Leyli və Məcnun”. 32. Füzuli. “Leyli və Məcnun”. XVI yüzil.¹ 33. Xəlifə. “Leyli və Məcnun”. 34. Xəyali.

¹ Türk dünyasında “Leyli və Məcnun” mənzuməsinin, ümumiyyətlə, Füzuliyə ətf edildiyi məlumdur. Bu şöhrətin kökləşməsində böyük şairin əsərinə yazmış olduğu “Səbəbi nəzmi kitab”ın, hər halda, təsirini görmək mümkündür. “Leyli və Məcnun”un müqəddiməsində Füzuli bu mənzuməyi ədəbiyyat maraqlısı dostlarının ricası üzərinə yazdığını anlatmaqdadır. “Rumlu” dostları şairə demişlər ki:

“Leyli-Məcnun” Əcəmdə çoxdur,
Ətrakda ol fəsanə yoxdur.
Təqrirə gətir bu dastanı,
Qıl tazə bu eşqi bustanı.

Halbuki yuxarıda dərc etdiyimiz listə Füzulinin “rumlu dostlarını” təshis edər mahiyətdədir. Görüldüyü kimi, bu hekayə ustaddan əvvəl dəxi türkcə olaraq nəzm edilmişdir. Hətta bu şairlərdən bir qisminin adları (Nəvai, Əhməd, Cəlali) Füzulinin yuxarıda qeyd olunan müqəddiməsində belə zikr olunmuşdur. Bu halda bu dava nədir? Yoxsa şairin “rumlu” dostları “ətrak” deyincə kəndi zövqlərinə daha xoş gələn Füzuli şivəsiylə qonuşan türklərini qəsd etmişlərdir? Və ya o zamankı “rumlar”ın ağzında “türk”lə “əcəm” təbirinin mənası, indiki İstanbulluların eyni təbirlərə verdikləri mənanın eynimidir?.. “İslam ensiklopedisi”nin “Füzuli” maddəsində bu bəhsə təmas edən M.F.Köprülü məsələyi, cığataycası müstəsna, bəhs edilən “Leyli-Məcnun”ların o zamankı şərtlər daxilində Füzulicə məchul qalmış olmaları ehtimaliylə çözməkdədir. Fəqət həqiqət - Nihat Sami Banarlının aşağıya aldığımız mütəiləsinə daha uyğun olsa, gərəkdir: “Füzuli türkcəsindəki bu “Leyli və Məcnun”lardan (Ə.Nəvai və Cəlili) tamamiylə bixəbər olaraq və onu lisanımızda ilk dəfə yazdığını sanaraq hərəkətə keçmiş və bəxtiyarca qəflət türk dili ədəbiyyatına Şərfin bütün “Leyli və Məcnun”larının ən gözəlini qazandırmışdır” (Türk ədəbiyyatı. s. 139).

“Leyli və Məcnun”. 35. Nəcati. “Leyli və Məcnun”. 36. Səhih. “Leyli və Məcnun”. 37. Təbrizli Həqiri. “Leyli-Məcnun”. XV-XVI yüzil. 38. Zəmiri. “Leyli-Məcnun” (XVI yüzil). 39. Nakam (1829-1905). “Leyli-Məcnun” (Azərbaycan).¹

D. “Həft peykər”

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. “Həşt behişt” (ad farsca da yazılıb - *red.*). XIII yüzil. 2. Əşrəf Məraği (Marağalı). “Həft ovrəng” (farsca da yazılıb - *red.*). 3. Feyzi. “Həft kişvər” (farsca da yazılıb - *red.*). 4. Abidi. “Həft əxtər” (farsca da yazılıb - *red.*). 5. Hatifi (Mövlana Abdullah). “Həft mənzer” (farsca da yazılıb - *red.*). XV yüzilin sonu.

Türkcə:

6. Əlişir Nəvai. “Səbəyi səyyarə”. XV yüzil. 7. Lamii. “Həft peykər”. 8. Ətai. “Həft-xan”. 9. Ali. “Həft məclis”.²

E. “İskəndərnamə”

Farsca:

1. Əmir Xosrov Dəhləvi. “Ayineyi- İşkəndəri” (ad farsca da yazılıb - *red.*). XIII yüzil. 2. Əbdürrəhman Cami. “Xirədnəməyi-İşkəndəri” (farsca da yazılıb - *red.*). XV yüzil. 3. Hüseyni Sərai. “Səddi İşkəndəri” (farsca da yazılıb - *red.*).

Türkcə:

4. Əhmədi. “İskəndərnamə”. XV yüzil. 5. Əlişir Nəvai. “İskəndərnamə”. XV yüzil. 6. Fəğani. “İskəndərnamə”.

¹ Nihad Tərlan tərəfindən türkcəyə tərcümə olunan “Leyli-Məcnun” 1943-də Milli Egitim Bakanlığının “klassiklər” seriyasında yayımlanmışdır.

² “Həft peykər”in türkcə tərcüməsi 1911-də İstanbulda mənsur olaraq nəşr edilmişdir.

“XƏMSƏ”Yİ NİZAMİ YAZMALARI

(bu başlıq mündəricatda fərqli şəkildə gedib - red.)

Nizaminin “Beşlik”i sadə, tanınmış fars və türk şairləri tərəfindən yazılmış bənzətmələrlə deyil, ən məşhur xəttatların əliylə yazılmış nəfis nüsxələriylə də dəyərləndirilmişdir.

Miladi XIV və bəlkə də XIII yüzillərə qədər varan bu əski əlyazmaları zamanın məşhur nəqqaşları tərəfindən dəxi türlü rənk və altunla süslənmiş və eyni zamanda, birər sənət əsəri miniatürlərlə də təsvir olunmuşlardır.

Gözəl sənətin birər şah əsəri olan bu dəyərlili cildlər şahanə birər hədiyyə olaraq əldən-ələ keçmişlərdir.

Doğu miniatürçülüynün dünyaca məşhur ustaları tərəfindən təsvir olunan bu nüsxələrdən bəziləri haqqında oxuyucularımıza burada qısaca məlumat verməyi faydalı buluyoruz.

Nizami “Xəmsə”sinin 1334-də yazılmış bir nüsxəsi Timurlular dövrünə aid nəqqaşlardan Herat okuluna mənsub Təbrizli Ağə Mirək ilə Heratlı Qasim Əli tərəfindən süslənmişdir.

1442 tarixinə aid başqa bir nüsxə də İran miniatürçülüynün şöhrətli ustadı Behzadın işlədiyi nəqşlərlə süslənmişdir. Bu nüsxə “British Museum”dadır (Add. 25900).

Behzad və Ağə Mirək tərəfindən nəqşlənən 1494 ilinə aid digər bir nüsxə dəxi eyni muzeydə bulunuyor (vr. 6810).

1524-də yazılmış çox gözəl bir “Xəmsə”də yenə Ağə Mirək tərəfindən rəsmləndirilmişdir.

Yenə 1542 ilinə aid gözəl yazılı başqa bir nüsxə eyni Ağə Mirəkin əliylə nəqşlənmişdir.

1545-də yazılmış başqa bir “Xəmsə”nin də miniatürləri Mahmud və Məhəmməd adındakı iki nəqqaş tərəfindən cızılmışdır. “Les civilisations de Lorient” müəllifi Rene Qroussetin qeyd etdiyinə görə, bu kitab Əbdüləziz Şeybani için Buxarada hazırlanmışdır. İndi isə Parisdə “Biblioteque Nationale”dədir.

Hicri VIII (m. XIV) ilə h. X (m. XVI) yüzillər arasında türlü xəttatlar tərəfindən gözəl təliq və nəsh üzərinə yazılmış və zamanın nəqqaşları tərəfindən təzhib (*bəzənmiş*) və miniatürlərlə təsvir olunmuş “Xəmsə” nüsxələri İstanbul kitabxanalarında da mühafizə olunmaqdadır. H.V.Duda “Farhad und Schirin” adlı cildində bunların genəl və xülasə edilmiş bir listəsini verməkdədir. Sayısı 50-yi bulan bu listədəki “Xəmsə”lərdən ən əskisi h. 776-ya (m. 1376) aid olub, “Fateh

Kitabxanası”ndadır. Digərləri arasında 14-ü gözəl işlənmiş miniatürlərlə təsvir olunmuşdur (bəsit miniatürlər hesaba alınmamışdır). Yalnız “Topqarı Sarayı” xəzinəsində, h. 779, 888, 900, 945, 951, 999 və 1000 (1599-1620) sənələrinə aid olmaq üzrə sənətkarənə bir surətdə altun işləmələrlə süslənmiş və miniatür rəsmlərlə nəqşlənmiş 9 dənə Nizami “Xəmsə”si qeyd olunmuşdur.

Bunlardan başqa “Övqaf Muzeyi” (h. 815, m. 1435-ə aid), Universitə (h. 923, m. 1543-ə aid) və “Raqib Paşa Kitabxanası”nda (h. 934. m. 1574-ə aid) dəxi gözəl miniatürlü bir neçə dəyərli “Xəmsə” nüsxəsi vardır.

Hicri 765 (m. 1363) ilinə aid bir “Xəmsə” yazması Berlində “Prussiya Dövlət Kitabxanası”nda idi.

H. 766 (m. 1365) ilinə aid bir “Xəmsə” yazması da Oksfordda bulunuyor. Parisdə “Milli Kitabxana”da mühafizə edilən “Xəmsə” yazmasını da qeyd edə biliriz; bunlardan biri 763 (1362) illərinə aiddir.

Londradakı Nizami yazmalarından da bunları qeyd etmək imkanındayız: “British Museum”da 813 (1410), 814 (1411) illərinə aid “Xəmsə” yazmaları. Bunlardan sonuncusu olağanüstü 20 gözəl miniatürlə süslənmişdir; 934 (1527-28) ilinə aid “Məxzənül-əsrar” ilə “Xosrov və Şirin” mənzumələrindən ibarət bir əlyazması dəxi vardır. Biri “İndia Offic”ə, on biri də “British Museum”a aid “Xəmsə” yazmalarını da G.H.Darab qeyd etməkdədir.

Rusiyadakı kitab məxzənlərində (*saaxlanclarında*) dəxi vaxtiylə “Ərdəbil Kitabxanası”ndan çalınaraq general Paşkeviç tərəfindən gətirilən qiymətli kitablar arasında çox gözəl Nizami “Xəmsə”ləri vardır. Bunlardan Cəfər Təbrizlinin qələmindən çıxan və 1431-ə aid bir “Xəmsə” yazması Leninqradda “Ermitaj” müzesindədir.

XIV yüzilə aid bir nüsxə də Leninqrad Dövlət Universitəsi kitabxanasında imiş. Beşi XV, yeddisi də XVI yüzillərə aid nüsxələr də Prof. Bertelsin əlində imiş.

Şübhəsiz, Türkiyədə, İstanbul dışındakı kitab məxzənləri ilə Misir, İran, Hindistan və Əfqanıstan kitabxanalarında dəxi əski və nəfis Nizami yazmaları mövcuddur.

Şəxslərə aid nadir bir çox nüsxələrin varlığını dəxi gözdə tutmaq icap edir. Kitabımızın mətnində kəndisindən bəhs etdiyimiz M.Məhərrəmin də satın almış olduğu h.785 (m. 1407) tarixli “Xəmsə”yi də bu seriyaya əlavə edə biliriz.

Əskilərin bu qədər etina ilə mənimsədikləri “Beşlik”in zamanımızda nə qədər ayıbdır ki, düzgüncə basılmış nüsxəsini bulmaq belə müşkül bir işdir.¹

¹ V.Dudanin Helimut Ritter ilə İ.Rıbka və bir dərəcəyə qədər Vəhid Dəstgirdinin nüsxələri müstəsna.

3

NİZAMİYƏ AİD AVROPADA
ÇIXAN ƏSƏRLƏR(bu başlıq mündəricatda fərqli şəkildə gedib - *red.*)

XIX yüzil başlarından etibarən Nizami ilə əsərlərinə aid olmaq üzrə Avropada çıxan əsərlərdən bir qismini aşağıya qeyd ediyoruz:

Hammer Purgstali. “Schirin Ein - Gedicht nach morgenlandischen Qullen”. Leipzig, 1809

W.Bacher. “Nizamis Leben und Werke und der zweite Teil Nizamischen Alexanderbücher”. Leipsig, 1871

F.Erdmann. “De expeditione Russorum Berdaam”. (3 cild). Kasan, 1826-32

F.Erdmann. “Die Schöne von Schioss”. Kasan, 1832

F.Erdmann. “Behram Gur und die russische Fürstentochter”. Kasan - Berlin, 1844

I.Atkinson. “Leyli and Mejnun. A poem, the original Persian of Nizami”. London, 1826

Dr. Th.Hein. “Nizami”. Leipzig, 1802

F.B.Charmoy. “Expedition d’Alexandre le Grand contre les Russes”. St. Petersburg, 1828

Sir William Yones. “Tales and Falles by Nizami”. London, 1807

Nizami. “The Iskandarname”. London, 1881

İ.Atkinson. “The Loves of Leili and Majnun. A poem from Persian”. London, 1894

İ.Atkinson. “(L.Grammer Bingenin muqəddiməsiylə) The Love Stories of the East, Leili and Majnun...”. London, 1905

H.W.Klarke. “The Sikandarname”. London, 1881

S.F.Wilson. “The Heft Peyker”. 2 cild. London, 1924

Ludviq H. (ein). “Nizami poetae narrationes et fabulae persicae. Subjuncta versione latina et indice verbarum”. Leipzig, 1802

N.Bland. “Maxzen-ül-Esrar”. London, 1844

F.R.Martin and Sir Arnold. The Nizamis Ms. Illuminated by Bihzad, Mirak and Gasim Ali, vritten 1495 for Sultan Ali Mirza Barlas, ruler of Samarkand, in the Brititish Muzeum”. (or. 5810) Wien, 1926

F.R.Martin. “The Nizami Ms. from the library of the Schah of Persia, now in Metropoltan Museum at New-York”. Wien, 1927

Lawrence Binyon. “The Poem of Nizami”. (Əski Nizami yazmasından alınan iki səhifə ilə 16 miniatür və izahlarını şamil bir albüm). London, 1928

Gholam Hosein Darab. “Nizami. Makhzanol Asrar”. (İngiliscə tərcüməsi). London, 1945

Helmuth Ritter. “Über die Bildersprache Nizamis”. Berlin - Leipzig, 1927

Herbert W. Duda. “Farhad und Schirin. (Die literarische Geschichte eines persischen Sagestoffes)”. Praha, 1933

H.Ritter und I.Pybka. “Heft Peyker”. (Ein romantisches Epos des Nisami Genceli). Praha, 1933

Georg Jacob. “Iskenders Waregerfeldzug”. Glwchhstadt, 1934

E.Berthels. “Velikiy Azerbaycanskiy poet Nizami”. Baku, 1941

A.Çaykin. “Nizami, Xagani, Rustaveli”, (rusca), Moskva

Nizami. “Piat Poem”. (“Xəmsə”nin rusca mənzum xülasəsi). Moskva, 1946

M.Tebenkov. “Drevneyşiya snoşeniya rusi s prikaspiyskimi stranami i poema “İskendename”. Nizami, kak istoçnik dlya xarakteristki etix snoşeniy”. Tiflis, 1896

Nizami. “İz kniqi “Xosrov i Şirin” (rusca), Moskva, 1935

Nizami Gencevi. “Leyla i Medjnun (ruscaya tərcümə)”. Gosizdat (Devlet yayını), 1935

Bu əsərlərdən başqa, Nizami haqqında İran ədəbiyyatına aid genəl kitablarda da, təbiidir ki, Nizamiyə önəmli səhifələr ayrılmışdır. Bunlardan aşağıdakı əsərləri qeyd edə bilərik:

İ. von Hammer. “Geschichte der Schönen Redekünste Persines”. Wien, 1818

E.G.Brown. “Literary History of Persis”. C.II. London, 1906

Ítalo Pizzi. “Storia della poesia Persiana”. Turin, 1894

Barbier de Maignard. “La poesie en Perse”. Paris, 1877

F.Spigel. “Die Alexandersagen bei den Orientalen”. Leipzig, 1851

P.Horn. “Geschichte der Persischen Literatur”, 1902

A.Kirmski. “İstoria Persii, yeyo literaturı i dervişskoy teorii sufizma”. 3 cild. Moskva. 1909, 1912, 1914, 1717 (texniki səhvdir, 1917 olmalıdır - red.).

E.Berthels. “Oçerki istorii persidskoy literaturı”. Leninqrاد, 1928

Bunlardan başqa Nizami haqqında türlü Avropa ensiklopedilərində dəxi, genəl mahiyətdə qeyidlər vardır.

4

BU ƏSƏR ÜÇÜN FAYDALANDIĞIMIZ QAYNAQLAR

(bu başlıq mündəricatda fərqli şəkildə gedib - *red.*)

- Nizami*. “Xəmsə”. Şiraz basması. Hicri 1313
- Sədi*. “Külliyat”. Bombay basması
- Nizami*. “Xəmsə”. H. 785 (m. 1407) tarixli əlyazması
- Xaqani*. “Divan”. (Əli Əbdürrəsul nəşri). Tehran, 1316
- Firdovsi*. “Şahnamə”. Bombay basması, H. 1262. M. 1846
- Firdovsi*. “Şahnamə”. (Jubiley basımı). Tehran, H. 1314
- Firdovsi*. “Yosif and Züleyxa”. (Ethe nəşri). Oksford, 1908
- Hafiz*. “Divan”. Bombay basması, H. 1334
- Nizami*. “Xəmsə”. Bombay, 1304 (1886-7)
- Nizami*. “Məxzənül-əsrar”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran, H. 1913-1918
- Nizami*. “Xosrov və Şirin”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran, H. 1311
- Nizami*. “Leyli və Məcnun”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran, H. 1313
- Nizami*. “Həft peykər”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran, H. 1314-1315
- Nizami*. “Şərəfnamə”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran, H. 1316
- Nizami*. “İqbalnamə”. Vəhid Dəstgirdi nəşri. Tehran, H. 1317
- V.Dəstgirdi*. “Gəncineyi Nizami”. Tehran, H. 1319
- Nizami*. “Leyli və Məcnun” (Səməd Vurğunun azəricəyə mənzum tərcüməsi). Bakı, 1942
- Nizami*. “Pyat poem”. (“Xəmsə”nin rusca mənzum xülasəsi). Ogiz. Moskva, 1946
- H.Müstövfi*. “Tarixi Güzidə” (ad farsca da verilib - *red.*). London, 1910-1013
- M.H.Təbrizi*. “Bürhani qate”. (türkcə tərcüməsi). İstanbul, H. 1214
- H.Ritter und J.Rypka*. “Heft peykər” (mətn). İstanbul, 1934
- Cami (Əbdürrəhman)*. “Həft övrəng”. Yazma, H. 1052
- Dövlətşahi Səmərqəndi*. “Təzkirət-üş-şüəra”. (Brown nəşri). London, 1901
- Məhəmməd Övfi*. “Lübab-ül-əlbab”. (Gib nəşriyatından) London, 1903-6
- Hacı Kalfa*. “Kəşfüzzünün”. İstanbul, 1943
- Lütfəli bəy Azər*. “Atəşgədə”. Kəlküttə basması, H. 1239
- Rza Quluxan*. “Məcməül-füsahə”. Tehran, H. 1294
- Hüseyn Daniş*. “Səramədani süxən”. İstanbul, H. 1327

- Məhəmməd Əli Tərbiyət*. “Danişməndani-Azərbaycan”. Tehran, H. 1314
- M.F.Köprülü*. “Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər”. İstanbul, 1919
- M.F.Köprülü*. “Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər”. Bakı, 1926
- M.F.Köprülü*. “Füzuli divanına müqəddimə”. İstanbul, 1924
- M.F.Köprülü*. “Azəri ədəbiyyatı”. (İslam Ensiklopedisi). İstanbul, 1942
- Xəlil Ədham*. “Düvəli islamiyə”. İstanbul, 1928
- Abbasqulu Ağa (Bakıxanov)*. “Gülistani İrəm”. Bakı, 1926
- Mirzə Kazım Bəy*. “Dərbəndnamə”. Kazan, 1848
- “*Tarix*”. Cild III. Ankara, 1934
- Ziya Paşa*. “Xərabat”. İstanbul, H. 1291-1292
- Ə.Z.Vəlidi Toğan*. “Azərbaycan”. (İslam Ensiklopedisi). İstanbul, 1942
- Ə.Z.Vəlidi Toğan*. “Ümumi türk tarixinə giriş”. İstanbul, 1940
- Kaşğarlı Mahmud*. “Divani Lüğət-it-türk”. Ankara, 1939
- Adil xan Ziyadxan*. “Təyerani qələm”. Tehran, 1931
- Aqah Sirri Ləvənd*. “Divan ədəbiyyatı”. İstanbul, 1943
- Əli Nihad Tərhan*. “Leyli ilə Məcnun”. (Nizamidən nəsr ilə tərcümə). İstanbul, 1943
- İlxan Tarus*. “Əxilər”. Ankara, 1947
- İbni Bəttutə*. “Səyahətnamə”. İstanbul, H. 1225-1335
- S.A.Dadaşov və M.A.Hüseynov*. “Pamyatniki Azerbaydjanskoy Arxitekturi”. Baku-Moskva, 1928
- Məmməd Arif və Heydər Hüseynov*. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”. II cild. Bakı, 1943-1944
- Fəhim Əfəndi*. “Səfinətüşşüəra”. Mətbəə-yi Əmirə, H. 1259
- Nihat Sami Banarlı*. “Türk ədəbiyyatı tarixi”. İstanbul, 1949
- Firidun bəy Köçərli*. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”. Bakı, 1925-1926
- İ.Berezin*. “Puteşestviye po Daqestanu i Zakavkazyu”. Kazan, 1845
- İ.Berezin*. “Puteşestviye po vostoku”. Kazan, 1852
- “*Şota Rustaveli i yeqo vremya*”. Yubilesi münasibətiylə məqalələr dərgisi (rusca). Moskva, 1937
- A.Krımski*. “İstoriya İrana, və ya literaturı i dervişskoy teorii sufizma”. 3 cild. Moskva, 1906-1912
- Y.E.Bertels*. “Oçerk istorii persidskoy literaturı”. Leninqrad, 1928
- Y.E.Bertels*. “Velikiy Azerbaydjanskiy poet Nizami”. Bakı, 1941
- “*Sovetskoye Vostokovedeniye*”. (Rusca dərgi). Sayı 1. İl 1940
- Hellmut Ritter*. “Über die Bildersprache Nizamis”. Berlin - Leipzig, 1927

- Herbert V. Duda.* “Farhad und Schirin”. Praha, 1933
- Rene Goussset.* “Histoire de L’Asie”. Paris, 1922
- Rene Goussset.* “Les civilisations de L’Orient”. Paris, 1829
- E.G.Brown.* “History Literatry of Persia”. II cild. London, 1906
- İ. von Hammer.* “Geschichte der schönen Redekünste Persiens”. Wien, 1818
- S.İ.Vilson.* “Heft peyker”. (İngiliscə). 2 cild. London, 1924
- A.Chanikof.* “Memoire sur le Chagani”. Paris, 1864
- W.Bacher.* “Nisamis Leben und Werke”. Gottingen, 1871
- E.Bloch.* “Peinture de manuscrits arabs, persans et turcs de la Bibliothrque Nationale”. Paris, 1911
- İtalo Pizzi.* “Storia della poesia Persiana”. Torino, 1894
- P.Horn.* “Mittelpersische Literatur”. Berlin, 1925
- Georg Jacob.* “İskenders Waregerfeldzug”. Glüchstadt, 1934
- “Goethes sämtliche Werke”. Stuttgart, 1881
- Goethe.* “Divan Occidental Oriental. Traduction. H.Lichtenberg”. Paris, MCMXL
- A.Atkinson.* “Leili and Majnun” (İngiliscəyə tərcümə). London, 1826
- C.Barbier de Meignard.* “La Poesie en Perse”, 1877
- M.İ.Darmsteter.* “L’Origine de poesie Persane”. Paris, 1887
- Levy R.* “Persian literature an introduction”. London, 1923
- F.B.Charmoy.* “Expedition d’Alexandre le Grand contre les Russes”. St-Petersburg, 1829
- Sir Williama Yones.* “Tales and Fables by Nizami”. London, 1807
- F.Erdmann.* “Die Schöne von Schloss”. Kazan, 1832
- F.Erdmann.* “Bahram Gur und die russische Fürstentochter”. Kasan - Berlin, 1844
- F.Erdmann.* “De axpeditione Russorum Berdaam”. Kasani, 1826, 1832 (3 cild)
- E.Bloch.* “Les miniatures des ms. Orientaux”. Paris, 1900
- E.Bloch.* “Catalogue des ms. persans de la Bibliotheque Nationale”. Paris, 1911
- Y.N.Marr.* “Kult jənşçini...”, St. Peterburg, 1910
- P.Horn.* “Geschichte der persischen Litteratur”, 1901
- Nicolson.* “Divani Şəms i Təbrizi”. Cambridge, 1898
- Cap W.Clarke.* “The Skander Namei Barra”. London, 1881
- L.Binyon.* “Persian miniature painting”. Oksford, 1832
- L.Binyon.* “The Poems of Nizami”. (Minyatürlər albomu). London, 1928
- F.R.Martin and Sir Arnold.* “The Nizamis Ms”. Wien, 1829

- F.R.Martin*. "The Nizamis Ms...". Wien, 1926
- Arthur Upham Pope*. "A survey of Persian Art. vol. V". London and Now-York, 1938
- Prof. Dr. Hermann Ethé*. "Die höfische und romantische Poesie der Perser".
Hamburq, 1887
- B.M.Sısoev*. "Kratkiy oçerk istorii Azerbaydjana". Baku, 1925
- Şota Rustaveli*. "Vityaz ve tigrovoy şikure". (Ş.Nutsubidzenin gürcücüdən rusçaya tərcüməsi). Moskva, 1941
- Şota Rustaveli*. "Pələng dərisi geymiş Pəhlivan". (Gürcücüdən Azəricəyə mənzum tərcüməsi). Bakı, 1937
- Əlişir Nəvai*. "A.K.Vorovkov idarəsi altında məqalələr dərgisi" (rusca). SSRİ Elmlər Akademisi nəşriyatından. Moskva, 1946
- S.Dill*. "Bizans portreləri" (Fransızcadan rusçaya tərcümə). Moskva, 1914
- C.Brockelmann*. "Geschichte der İslamischen Völker". München und Berlin, 1939
- V.Bartold*. "İslam mədəniyyəti tarixi" (M.F.Köprülünün əlavə və təshihləriylə). İstanbul, 1940
- İsmail Hami Danişmənd*. "Türklərlə hind-avropalıların mənşə birliyi". İstanbul, 1935
- Yohannes Stoye*. "L'Angleterre dans monde". Paris, 1935
- "Bulletin de L'Academie des sciences de L'URSS". Moscou, 1941, №2
- "*Brockhaus Efron*" ensiklopedisinin rusca nəşri
- "Encyclopedie de L'İslam"
- "İslam Ensiklopedisi"
- Şəmsəddin Sami*. "Qamus-ül-ələm"
- "İslam-Türk Ensiklopedisi"
- Mətn içində və haşiyələrdə göstərilən digər qaynaqlar.

VIII

NİZAMİDƏN MƏTNLƏR*

(* Qeyd: M.Ə.Rəsulzadə "Nizamidən mətnlər" bölümündə olan mətnlərin 15-dən 7-ni özü orijinaldan tərcümə edib: 1. Allah haqqında. 2. Söz. 3. Sözçü. 4. İnsanlığın dəyəri. 5. İxtiyar qadın və Sultan Səncər. 8. Qırçaq qadımları. 10. Xosrov və Fərhad. M.Ə.Rəsulzadə qalan 8 mətni isə orijinalda oxuculara təqdim etməyi vacib sayıb - red.).

1

SÖZ HAQQINDA

"Məxzənül-əsrar" dan:

حرف نخستین ز سخن درگرفت.
جلوه اول به سخن ساختند.
جان تن آزاده به گل در نداد.
چشم جهان را به سخن باز کرد.
این همه گفتند و سخن کم نبود؛
ما سخنی این طلل ایوان ماست.

جنیش اول که قلم برگفت،
پرده خلوت چو بر انداختند،
تا سخن آوازه دل در نداد،
چون قلم آمد شدن آغاز کرد،
بی سخن آوازه عالم نبود،
در لغت عشق سخن جان ماست،

"Haft peykər" dan:

هیچ فرزند خوبتر ز سخن.
تا ازو جز سخن چه ماند بجای؟
خازن گنج خانه غیب است.
نامه نانبشته او خواند.
سخن است، آن دگر همه باد است.¹

ز آفرینش نژاد مادر کن،
بنگر از هرچه آفرید خدای،
سخن کو چو روح بی عیب است،
قصه ناشنیده او داند،
یادگاری کز آدمیزاد است

¹ Füzulinin "Haft Cam"ından

که در جسم انسان جز و نیست جان؛
که زنده است گویا و مرده خموش.
سخن گوی تا زنده باشی مدام.
نباشی ز تکرار آن شرمسار.

مشو غافل از نطق حکمت بیان،
چنین است ظاهر بر ارباب هوش،
نمی ماند از هیچکس غیر نام؛
ولی آن سخن گوی که انجام کار،

2

SÖZÇÜ HAQQINDA

“Məxzənül-əsrar” dən:

زیر زبان مرد سخن سنجر است.
بختورانرا به سخن بسته کرد.
باز چه مانند به آن دیگران.
با ملک از جمله خویشان شوند.
سایه‌ای از پرده پیغمبر بیست.
پس شعرا آمد و پیش انبیا.
آنهمه مغز آمده چون پوستند.

خاصه کلیدی که در گنجر است،
آنکه ترازوی سخن سخته کرد؛
بلبل عشقند سخن پروران،
ز آتش فکرت چو پریشان شوند،
پرده رازی که سخن پرور بیست،
پیش و پس بست صف کبریا،
این دو نظر محرم یکدوستند،

“Haft peykər” dən:

سر به آب سخن فرو بردند.
سر برآرد ز آب چون ماهی.

تا نگوئی سخنوران مردند،
چون بری نام هر کرا خواهی،

“İskəndərnamə” dən:

نه هر کس سزای سخن گفتن است.

سخن گفتن بکر - جان سفتن است،

3

KƏNDİSİ HAQQINDA

“Məxzənül-əsrar” dən:

شاعری از مصطبه آزاد شد.
خرقه و زنار در انداختند.
منتظر باد شمالم هنوز.
صور قیامت کنم آوازه را.
فتنه شود بر من جادو سخن.
سحر من افسون ملانک فریب.
جانور از سحر حلال منست.

شعر به من صومعه بنیاد شد،
زاهد و راهب سوی من تاختند،
سرخ گلی غنچه مثالم هنوز،
گر بنمایم سخن تازه را،
هر چه وجود است ز نو تا کهن،
صنعت من برده ز جادو شکیب،
شکل نظامی که خیال منست،

“İskəndərnamə” dən:

سرودی هم از بهر خود گفته ام.
سخن را منم در جهان یادگار.
قیامت کند تا قیامت به من.
به خدمت میان بسته چون سرو بن.
سرآمد، ولی پایبوس همه!
که از برق من در من افتد شرار.
بهر زخم چون نی نوانی زخم.
که از خار خوردن شد افروخته؟!
نه چون آینه دشمن عیب گوی.

چو از بهر هر کس دری سفته ام،
ز چندین سخنگو سخن یاد دار،
به من چون گرفت استقامت سخن،
منم سرو پیرای باغ سخن.
فلک وار دور از فسوس همه،
نه خندم بر اندوه کس برق وار
بهر خار چون گل صلائی زخم،
مگر آتش است این دل سوخته،
چو دریا شدم دوست عیب شوی؛

“Leyli və Məcnun” dan:

به زين سخن كراست امروز!
ور محتشم ز گنج خويشم.
مجموعه هفت سبع خوانم.
منكر شدنش وبال باشد.
كايينه غيب گشت نامم.
دارد سر معجز مسيحي،
اوازه بروزگار من يافت.

میدان سخن مراست امروز،
اجرت خور دست رنج خويشم،
زين سحر سحرگهي رانم،
سحري كه چنين حلال باشد،
در سحر سخن چنان تمامم،
شمشير زبانم از فصيحی،
شعر آب ز جويبار من يافت.

“Xosrov və Şirin” dan:

حضورش در سخن يابی عيانی،
كه در هر بيت گويد با تو رازی،
ز هر بيتی ندا خيزد كه ها او!

نظامی را چو اين منظومه خوانی
نهان کی ماند از تو جلوه سازی،
پس از صد سال گر گویی کجا او،

4

İNSANLIQ ŞƏRƏFİ HAQQINDA

“Haft peykər” dan:

چيستند آن همه وسائل تو است،
تن گلسای اين خيال تویی.
تو چه گيري به هر يکی فالی؟!
وانچه آنها خورد تویی زان دور.
افزيننده را دليل شناس.
ميزبان فرشته آدمی است،
جان او بی جسد تواند زيست.
نميرد وليکن شود باز جای.
با بدان کم نشين كه دد نشوی.
وانچه خواهی ولايت خرد است.
با چنان شو كه کس چنان نشود.
ز آسمان فرشته دور افتد.

انجم آسمان حمایل تو است،
تنگی جمله را مجال تویی،
هر يك از تو گرفته تمثالی،
آنچه آنها کند تویی آن نور،
افزين را تویی فرشته پاس،
چاشنی گير آسمان زمی است،
وانكه داند كه اصل جایش چيست،
غلط گفته جان علوی گرای،
نيكمردی ببين كه بد نشوی؛
آنچه داری حساب نيك و بد است،
با دري زن كه قحط نان نشود،
ديده كو در حجاب نور افتد،

“Xosrov və Şirin” dan:

جهانرا آخرين بطن آدمی بود.

ز ماترا اولين بطن اين زمی بود،

5

MÖVCUDATDA EŞQ

“Xosrov və Şirin” dan:

جهان بی خاک عشق آبی ندارد.
همه صاحب دلانرا پيشه اينست،
همه باريست، الا عشقبازی.
کی بودی زنده در دوران عالم؟!...
گرش صد جان بود بی عشق مرده است.

فلک جز عشق محرابی ندارد،
غلام عشق شو کاندیشه اينست؛
جهان عشق است ديگر زرق سازی،
اگر بی عشق بودی جان عالم،
کسی کز عشق شد خالی فسرده است،

.....
اگر خود گربه باشد دل برو بند.
از آن بهتر که با خود شیر باشی.

.....
کس ایمن نیست جز در خانه عشق
به معشوقی زند در گوهری چنگ؛
بدان شوق آهنی را چون ربودی؟
نبودی کهر با جوینده گاه.
نه آهنرا، نه که را می ربایند.
همه دارند میل مرکز خویش.
زمین بشکافد و بالا شتابد.
به میل طبع هم راجع شود زیر.
حکیمان این کشش را عشق خوانند.
به عشق است ایستاده آفرینش.
کجا هرگز زمین آباد بودی؟!..
دلی بفروختم، جانی خریدم.

.....
مشو چون سگ به خورد و خواب خورسند،
به عشق گربه گر خود چیر باشی،

.....
نروید تخم کس بی دانه عشق،
اگر عشق اوقند در سینه سنگ
که مغناطیس اگر عاشق نبودی،
و اگر عشقی نبودی در گذرگاه،
بسی سنگ و بسی جوهر که ساینند،
هر آن جوهر که هستند از عدد بیش،
گر آتش در زمین مرکز نیابد،
وگر آبی بماند در هوا دیر،
طیابع جز کشش کاری ندانند،
گر اندیشه کنی از راه بینش؛
گر از عشق آسمان آزاد بودی،
چو من بی عشق خود را جان ندیدم؛

"Leyli və Məcnun" dan:

شهوَت ز حساب عشق دور است.
که عشق غرض روا ندارد.
عشقی که غرض نشست، برخاست!
کین عشق در اصل خانه خیز است.
انداخته به مرد غازی.
تیغ از سر عاشقان دریغ است.
جانان طلبد، زجان نترسد.

عشق آینه بلند نور است،
عشق غرضی بقا ندارد،
با عشق غرض کجا بود راست؟
در عشق مگو که تیغ تیز است،
سر کو برهد ز عشقبازی،
در عشق چه جای بیم تیغ است،
عاشق ز نهیب جان نترسد؛

"Haft peykər" dan:

هر کرا عشق نیست، جانش نیست!

کیست کز عاشقی نشانش نیست؟

6

ALLAH VƏ ALLAH ADAMI

"Məxzənül-əsrar" dan:

خاک ضعیف از تو توانا شده.
ما به تو قائم چه تو قائم بذات.
تو بکسی، کس بتو مانند نه.
و آنکه نمرده است و نمیرد توئی.

ای همه هستی ز تو پیدا شده،
زیر نشین علمت کائنات،
هستی تو صورت و پیوند نه،
آنچه تغیر نپذیرد توئی،

"Xosrov və Şirin" dan:

چو خود را قبله سازد خودپرست است.
ندارد روز با شب هم نشستی.
که در راه خدا خود را نه بیند.

نه هر کس که ایزدپرست ایزدپرست است
ز خود بگذردنست ایزدپرستی،
خدای از عابدان آن را گزیند،

“Haft peykər” dən:

هیچ بودی نبود پیش از تو.
در نهایت نهایت همه چیز.
عاقلان جز چنین نخواندند.

ای جهان دیده بود خویش از تو،
در بدایت بدایت همه چیز،
هستی و نیست مثل و مانندت،

7

HƏZRƏTİ MƏHƏMMƏD VƏ PƏRVİZ

“Xosrov və Şirin” dən:

Həzrəti Məhəmmədin İrən imperatoru Xosrov Pərvizi islamlığa çağırən məktubuna qarşı göstərdiyi hörmətsizliyin sonuçlarını təsvir (*təsvir*) edərkən:

بجوشید از سیاست خون خسرو.
چو آفیون خورده مخمور درماند.
ز گرمی هر رگش آتشفشانی.
تو گفتی سگ گزیده آب را دید.
نوشته: از محمد سوی پرویز.
چه گستاخی که یارد با چو من شاه!
نویسد نام خود بالای نامم.
ز خشم اندیشه بد کرد، بد کرد.
نه نامه، بلکه نام خویشتن را.
بر رجعت پای خود را کرد راهی.
چراغ آگهانرا آگهی داد.
دعا را داد چون پروانه پرواز.
کلاه از تارک کسری بر افتاد.
باو آشفته گشت آن پادشائی.
پسر در کشتنش شمشیر برداشت.
از ایوانش فرو افتاد طاقی.
در آمد سیل و آن پل شد شکسته.
نه گلگون ماند در آخور نه شیدیز.
عقابش را کیوتر زد به منقار.
بخشم آن چوب را بگرفت و بشکست.
که دینت را بدین خاری شکستم.
بسی عبرت چنین آمد پدیدار.
به تأیید الهی نگر ویدند.
بدان محروم مانند از عنایت.
چو چشم اعما بود سودی ندارد.
قلم راند بافریدون و جمشید.
سخن را تا قیامت نوبتی دار.
کشد هر گردنی طوق خراجش.
ز ماهی تا بماه او را طفیل است.
ز زمین و آسمان نورش گرفته است.
ز خاک او شود طغرای بینش.

چو قاصد عرضه کرد آن نامه نو،
به هر حرفی که از منشور بر خواند،
ز تیزی گشت هر مویش سنائی،
چو عنوانگاه عالم تاب را دید،
خطی دید از سواد هیبت انگیز،
غرور پادشاهی بردش از راه،
کرا ز هره که با این احترامم،
رخ از سرخی چو آتشفگاه خود کرد،
درید آن نامه گردنشکن را،
فرستاده چو دید آن خشمناکی،
از آن آتش که آن دود تھی داد،
ز گرم آن چراغ گردن افراز،
عجم را زان دعا کسری بر افتاد،
ز معجزهای شرع مصطفائی،
سریرش را سپهر از جای برداشت.
برآمد ناگه از گردون طراقی،
پلی در دجله ز آهن بود بسته،
پدید آمد سمومی آتش انگیز،
تبه شد لشکرش در حرب ذیقار 1
در آمد مردی از در چوب در دست،
بدو گفتا من آن پولاد دستم،
در آن دوران ز معجزهای مختار،
تو آن سنگین دلانرا بین که دیدند،
هدایت چون نبدشان از بدایت،
اگر چه شمع دین دودی ندارد،
زهی بیغمبری کز بیم و امید،
زهی سرخیل سرخیلان اسرار،
زهی گردون زنی کز بیم تاجش،
زهی ترکی که میر هفت خیل است،
زهی بدری که او در خاک خفته است،
زهی سلطان سواری کافرینش

¹ Zikaar – İslam ərəb ordusunun Sasani İrən üzərində çaldığı ilk qələbənin vüqu bulduğu meyardır.

شاه جهان در عرس
شاه جهان در عرس
شاه جهان در عرس

شاه جهان در عرس
شاه جهان در عرس
شاه جهان در عرس

BƏRDƏ VƏ KRALIÇASI

“İşkəndərnəmə”dən:

چو اردی بهشت است پر گل به دی.
 زمستان نسیم بهاری دهد.
 ز کُر کوثری بسته بر دامنش!¹
 چو باغ ارم، خاصه باغ سپید.
 نیایی تهی سایهٔ بید و سرو.
 فرو شسته خاکش ز آلودگی.
 همیشه در او ناز و نعمت فراخ.
 اگر شیر مرغت ببايد در اوست.
 تو گویی درو ز غفران کشته‌اند.
 خیالی نبینی مگر خرمی.
 *

دیبقی و دیباهش را باد برد.
 وز آن نار و نرگس برآمد غبار.
 نه بینم در آن بیشه چیز دگر.
 نه از دانه کز دامن عدل رست.
 از آن به شو رستنی را تراز.
 ز نو زیوری بخشد آنگاهرا.
 *

کنون بردعش خواند آموزگار.
 زمانه بسی گنج دارد نهان.
 بدان فرخی گنجدانی کجا است؟!
 که سالار آن گنجدان کهن،
 همه ساله با عشرت و نوش و جام.
 چو آهوی ماده ز بی آهویی.
 فرشته منش بلکه فرزانه خوی.
 به خدمت کمر بسته هر یک چو ماه.
 غلامان شمشیر زن سی هزار.
 و گر چند نزدیک بودی برش.
 به دیدار مردان نیازش نبود.
 به کدبانویی فارغ از کدخدای.
 وطنگاهی از بهر خود ساخته.
 ندیده درون اندر آن شهر او.
 .....

خوشا ملک بردع و اقصای وی،
 تموزش گل کوهساری دهد،
 بهشتی شده بیشه پیرامنش،
 سوادش ز بس سبزه و مشک و بید،
 ز تیهو و توراج و کبک و تزرو،
 گر اینده بومش به آسودگی،
 همه ساله ریحان او سبز شاخ،
 علفگاه مرغان این کشور اوست،
 زمینش به آب زر آغشته اند،
 خرامنده پر سبزهٔ آن زمی،
 *

کنون تخت آن باغبان گشت خرد،
 فرو ریخت آن تازه گلها ز بار!
 به جز هیزم خشک و سیلاب تر،
 همانا که آن رستنیهای جست،
 اگر پرورش یابد امروز باز،
 بلی گر فراغت بود شاهرا،
 *

هرومش لقب بود از آغاز کار،
 در آن بوم آباد و جای مهان،
 بدان خرمی گلستانی کجا است؟!
 چنین گفت گنجینه دار سخن،
 زن عاقلی بود نوشابه نام،
 چو طاووس نر، خاصه در نیکویی،
 قوی رای، روشن دل و نغزگوی،
 هزارش زن بکر در پیشگاه،
 برون از کنیزان چابک سوار،
 نگشتی ز مردان کسی بر درش،
 به جز زن کسی کارسازش نبود،
 زنان داشتی رای زن در سرای،
 غلامان به اقطاع خود تاخته،
 کسی از غلامان ز بس قهر او،
 .....

¹ Nüsxələrdə görülən “digər Köşəri” ibarəsinin məntiqsizliyi aşıkardır: “zi qur Köşəri” təbiri Bərdənin çevrəsində axan Kürə (Kür) nəhriylə ilgili olaraq tam yerindədir.

9

QIPÇAQ QADINLARI

“İşkəndərnəmə”dən:

در او لعبتان سمن ساق دید.
 فروز انتر از ماه و از آفتاب.
 چو دیدند روی چنین بی نقاب.
 نه باک از برادر نه از شویشان.
 بدان لعبتان دستبازی نکرد.
 در آن داوری سخت کوش آمدند.
 سپاهی همه تشنه، ایشان چو آب.
 به خوب آمد آن قاعده شاه را.
 که زن زن بود بی گمان مرد مرد.
 بزرگان قیچاق را بار داد.
 بتشریف خود سر برافراختشان.
 که زن روی پوشیده به در نهفت.
 چو زن نام دارد همان زن بود.
 نه دارد شکوه خود و شرم شوی.
 شنیدند یک یک سخنهاى شاه،
 که آیین خود را چنین یافتند.
 به میثاق خسرو شتابنده ایم؛
 که این شیوه آیین قیچاق نیست.
 در آیین ما چشم در بستن است.
 جنایت نه بر روی، بر دیده به.
 چرا بایزش دید در روی پشت؟
 که در حجله کس ندارند یار.
 تو شو برقع انداز بر چشم خویش.
 نه در ماه بیند، نه در آفتاب.
 ز ما هر که خواهد بدو جان دهد.
 و لیکن ز آیین خود نگذریم.

.....

به یاران همه خیل قیچاق دید،
 به گرمی چو آتش، به نرمی چو آب،
 سپاهی عذب پیشه و تنگ باب،
 نقابی نه بر تخته ی رویشان،
 کس از بیم شه ترکنازی نکرده،
 ز طبع جوانی به جوش آمدند،
 پری پیکران دید چون سیم ناب،
 چو شه دید خوبان آن راه را،
 ز محتاجی لشگر اندیشه کرد:
 یکی روز خدمت بدان کار داد،
 پس آنکه شهنشاه بنواختشان،
 به پیران قیچاق پوشیده گفت:
 اگر زن خود از سنگ و آهن بود،
 زنی کو نماید به بیگانه روی،
 چو آن دشتیانان شوریده راه،
 سر از حکم آن داوری تافتند،
 به تسلیم گفتند: ما بنده ایم،
 ولی روی بستن به میثاق نیست
 گر آیین تو روی بر بستن است،
 چو در روی بیگانه نادیده به،
 و گر شاه را ناید از ما درشت،
 عروسان ما را بس است این حصار
 به برقع مکن روی این خلق ریش،
 کسی کو کشد دیده را در نقاب،
 جهاندار اگر ز آنکه فرمان دهد،
 بلی شاه را جمله فرمان بریم،

.....

10

İXTİYAR QADIN VƏ SULTAN SƏNCƏR

“Maxzanül-əsrar”dən:

خانه من جست که خونی کجا است؟
 شحنة بد مست که او خون کند،
 طبلزنان دخل و لایت برند،
 آنکه در این ظلم نظر داشته است،
 کوفته شد سینه مجروح من،
 گر نه دهی داد من ای شهریار،

بیر زنی را ستمی در گرفت،
 کی ملک، آزم تو کم دیده ام؛
 شحنة مست آمده در کوی من،
 بی گنه از خانه بروم کشید،
 در ستم آباد زمانم نهاد،
 گفت فلان نیم شب ای گوژ پشت،

ای شه ازین بیش زبونی کراست؟!
 عربده با پیره زنی چون کند؟! ...
 پیره زنان را به جنایت برند.
 ستر من و عدل تو برداشته است.
 هیچ نماند از من و از روح من!
 با تو شود روز شمار این شمار.
 وز ستم آزاد نمی بینمت.
 از تو بما بین که چه خواری رسد!
 بگذر، کین عادت احرار نیست.
 شرم بدار از پله پیر زن.
 شاه نیی، چونکه تباهی کنی.
 حکم رعیت به رعایت کند.
 دوستیش در دل و در جان نهند.
 تا توئی آخر چه هنر کرده ای؟! ...
 مملکت از داد پسندی گرفت.
 تُرک نه ای، هندوی غارتگری!

داوری و داد نمی بینمت،
 از ملکان قوت و یاری رسد،
 مال یتیمان ستدن کار نیست،
 در تبه پیره زنان ره مزن،
 بنده ای و دعوی شاهی کنی،
 شاه که ترتیب ولایت کند،
 تا همه سر بر خط فرمان نهند،
 عالم را زیر و زیر کرده ای،
 دولت ترکان که بلندی گرفت،
 دست زد و دامن سنجر گرفت:
 وز تو همه ساله ستم دیده ام؛
 زد لگدی چند فراروی من.
 موی کشان بر سر کویم کشید.
 مهر ستم بر دل جانم نهاد.
 بر سر کوی تو فلانرا که کشت؟ ...
 چون که تو بیدادگری پروری،

11

XOSROV İLƏ FƏRHAD

"Xosrov və Şirin" dən:

بگفت: از دار ملک آشنایی!
 بگفت: انده خردن و جان فروشند!
 بگفت: از عشقبازان این عجب نیست!
 بگفت: از دل تو می گویی من از جان!
 بگفت: از جان شیرینم فزونست!
 بگفت: آری، چو خواب آید، خوشا خواب!
 بگفت: آنکه که باشم خفته در خاک!
 بگفت: اندازم این سر زیر پایش!
 بگفت: این چشم دیگر دارمش پیش!
 بگفت: آهن خورد و خود بود سنگ!
 بگفت: آن کس نداند جز خیالش!
 بگفت: از دور شاید دید در ماه!
 بگفت: چو زیم بی جان شیرین!
 بگفت: این از خدا خواهم به زاری!
 بگفت: از گردن این وام افکنم زود!
 بگفت: از دوستان ناید چنین کار!
 بگفت: آسودگی بر من حرام است!
 بگفت: این کی کند بیچاره فرهاد!
 بگفت: از جان صبوری چون توان کرد؟!
 بگفت: این دل تواند کرد، دل نیست!
 بگفت: از من نباشم نیز شاید!
 چه باشد گر دمی آسوده داری؟
 چو جان اوست جان من چه مقدار؟!
 بگفت: دشمنند این هر دو بیدوست!

نخستین بار گفتش کز کجایی؟
 بگفت: آنجا به صنعت در چه کوشند؟
 بگفت: جانفروشی در ادب نیست! ...
 بگفت: از دل شدی عاشق بدینسان؟
 بگفت: عشق شیرین بر تو چونست؟
 بگفت: هر شبش بینی تو در خواب؟
 بگفت: دل ز مهرش کی کنی پاک؟
 بگفت: گر خرامی در سرایش؟!
 بگفت: گر کند چشم تو را ریش؟!
 بگفت: گر کسش آرد فراچنگ؟!
 بگفت: چونی از عشق جمالش؟
 بگفت: گر نیابی سوی او راه؟
 بگفت: از دل جدا کن عشق شیرین!
 بگفت: گر بخواهد هر چه داری؟!
 بگفت: گر بسر یابیش خشتود؟!
 بگفت: دو ستیش از طبع بگذار!
 بگفت: آسوده شو، کاین کار خام است،
 بگفت: او خاص من شد، زان مکن یاد،
 بگفت: رو صبوری کن درین درد!
 بگفت: از صبر کردن کس خجل نیست!
 بگفت: هیچ غم خواریت باید؟
 بگفت: دل چرا فرسوده داری؟
 چنین گفتا، که ای شاه جهاندار،
 بگفتا: جان بده، دل بس که با اوست!

12

OĞLUNA ÖYÜDLƏRİ

A. "Xosrov və Şirin" dan:

مقام خویشتن در قاب و قوسین.
 نه بر تو نام من، نام خدا باد.
 که خندیدیم ما هم روزکی چند.
 بر افروزند چون انجم جلالت.
 ز راه تهمت اغیار برخیز.
 تو اسما خوان که خود معنات بخشند.
 علم در کش به علمی کان خدائیس.
 ز هی فرزانه، فرزند نظامی!

بیبن ای هفت ساله قره العین
 منت پروردم و روزی خدا داد،
 درین دور هلالی شاد می خند،
 چو پدر انجمن گردد هلالت،
 نخست از هم نشین بد بپرهیز،
 بدانتش کوش تا دنیات بخشند،
 قلم در کش به حرفی کان هوئی است،
 به ناموسی که گوید عقل نامی:

B. "Leyli və Məcnun" dan:

بالغ نظر علوم کونین.
 چون گل به چمن حواله بودی.
 چون سر باوج سرکشیدی.
 وقت هنر است و سرفرازیست.
 که به نگرند روزت از روز.
 نسل از شجر بزرگ حالی است.
 فرزندی من نداردت سود.
 فرزند خصال خویشتن باش.
 با خلق خدا ادب نگه دار.
 از ترس خدا مباش خالی.
 کز کرده نباشدت خجالت.
 از پند پدر شوی برومند.
 چون اکذب او است احسن او.
 آن علم طلب که سودمند است.
 و آیین سخنوریت بینم؛
 کین ختم شده است بر نظامی.
 می کوش به خویشتن شناسی.
 کاین معرفتی است خاطر افروز.
 آن هر دو فقیه یا طبیب است.
 علم الادیان، علم الادیان.
 اما نه طبیب آدمی کش.
 اما نه فقیه حیلت آموز.
 صاحب خبر دو عهد باشی.
 پیش همه ارجمند گردی.
 بهتر ز کلاهوزی بد.
 تا معنی آن تمام دانی.
 بیکار نمی توان نشستن.

ای چارده ساله قره العین،
 آن روز که هفت ساله بودی،
 و اکنون که بچارده رسیدی،
 غافل منشین نه وقت بازیست،
 دانش طلب و بزرگی آموز،
 نام و نسبت به خوردسالی است،
 جایی که بزرگ بایدت بود،
 چون شیر بخود سپه شکن باش،
 دولت طلبی سبب نگه دار،
 آنجا که فسانه سکالی
 آن شغل طلب ز روی حالت
 گر دل نهی ای پسر بدین پند،
 در شعر مپیچ و در فن او،
 نظم ار چه به مرتبت بلند است،
 گر چه سر و سروریت بینم،
 زین فن مطلب بلند نامی،
 در جدول این خط قیاسی
 تشریح نهاد خود در آموز،
 در ناف دو علم بوی طیب است؛
 پیغمبر گفت: علم و علمان -
 میباش طبیب عیسوی هس،
 میباش فقیه طاعت اندوز،
 صاحب طرف دو عهد باشی،
 گر هر دو شوی، بلند گردی؛
 بالا نگری به غایت خود،
 میکوش بهر ورق که خوانی،
 گفتن ز من از تو کار بستن،

دانشگاه تهران
کتابخانه مرکزی
کتابخانه دیجیتال
سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

C. "Haft peykər" dən:

که تو بیدار شو که من خفتم.
 مهر نام محمدی داری.
 بانک در زن به گوش محمودی.
 کز بلندی رسی به چرخ بلند.
 از بلندیت سر بلند شوم.
 در تو آرد نکو سرانجامی.
 خویتر زانکه یاره گوی بود.
 کافکند نام زشت بر صد کس.
 صید دیگر در اوفتد به دام.
 صد شکم شد دریده در ره حاج.
 گرد کن دامن از زبون گیران.
 نه فریبی چو زن، که مردی مرد.
 راه بین تا چگونه دشوار است.
 دیده بر راه دار چون خورشید.
 آسمان با کمان و با تیر است.
 راه سنگست و سنگ مغناطیس.
 که نماند بر این گریوه تیز.
 راه بر دل فراخ دار، نه تنگ.
 بس درشتی که در وی آسانست.
 وصل آن دلخوشی است در تعبیر.
 درع صبر از برای این روز است.
 دل ز دیگر علاقه بی غم دار.
 عهده بر من گزیدی و رستی.
 وانکه بد گوهر است ازو بگریز.
 اصل بد در خطا خطا نکنند.
 نه شنیدی که اصل با یخطی.
 ماندنش عیب، کشتنش هنر است.
 در گشائی کنی و دربندی.
 در برآرد زآب، لعل از سنگ.
 تتگ دارد زدانش آموزی.
 که شد از کاهلی سفال فروش؛
 گشت قاضی القضاات هفت اقلیم.
 جز به تعلیم علم نیست حلال.
 آدمی شاید ار فرشته شود.
 تا خوری آب زندگی به قیاس
 جان با عقل، عقل با جانست.
 عقل جان است و دانشست تن او.
 جان با عقل زنده ابد است.

ای پسر هان هان تور را گفتم،
 چون گل باغ سرمدی داری،
 چون محمد شدی ز مسعودی،
 سکه در نقش نیکنمای بند،
 تا من اینجا که شهر بند شوم،
 صحبتی جوی کز نکونامی،
 هم نشینی که نافه بوی بود،
 عیب یک هم نشست باشد بس
 از در افتادن شکاری خام،
 زر فرو بردن یکی محتاج،
 در چنین ره مخسب چون پیران،
 تا درین گاه واژگونه نورد،
 رقص مرکب مبین که رهوار است،
 گر بدین ره پری چو باز سفید،
 خاصه کابن راه راه نخجیر است،
 آهن تو گر آهنیست نفیس،
 بار چندان بدین ستور آویز،
 چون رسد تنگی بدور درنگ
 بس گره کو کلید پنهانیست،
 ای بسا خواب کو بود دلگیر،
 گر چه پیکان دل جگر سوز است،
 عهد خود با خدای محکم دار،
 چون تو عهد خدای نشکستی،
 گهر نیکرا ز عقل مریز،
 بد گهر با کسی وفا نکنند،
 اصل بد با تو چون شود معطی،
 کژدم از راه آنکه بد گهر است
 هنر آموز، کز هنرمندی
 هر که ز آموختن ندارد ننگ
 وانکه دانش نه باشدش روزی،
 ای بسا تیز طبع کاهل کوش
 وی بسا کوردل که از تعلیم،
 نیم خورد سگان صید سگال
 سگ به دانش چو راست رسته شود،
 خویشین را چو خضر باز شناس،
 آب حیوان نه آب حیوانست
 جان چراغ است و عقل روغن او
 عقل با جان عطیه احد است،

AZƏRBAYCAN HÖKMDARLARI

a) *A. Atabəy Məhəmməd*
 “Xosrov və Şirin” dən:

سخن را دارم از دولت بلندی.
 زدم بر نام شاهنشاه رقم را.
 چو ابرو با سری هم جفت و هم طاق.
 که افکند از جهان آوازه جور.
 بهر بقعه قرانساز و قرانسوز.
 خراسان گیر شد چون شاه محمود.
 که شمس الدین والدنیاش نام است.
 کند ما را سعادت، چشم بد دور.
 دو صاحب را محمد نام کردند.
 دگر ختم ممالک بر حیاتش.
 یکی ملک عجم را از ازل شاه.
 یکی دنیا به عدل آباد کرده.
 دو عالم را دو میمش حلقه در گوش.
 که عالم را یکی او را دو میم است.
 یکی میمش کمر بخشد، یکی تاج.

.....

بدین تأیید نامش تاج بخش است.
 نه خسب، شرط شاهنشاهی این است.
 چو جانش هست، نتوان گفت مرده است.
 فتاده هیبتش در روم، در شام.
 شبیخونش به خوارزم و سمرقند.
 ز عمان تا به اصفهان که خوردست؟
 میافتاد این کله از فرق این شاه.
 به آتش سوخته به گُر خود بود عود.
 در آب افتد اگر خود هست شکر.
 به زیر خاک به گُر خود بود گنج.
 خزان بادا اگر خود نوبهار است.
 حوالتگاه تأیید الهی.
 ز تیغش تا عدم مویی مسافت.
 غلط گفتم که حشو است این معانی:
 تا بالغ دولتی، هم شیر، هم مرد.
 تو را جان بخشد از درهای افلاک.
 تو تاج و تخت می بخشی به محتاج.
 تو خود هم خسروی هم پهلوانی.
 سکندر آیینه دارد تو آیین.
 سکندر زاینه، کیخسرو از جام.
 که ز در هفت کشور چار تکبیر.
 ولیعهد تو آن هم شاه بر شاه.

بفرخ فالی فیروز مندی،
 طراز آفرین بستم قلم را،
 سر سرخیل شاهنشاه آفاق،
 ملک اعظم اتابک داور جور،
 جهان کرد آفتاب عالم افروز،
 ابوجعفر محمد کز سر جود
 دلیل آنک آفتاب خاص و عام است،
 جهان چون شمس کانجم را دهد نور،
 در آن بخشش که رحمت یاد کردند،
 یکی ختم نبوت گشته ذاتش،
 یکی برج عرب را تا ابد ماه،
 یکی دین را ز ظلم آزاد کرده،
 زهی نامی که کرد از چشمه نوش،
 ز رشک نام او عالم دو نیم است
 به ترکان قلم بی حکم تاراج،

.....

به نور تاج بخشی چون درخش است،
 نه شد غافل ز خصم، آگاهی این است؛
 دو عالم را به دین یک جا سپرده است،
 فکنده در عراق او باده در جام،
 شکارستانش آبخاز است و دربند،
 ز گنجه فتح خوزستان که کرده است؟
 مبراد این فروغ از روی این ماه،
 هر آن چیزی که او را نیست مقصود،
 هر آن کس کز جهان با او زند سر،
 هر آن شخصی که او را هست از او رنج،
 هر آن خاطر که او را زان غبار است،
 زهی دارنده ی اورنگ شاهی،
 پناه سلطنت، پشت خلافت،
 فریدون دوم، جمشید ثانی،
 فریدون بود طفل گاو پرورد،
 شده جمشید را جان مار ضحاک،
 گر ایشان داشتندی تخت با تاج،
 کند هر پهلوی خسرو نشانی،
 سلیمان را نگین بود و تو را دین،
 ندیدند آن چه تو دیدی از ایام،
 اتابک ایلدگر شاه جهانگیر،
 تویی شاه ولیعهدش بدین گاه،

b) Atabəy Qızıl Arslan "Xosrov və Şirin" dən:

به تعجیلیم درودی داد و بنشست.
به سی فرسنگ آمد موکب شاه.
کلید خویش را بگذار و در بند.
همت شحنه، همت تعویذ راه است.*

که چشمه بر لب دریا گذر کرد.
چو شمع افروخت بر پروانه خویش.
بیار آن زاهد رو تازه را نیز.
ز دریا برد گوهر را غواص.
عطارد را به برج ماه بردند.*

تهاده تاج دولت بر سر تخت.
ز حوضکهای می پر کرده کشتی.
به آهنگی دیگر بر بسته رودی.
نوازش متفق در جان نوازی.
زده بر زخم های چنگ نالان.
شهنشه خورد می بدخواه شد مست.*

فزودش شادبی بر شادکامی.
نه زان پشیمی که زاهد در کله داشت.
مدارای مرا پی بر گرفتند.
به سجده مطربان را کرد خرسند.
نظامی را شوم، نه رود یا جام.
همه گفتار او یکسر سرود است.
که آب زندگی از خضر یابم.*

در آی ای طاق با هر دانشی جفت.
چو ذره کو در آید نزد خورشید.
سرو گردن فکنده هر دو در پیش.
چو دیدم آسمان برخاست از جای.
به موری چون سلیمان کرد بازی.
دو عالم را در اغوشی گرفتم.*

چو گفت اقبال او بنشین، نشستم.
ز شیرینی دهن پر نوش می کرد.
حدیث از خسرو و شیرین برآمد.
ز تحسین حلقه در گوشم نهاد.
حدیث خسرو و شیرین حکایت.
در این صنعت سخن را داد دادی.
بدین تاریخ ما را زنده کرد.*

.....
که بودش برقع شیرین عماری.
چو دندانن مزد شد با زلف و خالش.
معاشی فرض شد چون شیر مادر.
جهان را هم ملک هم پهلوان بود.
چه دادت دست مزد از گوهر و گنج؟
دو پاره ده نوشت از ملک خلاصت.
مثال ده فرستادند یا نه؟

که ناگه بپکی آمد نامه در دست،
که سی روزه سفر کن، ز آنکه از راه
تو را خواهد که ببند روزگی چند،
مثالم داد کین توقیع شاه است،*
*

درون شد قاصد و شه را خبر کرد،
شه از طرف جواهر خانه خویش،
به شمس الدین محمد گفت برخیز،
برون آمد ز درگه حاجب خاص،
مرا در بزمگاه شاه بردند،*
*

سر تاج قزل شه از سر تخت،
بهشتی بزمش از بزم بهشتی،
همی گفتی مغنی هم سرودی،
نواها مختلف در پرده سازی،
غزل های نظامی را غزالان،
گرفته ساقیانش باده در دست،*
*

چو دادندش خبر کامد نظامی،
شکوه زهد من بر من نگه داشت،
بفرمود از میان می برگرفتند،
بخدمت ساقیانرا داشت در بند،
اشارات کرد کابین یک روز تا شام،
نوی نظم او خوشتر ز رود است،
چو خضر آمد ز باده سر بتابم،*
*

پس آنکه حاجب خاص آمد و گفت،
درون رفتم تن لرزنده چون بید،
سری خود هم چنان بر گردن خویش،
بدان تا بوسم او را چون زمین پای،
گرفتم در کنار دلنوازی،
من از تمکین او جوشی گرفتم،*
*

قایم خدمتش را نقش بستم،
حدیثم را چو خسرو گوش می کرد،
حکایت چون به شیرینی در آمد،
شهنشه دست بر دوشم نهاد،
شکر می ریخت می کرد از عنایت،
که گوهر بند بنیادی نهادی،
گزارش های بی اندازه کردی،*
.....

عروسی را بدان شیرین سواری،
چو بر دندانن ما کردی حلالش،
تو را هم بر من و هم بر برادر،
برادر کو شهنشاه جهان بود،
بدین نامه که بردی سالها رنج،
شنیدم قرعه ای زد بر خلاصت،
چه گویی کین دهن داند یا نه؟

.....
 پذیرفت آنچه فرمودی ز پیشم.
 دعای خسروان آمد بهانه.
 فسون شکر و شیرین چه خوانم.
 مرا نه جمله عالم را زیان کرد.
 همان شهزادگان کشور آرای؛
 دیگر باره شود بازار من تیز.
 چو صبح از تازه رویی باز خندید:
 خود از شهزادگان دیگر گشاید.
 به اخلاصی که بد از من بدو راه.
 ده حمدانیان را خاص من کرد.
 به توفیق قزل شاهی مسلسل.
 ....
 وز او باز آمدم با بخت محمود.
 چنان باز آمدم کاحمد ز معراج!

.....
 بلی شاه سعید از ملک خویشم،
 مرا مقصود زین شیرین فسانه،
 چو شکر خسرو آمد در زبانم،
 چو بحر عمر او کشتی روان کرد،
 ولی چون هست شاهی چون تو بر جای،
 از آن پذیرفتهای رغبت انگیز،
 چو شاه گنج بخت این نکته بشنید،
 یکی ده زان دو ده را داد باید،
 پذیرفت آن ثنا و حمد را شاه،
 چه خو با حمد و با اخلاص من کرد،
 به مملوکی خطی دادم مسلج،
 ....
 شدم نزدیک شه با بخت مسعود،
 چنان رفتم که سوی کعبه محتاج،

c) *Şirvanşah Mənuçəhr Axsitan*
 "Leyli və Məcnun" dan:

هیچ است و نه، بلکه هیچ هم نیست،
 هر جا که قدم نهی فرایش،
 تا کار به نه قدم بر آید،
 مفرست پیام داد جویان،
 در قول چنان کن استواری،
 کسرا به خود از رخ گشوده،
 بر عهد کس اعتماد منمای،
 م شمار عدوی خویش را خرد،
 بر گوش کسی میفکن این راز،
 آن را که زنی ز بیخ برکن،
 از هر چه طلب کنی شب و روز،
 با آنکه حلال توست باده،
 گر چه به صبوح باد پیوست،
 چندانش مخور که مستی آرد،
 آن روز که خوشتری در آن روز،
 و آن شب که شوی به طبع خرم،
 در مجلس می گشاده کن روی،
 بنمای به خاطر و عام شیرینی،
 در هر چه عمارت خرابست،
 در کشتن آن که با زبونی است،
 زین جمله فسانها که گویم،
 ورنه دل تو جهان خداوند،
 یک شاه نه، صد هزار شاه!
 خورشید یکم به بی نظیری.
 خاقان کبیر ابوالمظفر.
 کیخسرو ثانی آخستان شاه.
 بی خاتم تو مباد شاهی.
 ای ملک دو عالم از تو آباد.
 پاکی و بزرگیت مهیا!
 بیرون بری از سپهر تارک.

شاهها، ملکا، جهان پناها!
 جمشید دوم به تخت گیری،
 شیروانشه کیقباد پیکر،
 نی شیروانشاه، بل جهانشاه،
 ای ختم قران پادشاهی،
 ای مفرخ نسل آدمیزاد،
 ای چشمه ی خوش میان دریا،
 روزی که به طالع مبارک،
 مشغول شوی به شادمانی،
 از بکری این عروس فکری،
 آن باد که در پسند کوشی،
 در کردن این چنین تقضل،
 گر چه دل پاک و بخت پیروز،
 زین ناصح نصرت الهی،
 بنگر که جهان چو سر فشانده است،
 بر کام جهان جهان ببرداز،
 بیدار شهی بکار دانی،
 داد و دهدت گران نه آرد،
 کاری که صلاح دولت تست،
 از هر چند شکو هنر به رنج است،
 مویی میسند ناروانی،
 ملکی که سزای رایت توست،
 وان کان تو نیست حد اقصاش،
 در گردن هیچ نیکخواهی،
 دشمن که به عذر شد زبانش،
 قاهر شو و بردبار می باش،
 بازوی تو گر چه هست کاری،
 رای تو اگر چه هست هشیار،
 با هیچ دو دل مشو سوی حرب،
 از صحبت آن کس پرهیز،

آن کس که درون او دورنگیست.
باز آمدن قدم بیندیش.
گر ده نه کنی بخرج شاید.
الا به زبان راست گویان.
کایمن شود از تو زینهار ی.
گستاخ مکن نیاز موده.
تا در دل خود نیابی اش جای.
خار از ره خود چنین توان برد.
کآزرده شوی ز گفتنش باز.
وانرا که تو برکشی میفکن.
بیش از همه نیکنامی اندوز.
پهلوی کن از آن حرامزاده.
باده تو خوری عدو شود مست.
کالایش بت پرستی آرد.
بر چشم بدان سپند می سوز.
بادی ز دعا به خود فرو دم.
تا گرم شود نشاط آن کوی.
تا کس نزند دم از دلیری.
بشتاب که مصلحت شتاب است.
تعجیل مکن اگر چه خونست.
با تو به سخن بهانه جویم.
محتاج نشد به این چنین پند.

وین نامه نغز را بخوانی.
که گنج بری و گاه بگری.
ز احسنت خودت پرند پوشی.
از تو کرم و ز من توکل.
هستند تو را نصیحت آموز؛
باشنو دو سه حرف صبحگاهی:
وز چند ملوک باز مانده است.
کان بین که تو مانی از جهان باز.
بیدار ترک شو ار توانی.
گر بیش کنی زیان ندارد.
در جستن آن عنان مکن سست.
بگذارش اگر چه کان گنج است.
در رونق کار پادشاهی.
خود در حرم ولایت توست.
پندار که آن توست خوش باش.
شمشیر مزین بهر گناهی.
ایمن مشو و ز در برانش.
می میخور و هوشیار می باش.
از عون خدای خواه یاری.
رای دگران ز دست مگذار.
تا سکه درست خیزد از ضرب.
کو باشد گاه نرم، گاه تیز.

d) *Nüsrətəddin Əbu-Bəkr*
"İskəndərnəmə" dən:

.....
بر اعدای خود چون فلک چیره دست.
بد اندیش کم مهر او بیش کین.
.....
کلید آهنین، گنج زرین بود.
کلید از زر و گنج از آهن کند.
چو سرچشمه نیل پنهان گزار.
.....
که از مادر این صبح صادق دمید.
.....
همه مردمند او همه آدمیست.
کاز آن مردمی نیست بر وی سپاس.
.....
به خلق چنین خلق را بنده کرد.
به آبادی افتاد از این آفتاب.
به ابر چنین تازه شد چون بهشت.
.....
که هم ملک داری، هم آب حیات.
چو خضر از ره افتادگان رهنمای.
.....

.....
جهان پهلوان نصرت الدین که هست،
مخالف پس اندیش و او پیش بین،
.....
شهانرا ز رسمی که آیین بود،
جز او کاهنین تیغ روشن کند،
چو آب فرات آشکارا نواز،
.....
صلاح جهان آن شب آمد پدید،
.....
اگر دیگران کاصلشان آدمیست،
ندانم کس از مردمی رو شناس،
.....
چو عیسی بسی مرده را زنده کرد،
جهان بود چون کان گوهر خراب،
زمین دوزخی بود بی کار و کشت،
.....
زهی خضر و اسکندر کائنات،
چو اسکندری شاه کشور گشای،
.....

فلک پایگه، مشتری پیکرا.
 سکندر که بنشست بر تخت او؟
 تویی کوکبه دار آن خسروان.
 مبادا که اندر جهان دل نهی.
 زمین گرچه فرخ به آرام تست.
 که با مهربانان نسازد سپهر.
 ز نامهربانی چه آورد پیش.
 بدان تختگیران چه بازی نمود.
 بدان جامداران چه بیداد کرد.
 ولایت ستان سکندر تویی.
 چنان به که به بینی از هر دو شاه.
 ره آورد فردا بجا آوری.
 سریر پدر را شدی یادگار.
 تو با تاجی از تاجداران شدند.
 نه گل در چمن ماند خواهد نه سرو.
 تو سرسبز باشی درین گلستان.
 رساند از زمین به چرخ بلند؛
 در باغ را بسته نگذاشتی.
 مبنداد بر تو در خرمی.
 تویی مانده باقی که باقی بمان.

شها، شهریارا، جهان داورا،
 کجا بزم کیخسرو و بخت او،
 چون آن کوکب از برج خود شد روان،
 جهانداریت هست فرماندهی،
 جهان گرچه در سکه نام تست،
 منه دل بر این دلفریبان بمهر،
 جهان بین که با مهربانان خویش،
 به تختی که نیرنگ سازی نمود،
 به جامی که بد مست را شاد کرد،
 چو کیخسرو هفت کشور تویی،
 در آیین و جام آن هر دو شاه،
 بهر شغل کامروز رأی آوری،
 تویی تاج بخش سران، تاجدار،
 تو شادی کن از شاد خواران شدند،
 در این باغ رنگین چو پر تزرور،
 اگر شد سهی سرو شاه آخستان،
 گر او داشت از نعمت بهرمند،
 تو زان بهتر و برترم داشتی،
 فلک تا بود نقش بند زمی،
 مرا از کریمان صاحب زمان،

14

GƏNCƏ ZƏLZƏLƏSİ

“İşkəndərnamə”dən:

XII yüzilin ortasında Azərbaycanda vüqu bulan böyük bir zəlzələ əsnasında Gəncənin xarab olduğu tarixi qaynaqlarda yazılıdır. Bu hadisə əsnasında şəhərdə 300.000 insan tələf olmuşdur.

Yurduna aid bütün böyük olayları gözdən qaçırmayan şair bu faciəyi dəxi aşağıya köçürdüyümüz canlı beytləriylə təsbit etmişdir.

چو ماند این یکی رشته گوهر بجای،
 به اقبال این گوهر گوهری،
 به کم مدت آن مرز ویران بوم،
 در آن رخته منگر که آن پیچ و تاب،
 نگر تا بدین شاه گردون سریر،
 گلین بازویش را زبس برگ و ساز،
 بر آراست ویرانه ای را به گنج،
 ز هر گنجی انگیخت صد گونه باغ
 چو زبایدی آن ملک را نور داد
 شد آن شهرها در زمین ناپدید.
 که گرد از گریبان گردون گذشت.
 معلق زن از بازی روزگار.

از آن زلزله کاسمان را درید،
 چنان لرزه افتاد بر کوه و دشت،
 زمین گشته چون آسمان بی قرار،
 برآمد یکی صدمه از نفخ صور،
 فلک را سلسل ز هم برگسست،
 در اعضای خاک آب را بسته کرد،
 رخ یوسفانرا بر آمود میل،
 نمانده یکی دیده در جای خویش،
 زمین را چنان در هم افشرد سخت،
 نه یک رشته را مهره بر کار ماند،
 ز بس گنج کانروز بر باد رفت،
 ز چندان زن و مرد برنا و پیر،

دگر ره شد آن رشته گوهر گرای.
از آن دائره دور شد داوری.
به فر وی آبادتر شد ز روم.
شد از مملکت دور اکنون خراب.
دگر باره چون شد عمارت پذیر.
به دیوار زرین بدل کرد باز.
به تعمیری از مملکت برد رنج.
برافروخت بر خانه ای صد چراغ.
خرابی ز درگاه او دور باد.

که ماهی شد از کوهه گاو دور.
زمین را مفصل به هم در شکست.
ز بس کوفتن کوه را خسته کرد.
در مصریانرا بر اندود نیل.
جهان در جهان سر مه ز اندازه بیش.
کاز افسردگی کوه شد لخت لخت.
نه مهره در هیچ دیوار ماند.
شب شنبه را گنجه از یاد رفت.
برون نامد آوازه ای جز فقیر.

15

TÜRLÜ PARÇALAR*

(* Mündəricatda “Müxtəlif parçalar” kimi gedib – red.)

A. “Məlikül-Mülük” qəsidəsi

ز حضيض خاک تيره به اگر هوا نگیرم،
چه سخن بود که گفتیم به سخن سر آدمم من،
به عیار این جهانی درمی نیم ولیکن،
ملکا و پادشاهان! روشی کرامتم کن،
حرم تو آمد این دل، ز حسد نگاه دارش،
ادبم مکن که خردم، خللم مبین که خاکم،
همه ممکن الوجودی رقم هلاک گیرد،
به طفیل طاعت تو تن خویش زنده دارم،
اگر از نظامی آمد گنهی عفو گردان،
تو رسانده ای ز اول به سعادت وجودم،
ز می و زمان گرفته به مثال آسمانی.
قلم جهان نوردم، علم جهان ستانی.
بر حشمت گذشته ز قبای گور خانی.
جسد حیات بخشم نفس مسیح ثانی.
نزده کسی بجز من در صاحب القرانی
ادبم طلایه دارد به یناق پاسبانی.
هنر از من آشکارا چو طراوت از جوانی.
نکتم به ذوقها در چو شراب ارغوانی.
نکنم به خطبه لحنی، چو کنم، بود آغانی.
دغل عصاره من چه نباتی و چه کانی.
همه طرز های ساده کهنیست باستانی.
بخرم هزار جان را به غلوطه نهانی.
ز مطالعات نظم غلط افتد ابن هانی.
دُرْم و چو دُر ندارم بَرَص سپیدرانی.
چه عجب حدیث شیرین ز چنین رطب لسانی.
کرم الکتاب خمسه زده مهر جاودانی.
بُیْرْم زبان موبد ز نشید ز ند خوانی.
چه شکوفه ریاحین ز هوای مهرگانی.

ملک الملوک فضلیم به فضیلت معانی،
نفس بلند صوتم، جرس بلند صیتی،
سر همتم رسیده به کلاه کیقبادی،
رصد جهان فروزم فلکم محیط چارم،
به ولایت سخن در که مؤیدالکلامم،
خردم بزک فرستد به وثاق خیل تاشی،
سخن از من آفریده چو قنوت از مروت،
غزلم به سمعها در، چو سماغ ارغنونی،
نزنم به خیره طیلی، چو زخم بود عروسی،
سقط خلاصه ی من چه طبیعی و چه عقلی،
به قیاس شیوه من که نتیجه نو آمد
بیرم هزار دل را به بدیهه و معما،
به مکاتبات فضلیم شرف آرد این مقله،
مهم و چو مه نگیرم کلف سیاه رویی،
بلسان مصر خواهی، به لسان من نظر کن!
به در ضمیر من بر، که حریم غیبی آمد،
چو قوارغ زبوری به فصاحت اندر آرم،
به اجازت دل من دل خلق باز خندد،
اگر این نشاط گه را نعمات من نباشد،
متفاخرم بدین فن به جهان چون نباشد،
نفس محیط موجم که به مد و جزر ماند،
چو صدف حلالخوارم، چو گهر حلالزاده،
ولدالزناست حاسد، منم آنکه اختر من،
سخن نظامی ارچه فرس سبک عنانست،
پس از این همین مناقب، خجلم خجل، پشیمان،
سر این خزینه بر نه، در این خریطه بگشای،
شبهی نه در خزینه، چه کنم گهر فروشی،
لگدی که می خورم من ز حلالخواری خود،

¹ Belesan-i Misr hahi, be lisan-i mən nəzər kon

که ز لنگری برآیم نرسم به بادبانی.
همه هرزه می درایم چو درای کاروانی.
درم چهار دانگم، به عیار آن جهانی.
که بدان روش بگردم ز بدی و بدگمانی.
که فرشته با شیاطین نکند هم آشیانی.
ببر از نهاد طبعم دو دلی و ده زبانی.
تو که واجب الوجودی ابدالابد بمانی.
چو نباشد این سعادت چه من و چه زندگانی.
که کس ایمنی ندارد ز قضای آسمانی.
چو نفس به آخر آمد، به شهادتش رسائی.

که زند در مغنی که خورد می مغانی.
نکتی بدین لطیفی، سخنی بدین روانی.
کند از شد آمد خود رستی و نردبانی.
ز حرامزاده دو شب و روز در زیانی.
ولدالزنا کش آمد چو ستاره بمانی.
چو گران رکاب غم شد چه کند سبک عنانی.
که ثنای خویش گفتن بود از تهی میانی.
که برند بقعه بقعه فضلا بار مغانی.
گهری نه در خریطه، چه کنم صدف دهانی.
نخورد قفای ناکس ز قضیب خیزرانی.

B. İki qəzal

چگر پر درد، دل پر خونم ای دوست!
تو لیلی شو که من مجنونم ای دوست!
از این فریاد روز افزونم ای دوست!
مگر من زان میان بیرونم ای دوست؟
از این افتاده تر، کاکونم ای دوست؟
نگیرد تو تو هیچ افسونم ای دوست!
*

مرا پرسى که چونى، چونم ای دوست،
حدیث عاشقی بر من روا کن،
به فریادم ز تو، هر روز فریاد!
شنیدم عاشقان را می نوازی،
نگفتی گر بیافتی گیرم دست؟
غزل های نظامی بر تو خوانم،
*

که همه شب رخ چون کاهم از او پر خونست.
کمترین خوشه او سنبله گردون است.
کز بهشت رخ او چشم رهی بیرون است.
وین غم او را به یکی جو که نظامی چونست؟

چو محو محنت من زان رخ گندم گونست،
دانه گندم او سنبل تر دارد بار،
من نخوردم بر از او، جدم از او گندم خورد،
من چو گندم شده ام از غم او دل به دو نیم،

C. "Xərabət"

میزدم ناله و فریاد کس از من نشنود.
که چو من هیچکسم، هیچ کسم در نگشود.
رندی از غرغه برون کرد سر و رخ بنمود.
بی محل آمدنت بر در ما بهر چه بود؟
کان درین وقت کسی بهر کسی در نگشود.
که تو دیر آبی و اند صف پیش ایستی زود.
شاهد و شمع و شراب و شکر و نای و سرود.
مؤمن و صائبی و گبر و نصاری و یهود.
خاک پای همه شو تا که بیابی مقصود.¹

دوش رفتم به خرابات مرا راه نبود،
یا نبد هیچ کس از باده فروشان بیدار،
پاسی از شب بگذشت، بیشترک یا کمتر،
گفت: خیر است، درین وقت کرا می خواهی،
گفتمش در بگشا، گفت برو هرزه مگوی،
این نه مسجد که بهر لحظه درش بگشایند،
این خرابات مغان است، درو رندانند،
هر چه در جمله آفاق در آنجا حاضر،
گر تو خواهی که دم از صحبت اینان بزنی،

¹ Pakistan şairi Məhəmməd İqbalın Nizaminin bu parçasına yazdığı "Xərabəti Firənk" adlı bənzətmə:

شوخ گماری رندی دلم از دست ربود،
صحبت دخترک ز هره وش و نای و سرود.
آنچه مضموم شمارند نمایم محمود.
چشمه داشت ترازوی نصارا و یهود.
زشت خوب است اگر تاب و توان تو فزود.
هر که اند گرو صدق و صفا بود نبود.
پیر ما گفت مس از سیم بیاید آندود.
به کسی باز مگو تا که بیابی مقصود!...

دوش رفتم به تماشای خرابات فرنگ،
گفت این نیست کلیسا که بیابی در وی
این خرابات فرنگ است، ز تأثیر میش،
سبک و بدرا به ترازوی دگر سنجیدیم،
خوب زشت است اگر پنجه گیرات شکست،
تو اگر در نگرى جز بریا نیست حیات،
دعوی صدق و صفا پرده ناموس و ریاست
فاش گفتم به تو اسرار نهانخانه زیست،

D. Bir rübai

وین بخت گرانخواہم بیدار شود روزی.
دلبر نہ چنین ماند، دلدار شود روزی.

این دولت سرمستم ہشیار شود روزی،
ہم باز شود این در، ہم روز شود این شب،

**Qeyd:* M.Ə.Rəsulzadə “Nizamidən mətnlər” bölümündə olan 15-ndən 7-sini özü orijinaldan tərcümə edib: 1.Allah haqqında.2. Söz.3.Sözçü.4.İnsanlığın dəyəri. 5. İxtiyar qadın və Sultan Səncər. 8 .Qıpçaq qadınları. 10. Xosrov ilə Fərhad M.Ə.Rəsulzadə qalan 8 mətni isə orijinalda oxuculara təqdim etməyi vacib sayıb.

İNDEKS

1

ŞƏXS ADLARI

A

Abbasqulu ağa (Bakıxanov), 461
 Abidi, 455
 Adəm baba, 219
 Adıgözəl Əskər, 420
 Afaq (Apaq - Nizaminin qarısı), 152
 Aftandil, 184
 Ağa Mirək (Nəqqaş), 119, 253, 456
 Ağa Hadi Xairi, 192
 Ağsonqur, 164, 171, 254
 Alçiçək (Şirvan prinsesi), 133
 Alp-Arslan, 161
 Ameto, 207
 Amiri Şeyxi, 245, 400-401
 Amiri, 245, 400-401
 Ahi, 453
 Axsitan (Şirvanşah), 105, 119, 129, 130, 132,
 134, 164, 165, 171, 172, 174, 243, 278, 283,
 299, 300, 303, 342, 372, 387, 410
 Axundzadə Mirzə Fətəli, 117
 Axundzadə Mirzə Məhəmməd, 140, 421
 Arximed, 153, 314, 393
 Arif Ərdəbilli, 119
 Arif Məmməd, 461
 Asəf (Nəvvab), 452
 Atabəy Əbu Bəkr 166, 169, 171
 Atabəy Məhəmməd 105, 162-163, 170, 174, 227,
 285, 479
 Ayxan, 284
 Azər (*bax*: Lutf-Əli bəy), 460
 Azəri İbrahim Çələbi, 452

B

Babakuhi, 121
 Banarlı Nihat Sami, 454, 461
 Barbəd, 147, 234, 239-240

Barbye de Meynard, 205
 Barthold V., 112, 140, 319, 419, 463
 Baxer Vilhelm, 203
 Baykara Hüseyn, 119, 125-128, 452
 Baysonqur, 120
 Bazarov M., 318
 Behişt, 454
 Behzad Kəmaləddin, 119, 126
 Berezin İ., 461
 Bertels E.Y., 124, 149-150, 209-212, 334, 419, 461
 Beyləqani Mücir, 122, 130, 157, 339
 Bəhmənyar Əbül-Həsən, 118
 Bəhram Çubin, 231-232
 Bəhram Gur, 207-208, 254-255, 259, 371
 Bəhram şah Fəxrəddin, 387
 Bəlixa, 293
 Bəyani, 453
 Bilqeyis (Balqız), 307
 Binyon Lawrence, 459
 Biruni, 117
 Bişkin (Atabəy Nüsrətəddin), 165, 169-170
 Bland N., 458
 Blochet E., 462
 Bokkaçço, 207-208
 Brockelmann C., 463
 Brown E., 205, 459

C

Cahanşah (Qaraqoyunlu), 118, 174
 Cahiz, 227
 Cap W. Clarke, 462
 Cəbrail, 307
 Cəfər Təbrizi, 120, 457
 Cəlaləddin Rumi (Mövlana), 121, 191, 218
 Cəlali, 453-454. Cəlili (*bu səhifədəki Cəlallilər
 hər Cəlili oxunacaqdır*)

Cəmaləddin-i İsfahani, 186
Cəmşid, 282
Charmoy F.B., 458
Cordano Bruno, 336
Cövhəri, 132

Ç

Çaxruxadze, 185
Çaykin A., 459
Çinli Türk Çin Xaqanı, 323

D

Dadaşov S. A., 119, 461
Daniş Hüseyin, 181, 199-200
Danişmənd İsmail Hami, 463
Dara (Darab) - Sasani Padişahı, 191, 262, 281,
290, 370, 376-378
Darab Gholam Hosein, 457, 459
Darmsteter M.İ., 132, 462
David, 134
Derxeto, 298
Dəhləvi Əmir Xosrov, 130, 184, 187-189, 196-
200, 451-455
Dəstgirdi Vəhid, 145, 151-152, 169-170, 181,
190-191, 419-420, 431-434, 460,
Dill Ch., 318, 463
Dimitri (Gürcü kralı), 133
Dövlətşah (Səmərqəndli), 120, 146, 154, 156,
170, 187, 205, 418
Duda Herbert, 452, 459
Duvali, 290, 294-295, 297, 303, 309

E

Eldəniz (Eldəgiz), 118, 130, 163-164, 169, 387
Elxan Tarus, 151
Elxanlılar, 119-122, 127, 133
Engelberto Kemfero, 119
Erdman F., 294, 458
Ethe Dr. Hermann, 204, 463

Ə

Əbdül Qədir (Marağalı), 51
Əbdül-Əziz Şeybani, 456
Əbdül-Rəşid Bakuyi 118
Əbdülhəmid, 125
Əbdürrəhim Talıbzadə 123
Əbdürrəhman Cami 196, 455
Əbu Abbasi Nəhavəndi, 148
Əbu Əli Miskəveyh, 227
Əbu Əli Sina (İbn Sina), 113
Əbu Məhəmməd (Nizaminin künyəsi), 145
Əbu Mənsur Səalibi, 227
Əbu Nəvas, 197
Əbu Səid, 119, 122

Əbu Zəkəriyyə, 117
Əbubəkr Nüsrətəddin, 164, 166, 168
Əbül Həsən Bəhmənyar 118
Əbül Üla Məərri, 117
Əbül-Müzəffər, 164
Əbül-Qasim (peyğəmbərin künyəsi), 145
Əbül-Üla Gəncəvi, 122, 129-130, 339
Əbülqasim Firdovsi, 96, 113, 124, 155, 179, 183,
189-191, 200-208, 233, 262, 271-275, 283,
327-328, 334, 339, 347-348, 384, 388
Ədhəm Xəlil, 168, 461
Əfrasiyab, 272, 377
Əfridun, 282
Əhməd Cəlayir, 120
Əhməd ibn Məhəmməd Təbrizi, 122
Əhməd Musa 119
Əhmədi, 454-455
Əhrimən, 277, 362
Əkbər (Böyük), 122
Əlaəddin Körp-Arslan 164, 171, 254, 387
Əli (Həzrət), 148
Əlişir Nəvai, 105, 113, 119, 125, 128, 184, 193,
196-198, 452-455, 463
Əmir Bədrəddin 120
Əmir Dövlətyar 119
Əmir Əhmədi, 132
Əmir Teymur, 118, 277
Əmir Xosrov Dəhləvi 130, 184, 187, 200, 451-455
Ənuşirəvan, 224, 299, 322, 377, 443
Ənvəri, 130
Ərdəbilli Arif, 119, 509
Ərəstu (Aristotel), 321, 375, 377-378
Əsirəddin Əxsikəti 131
Əsli, 316
Əssar Təbrizi 56, 509
Əşrəf Maraği, 451-452, 455
Əşrəfi, 453
Ətai, 197
Əxi Fərəci Zəncani, 148
Əxi Fərruxi Reyhani, 148
Əzra, 250

F

Fateh Sultan Məhəmməd 118
Fazil (Osm. şairi), 286
Feyzi, 455
Fəğani, 455
Fəhim Əfəndi, 461
Fələki (Şirvani), 96, 118, 122, 129, 130, 171
Fərhad, 119, 194, 200, 209, 211, 237-238, 330, 337,
341, 411, 449-452
Fərhad Mirzə, 420
Fəridəddin (Şirvani), 184
Fərrux Şirvani, 132

Fəxrəddin Bəhram şah Mənküçək, 161
 Fəxrəddin Mübarəkşah 287
 Fəxrəddin Qorqani, 211
 Fəzlullah Nəimi 121
 Filəqus (Filipp), 274
 Firəngis, 377
 Firidun bəy Kəçərli, 461
 Fitnə, 314-315
 Frahn, 133
 Füzuli, 104-105, 122, 128, 132, 184, 196-197,
 208, 395-396, 399-403, 407-416, 454, 461,
 465

G

Gəncosman T., 452
 Grousset Rene, 119, 126

H

Hacı Əli (Təbrizi), 121
 Hacı Kalfa, 460
 Hacı Zeynalabdin, 123
 Hacıbəyli Üzeyir, 243, 395, 453
 Hafız, 125, 187, 205, 460
 Hakiki, 118
 Hammer Yosef, 208
 Hart 112
 Harun-əl-Rəşid, 197
 Haşimi Kirmani, 451
 Hatifi (Mövlana Abdullah), 452
 Hein Dr. Th., 458
 Henrich Heine, 210
 Heydər, 120
 Həbibbi 122
 Həmdullah Qəzvini 132
 Həqiri, 455
 Həsəni Gəlusuz Zülali, 451
 Həsəni Səbbah, 275
 Hidayət, 454
 Hilali, 452
 Hilali Cığatayi, 189
 Hindi (Reydən), 295
 Hoffman, 210
 Homer 212
 Horn Paul, 204, 459, 462
 Hörmüzd, 272
 Höte (Gothe), 119, 138, 202-203, 212, 226, 358
 Hüqo V., 130
 Hüseyni Sərai, 455
 Hüseynov Heydər, 461
 Hüseynov M.A., 119

X

Xacə Həsən (Nizaminin dayısı), 146
 Xacə Qiyasəddin, 120

Xacu Kirmani, 184
 Xalid Ə., 8
 Xaqani 122, 125, 129-134, 155, 157, 164, 171, 186,
 189, 278, 291, 300, 303-304, 339, 460
 Xəlifə, 454
 Xətai (Şah İsmayıl), 128
 Xətibi Təbrizi 117
 Xızır, 158, 355
 Xisali, 453
 Xosrov ("Xosrov və Şirin"), 03, 152, 57, 161, 170,
 174, 185, 200, 206, 09-212, 227, 240, 272-
 273, 345-346, 382, 410-412, 452-457, 460
 Xosrov Dəhləvi 130, 184, 187, 196, 200, 451,
 452, 453, 455
 Xosrov Pərviz, 227, 233, 271-272, 453

İ

İbn əl-Əsir 132
 İbn Həyqəl 132
 İbn Sina, 113, 114
 İbni Bəttutə 148, 149, 151, 461
 İbni Salam, 246, 249, 251
 İbni Xəldun 112
 İbni Zəfər, 208
 İbrahim Ədhəm, 451, 453, 461
 İmadəddin Fəqih, 453
 İnkörökva R., 184
 İnnabi Təkləvi, 451, 453
 İsa, 180, 226, 238, 340
 İskəndər, 104-105, 195, 206, 21, 216, 262-265, 281,
 283, 290-300, 304, 308, 312-314, 317, 335, 342,
 362, 365-379, 383, 388, 391-392, 428, 444,
 448
 İskəndər Münşi, 419
 İsmayıl, 128
 İsmət, 205
 İzzəddin Məsud 165, 169

J

Jacob Georg, 202, 459, 462

K

Kaqaqatvatsi, 299
 Kaşğarlı Mahmud 287, 323
 Keyxosrov, 272
 Kəmaləddin Behzad 119, 126
 Kəmaləddin İsfahani, 186
 Kəmaləddin Naxçıvani 132
 Kəmalı (müsəvvir), 120
 Kərəm, 316
 Kəsra, 240, 273
 Kixodze Geronti, 184
 Klarke H.W., 458, 462
 Kokelidze, 134

Kolats, 210
Kopernik 336
Köprülü M.F., 127, 200, 329, 396, 412, 454, 461
Kösəri, 453, 472
Kırmıski A., 140, 208, 461

Q

Qara Xəlil, 268, 461
Qaraxan, 284
Qarınca, 323, 427
Qaruni
Qasım Əli
Qasım Ənvar 122
Qasimi
Qasimi Əsiri
Qazan xan 127
Qazi Beyzavi 132
Qeys
Qətran Təbrizli
Qəzali
Qəznəli Sultan Mahmud 124
Qəzvinli Zəkəriyyə 186
Qınaz
Qıntal
Qızıl Arslan 105, 130-0131, 146, 156, 159, 163,
165, 169-170, 173-174, 275, 387, 419
Qivami Mütərrizi 130, 146, 339
Qubad (İstəxli), 295
Qurxan (Bəhram Gur), 425
Qurxan (Xütəndən), 295
Qütb, 453

L

Lamii, 455
Lenin, 367
Leyli, 153, 211, 215, 244-256, 312, 399-409, 414
Ləvənd A.S., 461
Lichtenberg, 462
Lütfəli bəy Azər, 154, 460

M

Mahmud Şəbüstəri 121
Marağalı Əbdülqadir 118
Məhəmməd Əlixan Tərbiyət 200
Məhəmməd Mənuçehr 129
Məhəmməd Övfü 154, 186, 460
Məhəmməd Pəhlivan 130
Məhin Banu 228, 393
Məhsəti Gəncəvi 132
Məlikşah 129
Mənuçehr 105, 129, 132, 299
Mani, 341
Mahmud (Qəznəvi), 124, 132, 171, 283, 322
Mahmud (nəqqaş), 456

Marr Y.N., 289, 462
Martin F.R., 458, 463
Məsud I, 168
Məsud II, 168
Məsudi, 298, 300, 335
Məcnun, 153, 211, 215, 244-256, 312, 399-409, 414
Məlik şah (Səlcuqlu), 322
Məliki Qummi, 451
Məryəm ana, 180, 327, 338, 340
Məsih (İsa), 180, 226, 238, 340
Məşriqi, 453
Məhəmməd (Nizaminin oğlu), 152, 154
Məhəmməd İqbal, 216
Məhəmməd (Peyğəmbər), 146, 171, 181, 282, 470
Məhəmməd Cəfər-i Nirizi, 453
Məhəmməd (nəqqaş), 119
Məhəmməd Şərif Kaşi, 452
Mehmed Məhərrəm, 168
Mehdi, 454
Mühəbbi (Süleyman-i Qanuni), 199
Musa, 119, 194
Mustafa Ağa Nasir, 453
Mücir Beyləqani 122, 130, 339
Mükrimin Xəlil, 132
MünzərŞ, 255
Müstövfi Hüseyn, 460
Müzəffər Kaönbadi, 452
Mövcü, 454
Mövlan, 192, 452, 454, 457
Minorski, 294
Mirzə Cəlal Yusifzadə 453
Mirzə Fətəli 117
Mirzə Kazım bəy 299
Miranşah 121
Mir Möhsün Fani, 452
Mir Hac, 454
Mirzə Məhəmməd Əkbər Dövlətabadi, 453
Mirsüleymanzadə Mirkazım, 421
Mirzə Əli, 120
Mirzə Abdullah Şihabi Tərşizi, 453
Misali, 454
Molla Şeyda, 452

N

Nahid, 274
Nakam, 453, 455
Nami (Şah Fəzlullah), 121
Nasir Xosrov, 279
Nasiru-Hindu 212
Nəbi, 218
Nəsibi, 454
Nəsimi 122
Nəvai Əlişir (Ə. Şir Nəvai), 113, 184, 193, 196-
198, 452-455, 463

Nikolson, 121
 Nin, 298
 Nizam, 208
 Nizaməddin, 118, 138
 Nizami Cərə, 453
 Nizami Gəncəvi (*hər səhifədə*)
 Nofəl, 246-247, 399
 Nuşirəvan, 370
 Nüşabə 291, 292, 297, 311, 393

O

Oldenburg S.F., 209
 Onn (Suriya hökmdarı), 298
 Orbeli İ., 184
 Orfi-i Şirazi, 451, 453
 Oskar Uayld, 264

Ö

Ömər (Xəlifə), 147
 Ömər Xəyyam 125

P

Paşkeviç, 451
 Pəşəng (Xavərardan), 295
 Pərviz (Xosrov), 227, 233, 271-272, 453
 Pir Əhməd Baqi-Şimali, 119
 Pir Seyid Əhməd, 119
 Pittsi İtalo, 207
 Pope Arthur Uphan, 463
 Popper, 118
 Purgstali Hammer, 458

R

Rabindranat Taqor 136
 Rəfibəyli Cavad, 421
 Rəis (Mədayindən), 295
 Rəisə (Nizaminin anası), 145
 Rəşidəddin, 122
 Rieu, 419
 Ritter H., 204, 331, 459, 460
 Rövşənək, 377
 Rıbka İ., 457
 Ruhüləmin, 189, 454
 Rustaveli Şota, 134, 185, 289, 359
 Rüstəm (Zaloğlu), 272, 348
 Rza Quluxan 190

S

Sabah, 454
 Sadiq Əfşar 122
 Sadiq Xəlvəti, 452
 Saib Təbrizi 122
 Saturn (yıldız), 259
 Semirami, 228, 298

Seyfəddin Müzəffər, 151
 Seyid İzzəddin Ələvi 132
 Seyid Yəhya, 121
 Seyid Zülfüqar Şirvani 131
 Seyrəfi, 120
 Seyyid Əzim Şirvani, 421
 Seyyid Heydər, 120
 Sədi, 121, 123, 187, 191, 205, 210, 284, 353, 358,
 363, 460
 Səfai, 454
 Səhih, 455
 Səid, 119, 454
 Səlam Bağdatlı, 409
 Səlim, 454
 Səlman Savəci 184
 Sənaiyi Qəznəvi, 451
 Sənan, 454
 Sərfi, 454
 Simnar (memar), 207, 255, 341
 Simurq, 370
 Sir William Yones, 458, 462
 Siyavuş, 377
 Sokrat 152, 158, 173, 412
 Spenser, 264
 Stepka Razin 299
 Stoye Yohannes, 463
 Sultan Mahmud (rəssam) 132, 171, 283
 Sultan Məhəmməd (Fatih) 119
 Sultan Səlim 121, 125, 128
 Sultan Səncər 125, 132, 225, 390, 439
 Sultan Süleyman (Qanuni), 199
 Sultan Üveys 120
 Sultan Yaqub 128
 Sultan Yaqub (Ağqoyunlu), 128
 Süheyli, 454
 Süleyman Peyğəmbər, 307
 Süleyman şah (Rüknəddin), 161

Ş

Şafur ibn Məhəmməd 132
 Şah Abbas, 419, 421
 Şah İsmayıl 128
 Şalva Nutsubidze 185
 Şansölye fon Müller 212
 Şapur, 228-236, 239, 280, 341, 453
 Şekspir 205
 Şeyx Əxi Fərrux Reyhani 148
 Şeyx Hümam 121
 Şeyx Mahmud 121
 Şeyx Sədi 121, 123, 125, 187, 191, 205, 363, 460
 Şəbdiz (at adı), 228, 230-233, 330
 Şəhidi, 410, 454
 Şəkər, 238-239, 312
 Şəms Təbrizi 121

Şəmsəddin Eldəniz 119, 162, 163, 165, 463
 Şəmsi Qeysi, 186
 Şiller, 204
 Şirazlı Hafiz 277
 Şirin, 229-241, 268, 280, 311, 316, 319, 337, 341, 349
 Şiruyə, 240
 Şirvanlı Fəridəddin 118
 Şirvanlı Seyid Yəhya 121
 Şirvanlı Şükruallah 118
 Şirvanşahlar 119, 131, 133, 134, 164
 Şölə, 453

T

Tamara 134
 Təbrizli Əbdülhəy 120
 Təbrizli Qətran 122
 Təbrizli Xətib 117
 Tərbiyət M.Ə., 117, 120, 121, 170, 200, 212, 217, 227, 261, 419, 461
 Təqor Rabindranat, 136
 Talıbzadə Əbdürrəhim, 136
 Tariyel, 184
 Tərhan Ə.N., 181
 Təbəri, 231
 Təbrizi M. Hüseyin, 460
 Təcəlli, 454
 Tebenkov, 459
 Teymur (Əmir), 118
 Toğan, Z.V., 122, 127, 132, 133
 Toğrul (Tuğrul, 162-163, 323, 427
 Tifli, 136
 Tüfeyli, 128
 Türknaz, 280

Ü

Ünsüri 125, 130, 132
 Ütarid (yıldız), 175

V

Vamiq, 250

Venera (yıldız), 259
 Vergili, 347
 Vəfur (İraqdan), 295
 Vəhşi Bafqi Kirmani 200
 Vəlid (Yəməndən), 295
 Viktor Hüqo, 130, 210
 Vildo Oscar
 Vilhelm Baxer 203
 Vilhelm II, 125
 Vilson S.F., 205
 Vorovkov A.K., 463
 Vurğun Səməd, 460

Y

Yakubovski A., 319
 Yaqut Müstəsimi, 120
 Yavuz (Sultan Səlim), 121, 125, 128
 Yəzdgürd, 255
 Yones Sir William, 458, 462
 Yosef von Hammer 208
 Yupiter (yıldız), 259
 Yusif Füzuli 132
 Yusuf Müəyyədoğlu (Nizaminin babası), 145

Z

Zəhir Faryabi 130
 Zəməxşərli Mahmud 287
 Zərdüşt 117
 Ziya Paşa 125, 146, 181, 199, 461
 Zəmiri, 180, 454-455
 Zəbuh-i Behzad, 453
 Zərivənd (Gilandan), 295
 Zeyd, 249-251, 396-397, 403-406
 Zeynəb, 249
 Ziyad xan Adilxan, 140, 461
 Zotenberq, 231
 Zülfüqar Şirvani, 131
 Zülqərneyn (İskəndər), 164
 Zühəl (yıldız), 257, 259
 Zöhrə (yıldız), 259

2

COĞRAFİ, QÖVMİ VƏ SİYASİ ADLAR

A

Abaza 162, 290, 294, 297
 Abbasilər 112, 127
 Afşina, 113
 Aqra, 120

Ağsonqurlular, 164, 171, 254
 Alanlar, 294, 304, 323
 Almaniya, 185
 Altın Orda, 192, 319
 Amasya, 298

Amazonlar, 298
 Amerika, 173
 Amirlilər, 244, 400
 Anadolu, 128, 179
 Ankara, 107, 151, 461
 Arran 130, 132, 164, 179, 290, 298, 299, 322, 418
 Asiya, 126, 137
 Asurlular, 298
 Atabəylilər, 118, 129, 131, 161, 165, 173, 269
 Avropa, 114, 117, 118, 173, 185, 204, 228, 259,
 318, 330, 396, 419, 459
 Azərbaycan, 109, 111, 114-122, 127-141, 145-146,
 159-170, 200, 209, 212, 217, 227, 243, 261, 269,
 275, 285-286, 290, 299-301, 311, 323, 339, 381,
 384, 395-396, 421-422, 441, 453, 461, 479
 Azərbaycan Atabəyləri, 118, 130-131, 146, 159-164,
 169, 261, 269
 Azərilər, 118, 122-123, 128

B

Babil, 259, 298
 Baburlular, 120
 Bağdad 126, 127, 246
 Bakı 118, 119, 121, 131, 133, 209, 419, 422, 453
 Balkarlar, 301
 Bavariya, 394
 Berlin, 204, 331, 458-459, 462-463
 Bənu Üməyya, 126
 Bərdə, 132, 290-291, 298-300, 303, 322, 391, 472
 Bolşeviklər, 368
 Bombay, 460
 Bulqarlar, 263, 300-301
 Bursa, 121
 Burtaslar, 304
 Buxara, 113, 456
 Buxarest, 141, 384, 414

C

Cambridge, 462
 Cingizilər, 125
 “Cənnət şəhər” (xəyali bir şəhər), 365

Ç

Çaldıran, 121
 Çaç, 283, 429
 Çin, çinlilər, 126, 256, 258, 280-283, 294, 296,
 308, 312-314, 341-342, 364-365, 376, 392, 427
 Çin Dənizi, 296, 392

D

Dağıstan, 298
 Dehli, 199
 Dərbənd, 151, 162, 228, 293-294, 299-300, 303
 Divanxana, 105, 119, 131

E

Elbrus, 293
 Eldənizlilər, 163-164, 169
 Ermənistan və ermənilər, 134, 212, 229, 232,
 272, 290, 295, 298-299, 311, 316

Ə

Əcəm 113, 127, 271, 347
 Əfqanıstan, 124
 Əhmədli, 419
 Əməvilər 126
 Ərdəbil, 118
 Ərəbistan 395
 Ərəbistan, 207, 244, 255, 280, 312, 395
 Ərəblər 126
 Ərzincan 151, 161, 162, 170, 179, 218
 Ətrak (türklər), 454
 Əxilər, 149, 151

F

Fars və farslar, 113, 122-125, 185, 188, 200, 202,
 207, 221, 272, 275, 294, 324, 388, 394
 Fərqanə, 283
 Finlandiya, 136
 Firəng (Avropa), 295, 331
 Fransa, 185

G

Gahistan, 418
 Gelati, 133
 Gəncə 105, 129, 132-133, 139-140, 145, 155, 164,
 179, 189-190, 193-194, 199, 203, 209, 269,
 286, 387-388, 417-422
 Glüchstadt, 462
 Göy məscid 118, 126
 Gülüstan Müahidəsi, 419
 Gürcüstan və gürcülər 133-134, 161, 184, 289-290

Q

Qəznə, 132

H

Hamburq, 463
 Herat, 119-120
 Həbəşistan, 429
 Həmdaniyan, 170-171, 387
 Hind-Hindustan, 118, 120, 124-125, 136, 284,
 294, 457
 Hürufilər, 121

X

Xarəzm və xarəzmlilər, 162, 193, 294
 Xarəzmşahlılar, 125
 Xavəran, 295

Xəllux (Xalaç, Kalaç), 429
 Xəlvətilər, 121
 Xəzər dağı, 296
 Xəzər dənizi 151, 296, 299, 300, 303, 493
 Xəzərlər, 299-300, 304
 Xırxız (Kırxız), 283, 365
 Xilafət, 1265, 163, 275, 299
 Xorasan 126, 127, 151, 197, 294, 339
 Xuzistan, 162, 232
 Xütən, 295

İ

İngilislər, 185
 İran və iranlılar, 111-114, 119, 122-129, 132, 135-138, 152, 162, 183-191, 199-212, 227, 230, 232, 254-256, 262, 269-274, 277, 284, 289-290, 298-299, 311, 316-319, 324, 327, 334, 339, 347-348, 362-363, 370, 376-378, 388, 395-396, 419-420, 453, 456-459
 İraq, 118
 İsfahan, 126
 İskəndər Münşi məhəlli, 419
 İsmaililər, 275
 İspaniya, 204
 İstanbul 112, 119, 121, 127, 136, 181, 199, 208, 278, 377, 396, 412, 455-457, 460-463
 İstəxr, 132
 İtaliya, 185

K

Kaspi dağları, 296
 Kazan Universitəsi 119, 299
 Kazan, 461, 462
 Kəbə, 130, 174, 245, 264, 282, 284, 347
 Kəlküttə, 309, 460
 Kəyanilər, 133, 164, 262, 274, 283
 Konstantinopol (İstanbul), 233
 Konya 129
 Kösər, 472
 Kutais, 133
 Kür (Küra), 291, 425, 472
 Kürdlər, 136, 145, 279

Q

Qadınlar səltənəti (xəyali), 291, 298-299
 Qafqasya 104, 133, 134, 137, 210, 270, 289, 293, 296-297, 300-301, 311, 319, 323-324, 376, 393
 Qaraçay, 301
 Qaraqoyunlular 118
 Qəsri-Şirin, 232-239
 Qıpçaq, 151-152, 283, 294-295, 299, 317-318, 394, 429, 444, 465, 474, 486
 Qırğızlar, 152, 335, 365, 367, 429
 Qızlar (Qızılyar), 298
 Qum 418

L

Lənkəran, 303
 Leningrad, 122
 Leipzig, 203, 458-459, 462
 London, 205, 458-464

M

Makedoniya, 290
 Maku, 377
 Marağa 164, 171, 254
 Mavəraünnəhr 126
 Məcusilər, 346
 Mədayin, 230-234, 295, 332
 Mədinə, 246
 Məkkə, 208, 301, 399
 Məktəbi Şirazi 200
 Midiya, 299
 Misir, 118, 120
 Moskva, 134, 184, 185, 289, 318, 319, 335, 367, 459-461, 463
 Muğan 117, 132, 290, 299, 311

N

Naxçıvan 116, 118, 121
 New-York, 459, 463
 Nineviya, 298

O və Ö

Oğuz boyları, 133
 Orta Asiya 35, 111, 124, 132
 Orxon, 319
 Osmanlı 121, 123, 125, 128, 197, 286, 372, 452
 Oxford, 119
 Özbəklər, 212

P

Pakistan, 485
 Paris, 119, 130, 136, 168, 172, 206, 358, 419, 456-457, 459, 462, 463
 Peçeneqlər (Kıpçaklar), 299
 Praha (Prag), 204

R

Rey, 295, 298
 Rum və rumlar, 148, 153, 162-163, 172, 233-234, 263, 274, 279, 281-282, 293-296, 312, 314, 342, 376-379, 390-392, 400, 424, 433, 454
 Rusiya və ruslar 153, 185, 304-305

S

Sasanilər, 208, 227-228, 250, 254-255, 259, 272, 290, 311, 322, 370, 470
 Sarı (liman), 303
 Səlcuqlular, 125, 151

Səmərqənd 126
Səfəvilər 119, 123, 126
Siciliya, 208
Sovyet Cənnəti (SSRİ), 367, 463
Stuttgart, 203
Sankt-Peterburq, 309
Sufilik 121
Suriya, 298

Ş

Şah məscidi 119
Şam Qazanı 118
Şam, 126, 162, 295, 400, 441
Şamaxı 129, 132
Şamaxı, 129, 132
Şaşal, 119
Şeybanlılar 126
Şəbistər, 121
Şəhri-Zur, 367
Şəki, 301
Şiraz, 187, 200, 278, 418, 460
Şirvan 121, 129-134, 154, 189, 197, 228, 243,
283, 293, 299-300, 303, 342-343, 395, 410
Şirvanşahlar, 119, 129, 133-134, 164, 179

T

Taciklər, 212
Tehran, 120, 140, 227, 261, 460, 461
Təbriz, 105, 115, 118, 120, 121, 122, 123, 126, 133
Təfriş, 417-418
Tiflis, 290, 420, 422, 459

Timurlular, 119, 126, 127, 456
Torino (Turin), 207, 459, 462
Turan, 111, 272, 284, 377
Tus, 200
Türkistan, 113, 193, 341
Türkiyə, 124
Türklər, 113-114, 118, 121-128, 134-141, 151-153,
183-184, 191, 196-197, 200, 208, 212, 225,
243, 259, 264, 269-272, 275-286, 297, 300-
301, 311-324, 329, 333-334, 371, 384, 388-
396, 400, 421-434, 440, 454-456, 461

U

Uyğurlar, 120, 127

W

Wien, 208, 458-459

Y

Yaxın Doğu 111, 124, 129, 134, 137, 149, 210, 211,
300, 324, 339, 340
Yəcuc-Məcuc, 263, 365
Yəmən, 255, 295, 341
Yunan (İstan), 121, 124, 126, 146, 158-159, 210,
255, 261-262, 295, 298, 341, 347, 365, 367,
370, 372, 375-376, 378, 384, 412

Z

Zəncilər, 305, 308-309
Zəngibar, 262, 376
Zikaar, 470

3

TARİXİ ANITLAR, TƏSİSLƏR VƏ ELMİ-ƏDƏBİ ƏSƏRLƏR

A

“A Survey of Persian Art”, 463
“Atəşgədə”, 460
“Ayine-yi Skenderi”
“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”, 461
“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, 133, 461
“Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqlər”, 461
“Azəri ədəbiyyatı”, 461

B

“Behram Gur und die russische-Furstentochter”,
458
“Beş kitab” (“Xəmsə”), 215
“Beşlik” (“Xəmsə”), 181, 197, 215-216
“Bəhramnamə”, 254

“Bəngü-badə”, 128
Bibliothèque Nationale, 459
“Bizans Portreləri”, 318, 463
British Museum, 121, 122
“Bulletin de L'Academie des sciences de L'URSS”,
209, 463
“Bustan”, 191

D

“Danişməndani-Azərbaycan” 117, 120, 200,
212, 227, 261, 461
“Das West-Östlicher Diwan”, 202
“De expeditione Russorum Berdaarn”, 458, 462
“Dekameron” 207, 208
“Dədə Qorqud”, 119, 133, 319

Dəmir Qapı (asar-i atikadan), 133
 “Dərbəndnamə”, 299, 461
 “Die Alexandersagen bei den Orientalen”, 459
 “Die Goldene Top” 210
 “Die höfische und romantische Poesie der Perser”, 204, 463
 “Die Schöne von Schloss”, 458, 462
 “Divan ədəbiyyatı”, 136, 461
 “Divan-i Hafiz”, 460
 “Divan-i luğat-it-türk” 323
 “Divan-i Xaqani”, 460
 “Dövləti Bidar”, 452
 “Drevneyşiya snoşeyia Rusia prikaspiskimi stranami i Poema “İskandərname” Nizami”, 459

E

“Encyclopedie de L’Islam” 123, 166, 463
 “Ermitaj” 120, 457
 “Expedition d’Alexand le Grand Contre les Russe”, 309

Ə

Əhl-i Fütuvvat, 148
 “Əl-Mücəm”, 186
 Ərdəbil Kitabxanası, 457
 “Ərməğan” dərgisi 190
 “Əxtər” qəzeti 123

F

“Fantanistücke in Collats manier”, 210
 Fəhə Kitabxanası, 457-458
 “Fərhadnamə”, 452
 “Fərhad und Schirin”, 452
 “Fütüvətnamə” 151

G

“Geschichte der Schönen Rederkünste Persiens”, 462
 “Geschichte der İslamischen Völker”, 463
 “Geschichte der Persiens Literatur”, 462
 “Gəncinə-yi Nizami”, 196
 Göy Məscid, 118, 126
 “Goethes samliache Werke”, 462
 “Gülşəni raz”, 121
 “Gülüstən”, 419
 “Gülüstən-i İrəm”, 228
 “Gürər-əl əxbar”, 227

H

“Heyrət-ül-əbrar”, 161
 “Hədiqət-ül-əsrar”, 161
 “Hədiqət-üs-səbil”, 196, 420
 “Həft əxtər”, 455

“Həft kişvər”, 455
 “Həft məclis”, 455
 “Həft mənəzər”, 455
 “Həft-övrəng”, 455
 “Həft peykər” 103, 157, 164, 185, 195, 197, 200, 204-208, 254, 257-258, 259, 279, 280, 305, 327, 343, 371, 382, 455, 460
 “Həft xan”, 455
 “Həşt behişt”, 455

X

“Xaqani Divanı”, 460
 “Xəmsə”, 103, 189, 193, 201, 215-216, 336, 393, 417, 456-457, 460
 “Xərabat” 125, 146, 181, 199, 461
 “Xirədnəməyi-İskəndəri”, 455
 “Xosrov və Şirin” 103, 152, 157, 161, 170, 174, 185-186, 200, 206, 211, 212, 227, 240, 272, 273, 290, 327, 345, 346, 382, 452-454, 457, 460

İ

“İliada” 124
 “İqbalnamə”, 191
 “İran ədəbiyyatı”, 202, 205, 208
 “İslam Ensiklopedisi”, 119-120
 “İslam mədəniyyəti tarixi” 112, 463
 “İslam-Türk Ensiklopedisi”, 463
 “İskəndərnamə” 103, 159, 161, 164, 166, 168, 181, 195, 206, 261, 264-265, 300, 316, 328, 351, 382, 387, 455
 “İskenders Wareger feldzug”, 202, 459
 İstanbul Darülfünunu, 199
 “İstoria Persii, yeyo literaturı i dərvişskoy filosofii sufizma”, 140, 208, 459, 461
 “İz kniqi Xosrov i Şirin” 459
 “İzvestiya” (qəzetə), 289

K

“Kamas-ül-A’Lam”
 “Kəlilə və Dimnə” 147
 “Kəşfüzzünun”, 460
 “Kitab-əl məhasin və əzdad”, 227
 “Kratkiy oçerk istorii Azərbaycan”, 463
 “Külliyyat-i Saadi”, 460
 “Kült Jenşçini”, 462

Q

“Qaplan dərindəki pəhləvan”, 184, 289

L

“L’Angleterre dans le Mond”, 463
 “L’Origine de poesie Persane”, 462
 “La literature Arabe” 112
 “La Poesie en Perse”, 459, 462

“Les civilisations de L’orient” 126
 “Les miniatures des ms. orientaux”, 462
 “Leyli i Medjnun”, 459
 “Leyli and Majnun”, 458, 462
 “Leyli və Məcnun” 103, 146, 150, 154, 174, 179,
 185, 197, 204, 211, 243, 331, 342, 343, 371,
 382, 453-455, 460

M

“Memorie sur L’Chagani”, 462
 “Məcalis-ül-üns”, 170
 “Məcalis-ül-üşşaq”, 452
 “Məcmə-ül-Əbkar”, 451
 “Məcmə-ül-füsahə”, 460
 “Məcnun və Leyli”, 453-454
 “Məhəbbətnaməyi Sahibdilan”, 453
 “Məlikül-mülük”, 484
 “Məqtəli-türki”, 197
 “Məsnəvi”, 218
 Mətbəə-yi Əmirə, 461
 “Mətlə-ül Ənvar”, 451
 “Məxzənül-əsrar” 103, 159, 161, 178, 179, 186,
 209, 217, 218, 226, 345, 346, 349, 371, 382,
 451, 452, 457, 460
 “Min bir gecə”, 330
 “Minhac-ül-əbrar”, 451
 Misir Dövlət Muzeyi, 120
 “Mittelpersische Literatur”, 462
 “Mühakimətül-lügətəyn” 113
 “Müzəffəriyə” 118

N

“Nədim-əl fərid”, 227
 “Nəqşii xəyal”, 457
 Nizami Komisyonu, 421
 “Nizami Leben und Werke”, 462
 “Nizami Mahzenol Asrar”, 459
 “Nizami poetae narrationes ot fabulae
 persicae”, 458
 “Nizami, Xagani, Rustaveli”, 459
 “Nizamüttəvarix”, 132

O və Ö

“Oçerki istorii persidskoy literaturı”, 459, 461
 “Odlu Yurd” (dərgi), 299
 Övqaf Müzeyi, 457

P

“Pamyatniki epohi Rustaveli”, 184, 459
 “Peinture de manuscrite arabs, persians et
 turc”, 462
 “Persian literatur en introduction”, 462
 “Persian miniature peinting”, 462
 “Pələng dərisi geymiş pəhlivan”, 184, 463

“Pənc-Gənc” (Hamse), 161, 188, 193, 215, 329
 “Piat Poem”, 459, 460
 Prussiya Dövlət Kitabxanası, 457
 “Putesestviye po Vostoku”, 461
 “Puteşestviye po Dağastanu i Zakaspiyu”, 461

R

Raqib Paşa Kitabxanası, 457
 “Rəfiq-üs-salikin”, 452
 “Riyaz-ül-ənvər”, 451
 “Riyaz-ül Mülük fi Riyazatüssülük”, 208
 “Ruskaya Pravda”, 335
 “Rübaiyyat”, 125

S

“Schirin, Ein... Gedicht nach morgenlichen
 Güllen”, 458
 “Səbəyi səyyarə”, 455
 Səddi İskəndər, 293
 “Səfinətüşşüərə”, 451
 “Səramədan-i süxen”, 460
 “Sərh-əl-üyun”, 227
 “Səyahətnamə”, 461
 “Səyahətnaməyi İbrahim bəy” 123
 “Sovetskoye Vostokovedeniye (dərgi), 461
 SSRİ Elmlər Akademiyası, 422, 463
 “Storia della poisia Persiana”, 463
 “Sudebnik”, 335
 “Sultan-ı Kəbə”, 484

Ş

Şah Abbas Camii, 421
 “Şahənşahnamə”, 122, 211
 “Şahnamə” 124, 155, 183, 271, 328, 347, 460
 “Şəms-ül-həqiqət” 121
 “Şərəfnamə” 166, 168, 172, 191, 460
 “Şirin və Xosrov”, 452-453
 “Şota Rustaveli i yeqo vremya”, 134, 184, 289, 461

T

“Tales and Fables by Nizami”, 458
 “Tarih-i Aləm-arayi Abbasi”, 419
 “Tarix-i Güzide”, 460
 “Tarix”, 461
 “Tarixdə Azərbaycan-Rus münasibətləri”, 299
 “Teymurnamə”, 211
 “Təyeran-i qələm”, 461
 “Təzkirət-üş-şüərə”, 460
 “The Heft Peyker”, 458, 462
 “The Loue Stories of the East. Leili and
 Majnun”, 458
 “The Loues of Leili and Majnun”, 458
 “The Nizami Ms., from the library of the Schah
 of Persian”, 459

“The Nizamis Ms. illuminated by Bihzad. Mirak
and Gasim Ali”, 463

“The Poem of Nizami”, 459

“The Sikandarname”, 458

“The Skandarname’i Barra”, 462

“Turandot”, 204

Topqarı Sarayı, 457

“Türk dili və ədəbiyyatı haqqında
araşdırmalar”, 396, 463

Türk ədəbiyyatı, 454

“Türk ədəbiyyatı tarixi”, 329, 461

“Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər”, 127, 461

“Türklərlə Hind-Avropalıların mənşə birliyi”,
278, 463

U və Ü

“Ustad-şagird”, 120

“Über Die Bildersprache Nisami’s”, 331, 459

“Ümumi türk tarixinə giriş”, 461

V

“Veys və Ramin”, 211

“Velikiy Azerbaydjanskiy Poet Nizami”, 461

“Vityaz v Tigrovoy Şkure”, 185, 463

Y

Yaşıl Cami, 121

Yaşıl Türbə, 121

“Yusif və Züleyxa”, 200, 347

Z

“Zapiski vostočnoqo otdeleniya

Arxeoloqiçeskoqo Obşestva”, 419

DÜZƏLTMƏLƏR *

Görülən yanlış və əksilikləri burada düzəldiyoruz. Səhifələr böyük, sətirlər kiçik rəqəmlərlə göstərilir, aşağıdan sayılan sətirlər * işarəti ilə nişanlanıyor. Yalnız nasıl oxunacaqlar qeyd olunuyor.

43. ⁶. Bārbed; 43. ¹⁰. * sahasında; 45. ⁸. olanları; 60. ¹². başarısızların; 64. ¹⁴. İzzəddin; 70. ⁶. *.

Əzan nəqdi rumi ke başət dorost
Hezaron pəzirofte bud əz nəxošt. (farsca)
O dürüst olan rum tənqidindən
Əvvəlcədən minini qəbul etmirdi. (tərcüməsi)

71. ⁸. konusu; 95. ⁸. * pəs (farsca yazılıb, yəni “bəs” - red.); 108. ¹⁴. * başlığı; 129. ⁵. ilə ⁶ arasında * - 1 -; 140. ¹⁴ ilə ¹⁵ arasında 9 -; 171. ⁵ (söz aydın deyil - red.). 190. ⁶. Şairin; 197. ⁹. igidlik; 206. ¹⁷. fətişist; 213. ¹⁸. ya Kafkasya, ya da 221. ⁹. * Bizanslıya; 272. ¹. * 211-nci sah. 2-nci not; 299. ⁹. * 1907; 329. ¹⁷. Qur = (farsca yazılıb, yəni “gor” - red.) 343. ⁷. * yakda; 356. ⁶. Celili; 356. ¹⁹. * Cəlili; 362.11. * Züleyha; 368. ³. razi (farsca yazılıb, yəni “reyli” - red.); 368. ² ilə ³ arasında * .....; 368. ¹⁴ ilə ¹⁵ arasında; * * ; 371. ¹. * yerindədir;

“Nizamidə türkcə sözlər” sözlüyündən “əyağ” sözü düşmüşdür, tamamlıyoruz:

Əyağ - ayağ (kadəh mənasına)

Zəhər kəşvər ke bərxirəd eraği
Dəhəndəş roğəni əzhər əyaği. (farsca)
Hər ölkədən bir işıqlıq gəlsə
Hər bir qədəhdən ona yağ verərlər. (tərcüməsi)

(Hər hanki bir ölkədə bir çirağ peyda olunca, hər ayağ’dan ona yağ tökərlər).

* *Qeyd:*

Bu əlavələr düzəliş şəklində ayrıca vərəqdə çap olunaraq kitabın sonunda təqdim edilib - red.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

AZƏRBAYCAN ŞAİRİ NİZAMİ VƏ DÜNYANIN BUGÜNKÜ DURUMU

Klassik İran ədəbiyyatının Firdovsidən sonra ən böyük ustadı Azərbaycan şairi Nizamidir. “Məxzənül-əsrar”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Həft peykər” və “İskəndərnamə” adlarını daşıyan beş mənzuməni bir cild içində toplayan “Xəmsə”siylə tanınmış olan Nizaminin cahan ədəbiyyatında müstəsna bir yeri vardır. Şeirə nisbətə, çox kərə XII yüzilə romantik epopə dövrü deyilir, çünki bu dövrdə Gəncəli Nizami yaşamışdır. Nizami Firdovsinin yaratdığı şövalye (*cəngavərlik*) romanının dar çərçivəsini aşaraq lirik eşq əfsanəsi yazmış və beləliklə, hissi romançılığın əsasını qoymuşdur. Bəzi Doğu tədqiqçiləri kimi, batılı tənqidçilər də üslub və hekayəçilikdə onu Firdovsidən üstün tuturlar.

Nizaminin sənətkarlığı, aşıq-cə məsnəvi yazmaqda yeniliyi

təqdir olunmuş və kəndisinə farsca və türkcə mübaliğəsiz yüzlərcə bənzətmələr yazılmışdır. Bunlar arasında hindistanlı Xosrov Dəhləvi, türküstanlı Mir Əlişir Nəvai və böyük şairimiz Füzulinin adları dəxi anılmaqdadır. Avropalılardan böyük alman şairi Höte Nizaminin heyranıdır, kəndisini “yüksək dühaya malik incə bir zəka” deyər tanıyır.

“Həft peykər”i ingiliscəyə çevirən G.E.Wilson (*Vilson*) həyəcan, ehtiras və təsəvvürünü ifadədə Nizamiyi Shakespear (*Şekspir*) və Petrarca (*Petrark*) ilə eşit görür. “College de France” professoru C.Barbier de Meynard (*Barbiye dö Meynar*) Nizamiyi tarixi romanın babası sayar. İtaliyalı Pizzi Boccacionun (Bokkaçço) “Dekameron”u ilə Nizaminin “Həft peykər”i arasındakı bənzərliyi qeyd edərək birincinin ikincidən mülhəm olduğuna

işarət edər. İran ədəbiyyatı tarixinin elmi əsasını qoyan M.Etheyə görə, Schillerin (*Şiller*) “Turandot” adındakı mənzuməsi Nizaminin hekayəsiylə ilgilidir. “Həft peykər” masallarını romançılığın ağılları şaşırtdan əsərlərindən Hoffmanın məşhur masallarına bənzədən Y.E.Bertels Nizaminin yaradıcılığını uzun-uzadıya incələdikdən sonra onun hüduzsuz böyüklüyünü göstərmək üzrə: “Nizami üçün ölçü yoxdur, onu ancaq kəndisiylə ölçmək olur” deyir. Nizamiyi Çığatay ədəbiyyatının böyük ustadı Əlişir Nəvai də tartmaq istəmiş və bunun üçün tərəzi kafası “əflak”dan, çəki daşı “küreyi haq”dan bir kantar təsəvvür etmişdir.

Şairliyindən, fantaziyasından və ədəbiyyatdakı mövqeyindən çoxca bəhs olunan bu şəxsiyyətin iki tərəfi nisbətən örtülü və ya tamamilə qapalı qalmışdır. Bunlardan biri şairin azərbaycanlı bir türk olması və türklük duyğusu daşması, o biri də yetişdiyi məmləkətin geopolitikindən doğan siyasi məsələlərlə cədan bağlı olmasıdır. Konuları baxımından xalis bir türk olan bu şair eyni zamanda Qafqasyanın siyasi müqəddəratıyla dərinədən ilgili bir yurddaşdır. “Azərbaycan şairi Nizami” adındakı əsərimizdə (Ankara, 1951, Milli Eğitim Yayınlarından)

bu konuya önəmli bir yer ayrılmışdır. Bu məqalədə isə yalnız şairin zamanındakı rus təhlükəsi haqqındakı düşüncəsini təsbit etmək istəyirik. Şairi bugünkü dünya durumuna bağlayan konu da budur.

“Xəmsə”nin beşinci məsnəvisini “İskəndərnamə” təşkil edər. “İskəndərnamə” Makedoniyalı böyük İskəndərin hal tərcüməsindən bəhs edən tarixi bir romandır. Fəqət biz burada tarixdəki İskəndərin şəxsindən ziyadə mütəfəkkir şairin zehmində ideallaşdırdığı ədəbi bir tip buluruq. Buradakı İskəndər şairin gələcək üçün təsəvvür etdiyi dünya quruluşunu gerçəkləşdirən bir qəhrəmandır. Nizaminin İskəndəri, Firdovsinin təsəvvür etdiyi kimi, damarlarında İran qanı axan və İrana ancaq bu səbəblə qələbə çalan bir fatih deyildir. O, müvəffəqiyyətini kəndi idarə sistemiylə imanına ancaq borcludur. **Sözün məcazi mənasıyla o, bir türkdür.** Çünki çağındakı ümumi modaya görə, əsərlərini farsca yazmış bulunan gəncəli şairin qələmində türk - yüksəkliyin, qəhrəmanlığın, ağıl və hikmətin, ümumiyyətlə, bütün gözəlliklər ilə eyiliklərin bir simvolu və məcazi bir ifadəsidir. Nitekim, Firdovsinin İskəndər haqqındakı görüşünü çürüdən şair deyir ki:

*Bilgənlərə daim qulaq asardı,
İşlərini bilginliklə yapardı.
Yoxsa bir Rum qalpağı geymiş bir türk,
Hində, Çinə nə surətlə qonardı?!*

Tarixdəki İskəndər Qafqasyaya uğramadan doğruca Doğuya getmiş ikən Nizami onu buraya gətiriyor. Şairə görə, İskəndərin ən həyəcanlı icraatı Qafqasyada cərəyan etmişdir. Məşhur Dərbənd divarı belə İskəndərin təvsiyəsi və yardımıyla yapılmışdır. Nizami kəndi çağındakı bütün məsələləri ideallaşdırdığı İskəndərin dövrünə çəkər və bunlar bu qəhrəmanın əliylə həll etdirir.

Şairə görə, İskəndər Qafqasyaya iki dəfə gəlmişdir. İlk dəfəsində o, Bərdə kraliçası Nüşabə ilə mənkiyəli bir şəkildə görüşmüş və bu “Amazonlar şəhəri”nin hökmdarıyla keçirdiyi həyəcanlı macəralardan sonra dost və müttəfiq olmuşdur. Bundan sonra isə Qafqasyayı buraxan İskəndər Çin səfərinə yollanmışdır.

Bu sırada rus axıncıları Volqa (İtil) nəhriylə Xəzər kıyılarına eniyor və Kura (Kür) nəhriylə gələrək indiki Gəncə çevrəsində bulunan Bərdə şəhərini tutuyor. Əhalisini qılıncdan keçiriyor, zənginliklərini yağma ediyor, gözəl kraliçası Nüşabəyi də əsir aparıyorlar.

Hadisə, təbii, İskəndərin dövründən çox sonra, ərəb tarixçisi Məsudinin qeydi, erməni tarixçisi Kağan-Katvatsinin də təyid etdiyi IX yüzilə aid bir olaydır. Buna bənzər bir rus axını Nizaminin yaşadığı XII yüzildə Şirvan şahı Axsitan dəxi dəf etmişdir. Yetmiş gəmilik bir filo ilə gələn rus istilacılarını Bakı limanında yenən “zəfər babası” Axsitanı Şirvanlı Xaqani məşhur bir qəsidəsində öymüşdür. Nizami kəndi çağındakı bu olayı kəndinə məxsus bir metodla (üsulla) geriyə, İskəndər dövrünə çəkmiş, yurdunu qorxunc düşmənin istilasından bu dostunun əliylə qurtarmışdır.

Bərdə faciəsi üzərinə Qafqasyayı böyük bir qorxu bürümüş, fəlakəti İskəndərə xəbər vermək üzərə, bəylərdən biri qoşaraq Çin hüduduna gəlmiş və İskəndərin hüzuruna çıxaraq rus vəhşətini kəndisinə xəbər vermişdir.

Qafqasyalı elçinin ağziylə şair rusları bu surətlə anlatmışdır:

*Bunlar-demiş-şəhir yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, hamlar,
Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunxar,
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar.
Adamlıq bəkləməz bir kimsə rüsdan,
Ki bənzər insana yalnız baxışdan!*

Qafqasyalı elçi sözlərinə bunları da əlavə etmişdir: “Təhlükənin

özü alınmazsa, ruslar Yaxın Doğuya enərlər və o zaman Rum da, Xorasan da, Hind də, Çin də əldən gedər və bütün dünya vəhşilər tərəfindən istila olunar”.

Elçiyi dinləyən İskəndər həməən rusun haqqından gəlməyi qərarlaşdırıyor və bütün ordusu ilə Çin hüdudundan qalxaraq, Qırpaq səhrasıyla Qafqasya yardımına qoşuyor. İki ordu Quzey Qafqasyada qarşılaşıyor. Şair bu qarşılaşmayı kəndinə məxsus böyük bir qüdrətlə təsvir ediyor. XII yüzildə çizilən bu qarşılaşma tablosu iki böyük cəbhəyə bölünmüş bugünkü cahan mənzərəsini andırıyor. Bir yanda “qüvvəti cəhlindən gələn” döyüşkən, fəqət mədəniliyi yox, yıxıcı bir ünsür: ibtidai rus qüvvəti. O biri yanda bu təhlükəyi dəf etmək için başda rumlar olmaq üzərə mədəni dünya millətlərindən qurulu birləşmiş bir qüvvət: mədəni İskəndər ordusu! Diqqətə dəyərdir ki, İskəndər dövründəki mədəniyyət koalisiyonu da, indi olduğu kimi, bilgi, teknik və silah baxımından qarşı tərəfə üstündür.

Qafqasya və dolayısıyla bütün dünya uğrunda yapılacak savaşın tarixi önəmini bəlirtmək üzərə şair biri rus komandanı Qıntala, biri də mədəniyyət qəhrəmanı İskəndərə kəndi qüvvətlərinə xitabla bir əritq söylədiyör. Qıntal deyir ki:

*Tanrı verir qazanırsaq burda biz,
Arzı tutar, şah oluruz şübhəsiz!*

İskəndər deyir ki:

*Qafqasyadan tutmuş ta Çin dənizinə,
Türklər yayılmış hər yerin üzünə.
Gerçə onlar əqrabamız deyillər,
Rusdan fəzlə həm rumlara kinlilər.
Türkün gücüyə biz fəqət gerçəkdən,
Tam kəsəriz rus ayağını bu yerdən!*

Heyrət! XII yüzil şairi çağdaş bir dillə qonuşuyor. Rusdan ziyadə ruma bəslənən kindən bəhsi sakın bizi şaşirtmasın: bu kinayə şairə, şübhəsiz, Səlcuq-Bizans mücadiləsiylə ilham olunmuşdur. Fəqət nə olağanüstü bir zəka, nə peyğəmbərənə bir əda ki, mədəniyyət dünyasıylə bərabər, bütün türklüyü təhdid edən əsl qorxuyu ta o zaman sezmiş və xəbər vermişdir.

Nizaminin zamanında Amerika daha kəşf edilməmişdi. Mədəniyyət dünyası yalnız Ağdənizlə Çin dənizi arasına münhəsirdi (*bağlı idi*). Rumlu İskəndər yerinə, fərəza, amerikalı bir komandan gör-səniz, 800 il əvvəl çizilən tablo bu günlərdə yaşadığımız millətlərə-rası bir durumun tam bir eşini təşkil edər! Mədəniyyət dünyasının yıxıcısı kommunizmə qarşı almış olduğu cəbhədə türk gücünə verilən

önəm belə İskəndərin bu nitqində bəlihdilmişdir!

Nizami sadə durumu təsvir etmək və təhlükəyi göstərməklə qalmamış, eyni zamanda, anarşi və ahəngsizlik içində bocalayan dünyanın islahı çarəsini də göstərmişdir. Cəhlin qara qüvvətiylə elmin aydın qüvvəti arasında cahan hakimiyyəti uğrunda əmsalsız bir mücadilə vardır. Zəfər bilginin və haqqındır! Nitəkim, bəhs edilən “Qafqasya hərbi”ndə də qələbə haqq və mədəniyyət qəhrəmanı İskəndərə nəsb olmuşdur, “gözəl Nüşabə” rus əsarətindən qurtulmuşdur!

Cahan hakimiyyəti, Nizamiyə görə, heç bir zaman qara niyyət və qaba qüvvətlə təmin olunamaz. Millətlərə zorla deyil, mənəvi otorite ilə ancaq nüfuz edilə bilər. Yetişir ki, onların vicdanlarına xitab edilə bilinsin!

Dünyayı siyasətən fəth etdikdən sonra İskəndərə göydən bir səs “Ya İskəndər, indi də peyğəmbər olacaq, dünyayı yeni başdan dolaşacaq, millətləri təkallahlıq dininə gətirəcəksən!” demişdir.

Bu ilahi xitab qarşısında sarsılan İskəndər:

- Mənmi peyğəmbər?! Məcəzəm nə? - deyə sormuş və tərəddüd göstərmişdir.

O zaman ilahi səs İskəndərə:

- Məcəzən bu - bütün millətlərin dilini tərcümansız anlayacaqsan, millətlər də sənə rumcanı, eyni şəkildə, vasitəsiz anlayacaqlardır!

Milli vicdanın tərcümanı dil deyilmidir?.. Öylə ya... Şair demək istiyor ki, millətlərarası nizam ancaq milli haqların tanınmasıyla kökləşə bilər!

İnsanlığın susadığı tək dünya barışının bundan daha yüksək formulunu kim vermişdir?!

*“Qafqasya” jurnalı,
Münhen, 1952, avqust, №13, səh. 5-8*

Məmməd Sadiq Aran

SƏKKİZ YÜZ SƏNƏLİK AZƏRBAYCAN ŞAİRİ

(NİZAMİNİN ƏSƏRİNDƏN PARÇALAR)

Bu dahi türk şairi 809 il əvvəl - yəni 1141-də Azərbaycanın (Gəncə) şəhərində doğulmuş və orada çox əsaslı bir təhsil görmüşdür. İndilik onun şeirlərindən (ədalətin təcəllisinə dair) aldığımız bir parçayı oxuyucularımıza sunuruq.

Cəmiyyət içində suç işləyənlərin kim olursa-olsun, nə kimi bir ağır cəzaya çarpdırılması gərəkdiyini anladan bu yazıya iki parça da orijinal miniatür- karikatür cızılmışdır. Bu karikatürlərdən birində səhpayə (dar ağacına) çəkilən bir çoban köpəyi, ötəkində də yenə səhpayə asılmış bir Baş vəzir görünür.

Hekayənin özəti budur: “Əski zaman padişahlarından (əfsanə qəhrəmanı) Bəhramın Baş vəziri (Rəst-Röşən) məmləkəti çox kötü bir şəkildə idarə ediyor. İhanəti (*xəyanəti*) və rüşvət yeməsi də hüdu-

dsuzdur. Kral Bəhram bundan çox iztirab duymaqladır. Bir gün can sıxıntısıyla təkbaşına ova çıxıyor. Dönüşdə bir çobanın külübəsinə rastlıyor və karikatürdə görüldüyü vəchilə bir köpəyin səhpayə əkildiyini görüyor, bunun səbəbini çobana soruyor. Çoban müsafirinin kim olduğunu bilmədiyi halda ona çox ikramda bulunuyor. Fəqət kral yeməkdən əvvəl bu asılan köpəyin suçunu öyrənmək istiyor. Çoban köpəyinin dişi bir qurdla anlaşıaraq sürüsünə ihanət etdiyini və təkrarlandığı bu ihanəti üzündən bir gün dişi qurdla bərabər suç üstündə yaxalılaraq asılmaq surətiylə cəzaya müstəhəq olduğunu, bundan ötrü də asıldığını söylüyor. Və böylə ağır suç işlədiyi için də bu köpəyin əfv ediləməyəcəyini, əgər yarıqlarına göz yumulsa, sürüdəki

qoyunların topdan məhv ola biləcəyini qeyd ediyor.

Kral Bəhram çobanın yanından ayrıldıqdan sonra kəndi-kəndinə: - səltənət sürməyə və ədalətlə cəmiyyət idarə etməyi bu çoban mənə öyrətmişdi. Mən də o zalim vəzirimə (Rəst-Röşən) nə yapacağımı indi artıq bilirəm.

Sarayına gəldikdən sonra zalim vəzirini yaxaladı. Zəncirə vurduruyor. Xalqın şikayətlərini dinliyor və utancından o gecə sabaha qədər uyumuyor.

Ertəsi sabah erkən sarayının önündə bir səhpa qurduruyor, xalqın gözü önündə o zalim və məğrur vəzirini asdırmaq surətiylə ədaləti təcəlli etdiriyor.

“Onu çəkinmədən diri-diri asdırdı. Orada bulunan xalq bu ədalətdən sevindilər”.

Bugünkü Azəri türk şivəsiylə - Nizami hekayəyi bu beyitlərlə bitiriyor:

*“Dedi: mən bu işə olmuşam heyran
Səltənəti mənə öyrətmiş çoban...”*

*Bu hekayə mənim, susmaq -
cürümdür (günahlarımdır),
Mən çobanam, xalq da mənim
sürümdür.*

*Vaktəki (nə zaman ki): təbaa
(insanlar) zəif xar olur
Səltənət sarsılır, taru-mar olur.*

*“Baxçə”, aylıq sənət ədəbiyyat və kultür dərgisi,
1 mart 1950, il: 1, say: 2, səh.3*

Əhməd Cəfəroğlu

TÜRK QÖVMLƏRİ

“Farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatını gəliştirənlərdən biri də XI yüzil sonu ilə XII yüzil başlarında Şirvanşahlar sarayı şairlərindən Əbül-Üla Gəncəvi idi. Şirvanşah Mənuçöhrə (1120-1149), Axsitana və övladlarına qəsidələr yazan bir şair çağının tanınmış münəccimlərindən Fələki Şirvani ilə İzzəddin Şirvani və Əfzələddin Xaqaninin xocası olmuş, onlara kultür və şeir zövqünü aşılarmışdır. Çağın ədəbiyyatına yeni bir zövq və zarafat qatanı Gəncəli Məhsəti xanım olmuşdur. Xanımların dərd ortağı bu şairədən bizə ancaq rübailəri intikal etmişdir. Şeirlərində eşqə və təbiətə fəzlə yer verilmişdir. Dağdağalı (*parlaq, məşhur*) bir saray şairi olan Əfzələddin Xaqani 1199-da ölmüşdür. Şeirlərinin acı bir həyat tənqidini yaşatması sahibini təqibətə uğratmış, həbsə atdırmışdır. İlk məsnəvi tərzii şairlərindən sayılır.

Fəqət əsl Azərbaycan ədəbiyyatına geniş xəyal zövqünü gətirən və o ədəbiyyata millətlərarası vəsfi qa-

zandıran Nizami Gəncəvi (1141-1203) olmuşdur. Vəlut (çox əsər yazan, *məhsuldar*) və ustad bir şair olması etibariylə uzun zaman ədəbiyyata rəhbərlik vəzifəsini görmüş, bir çoxları tərəfindən təqlid edilmiş, Şərq ədəbiyyatının dəyişməz ilhamçısı və xəyal yaradıcısı olmuşdur. 1141-də Gəncədə dünyaya gəlmiş olan Nizami şeirlərində qürurla vətəni, qəhrəmanlarını və içbağlılığı ilə də Məhin Banu, Şirin və Nüşabəsinəni tərənnüm etmişdir. Şirin tipində kəndi sevgili qarısı, türk əsilli Afaqı yaşatmışdır. Qüdrətli bir şair idi. “Məxzənül-əsrar” adlı əsərinə 80, “Leyli və Məcnun”una 40, “Xosrov və Şirin”inə isə 25 nəzirə yazılmışdır.

Qanadını Doğu ədəbiyyatına gərmiş olan Nizami uzun zaman ədəbi bir məktəb halına gətirilməklə, bir növü, ədəbi gələnek dərəcəsinə yüksəldilmiş idi. Nitəkim, XIII-XIV yüzillər Azəri şairlərindən Ərdəbilli Arif, Əssar Təbrizi kimiləri həp Nizamiyi təqlidlə şöhrət bulmuşlardır.

Ə. Cəfəroğlu. *Türk qövmələri.*

Ankara, *Türk Kültürünü Araşdırma İnstitutu, 1983, səh. 60*

Əhməd Cəfəroğlu

AZƏRBAYCAN DİL VƏ ƏDƏBİYYATININ DÖNÜM NÖQTƏLƏRİ

...Əsl yazı ədəbiyyatının eşiyində isə qarşımıza çıxan Azəri xanımlarından Məhsəti Gəncəvi olmuşdur. Gəncə yörəsindəki Təqab köyündə doğulmuş olan bu xanım şair XII əsr Səlcuq sultanlarından Səncərin sarayında yüksək mövqə əldə etmiş, “Rübabiyyat”ları ilə bir tərəfdən qadınlıq hürriyyətini, bir tərəfdən də hür düşüncü prinsipi tərənnüm etmişdir. Dövrünün parnesyenləri (“parnesyen” sözünün kökü fransızca “parnasien”dir. Fransada XIX əsrin ortalarında romantizm liriklərinə qarşı qoyan və şeirdə şəkil gözəlliyini araşdıran şairlər) arasında mühüm bir mövqeyi və təsiri vardı.

Lakin hər bir verimli və istiqbalından ümidli bulunan ədəbiyyat kimi, Azəri ədəbiyyatı da bu qədəri ilə iqtifa etməmiş (*kifayətlənmə-*

miş), digər ədəbi mərkəzlərdə də boy ölçüşməyə çalışmışdır. Nasıl ki Səlcuq sultanı Səncərin saray ədəbi incisini Gəncəli Məhsəti təmsil etmişsə, eyni XI yüzil Şirvanşahlar sarayının kültür varlığını üç Azərbaycan ədəbi kəndi omuzlarında taşımışlardı. Şirvanşah Mənuçöhr və oğlu I Axsitan dövrü bu baxımdan, adətə, Azərbaycan kültür həyatının altun dövrünü təşkil etmişdir. Gəncəli Əbül-Üla, Şirvanlı Fələki və yenə Şirvanlı Xaqani kimi üç rükünün (*dayaqım*) bir arada yetişmələri, təqdir edərsiniz ki, olduqca hazırlıqlı və olğun bir mühitin məhsulu olmuşdur. Bunlardan fransızların “l’ingénieur de la poésie” adını verdikləri Əbül-Üla Fələki ilə Xaqaninin şeirdə mürəbbisi və xocası olmuşdur. Adından da anlaşıldığı üzrə Fələki zamanının ən qüvvətli

astronomu, Xaqani isə məsnəvi tərzinin banisi idi. Maaləsəf, dövr icabı, əsərlərini həp rəsmi farisi dilində yazmaq zorunda qalmışlardır.

Eyni çevrə içərisinə alınması gərəkən XII əsr Azəri şairlərindən hər kəsə bilinən və cahanşümul şöhrətə malik olan Gəncəli Nizamidir. Qərb ustadları arasında da yer tutan bu Azəri övladı Şərq dünyasında Firdovsi ayarında kamil bir jeni (*dahi*) sayılmaqdadır. Gəncədə doğulub öldüyündən ləqəbini bu şəhərə izafətən almışdır. Kəndisi Atabəylər sarayının incisi idi. Mütəvazi və münzəvi (*tənha*) bir həyat sürməsinə rəğmən, mövzu seçimində dünyaya sığmaz bir məziyyətə malikdi. Nitəkim, şairlik qabiliyyətinin mirası olan “Xəmsə”sində İskəndər Kəbirin hərəkəti tərənnüm edilirkən, ərəb həyatının romantik müməssili bulunan “Leyli və Məcnun”la bərabər, Hind, Xarəzm, İslav, Mavritaniya, Yunan və s. gözəl tipləri də “Həft peykər”i süsləmişlərdir. Bu surətlə, şəxsi həyatında köşədə qalmayı tərcih edən Nizami Azərbaycanın fikir həyatında, cahan tarixi hadisələri ilə millətlər həyatına qatılmaqla Azəri ədəbiyyatına böyük bir yenilik gətirməyə müvəffəq olmuşdur.

Nizaminin başarısı yalnız bununla qalmamışdır. O, sələfləri kimi dövrünün rəsmi farisi dili ilə

yazmasına rəğmən, əsərlərində Azərbaycanın, xüsusilə Qafqasya millətlərinin cana yaxın bir mütəfəkkiri, bir dahisi olmuşdur.

Nasıl olmasın ki, o əsərlərində tiplərinin mühəyyəl (*xəyal*) həyatlarına, macərələrinə daima Azəri çeşnisi qatmış, vətəninin siyasi həyatına biganə qalmayaraq rusların “Bərdə” şəhərinə hücumlarını, yerli əhalini yağma etdiklərini yanıqlı bir dillə yaşatmış, əski Azərbaycanın başkəndi olan Bərdənin lejander (əfsanəvi) amazon kraliçəsi Nüşabəni sevərək və hiss edərək oxşamışdır. Ölkəsinə, onun acıqlı və sıcaq həyat dəmlərinə, elinin tarixinə bu qədər sədaqət göstərən Nizami, nasıl olur da, kəndi ana dilinə heç bir bağlılıq göstərməmiş olsun? Buna imkan varmıdır? Maaləsəf, əlimizdəki əsərləri şimdilik bu böyük ustadın bu cəbhəsində ehtiyatlı olmamızı icab etdirməkdədir.

Maamafih, məşhur “Atəşgədə” müəllifi Lütfəli bəy Azərin verdiyi məlumata baxılırsa, Nizaminin “Xəmsə”sindən başqa iyirmi min beytlik müxtəlif şeirləri qeyb olmuşdur. Bunların türkcə yazılmadığını bu gün isbat edəcək kimsə varmıdır? Hər halda qəbul etməlidir ki, Nizami XII əsr farsdilli Azəri kultürünə intişabına rəğmən,

daima milliyyətinə, ana vətəninə çox yaxın bir əlaqə bəsləmiş və hərdaim kəndisini bir Azəri olaraq hiss etmişdir.

Milli varlığa qarşı təqdirlə andığımız bağlılığı qədər, üzərində eyni təqdirlə durmamız gərəkən Nizaminin digər bir xüsusiyyəti daha vardır. O da onun ilk olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında “qadın tipini” ələ almasıdır. Filvaqi (*gerçəkdən*), qadın olması hesabılə, Məhsəti xanım da bu mövzuya yanaşmış, fəqət Nizaminin “Leyli”si kimi hüriyyət mücadiləsinə girişməmişdir. Bu surətlə əski İslam Şərq ölkələrinin ilk qadın qurbanı olaraq ta “Leyli”yi görüyoruz. Poemada erkəklə qadın arasındakı müsavatsızlığı (*bərabərsizliyi*) təbarüz etdirən yenə Nizami olmuşdur. Himayəsiz və kimsəsiz, bütün qüvvətini eşqdə bulan “Leyli”, əlbəttə, əzici iskolastik İslam zeh-

niyyəti qarşısında baş əyməkdən başqa bir çarə bulamamış, insanlığı və qadınlığını sevgili birisilə yaşamaqda bula bilmişdir. İştə, Nizaminin Azərbaycan topraqlarına əkdii ilk sərbəst eşq toxumu az zaman sonra məhsulunu XVI əsr Azərbaycan dühələrindən Füzulidə verməklə gecikməmişdir. Bir fəqlə ki, Nizamidəki ümitsiz eşqə boğulmuş olan romantik qəhrəman Füzulidə artıq həm kəndi şəxsiyyətini, səadətini və istiqbalını bulmuş, həm də açıq bir hüriyyət mücadiləsinə atılmışdır. Zira Füzuli, bir az sonra görəcəyimiz vəchlə, kəndisi dəxi dövrünün gələnəyinə və zehniyyətinə qarşı sağlam bir durum almış, qəhrəmanımıza da o durumu verməyi əsigəməmişdir. Bu isə çağının fövqünə çıxmış olan Nizaminin təsiri ilə olmuş, bu da onun haqqı olsa gərəkdir.

*Ə.Cəfəroğlu. Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri.
Ankara, 1953, səh. 6-7-8*

“AMERİKANIN SƏSİ” RADİOSUNDA NİZAMİ

31.7.1952-də “Amerikanın səsi” radiosu aşağıdakı fikrəyi (*yazını*) yayınlamışdır.

Məzkur fikrəyi azəri ləhcəsini eynən mühafizə etmək şərtilə nəql ediyoruz.

Bir çox Şərq böyükləri kimi, Azərbaycanın böyük şairi Gəncəli Nizaminin də anadan olduğu ilə dünyadan getdiyi gün bəlli deyildir. Fəqət şairin əsərlərindən bəzilərinin yazıldıqları gün məlumdur: məsələ, sənət baxımından ən parlaq mənzuməsi “Yeddi gözəl” (“*Həft peykər*”) 1197-ci il, iyulun 31-də yazılmışdır. Bu vəsilə ilə bu gün Azərbaycan şairi Nizamini xatırlatmaq istəyirik.

“Məxzənül-əsrar”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Həft peykər” və “İskəndərnamə” adındakı beş mənzumədən ibarət olan “Xəmsə”silə məşhur Nizaminin yalnız Azərbaycan və Yaxın Şərq ədəbiyyatında deyil, bütün dünya ədəbiyyatında şərafli bir yeri vardır.

Bundan səkkiz yüz bu qədər il əvvəl, 1141-də Gəncədə anadan

olan və bütün ömrünü burada keçirən şair əsrinin ən tanınmış bir şeir və fikir adamıdır. XII əsrə ədəbiyyatçılar romantik epope dövrü deyirlər, çünki bu dövrdə Gəncəli Nizami yaşamışdır. Nizami məşhur İran dastançısı Firdovsinin yaratdığı qəhrəmanlıq romanının dar çərçivəsini aşaraq lirik eşq əfsanəsi yazmışdır. Hissi romançılığın binasını qoyan Nizamidir.

Nizamiyə farsca və türkcə mübaliğəsiz yüzlərcə bənzətmələr yazılmışdır. Bu bənzətmə yazanlar arasında hindistanlı Xosrov Dəhləvi, türküstanlı Əlişir Nəvai, azərbaycanlı Füzuli kimi dünyaca tanınmış Şərq məşhurları vardır. Avropalılardan dünya şairi Höte Nizaminin heyranıdır. “Yeddi gözəl”i ingiliscəyə tərcümə edən Vilson Nizamini Shakespear (Şekspir) və Petrarca (*Petrark*) tay tutur. Nizaminin ölçüyəgəlməz böyüklüyü Şərqdə də, Qərbdə də təqdir olunmuşdur. Nəvai Nizaminin vəznini ölçmək üçün gözləri “əflak”dan, çəki daşı

“küreyi-xak”dən bir tərəzi təsəvvür etmişdir. Bir müstəşriq də “Nizamini ölçəcəkdir bir ölçü yoxdur, onu ancaq onun özüylə ölçmək olar” demişdir.

Nizamının şeiri, sənəti və hikməti haqqında çox kitab yazılmışdır. Şair hər cəhətdən təhlil olunmuşdur. Fəqət onun iki tərəfi: azərbaycanlı türk olmasıyla yetişdiyi məmləkətin ana məsələləriylə ürəkdən ilgilməsi, nisbətən, örtülü qalmışdır.

İşlədiyi mövzular baxımından şair xalis bir azəri türkü olduğu qəddər məmləkərtinin siyasi müqəddəratıyla candan bağlı bir qafqaslıdır. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyin 1951-də Ankarada Türkiyə Cümhuriyyəti Milli Məarif mətbəəsi tərəfindən nəşr olunan 400 böyük səhifəlik “Azərbaycan şairi Nizami” kitabı bu iki bəhsi incədən tədqiq etməkdədir. Kitabın “Konularına görə Nizami”* (*Qeyd: kitabın mündəricatında “Konuları baxımından Nizami” şəklində verilib - *red.*) fəslə bu beytlərlə xülasə edilmişdir:

*Farsçılığı yox onun,
Türklüyə çox bağlıdır.
Qafqas deyər zövq alar,
Rusdan canı dağlıdır.
Gözəl qadın tipləri -
Ya türk, ya qafqaslıdır.*

*Şübhəsi yoxdur ki,
O, bir azərbaycanlıdır!..*

Bütün əsərlərində gözəl sənətini yüksək fikirlərinin xidmətinə verən şair zamanındakı modaya tabe ola-

raq əsərlərini farsca yazmışsa da, hisslərində tamamiylə azərbaycanlı bir türkdür. Ədalət fikrinə candan vurğun olan Nizamının nəzərində türk demək adil deməkdir. Adil olmayan türk də ola bilməz. Polisin zülmünə uğramış aciz bir qoca arvadın ağziylə o, Səlcuqlu Sultan Səncərə belə xitab edir:

*Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri.
Madam ki sən zülmə amil olursan,
Bir türk deyil, çapolçu bir hindusan!*

“İskəndərnamə” şairin sosial və siyasi fikirlərini toplu olaraq anladan olğun bir əsərdir. Bu əsər zahirdə makedoniyalı Böyük İskəndərin sərgüzəştini anladır. Fəqət həqiqətdə buradakı qəhrəman tarixdəki İskəndər deyil, şairin öz zövqünə görə yaratdığı ədəbi bir tipdir. Bu tipi ilə Nizami gələcək üçün təsəvvür etdiyi dünya quruluşunu gerçəkləşdirən bir qəhrəman təsvir etmişdir. Tarixdə Qafqasyaya uğramamış olan İskəndəri Nizami buraya gətirir.

Rus təcavüzünə uğrayan qafqasyalılar İskəndəri köməyə çağırırlar. Göndərdikləri qasidlərin ağziylə “Qafqasyaya yapılan hücumun önu alınmazsa, bütün mədəniyyət dünyası təhlükəyə düşər” deyirlər. Mədəni millətlərdən qurulmuş müttəfiq bir ordunun başında İskəndər həməən Qafqasyaya gəlir. İstila ilə istiqlal, istibdad ilə azadlıq, vəhşət ilə mədəniyyət qüvvətləri qarşılaşırlar.

Oxucuların gözündə dünyanın bu-günkü vəziyyətini andıran bir səhnə canlanır. Həyəcanlı anlar və böhranlı günlər keçirən bu mücadilə, nəhayət, mədəniyyət ordusunun zəfəriylə bitir. Azadlığı rəmzi Bərdənin gözəl kraliçası Nüşabə əsirlikdən qurtarır.

Nizami insaniyyətçi bir şairdir. İnsanı insan olaraq sevir. Azadlığın aşığıdır. Zülmün, istibdadın düşmənidir. Fəqirlik və səfalətdən mütəəssirdir. Bütün əsərlərində ədalət, azadlıq və müsəvat (*bərabərlik*) fikirlərini yayır. “İskəndərnamə”sinin sonunda şair bir “Cənnət şəhər” təsvir edir. Bir peyğəmbər sifətiylə bütün dünyanı dolaşdıqdan sonra İskəndər bu şəhərdə ideal bir nizam tapır: buradakı insanlar arasında tam bir təsanüd və qardaşlıq vardır. Qovğa və niza nədir bilməzlər. Şəhərdə polis, qapılarda qıfıl yoxdur. Kimsənin kimsəyə ehtiyacı yox, hər kəsin özünə görə malı və güzəranı vardır.

İnsaniyyətçi və sosial ədalət tərəfdarı Nizamini bolşeviklər mənimsəyir, onu öz propaqandalarına alət edirlər. Nizami onların şairi imiş: sovet rejiminin gələcəyini bundan ta 800 il əvvəl xəbər vermiş imiş. Hətta “Cənnət şəhər”i “Sovet cənnəti”nin olduğu bir yerdə yerləşdirmiş imiş.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kitabında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu mövzudan bəhs açaraq deyir ki:

“Nizaminin “Cənnət şəhəri” dindardır, “Sovet cənnəti” isə dinsizdir, birincisi Allah tanıyır, o birisi Allahı danar. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük propaqanda silahıdır. Birincidə sevgi əsasdır, ikincidə isə nifrət. Birincidə heyvanlar belə əmniyyətdə ikən, ikincidə insanlar daima ölüm qorxusu altındadırlar. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlılıq əsasdır. Birinci oğurluq nədir bilməz, ikincidə hakim olan oğurluqdur. Birincidə polis yox, ikinci ən qanlı bir polis rejimidir. Birinci casusluq bilməz, ikincidə hər kəs casusdur. Birinci silahsız və barışçıdır, ikinci dişindən dırnağına qədər silahlıdır. Birinci fitnə nədir bilməz, ikinci bütün dünyanı alovlaşdırmaq istəyən bir fitnə yuvasıdır!”

Sözün qıssası: dini əxlaqa və ictimai təsanüdə dayanan Nizami sosializmi ilə dini danan və siniflər qovğasını körükləyən qanlı bolşevik sosializminin bir-birinə bənzəyən heç bir tərəfi yoxdur!

“Azərbaycan şairi Nizami” kitabından nəql etdiyimiz bu sözlər aşağıdakı sətirlərlə tamamlanır:

“Bolşeviklər “Zamanımızda yaşamış olsa idi, Nizami bizimlə bərabər olardı” deyirlər. Fəqət, bizə görə, sevgi ilə nifrət, rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya gələ bilərlərsə, Nizami ilə bolşeviklər dəxi o qədər bərabər ola bilərlər!..”

*“Qafqasya” jurnalı, Münhen,
Ağustos 1952, №13, səh. 8-10*

Əhməd Ataş

BİBLİOQRAFIYA

(MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ. AZƏRBAYCAN ŞAİRİ NİZAMİ. SƏKKİZ YÜZÜNCÜ İLDÖNÜMÜ MÜNASİBƏTİYLƏ, ANKARA, 1951)

Nizami XII yüzildə, yəni Səlcuqların İranda hakim olduqları və Azərbaycanın da o dövlətin bir parçası sayıldığı zamanlarda yaşamışdır. Kəndisi bənzəri şairlər arasında, şeirləri ilə olduğu qədər, şəxsi məziyyətləri ilə də bir istisna təşkil edir. Bundan dolayı, məsələn ciddən böyük bir şair olan və həyatının sonunda kəndisi ilə görüşən Xaqani kimi, bütün həyatınca öyəcək və dalqavuluğunun (*saraydakıları əyləndirməyin, yaltaqlığın*) qarşılığını verə biləcək bir məmduh (*bəyənilmə*) aramamış, vakur (*vüqarlı, qürurlu*) və qənaətkar bir həyat keçirərək dünya nemətləri peşində doğduğu Azərbaycan şəhərindən - Gəncədən həməən heç dıışarı çıxmamış, dəvət edilmədikcə, bəzən də dəvət edildiyi halda heç bir hökmdarın sarayına getməmişdir.

Böyləcə, saf bir təbiətin sinəsində, sadə bir dekor içərisində, əsərlərində görüldüyü üzrə, sadıq bir zəvc (*ər, kişi*), eyi bir baba, həqiqi bir insan və cəmiyyət dostu olaraq yaşamışdır. Nizami bu sakin və münzəvi həyatında uzun illər bəşər mühəyyiləsinin təsəvvür edə biləcəyi ən gözəl cənnətləri təxəyyül edərək, bunları aşiq, igit, kurnaz, sadıq, mütəfəkkir və anlayan v. b. (*və bəzə*) insan tipləri olan qəhrəmanlar ilə doldurmuş, bunları yenə ən mükəmməl, ən müxəyyəl və ideal bir tərzdə qonuşdurub hərəkət etdirmişdir.

Nizami bunları çox yüksək bir şairlik qabiliyyətinin kəndisinə bəxş etdiyi imkanlar ilə, heç bir zaman adiləşməyən, bayağılaşmayan bir üslub ilə əsərlərində bu günə qədər yaşatmışdır. Gerçəkdən, o, bütün əsərlərində, əsla

bayağılaşmayan, iffət və dürüstlükdən uzaqlaşmayan yeganə İran şairi sayıla bilir. Konu icabı əsərinə soxduğu kötü və fəna tiplər (məsələn “Həft peykər”dəki Məliha) eyni ədə və eyni doğruluq ilə təsvir edilmişdir. Nizaminin bir xüsusiyyəti də ifadədəki nəzakəti ilə bərabər əsərlərinin başdan-başa calı olmasına rəğmən, əsla calı görünməməsi, doğru olmadığı halda doğruluqdan ayrılmıyır hissini verməsidir. Bundan dolayı kəndisinin şairlər haqqında söylədiyi və sayın M.Ə.Rəsulzadənin pək gözəl bir şəkildə türkcəyə nəql etdiyi bu sözlər bütün şairlərdən öncə və bilxassə Nizami üçün doğrudur:

*Şairlikdə əsrar pərdəsi,
Tanrı hüzurunda sıra tutmuşlar.
Yalvaçlığındır o bir kölgəsi,
İkinci şairlər, ilkin yalvaçlar.*

İştə sayın Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsəri bu ciddən böyük və fəvqəladə şairi doğumunun səkkiz yüzüncü yılında hər cəbhəsi ilə tanımaq qayəsi ilə yazılmışdır. Əsər, ümumiyyətlə, İslam mədəniyyətində böyük rol oynayan ərəblərin, türklərin və iranlıların, sonra bilxassə Azərbaycanın tarixi rollarını, türklərin hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatını, XII yüzildə Azər-

baycanı və s. anladan, nəhayət, “İhmal edilmiş Nizami” və “Nizamiyə qarşı borclarımız” başlığı altındakı bölümlər ilə sona ərən bir giriş qismi ilə (s. 1-35) başlar.

Bu qismi ilk bölüm (s. 41-112) təqib edər. Burada Nizaminin hal tərcüməsi, Azərbaycan hökmdarları ilə münasibətlər, kəndi gözü ilə Nizami, Nizaminin cahan ədəbiyyatındakı yeri anladılıb izah edilmişdir. Bundan sonra ikinci bölüm gəlir (s. 117-163). Sayın yazar burada “Məxzənül-əsrar”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Həft peykər” və “İskəndərnamə” adlı beş əsəri ayrı-ayrı ələ alaraq xülasələrini verir, bəlli başlı xüsusiyyətlərini açıqlar. Üçüncü bölüm (s. 169-226) Nizamiyi konuları baxımından incəliyor. Burada Nizamidə farslıq, türklük və Qafqasya anladılıyor və Nizaminin görüşü ilə “rus” təsvir edildikdən sonra Nizamiyə görə qadınlıq məsələsi ələ alınır. Dördüncü bölüm (s. 231-288) “Nizamidə sənət və ideoloji” adını daşıyır. Bu bölümə Nizami bilxassə ədəbiyyat baxımından incələnmişdir. Şeirinin özəlliyi, sənətinin ana qaynağı, yaradıcılığı, həyat və insan tələqqisi, eşq fəlsəfəsi, din tələqqisi və sosial ideal, dövlət tələqqisi, ideal hökmdar tələqqisi bu bölümün ana konularını təşkil etməkdədir.

IV bölümdən çıxan son sözlə M.Ə.Rəsulzadə əsərinin ilk şəklini - 1941-ci ildə tamamlanmış olan şəklini tamamlamaqdadır. Fəqət o zaman hərbin meydana çıxardığı güclüklər yüzündən əsərin basılması bir az gecikincə yazar buna faydalı bir taqım əklər qoymaq imkanı bulmuşdur ki, bununla əsər gərək mahiyyət və gərəksə elmi dəyər baxımından daha çox qiymət qazanmış bulunmaqdadır. Məsələn, qalibi Əhməd Əmini Razinin “Həft iqlim”indən çıxan və sözdə Nizaminin “İskəndərnamə”sində bulunan iki beytə dayanan bir qeydə görə, Nizami əslən Xuzistanın Qum şəhərindən olmalıdır. Bir çox yazarlar bunu qəbul etmişlər, hətta məşhur Şibli Numani “Şir əl-Əcəm”ində (tərc. Məhəmməd Təki Fəxr Gilani. Tehran, 1316 h.ş., c. 1, s. 216) onun Qumlu olduğunu, babasının Gəncəyə hicrət etdiyini və kəndisinin bu şəhərdə doğulduğunu yazmışdır. Hər hanki bir rəvayət, yanlış da olsa, bu həcmdə bir əsərdə bəhs konusu edilməlidir.

Sayın M.Ə.Rəsulzadə əsərinin ilk şəklinə bu rəvayətə təmas etməmiş isə də, bu əkləmələr bölümündə bunu bəhs konusu edərək rəvayətin əsl mətnə sonradan əklənmiş beytlərdən çıxdığını açıq bir şəkildə meydana qoymuşdur.

Bu qismdə Nizamidə təsadüf edilən türkcə sözlər, Nizamidən çevirmələr, biblioqrafiya (bir kaç önəmsiz yazı bir tərəfə buraxılırsa, tamdır deyilə bilir) və mətnlər bulunmaqdadır. Bunları da əsərdən istifadəni son dərəcədə qolaylaşdırmaqda olan şəxs adlarına, yer və s. adlarına, tarixi anıtlara, təsislərə, elmi və ədəbi əsərlərə aid üç indeks təqib etməkdədir.

Əsərin basqı nəfəsəti yanında, onun gözəlliyini artıran və Nizaminin aləmini təsəvvür etməmişə yardım edən, bir kaç rəngli olmaq üzrə, bir taqım rəsm miniatürlərin fotokopileri əlavə edilmişdir. Yazar yalnız bir yerdə bunların nərədən alındığını söylüyor. Bana öylə gəldi ki, bunlar daha ziyadə nəşr edilmiş əsərlərdən alınmışdır və yazar İstanbuldakı Nizaminin əsərlərinin yazmalarını bizzat incələyəcək fürsət bulamamışdır (krş. *Nizami*, s. 358 v. d.). Halbuki o, buna fürsət bulub, miniatür örnəklərini bu yazma nüsxələr arasından seçsə idi, heç olmazsa, indiki qədər iyi bir sonuq əldə etmiş olurdu.

Sayın Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin vardığı bütün nəticələri burada göstərmək və münəqişə etmək mümkün deyildir. Əsərdə təfərrüt qabilindən, yuxarıda

göstərilənlər kimi, bir kaç nöqtəyə etiraz etmək qəbuldur. Fəqət bunlar əsla əsl əsərin dəyərini və məhəbbətini dəyişdirəməz. Məsələ, bəzi ədəbiyyat tarixçilərimizin münaqişədən xoşlandıqları bir tarix məsələsi: sayın yazar Nizaminin 535 (1141) ilində doğulduğunu qəbul ediyor. Onun doğum ili heç bir qaynaqda zikr edilmiş deyildir. Ölüm ili olaraq bir kaç tarix verilir və şairin öldüyü zaman 63 yaşında olduğu əlavə edilir. Ən çox qəbul edilən ölüm ili 596 h. olduğuna görə Nizaminin doğum yılı ili 533 olmaq icab edər. Başqa tarixlərə görə də başqa-başqa tarixlərin çıxacağı bəddihidir.

Sayın M.Ə.Rəsulzadə münaqişə etmədən bunlardan birini (1204 ilini) ölüm ili qəbul etmişdir. Şairin ömrünü 63 il olaraq qəbul etdiyindən (bk. s.56) doğum ili olan 1141 şairin ömrü olan 63-ün 1204-dən çıxarılması surəti ilə bulunmuş kimi görünür. Halbuki əski təzkiyəçilər və şair həyatını hər halda hicri ili olaraq saymışdır. Böylə olunca, qəməri sənə şəmsi sənəyə nəzərən 10 gün qədər nöqsan olduğundan 63 ildə iki sənə qədər fərq hasil olur. Buna nəzərən doğum ilini 1204 ölüm ilindən 63 deyil, 61 çıxarmaq surəti ilə 1143 hesablamaq lazım gəlirdi. Fəqət çıxacaq

nəticə şairin dövrünü, fikri və ictimai çevrəsini dəyişdirəcək bir fərq olamaz. Bundan dolayı bunların ihmali əsər üçün əsla bir qüsurlu deyildir.

İran ədəbiyyatı və dili hər zaman məmləkətimizdə sevilmiş və öyrənilmiş olmasına rəğmən, farsca yazmış olan və görünüşə görə, ədəbiyyatdan başqa cəbhələri ilə daha çox əlaqə toplayan Mövlana müstəsna, heç bir şair və ya ədəbiyyatçı haqqında ciddi deyilə biləcək bir monoqrafiya yazılmamışdır. Bundan dolayı **M.Ə.Rəsulzadənin** “Azərbaycan şairi Nizami”si bu yolda atılmış ilk addım, bənzərlərinin yazılmasına yol açacaq və məsud elmi araşdırmaların öncüsü olmasını təmənni etdiyim müvəffəq olmuş bir addımdır. Sayın yazar əsərinin adına “Azərbaycan şairi” vasfını qoymaqla onun bir tərəfinə fəzlə önəm vermiş, digər cəbhələrini bir az ihmal etmiş intibahı veriyorsa da, bir az öncə görüldüyü üzrə, əsl əsər böyük şair Nizamiyi tarixi və coğrafi bütün mühiti içində, bütün cəbhələrini qavrayan bir plana görə hazırlanmış və bu planın hər qismi salim bir anlayış, dərin bir görüş və geniş bir bilgi ilə incələnmiş və yazılmışdır.

Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, sayın M.Ə.Rəsulzadə Nizamidən

aldığı parçaları türkcəyə mənzum olaraq nəql etmişdir. Bunda müvəffəq olmaq və ya olmamaq məsələsi bir tərəfə buraxılsın, yalnız o parçaları mənzum olaraq nəql etmənin mənsur bir tərcümədən çox daha fəzlə əmək sərf etdirəcəyi meydandadır. Bu da əsərin dəyəri ni yüksəldən və ona qarşı əlaqəni artdıran bir xüsusiyyətdir.

Son olaraq deyilə bilir ki, sayın M.Ə.Rəsulzadənin bu əsəri, yazarının bir siyasət adamı olmasına rəğmən, “dünya ölçüsündəki yara-

dıcılığıyla cahan ədəbiyyatına ölməz şeir tablolarıyla eşq, bağlılıq, namus, iman və fədakarlıq tipləri verən, fəlsəfi yüksək düşüncə və siyasi kəskin görüşləriylə də insanlığın ən səmimi duyğularına və ən əziz ideallarına tərcüman olan bu ilahi sənətkar dünya mədəniyyətinin dahi öndəridir” - deyə təsvif etdiyi Nizaminin sevən, anlayən və dürüst bir ruh tərəfindən çizilmiş və müvəffəq olmuş bir tablosudur.

*“Azərbaycan Yurd Bilgisi”,
cild: IV, Şubat 1954, sayı: 37, səh. 49-52*

Beş kitab bunlardır:

1. “Məxzənül-əsrar”.
2. “Xosrov ilə Şirin”.
3. “Leyla ilə Məcnun”.
4. “Həft peykər”.
5. “İskəndərnamə”.

1. “**Məxzənül-əsrar**”. Şairin təxminən iyirmi yaşlarında yazdığı zənn edilən iki min küsur beyitlik bir məsnəvidir. Əsərin tədqiqində əxlaqa aid fikirləri ortaya qoyan və dini görüşünü açıqlayan ilahi hikmətlərin sirrinə ərmək istəyən Nizamiyi buluruq.

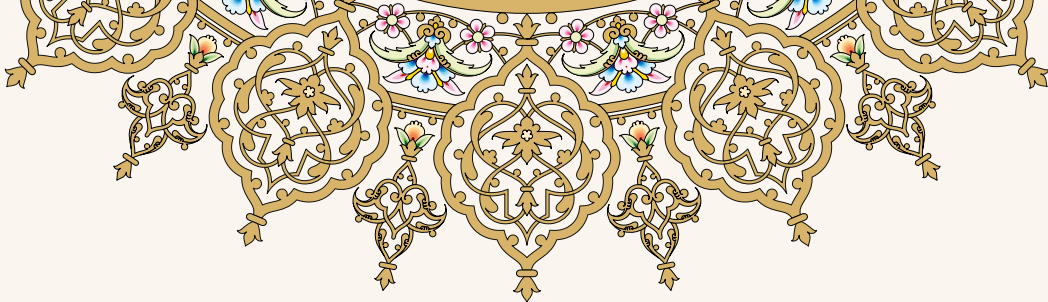
2. “**Xosrov ilə Şirin**”. Bu məsnəvi xalq arasında söylənən əski bir hekayədir. Şair bu əsərdə ədəbi qabiliyyətini göstərmişdir. Eşq üzərinə yazılmış dastanlar arasında seçkin bir yeri vardır.

3. “**Leyla ilə Məcnun**”. Konu baxımından ərəblərə aid olan bu məsnəvi farsca olaraq yazılmışdır. Füzulinin daha sonrakı əsrlərdə türkcə “Leyla ilə Məcnun”u mövcuddur. Gəncəvinin Məcnunda yaratdığı eşq bəsit kimsələrin varmadığı ilahi və platonik bir eşqdır.

4. “**Həft peykər**”. Bu mənzum əsər Bəhram Gura (Sasani padşahlarından) aid şairanə bir əfsanədən ibarətdir.

5. “**İskəndərnamə**”. Dastanın yunanca əsli qeyb olmuş, tərcüməsi Doğu ölkələrində mühafizə edilmişdir. Konu yunanlı Klastinəsin kitabından alınmışdır. Nizami on min beyitlik məsnəvisində idealizə etdiyi İskəndərdən və qəhrəmanlıqlarından bəhs etmişdir.

*“Mücahid” jurnalı,
il 6, cild III, sayı: 31-32, təmmuz-avqust 15*

MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV

(1794-1847)

Azərbaycanın görkəmli mü-
təfəkkiri, alimi, şairi, yazıçı-
sı və tərcüməçisidir. XIX əsr
Azərbaycan maarifçilərindən olan
A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsə-
ri ilə Azərbaycan tarixşünaslıq el-
minin əsasını qoyub. 1820-1830-cu
illərdə çar Rusiyası ordusunda qul-
luq etdiyi zaman Gülüstani (1813) və
Türkmənçay (1828) müqavilələrinin
imzalanmasında tərcüməçi kimi
iştirak edib. A.Bakıxanov 1819-cu
ildə Tiflisə gedib və Qafqaz Baş
Hərbi İdarəsində Şərq dilləri üzrə
tərcüməçi vəzifəsinə qəbul olunub.
O, A.S.Qriboyedov, F.Bodenştedt,
F.Şeyda, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov və
başqaları ilə dostluq edib. A.Bakıxa-
nov 1827-ci ildə Cənubi Azərbaycan-

da olmuş, 1833-1834-cü illərdə Var-
şavada və Peterburqda yaşamışdı.
Bir jurnalist kimi “Tiflisskiye ve-
domosti”, “Zakavkazskiy vestnik”,
“Kavkaz” qəzetləri ilə də əməkdaş-
lıq etmişdi. A.Bakıxanov zəngin
elmi-bədii yaradıcılıq irsinə malik
şəxsiyyətdir. Bədii əsərləri arasında
“Riyazül-Qüds”, “Mişkatül-ənvər”
adlı poeması, “Qüdsi” təxəllüsü ilə
yazdığı qəsidə, qitə, qəzəl, rübai
və məsnəviləri, avtobiorafik şeirləri,
mənzum hekayələri, təmsilləri də
var. A.Bakıxanov Azərbaycan elm
tarixində böyük rolu olan alimdir.
“Qanuni-Qüdsi”, “Əsrarül-mələküt”,
“Təhziübül-əxlaq”, “Eynül-mizan”,
“Gülüstani-İrəm” kimi əsərləri bö-
yük şöhrət qazanıb.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV

(1812-1878)

Azərbaycannın görkəmli yazıçısı, maarifçisi, şairi, materialist filosofu və ictimai xadimidir. O, Azərbaycan dramaturgiyası və Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi tənqidinin banisidir. Mirzə Fətəli Axundov 1812-ci ildə Şəkidə anadan olub. 1832-ci ildə Gəncədə məntiq və fiqh elmlərini, Azərbaycan şair və filosofu M.Ş.Vazehdən isə xəttatlıq sənətini öyrənib. Dövrünün müasir elmləri ilə maraqlanan M.F.Axundov 1833-cü ildə Şəkidə açılmış rus məktəbinə daxil olub və burada təhsil alıb. 1834-cü ildə Tiflisə gedib, Qafqaz canişininin baş dəftərxanasında mülki işlər sahəsində Şərq dilləri mütərcimi təyin olunub və ömrünün sonuna qədər bu vəzifədə çalışıb. “Əkinçi” qəzetinin nəşrini alqışlayan ədib məqalələrini onun səhifələrində “Vəkili Milləti-

Naməlum” imzası ilə çap etdirib. M.F.Axundov Tiflis qəza məktəbində dərs deyib, sonra öz xahişi ilə işdən azad olunaraq yerini müəllimi M.Ş.Vazehə verib. Bir müddət Tiflis ruhani seminariyasında da Azərbaycan dili müəllimi işləyib. Dram sənətinin incəliklərini dərinlən öyrənən M.F.Axundov 1850-1855-ci illərdə altı komediya yazmaqla ədəbiyyatımızda dramaturgiyanın əsasını qoyub. Böyük mütəfəkkirin fəlsəfə, ədəbiyyat, sənət haqqdakı fikir və mülahizələri öz əksini əsasən “Kəmalüddövlə məktubları” adlı fəlsəfi traktatında, eləcə də “Föhristi-kitab” (1859), “Nəzm və nəsr haqqında” (1859), “Tənqid risaləsi” (1860), “İrannın yüksək millət qəzetəsi haqqında kritika” (1866), “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” (1871) kimi məqalələrində tapır.

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ

(1863-1920)

Azərbaycanın görkəmli maa-
rifçisi, pedaqoqu, ədəbiyyat-
şünası və publisisti, Azərbaycan
ədəbiyyat tarixçiliyi elminin
banisidir. F.Köçərli 1863-cü il yan-
varın 26-da Şuşa şəhərində anadan
olub. 1872-1876-cı illərdə Şuşada
mədrəsədə təhsil alıb. 1876-cı ildə
Şuşadakı rus məktəbinə daxil olub.
1879-1885-ci illərdə Zaqafqaziya
Müəllimlər Seminariyasında təh-
sil alıb. 1885-ci ildə seminariyanı
bitirəndən sonra 1885-1890-cı il-
lərdə İrəvandakı gimnaziya da ana
dili və hüsnxətt fənlərini tədris
edib. 1895-ci ildə Qori Müəllimlər
Seminariyasının tatar şöbəsinin
Azərbaycan dili və şəriət müəllimi
təyin olunub. 1918-ci ilə qədər Qori-
də pedaqoji fəaliyyətini davam et-
dirib. 1918-ci ildə Qori Müəllimlər
Seminariyasının Azərbaycan şöbə-

sini Qazax şəhərinə köçürüb. Hə-
min şöbənin əsasında Azərbaycan
Müəllimlər Seminariyası yaradılıb
və F.Köçərli seminariyanın direktor-
u təyin olunub. 1884-cü ildə Qori
Müəllimlər Seminariyasında təhsil
alarkən “Təlimi-Sokrat” əsərini ya-
zıb. 1890-cı ildə isə İrəvanda “Müs-
yö Jordan və dərviş Məstəli şah”
komediyasını tamaşaya qoyub.
“Tatar komediyaları” adlı ilk elmi
məqaləsi “Novoye obozreniye” qə-
zetində dərc edilib. “Azərbaycan
tatarlarının ədəbiyyatı” kitabı
1903-cü ildə Tiflisdə rus dilində çap
olunub. “Azərbaycan ədəbiyyatı ta-
rixi” adlı üç cildlik əsərini 1913-cü
ildə tamamlayıb. Ölümündən sonra
- 1925-ci ildə “Azərbaycan ədəbiy-
yatı tarixi materialları” kitabının
I hissəsi, 1926-cı ildə isə II hissəsi
çap edilib.

MİRZƏ MƏHƏMMƏD AXUNDOV

(1875-1923)

Azərbaycanın tanınmış ziyalısı və ictimai-siyasi xadimi Mirzə Məhəmməd Axundov 1875-ci il avqustun 9-da Gəncədə anadan olub. Gəncə klassik gimnaziyasını bitirib, bir müddət müəllimlik edib. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) Xalq maarif nazirinin müavini kimi çalışıb. 1920-ci ildə Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub. M.M.Axundovun “Sərfi-türk” adlı ilk kitabı 1896-cı ildə nəşr edilib. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, “Şərqi-rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Açıq söz” qəzetləri ilə əməkdaşlıq edib, həmçinin “Cəmiyyəti-xeyriyyə”, “Nəşri-maarif”

cəmiyyətlərində fəallıq göstərib. M.M.Axundov bir çox pyeslərin də müəllifidir. O, “Hatif” təxəllüsü ilə şeirlər də yazıb. Onun Gəncədə “Teatro nədir?” əsəri, “Röyam, yaxud həqiqətə təsadüf” kitabı da çap olunub. M.M.Axundov 1909-cu ildə Gəncədə “Şeyx Nizami” monoqrafiyasını nəşr etdirib. Kitabda Nizami Gəncəvinin tərcümeyi-halı, əsərləri haqqında məlumatlar verilib. M.M.Axundov eyni zamanda “Difai” təşkilatının yaradıcılarından və fəallarından olub. O, tərcüməçiliklə də məşğul olub və türk yazarı Namiq Kamalın “Vətən, yaxud Silistrə” dramını Azərbaycan türkcəsinə çevirib. V.Şekspirdən, N.Qoqoldan da tərcümələr edib.

ADİL XAN ZİYADXAN

(1877-1954)

Tanınmış ictimai-siyasi xadim olan Adil xan Ziyadxan 1877-ci il sentyabrın 25-də Gəncə şəhərində anadan olub. Gəncə xanı Cavad xanın və Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin soyundan gələn Adil xan Moskva Universitetində təhsil alıb. “Difai” təşkilatının üzvü olub. Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra Gəncədə yaradılmış Milli Müsəlman Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü kimi də fəaliyyət göstərmiş. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra Xarici işlər nazirinin müavini təyin olunub. Xarici işlər naziri Ə.M.Topçu-

başov Azərbaycanda olmadığından bir müddət də onun vəzifəsini icra edib. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə - 1919-cü ilin noyabrında İrana səfir təyin edilib. Elə həmin il A.Ziyadxanın Bakıda “Azərbaycan: tarixi, ədəbi və siyasi vəziyyəti” adlı kitabı nəşr olunub. Bu kitab Azərbaycanı dünya ölkələrinə tanımaq məqsədilə yazılıb. Kitab rus və fransız dillərində də çap olunub. 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan bolşevik işğalına məruz qaldıqdan sonra o, Tehrandə qalmaqə qərar verib və orada müxtəlif sahələrdə çalışıb. 1954-cü ildə İstanbulda vəfat edib.

MƏHƏMMƏD ƏLİ RƏSULZADƏ (RƏSULOĞLU)

(1882-1982)

Azərbaycan istiqlalı uğrun-
da böyük mücadilə aparmış
Məhəmməd Əli Rəsulzadə
(Rəsuloğlu) 1882-ci il aprelin 7-də
Bakıda anadan olub. M.Ə.Rəsuloğ-
lu görkəmli dövlət xadimi Məhəm-
məd Əmin Rəsulzadənin əmisi
oğludur. S.M.Qənizadənin müdiri
olduğu 2-ci Rus-müsəlman məktə-
bində oxuyub. Siyasi fəaliyyətinə
M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi
“Müsəlman gənclik təşkilatı”nda
başlayıb. 1904-cü ildə yaradılan
“Hümmət” təşkilatının fəalların-

dan olub. M.Ə.Rəsuloğlu Azər-
baycanın ilk milli-siyasi partiyası olan
Müsavətin üç qurucu rəhbərindən
biridir. Azərbaycan Xalq Cümhuriy-
yəti parlamentinin üzvü olub, eyni
zamanda hökumət mətbəəsinin
müdiri vəzifəsini icra edib. M.Ə.Rə-
suloğlunun Azərbaycanda başlayan
mücadiləsi sonradan - mühacirət-
də Türkiyədə, İranda, Almaniya-
da, Polşada və bir çox ölkələrdə davam
edib. M.Ə.Rəsuloğlu 1982-ci il fev-
ralın 3-də vəfat edib. İstanbulda
dəfn olunub.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

(1884-1955)

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində doğulub. Rus-tatar məktəbində oxuyub. 1902-1903-cü illərdə Müsəlman Gənclik Təşkilatını yaradıb. 1904-cü ildə ziyalılarımızın görkəmli nümayəndələrindən M.H.Mövsumovun, M.H.Hacınskinin və M.Ə.Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə müsəlman sosial-demokrat “Hümmət” təşkilatı yaradılıb. M.Ə.Rəsulzadə Ə.Ağaoğlunun redaktorluğu ilə çıxan “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetlərində məqalələrlə çıxış edib. Bakıda təqib olunduğu üçün 1909-cu ildə İrana gedib. “İrani-nov” (“Yeni İran”) qəzetində redaktorluq edib. Burada da təqiblərdən yaxa qurtara bilmə-

yıb, ona görə də İstanbulla getmək məcburiyyətində qalıb. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar verilən ümumi bağışlamadan sonra Bakıya qayıdıb və əsaslı 1911-ci ildə qoyulan Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyasının sədri olub. 1918-ci il mayın 27-də səs çoxluğu ilə Milli Şuranın sədri seçilib. 1920-ci ilin aprel hadisələrindən sonra həbs olunaraq Rusiyaya aparılıb, bir müddət sonra gizli olaraq Türkiyəyə mühacirət edib. 1929-cu ildən onun mühacirət həyatının Avropa dövrü başlayıb. 1947-ci ildə Türkiyəyə qayıdan M.Ə.Rəsulzadə burada Azərbaycan Kültür Dərnəyini yaradıb. M.Ə.Rəsulzadə 1955-ci il martın 6-da vəfat edib. Ankaranın Əsri məzarlığında dəfn olunub.

MƏMMƏD SADIQ ARAN

(1895-1971)

Azərbaycan mühacirətinin görkəmli xadimlərindən biridir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentin üzvü olub. 1920-ci ildə Azərbaycan Rusiya bolşevikləri tərəfindən işğal edildikdən sonra əvvəl İrana, oradan isə Türkiyəyə gedib. M.S.Aran 1924-1931-ci illərdə İstanbulda Cümhuriyyət qurucularından olan M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov, Ş.Rüstəmbəyli, N.Şeyxzamanlı və digərləri ilə sıx əməkdaşlıq edib. 1928-ci ildə redaktorluğu ilə İstanbulda “Azəri Türk” jurnalı nəşr edilib. O, eyni zamanda “Yaşıl yapraq”, “Türk yolu”, “Erkenekon” dərgilərinin nəşiri, yaxud redaktoru olub. Sonralar jurnalist kimi fəaliyyətini Türkiyənin nüfuzlu “Ulus” və “Cümhuriyyət” qəzetlərində davam etdi-

rib. M.S.Aran uzun müddət həm də Ankaradakı Türk Kültürlerini Araşdırma İnstitutunun əməkdaşı kimi çalışıb, milli ruhlu şeirlər də yazıb. O, 1942-ci ildə İstanbulda “İran türkləri” kitabını çap etdirib. Kitabın birinci hissəsi İran əhalisinin yarısını təşkil edən Azərbaycan türklərinin tarixinə, ictimai-siyasi həyatlarına, ikinci hissəsi isə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələlərinə həsr olunub. Məmməd Sadiq Aran 1945-1946-cı ildə Cənubi Azərbaycanda başlayan milli-azadlıq mübarizəsini obyektiv şəkildə işıqlandıran və bu məsələdə keçmiş SSRİ-nin, Böyük Britaniyanın və Pəhləvi rejiminin Azərbaycan xalqına qarşı çevrilmiş siyasətini açıqlayan silsilə məqalələrin də müəllifidir. M.S.Aran 1971-ci ildə İstanbulda vəfat edib.

ƏHMƏD CƏFƏROĞLU

(1899-1975)

Əhməd İsmayıl oğlu Cəfərzadə 1899-cu il aprelin 17-də Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Gəncədə anadan olub. 1905-1909-cu illərdə Səmərqənddə yaşayıb. Gəncə gimnaziyasında təhsil alıb. 1916-cı ildə gimnaziyanı bitirdikdən sonra, Kiyev Ali Ticarət İnstitutunun iqtisad fakültəsinə daxil olub. 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusuna könüllü yazılıb və Bakının daşnak və bolşeviklərdən azad olunmasında iştirak edib. Daha sonra Bakı Dövlət Universitetində təhsil alıb. 1920-ci ilin 27 aprel işğalından sonra Azərbaycanı tərk edərək Türkiyəyə gedib. İstanbul

Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində oxuyub. Almaniyabı Breslau Universitetində mükəmməl türkoloji təhsil alıb. 1932-ci ildə İstanbulda “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisini nəşr edib. Bir sıra milli və millətlərarası cəmiyyətlərin üzvü olub. Türk Dili Qurumunun, Polşa Müştərəklər Cəmiyyətinin, Millətlərarası Ümumi Dialektoloji Mərkəzin, Ural-Altay Cəmiyyətinin və Millətlərarası Dəniz Kültürü İnstitutunun üzvü, Polşa Elmlər Akademiyasının (1938), Ukrayna Elmlər Akademiyasının, Fin-Uqor Cəmiyyətinin müxbir üzvü seçilmişdi. 1975-ci il yanvarın 6-da vəfat edib, İstanbulda dəfn olunub.

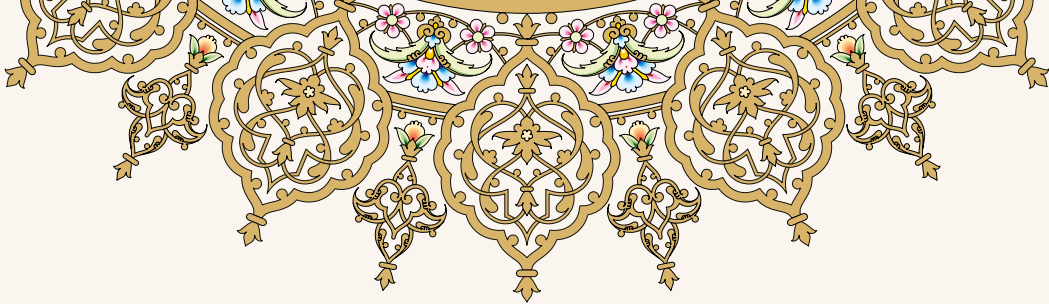

ƏHMƏD ATƏŞ

(1917- 1966)

Əhməd Atəş 1917-ci ildə Türkiyənin Birəcik şəhərində anadan olub. Konya liseyində təhsil alıb, daha sonra 1939-cu ildə İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsini bitirib. Professor Helmut Ritterin yanında ərəb-fars filologiyası sahəsində araşdırmalara başlayıb. 1953-cü ildə professor olub. Şərqşünaslıq İnstitutunun rəsmi qurucularından biri olub. Şərq Tədqiqləri Cə-

miyyətini də əsas yaradıcısıdır. H.Ə.Yücəlin Milli təhsil naziri olduğu dövənlərdə islam ensiklopediyasının yayın heyətində Adnan Adıvar ilə birgə çalışıb. Tanınmış şərqşünas alim Ə.Atəş 1964-cü ildə böyük Azərbaycan şairi Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" mənzuməsinin elmi izahını hazırlayaraq türk oxucusuna təqdim edib. 1966-cı ildə vəfat edib, İstanbulda dəfn olunub.

SƏNƏDLƏR

شەيخ نىزامى

پەيغەمبەر سەلىمى

س

مەزھەبى مەدەنىيەت

تەرجىمە

پەيغەمبەر سەلىمى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت

مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت

مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت

مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت

مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت

مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت

مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت ۱۹۲۲-يىلى مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت

M.Ə. Rəsulzadənin 1923-cü ildə nəşr edilən "Azərbaycan Cümhuriyyəti (keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti)" kitabı. Bu kitabda müəllifin Nizami haqqında ilk məlumatları təqdim olunub.

НИЖЕГО АЗЕРИ РАЙОНУ - БИДЭ

**С О В Р Е М Е Н Н А Я
Л И Т Е Р А Т У Р А
А З Е Р Б А Й Д Ж А Н А**

Д О К Л А Д

ИЗДАНИЕ И РЕДАКЦИОННО-ЛИТЕРАТУРНАЯ
РАБОТА ПЕРВОСТАНОВИТЕЛЯ
И ПЕРЕВОД

1 9 3 6

М.Ə. Rəsulzadənin 1936-cı ildə Fransada rus dilində nəşr edilən "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı. Bu kitabda Nizami haqqında da bilgilər var.

M.Ə. Rəsulzadənin

AZƏRBAYCAN Kültür Gələnləri

AZƏRBAYCAN İLİMİN NƏŞRƏTƏSİNİN
MƏSULUĞU AKADEMİK M.Ə. RƏSULZADƏNİN
AZƏRBAYCAN İLİMİN NƏŞRƏTƏSİNİN
KONSTRUKTORU.

99893001708

AZƏRBAYCAN İLİMİN
NƏŞRƏTƏSİNİN

M.Ə.Rəsulzadənin 1949-cu ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan kultür gələnləri" kitabı. Bu kitabda Nizami haqqında da dəyərli bilgiler var.

SEKİZYÜZÜNCÜ YILDONUMU MÜNASEBƏTİYLƏ
1141 — 1941

AZƏRBAYCAN ŞAİRİ
NİZAMİ

YAZAN:
Məhəmməd Əmir RƏSULZADƏ

ANKARA, 1941 — MİLLİ TƏHSİL NƏŞRİYYATI

Azərbaycan Şairi Gənəli Nizami

(«Amerikanın səsi» radiosunda
1952-ci il iyul ayının 31-də yayımlanan
maddə)

Bir çox qatlı bəziqəti gətirən Azərbaycanın böyük şairi Gənəli Nizamiyə bəziqəti qatmaq və bəziqəti qatmaq üçün bəziqəti qatmaq. Fəqət qatmaq üçün bəziqəti qatmaq. Gənəli Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. «Yeni qatmaq» Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Bu maddə də bəziqəti qatmaq. Azərbaycan şairi Nizamiyə bəziqəti qatmaq.

«Məhəmməd-Karim (Şairlər İncisafı), Əhməd və Əliyə (Şairlər və Əhməd, Əliyə - Fəqət) (Yeni qatmaq) və Əhməd-Karim (Şairlər) bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq.

Bu maddə 1952-ci ildə, Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq.

Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq. Nizamiyə bəziqəti qatmaq.

KAFKASYA

(DER KAVKASUS)

MƏDİ İsmail Məhərrəmovun Təyər Ağla Məcnun

Nəşri Mərkəzi: A.ƏLİYEVİN

No. 33

Avgust 1952

Fəhri DM 1,-

İçindəkilər:

Bül Şükür arasında İsmail Nizami	1	
İsmail Nizami (əvvəlki Nizami) və dünyasına bağlılıq məsələsi	M. Ə. Əliyev	1
İsmail Nizami Şirvan qəbiristanlığında tapılması	İsmail Nizami	10
MƏDİ İsmail Nizamiyə bağlılıq məsələsi	Mirzə Səadət	14
Cığırda tərkibləri	T. Əliyev	19
"Ədəbiyyat" — İsmail Nizami		21
İsmail Nizami Nəzəriyyəsi Nizamiyə qatılmaq	İsmail Nizami	22
İsmail Nizami Şirvan qəbiristanlığında tapılması		27
İsmail Nizami		28
İsmail Nizami		28
İsmail Nizami		28

HERBEE

M.Ə.Rəsulzadənin Münhendə (Almaniya) nəşr olunan "Qafqasya" jurnalında dərc etdirdiyi "Azərbaycan şairi Nizami və dünyanın bugünkü durumu" məqaləsi, avqust, 1952-ci il

İxtiyar Qadın

İXTİYAR QADIN İLƏ SULTAN SƏNCƏR

İxtiyar qadın, Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

Qadın, Səncər Səncər Səncər
Qadın, Səncər Səncər Səncər

M.Ə.Rəsulzadənin "Sirlər xəzinəsi"ndən farscadan tərcümə etdiyi "İxtiyar qadın ilə Sultan Səncər" əsəri. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1952-ci il

Doğu İslâm mədəniyyətində Azərbaycan'ın rolu

M. Ə. RƏSULZADƏNİN (Müəllifin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, Azərbaycan tarixçisi)

Azərbaycanın İslam dünyəsində və xüsusən Şiə İslam mədəniyyətində Doğu İslam mədəniyyəti ilə əlaqəli əsas problemlərdən biri Azərbaycanın yuxarıda qeyd olunan məqalədə əsaslı olaraq müzakirə edilən "Doğu İslam mədəniyyətində Azərbaycanın rolu"na bənzər bir məqalə yazılmışdır.

Yuxarıda qeyd olunan məqalədə Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir. Bu məqalədə Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir. Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir.

Tarixçiyatın tarixi məqalələrində Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir. Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir.

M. Ə. RƏSULZADƏNİN (Müəllifin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, Azərbaycan tarixçisi) Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir. Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir. Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir.

Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir. Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir.

Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir. Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir.

Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir. Azərbaycanın İslam mədəniyyətində rolu müzakirə edilmişdir.

AZƏRBAYCAN

Yurt Bilgisi

Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixinə Daxiləngə Fəxr Sığdırılır

İÇİNDƏKİLƏR

	Ər-Nizami	34
M. Ə. Rəsulzadə	Ər-Nizami haqqında	3-29
Mirza Fətə	Ər-Nizami haqqında (M. Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə)	34-35
Dr. Jəfər Əliyev	Tarixi mənbələrdə Ər-Nizami haqqında	36-44
Dr. Məhəmməd Əliyev	Ər-Nizami haqqında (M. Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə)	34-35
Ər-Nizami haqqında	Azərbaycan Tarixi mənbələrində	36-44
Jəfər Əliyev	Ər-Nizami haqqında (M. Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə)	34-35
Ahli Ər-Nizami	Tarixi mənbələrdə Ər-Nizami haqqında	36-44
M. Ə. Rəsulzadə	Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixinə Daxiləngə Fəxr Sığdırılır	3-29
Mirza Fətə	Ər-Nizami haqqında (M. Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə)	34-35
Dr. Jəfər Əliyev	Tarixi mənbələrdə Ər-Nizami haqqında	36-44
Dr. Məhəmməd Əliyev	Ər-Nizami haqqında (M. Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə)	34-35
Ər-Nizami haqqında	Azərbaycan Tarixi mənbələrində	36-44
Jəfər Əliyev	Ər-Nizami haqqında (M. Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə)	34-35
Ahli Ər-Nizami	Tarixi mənbələrdə Ər-Nizami haqqında	36-44
M. Ə. Rəsulzadə	Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixinə Daxiləngə Fəxr Sığdırılır	3-29
Mirza Fətə	Ər-Nizami haqqında (M. Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə)	34-35
Dr. Jəfər Əliyev	Tarixi mənbələrdə Ər-Nizami haqqında	36-44
Dr. Məhəmməd Əliyev	Ər-Nizami haqqında (M. Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə)	34-35
Ər-Nizami haqqında	Azərbaycan Tarixi mənbələrində	36-44
Jəfər Əliyev	Ər-Nizami haqqında (M. Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə)	34-35
Ahli Ər-Nizami	Tarixi mənbələrdə Ər-Nizami haqqında	36-44

İSTANBUL

İstanbulda Fəxr Sığdırılır

1954

Professor Əhməd Atəşin "Azərbaycan Yurd Bilgisi" jurnalında M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami" kitabı haqqındakı "Bibliografiya" məqaləsi, fevral 1954-cü il

Türkiyənin Milli təhsil naziri Həsən Əli Yücelin "Cümhuriyyət" qəzetində dərc edilmiş "Rəsulzadə" məqaləsi, 27 mart 1955-ci il. Bu məqalədə M.Ə.Rəsulzadənin Nizami haqdakı araşdırmaları ilə bağlı maraqlı bilgiler var.

AZƏRBAYCAN KULTUR DƏRƏCƏSİ TAYYARLAMALAR, II

Prof. Dr. Əhməd CƏFƏROĞLU

AZƏRBAYCAN DİL VƏ EDEBİYATININ DÖNÜM NÖQTƏLƏRİ

AZƏRBAYCAN KULTUR DƏRƏCƏSİ TAYYARLAMALARININ II CİLDİ
İ. Əhməd 1953-ci ildə Ankarada nəşr edilmiş kitabın kənarı

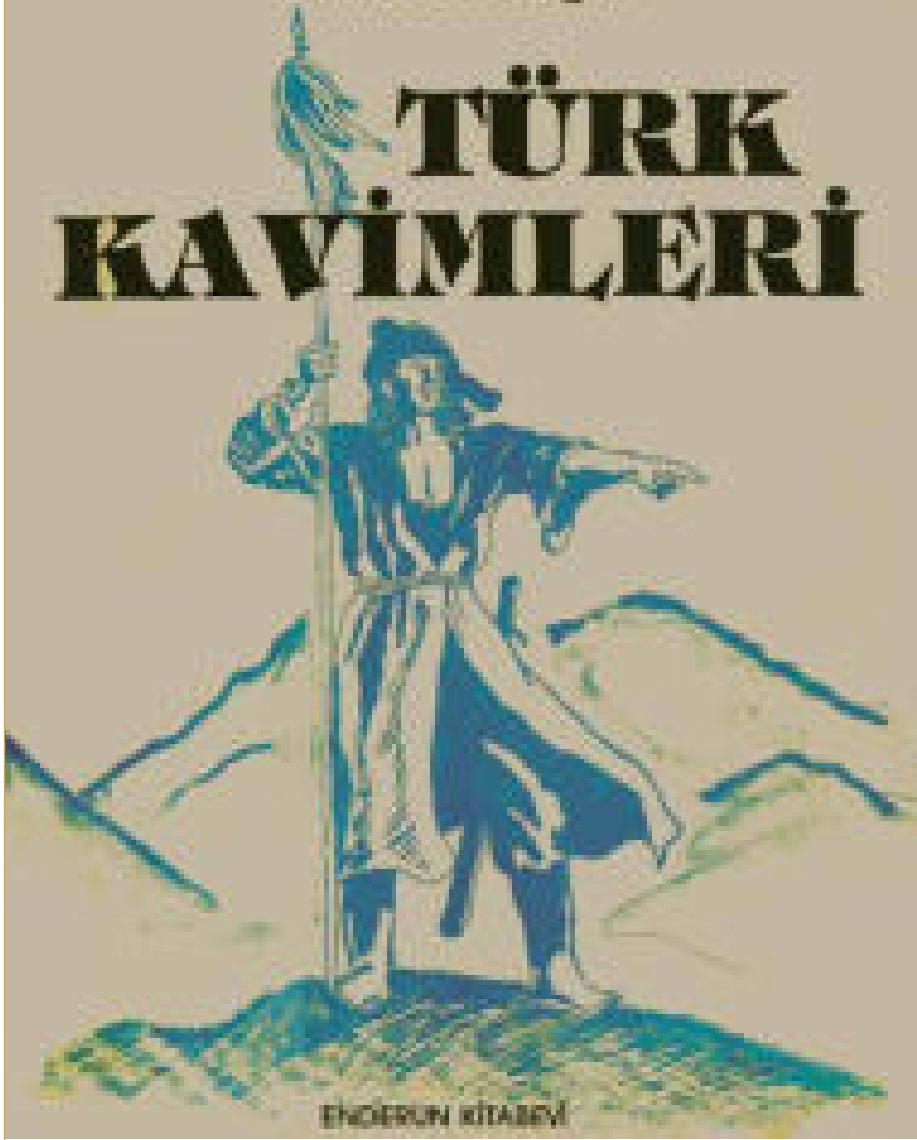
ANKARA
Yeni Gənçlik Məktəbi

1 1 1 1

Professor Ə.Cəfəroğlunun 1953-cü ildə Ankarada nəşr edilmiş "Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri" kitabı. Bu kitabda N.Gəncəvi haqqında məlumatlar var.

Prof. Dr.
Ahmet Caferođlu

TÜRK KAVİMLERİ

ENCERUN KİTAPEVİ

Professor Ə.Cəfərođlunun 1968-ci ildə İstanbulda nəşr edilmiş "Türk qövmlləri" kitabı. Bu kitabda N.Gəncəvi haqqında da məlumatlar var.

Azərbaycanlılar Üzvləri

№ 46 № 1968

AZƏRBAYCANIN
GƏNÇLİYİNİN
AZƏRBAYCANI

AZƏRBAYCAN
Fəlsəfə, İctimai Elmlər və Sənət

Azərbaycanın Gəncliyinin Azərbaycanı

Yığıncaqları A. D. M. N.

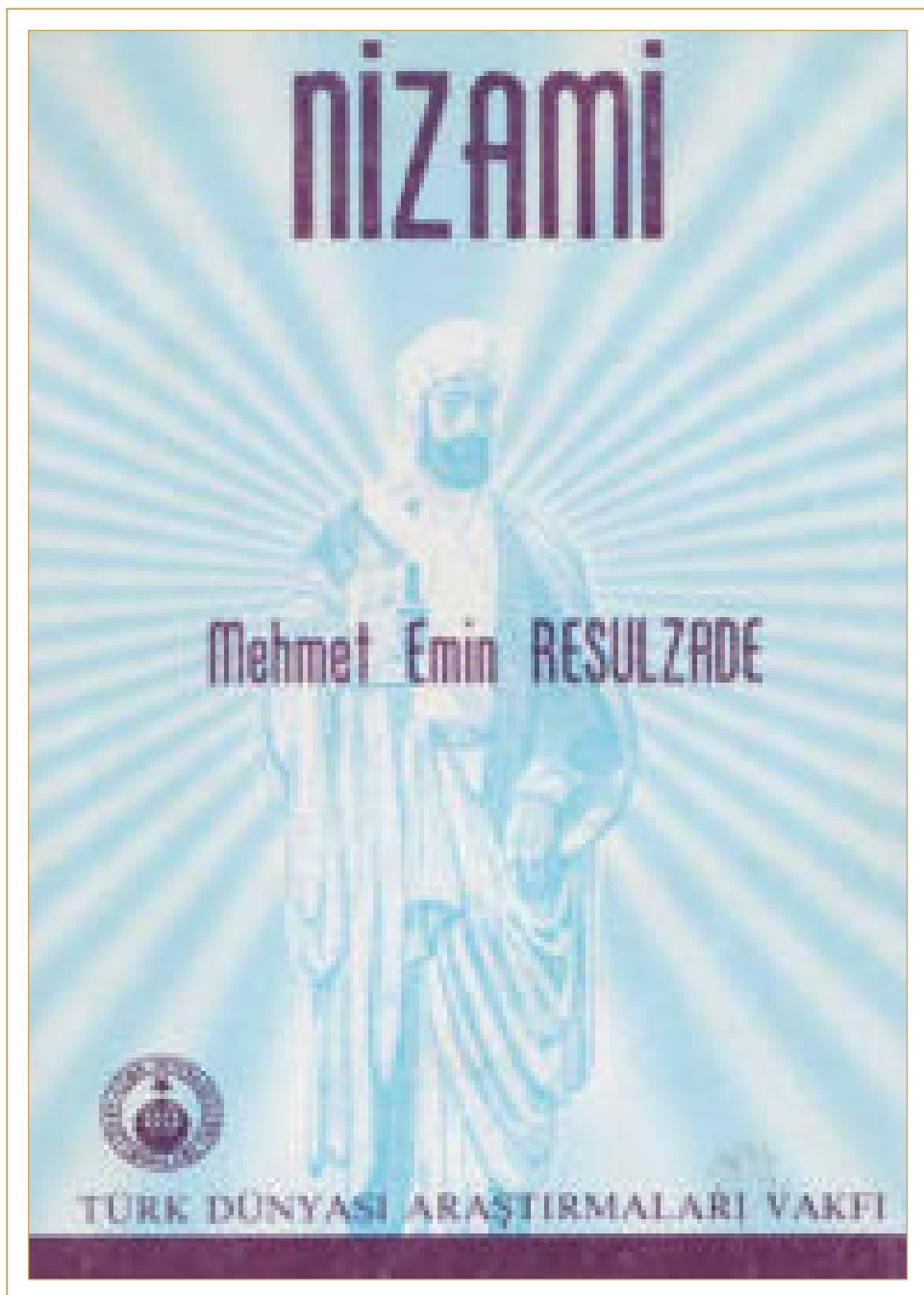
1968

№ 46 № 1968

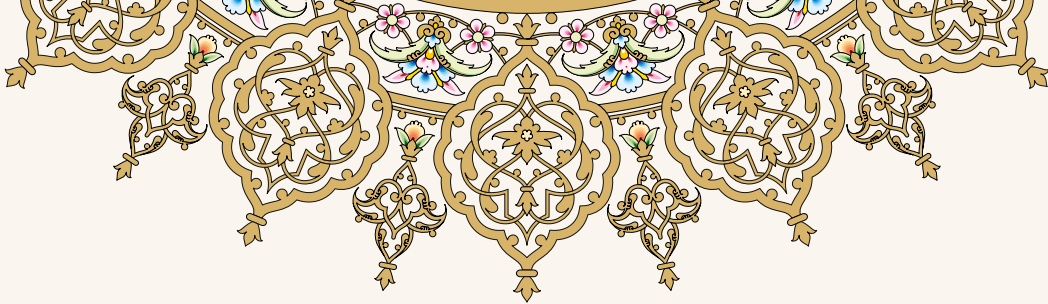
№ 46

— 46 —

Almaniyanın Münhen şəhərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı olan "Azərbaycan" jurnalının ilk sayı, may 1968. Jurnalın üz qabığında Nizaminin Gəncədəki türbəsinin fotosu çap edilib.

M.Ə.Rəsulzadənin 1991-ci ildə Türkiyədə təkrar nəşr edilmiş "Azərbaycan şairi Nizami" kitabının üz qabığı

MİNİATÜRLƏR HAQQINDA

Səh. 58

Smitsonian İnstitutu, Frir İncəsənət Qalereyası, Çarlz Lanq Fririn kolleksiyası
Nizami Gəncəvinin “XƏMSƏ” əlyazması
Tarix: 1548-ci il, Səfəvilər dövrü
Məkan: Şiraz
Süjet: “Bəhram Gur və Hindistan şahzadəsi qara rəngli sarayda”

Səh. 98

Britaniya Kitabxanası
Or.2265 şifrəli Nizami Gəncəvinin “XƏMSƏ” əlyazması
Sifarişçi: I Şah Təhmasib Səfəvi
Tarix: 1539-1543-cü illər
Məkan: Təbriz
Xətt: Nəstəliq
Xəttat: Şah Mahmud Nişapuri
v. 2v. Qoşa sərlövhənin sağ səhifəsi

Səh. 142

Britaniya Kitabxanası
Or.2265 şifrəli Nizami Gəncəvinin “XƏMSƏ” əlyazması
Sifarişçi: I Şah Təhmasib Səfəvi
Tarix: 1539-1543-cü illər
Məkan: Təbriz
Xətt: Nəstəliq
Xəttat: Şah Mahmud Nişapuri
v. 195r. “Peyğəmbərin məracı”
Həzrəti Məhəmmədin Büraq adlı əfsanəvi məxluqun belində Məkkədən - Kəbə üzərindən Qüdsə, oradan da səmaya ecazkar səyahəti
(Rəssam: Sultan Məhəmməd)

Səh. 160

Fransa Milli Kitabxanası
Supplément Persan 1029 şifrəli Nizami Gəncəvinin “XƏMSƏ” əlyazması
Tarixlər: 1619-1624-cü illər 19-1624
Süjet: v.120 “Nizami sonuncu İraq Səlcuq sultanı gənc III Toğrul ibn Arslan şahın hüsurunda”. Sağ tərəfdə Atabəy Qızıl Arslan təsvir olunub

Səh. 182

Britaniya Kitabxanası
Or.2265 şifrəli Nizami Gəncəvinin “XƏMSƏ” əlyazması
Sifarişçi: I Şah Təhmasib Səfəvi

Tarix: 1539-1543-cü illər
Məkan: Təbriz
Xətt: Nəstəliq
Xəttat: Şah Mahmud Nişapuri
v. 18r. “Sultan Səncər və qarının hekayəti”

Səh. 235

Britaniya Kitabxanası
Or. 6810 şifrəli Nizami Gəncəvinin “XƏMSƏ” əlyazması
Sifarişçi: Əmir Əli Farsi Barlas
Tarix: hicri 900 \ miladi 1494-1495,
Teymurilər dövrü
Məkan: Herat
v. 39v. “Xadimlərdən biri Xosrovun rəsmiini Şirinə təqdim edir”
(Rəssam: Ağə Mirək)

Səh. 236

Metropolitan İncəsənət Muzeyi
Nizami Gəncəvinin “XƏMSƏ” əlyazması,
Aleksandr Smit Koçranın kolleksiyası
Tarix: hicri 931 \ miladi 1524-1525-ci illər
Xəttatlar: Sultan Məhəmməd Nur və Mahmud Müzəhhib
Rəssamlar: Sultan Məhəmməd və Şeyx Zadə
“Şirin Fərhadın çəkdiyi arx və düzəltdiyi süd hovuzunun tamaşasına gedir”

Səh. 242

Metropolitan İncəsənət Muzeyi
Nizami Gəncəvinin “XƏMSƏ” əlyazması,
Aleksandr Smit Koçranın kolleksiyası
Tarix: hicri 931 \ miladi 1524-1525-ci illər
Xəttatlar: Sultan Məhəmməd Nur və Mahmud Müzəhhib
Rəssamlar: Sultan Məhəmməd və Şeyx Zadə
“Leyli və Məcnun məktəbdə”

Səh. 253

Britaniya Kitabxanası
Or.2265 şifrəli Nizami Gəncəvinin “XƏMSƏ” əlyazması
Sifarişçi: I Şah Təhmasib Səfəvi
Tarix: 1539-1543-cü illər
Məkan: Təbriz
Xətt: Nəstəliq
Xəttat: Şah Mahmud Nişapuri
v. 166r. “Məcnun səhrada vəhşi heyvanların əhatəsində”
(Rəssam: Ağə Mirək)

Səh. 260

Metropoliten İncəsənət Muzeyi
Nizami Gəncəvinin "XƏMSƏ" əlyazması,
Aleksandr Smit Koçranın kolleksiyası
Tarix: hicri 931 \ miladi 1524-1525-ci illər
Xəttatlar: Sultan Məhəmməd Nur və
Mahmud Müzəhhib
Rəssamlar: Sultan Məhəmməd və Şeyx Zadə
"Bəhram Gur və Məğrib şahzadəsi firuzəyi
rəngli sarayda"

Səh. 268

Britaniya Kitabxanası
Or.2265 şifrəli Nizami Gəncəvinin "XƏMSƏ"
əlyazması
Sifarişçi: I Şah Təhmasib Səfəvi
Tarix: 1539-1543-cü illər
Məkan: Təbriz
Xətt: Nəstəliq
Xəttat: Şah Mahmud Nişapuri
v. 53v. "Xosrovun çəşmədə çimən Şirini
təsədüfən görməsi"
(Rəssam: Sultan Məhəmməd)

Səh. 344

Britaniya Kitabxanası
Or.2265 şifrəli Nizami Gəncəvinin "XƏMSƏ"
əlyazması
Sifarişçi: I Şah Təhmasib Səfəvi
Tarix: 1539-1543-cü illər
Məkan: Təbriz
Xətt: Nəstəliq
Xəttat: Şah Mahmud Nişapuri
v. 202v. "Bəhram Gur ovda"
(Rəssam: Sultan Məhəmməd)

Səh. 374

Britaniya Kitabxanası
Or. 6810 şifrəli Nizami Gəncəvinin "XƏMSƏ"
əlyazması
Sifarişçi: Əmir Əli Farsi Barlas
Tarix: hicri 900 \ miladi 1494-1495,
Teymurilər dövrü
Məkan: Herat
v.214 "Makedoniyalı İsgəndərin (Sultan Hüseyn
Bayqarayaya bənzədilib) yeddi müdriklə söhbəti"

Səh. 468

Britaniya Kitabxanası
Or. 6810 şifrəli Nizami Gəncəvinin "XƏMSƏ"
əlyazması

Sifarişçi: Əmir Əli Farsi Barlas
Tarix: hicri 900 \ miladi 1494-1495,
Teymurilər dövrü
Məkan: Herat
v. 19or. "Bağ sahibi təsadüfən hovuzunda
çimən qızları görür"
(Rəssam: Kəmaləddin Behzad)

Səh. 471

Britaniya Kitabxanası
Or.2265 şifrəli Nizami Gəncəvinin "XƏMSƏ"
əlyazması
Sifarişçi: I Şah Təhmasib Səfəvi
Tarix: 1539-1543-cü illər
Məkan: Təbriz
Xətt: Nəstəliq
Xəttat: Şah Mahmud Nişapuri
v. 66v. "Xosrov və Şirin, Şirinin kənzlərinin
hekayətlərini dinləyirlər"
(Rəssam: Ağa Mirək)

Səh. 473

Uolters İncəsənət Muzeyi
W.607 şifrəli Nizami Gəncəvinin "XƏMSƏ"
əlyazması
Tarix: hicri 935 / miladi 1529-cu il, Səfəvilər
dövrü
Xəttat: Yadkar əl-Katib
27 ədəd miniatür hicri XII və ya erkən
XIII əsr / miladi XVIII və ya erkən XIX əsrdə
Hindistanda çəkilərək əlyazmaya əlavə
olunmuşdur
Süjet: "Makedoniyalı İsgəndər Bərdə
hökmdarı Nüşabənin sifarişilə çəkilmiş
portretinə heyranlıqla tamaşa edir"

Səh. 477

Cenevrə İncəsənət və Tarix Muzeyi (MAH),
Samuel Jan Pözzinin kolleksiyası
Fotonun müəllif hüquqları © Cenevrə
İncəsənət və Tarix Muzeyinə (MAH)
məxsusdur
Fotoqraf: Andre Lonqçamp
Nizami Gəncəvinin "XƏMSƏ" əlyazması,
"Leyli və Məcnun" məsnəvisi
Süjet: Şeyx Nizami oğlu Məhəmməd nəsihət
edir
Rəssam: Kəmaləddin Behzad
Yaradılma tarixi: 1482-ci il, Teymurilər
dövrü